Єжи ЄНДЖЄЄВИЧ

УКРАЇНСЬКІ НОЧІ, АБО РОДОВІД ГЕНІЯ

Повість про Шевченка

Переклад із польської
Віктор ІВАНИСЕНКО

ЄНДЖЄЄВИЧ Єжи — видатний польський письменник, перекладач і літературознавець. Народився в селі Баварія Келецького воєводства 1902 р. Переклав багато романів, п'єс російських і українських письменників.

О, генію, коли народ конає,
Ти живиш віру голосом пророчим.
Душа твоя ясним вогнем палає,
Освітлюючи шлях крізь довгі ночі.

Ст. Виспянський

Пролог

ПРОВЕСНА

У другій половині березня 1825 року на Правобережній Україні стояла докучлива негода. Довга зима з тріскучими морозами раптом змінилася відлигою, теплим південним вітром. Круки й орли, повсідавшись на могилах, мокли під дощем і без угаву крякали, немов хотіли ще більшого дощу з неба накликати. Червоногруді снігурі й жовто-бурі омелюхи стрибали по гілках, а вівсянки, як завше, юрмилися біля обор між худобою.

У Кирилівці, що лежить на півдорозі між Черкасами й Уманню, ранок 21 березня нічим не відрізнявся від таких самих ранків минулого тижня. Вночі кружляла завірюха, жбурляючи мокрим снігом, який швидко танув і наповняв рівчаки й долини брудною каламутною водою. Люди, йдучи зрання до звичайної роботи, місили багно.

В одній хаті край села, за шибками невеличкого вікна всю ніч світилося. Вже й розвидніло, а у вікні все блимало слабеньке світло

Була це стара, убога хата, що виходила причілком на вулицю. На подвір'я вела хвіртка в тину, із-за якого виглядало кілька старих груш і яблунь. На хаті сіріла солом'яна стріха і чорнів великий комин. До хвіртки прилягали похилені ворота; коло них росла верба з усохлим вершком. За вербою — клуня, а далі по узгір'ю пнувся вишневий садок. Поміж деревами виднілася чимала пасіка.

За садком розкинулася левада, за нею, в долині, між заростями береста, калини, верболозу протікав вузенький струмок. Ще далі, за пагорбом, тягнувся лан, обрамлений смугою соснового лісу.

До стін хати знизу тулилася невисока призьба, над якою з боку подвір'я нависав низький дашок.

Усередині довгі сіни вели до просторої, але не дуже світлої кімнати, побіленої крейдою, а також до невеликої комори. В кутку висів образ, оповитий рушником, вишитим червоними і темно-синіми нитками, перед образом горіла свічка. Під вікном стояв невеликий стіл, трохи далі — бодня. Лави чисті, долівка добре втоптана і вимазана глиною. На полицях старанно розставлено різний посуд. Розмальована скриня в одному кутку. На припічку — хлібна діжа. Пучки всякого зілля за сволоком.

У коморі на солом'яній постелі, прикритий кожухом, лежав панський кріпак Григорій Шевченко.

Якось у кінці листопада він вибрався з чумацькою валкою до Києва, а коли в грудні на зворотному шляху нагло застала їх зима, простудився й захворів. Привезено його зовсім непритомного, безсилого. Так він лежав уже два місяці, кашляючи і задихаючись. Життя поволі його покидало.

Чумаки, котрі повернулися разом з ним, розповідали про люті морози й заметілі, що допікали їм у дорозі. Може, й витримав би все це Григорій, якби був краще вдягнений. Але кожух його не зігрівав — дірка на дірці, латка на латці.

Григорій Шевченко ніколи не забував про дітей. Собі в усьому відмовляв, але для дітей нічого не шкодував.

Ось і тепер, повернувшись із Києва, всім привіз гостинці. Першими, звичайно, одержали подарунки діти другої жінки — Степанко, Явдоха й Оксана. А вже потім — свої власні. Ярині дістався пряник, сліпій Марійці — від першого шлюбу — маківник, Йосипові пшеничний коржик у вигляді півника, малій Марійці — від другої жінки — брязкальце. Найстарший син, Микита, одержав справжню столярську пилку.

Одинадцятилітньому Тарасові батько вручив подарунок наостанок. Він покликав сина і звелів вийняти з подорожньої торби тонкий пакунок, загорнутий у шмаття.

Світоч побратаних народів

«Українські ночі, або Родовід генія» — роман-есе про Т. Шевченка. Автор — видатний польський перекладач і літературознавець Єжи Єнджеевич. Вперше ця книжка в Польщі побачила світ 1966 року, потім була перевидана багато разів. Серед українських письменників твір завоював визнання одразу. Я прочитав роман ще десь наприкінці шістдесятих років і, ставши редактором «Всесвіту», мав твердий намір опублікувати його в українському перекладі. 1972 року у Варшаві я зустрічався з автором «Українських ночей», дякував за чудову книжку про нашого титана духу, обіцяв, що незабаром вона з'явиться на сторінках згаданого журналу. Але хтось із провідних наших шевченкознавців написав негативну закриту рецензію на цей твір, а мій «особистий опікун», тодішній секретар ЦК Компартії України В. Маланчук, знайомий з цим твором, сказав мені, що його публікація у «Всесвіті» була б недоречною. Справа була відкладена до кращих часів і — о диво! — вони прийшли.

Єжи Єнджеевич народився в селі (а, може, передмісті?) Баварія біля містечка Конське Келецького воєводства 1902 року. Дитинство й рання молодість майбутнього письменника пройшли на Україні. Він вчився в одній із Катеринославських гімназій, пішки сходив Канівську Придніпрянщину, душею виростав на Шевченковій землі з української пісні та з тієї пошани до Кобзаря, яка є хлібом, водою й повітрям нашого народу. Вчився Єнджеевич на юридичному факультеті Варшавського університету, дебютував як літератор 1927 року.

Все життя він присвятив художньому перекладу, хоча зрідка писав цікаві й грунтовні статті про письменників, твори яких інтерпретував. Цілу бібліотеку складають перекладені ним романи, повісті, оповідання, п'єси, вірші російських письменників — Льва Толстого, Тургенева, Достоєвського, Олександра Островського, Максима Горького, Олексія Толстого, Фета, Тихонова, Леонова, Паустовського, Булгакова. З української літератури він переклав повісті Т. Шевченка, «Fata morgana» М. Коцюбинського, деякі поезії М. Рильського. 1972 року Єнджеевич у своєму впорядкуванні, зі своєю передмовою видав «Вибрані поезії» Т. Шевченка, включивши до книжки і свої переклади «Заповіту», «Розритої могили», «Холодного яру» та деяких інших творів поета. Великі заслуги має Єнджеевич як перекладач перед німецькою та особливо перед італійською літературою. Місто Радом присудило йому свого часу спеціальну премію за переклад п'єс К. Гольдоні. Взагалі це був поліглот, знавець західно-європейської та класичної російської літератур. Помер Єжи Єнджеєвич у Варшаві 1975 року.

В авторській анотації до роману-есе про Т. Шевченка Єнджеєвич пише: «Елементи літературної вигадки й домислу тут обмежені до мінімуму, а всі цитати взяті з відповідних джерел». Отже, перед нами скоріше наукова праця, ніж художнє полотно, та все ж вона так написана, так збудована, такою енергією й драматургією наповнена, що її можна називати мистецьким творінням. Сам автор назвав її р о з п о в і д д ю про Т. Шевченка.

Чим же насамперед відзначається і просто-таки вражає ця унікальна книжка? Тим, що життя Т. Шевченка вмонтоване тут у всі європейські найважливіші революційні рухи та події його доби. Тут показано українського поета і художника на тлі широченної світової панорами як постать грандіозну, як мислителя, що бачить набагато дальше за своїх видатних сучасників, дивиться за обрії своєї епохи. Національно-визвольні ідеї, які надихали Мадзіні й Гарібальді, Лелевеля і виховану ним плеяду польських борців проти російського самодержавства, ідеї, які, зрештою, були ядром діяльності і мрій кирило-мефодіївців у Києві, Шевченко збагачує соціальним змістом. Єнджеевич прекрасно розуміє «кріпака», який серед своїх приятелів, шляхтичів і дворян, хоч були вони майже всі передовими людьми, все ж виділяється не зоологічною ненавистю до гнобителів-панів, а глибоким розумом, аналізом мотивів історичного розвитку. Слово Т. Шевченка Єнджеевич трактує як остаточне й найпроникливіше слово справедливості в дискусії з польськими революціонерами про будущину України. Автор наважується (що робить йому особливу честь) покритикувати самого Лелевеля, ідейного вождя польських повстанців 1830—1831 рр., за те, що той, перераховуючи всі слов'янські народи, здатні утворити державну федерацію, не назвав українців та білорусів. Фатальна забудькуватість, характерна для лицарів національної свободи в Польщі минулого століття, немалою мірою сприяла тому, що тієї свободи вони не спромоглися завоювати. Польський шовінізм не міг бути й не був ніколи для українців кращим за шовінізм російський, а польські магнати, ставши по розподілі Польщі на службу до російських князів, були для України ненависнішою кастою, бо нічого страшнішого немає, як володар, що владою своєю повинен вислужуватися перед могутнішими. Ярослав Домбровський, один з найблагородніших поляків, які будь-коли жили

Тарас розгорнув ганчірку і побачив барвисту картинку, на якій був зображений козак на коні, зі списом у руці й рушницею при сідлі. Кінь рвався навскач, а козак сміявся, показуючи білі зуби.

— Це козак Мамай,— пояснив батько.

Тарас так розхвилювався, що й слова не міг промовити.

Опівдні вітер стих, хмари розійшлися, виглянуло бліде сонце. Смутний березневий день трохи випогодився. Рештки снігу почали швидко танути.

Прийшов дід Іван.

— Боже поможи! — привітав присутніх.

— Добридень, дідусю,— відповів за всіх Тарас.

Мачуха окинула його ненависним поглядом.

— Винеси помиї! — буркнула.

Хлопець узяв обіруч відро з помиями і вийшов надвір. Повернувшись до хати, побачив, що дід сидить біля печі на лаві, а батько підвів голову й оглядається, немовби когось шукаючи.

Тарас наблизився до батька, але мачуха гримнула:

— Принеси води!

Тарас приніс повне відро води, хотів підійти до батька, але знов почув:

— Сідай, жери! Чого плутаєшся!

Тарас сів на долівці біля миски з борщем, з якої їли Ярина, Марійка і Йосип. Троє дітей мачухи сиділи біля столу.

Дід роздратовано смикнувся і щось пробурчав собі під ніс. Тарас почув тільки:

— ...грім-баба!

Невідомо, чим би повернувся для Тараса лихий норов мачухи і дідове обурення, але тут скрипнули двері й увійшла Катерина Красицька, найстарша дочка господаря, котра вийшла заміж і вже два роки жила з чоловіком у селі Зелена Діброва, поблизу Кирилівки. Слідом за Катериною з'явився Микита.

Хворий ніби на них тільки й чекав. Оперся на руку і дивився в бік дочки. Катерина підбігла до батька, поцілувала його і, схилившись, слухала, як він шептав:

— Клич... діда... діток...

Молодиця махнула рукою. Піднявся з лави дід і підійшов до сина. Діти Григорія залишили миску на підлозі й присунулися за дідом. Тільки мачуха зі своєю трійкою затрималася поодаль.

На обличчя хворого уже впала тінь вічності. Міцний український селянин зберіг, однак, сили для цієї останньої хвилини, щоб сповнити свій святий обов'язок: розпорядитися майном і попрощатися з близькими.

Він говорив тихо, з перервами, не зовсім виразно, так що дід і Катерина мусили добре прислухатися до його слів. Кликав по черзі дітей, благословляв і кожному виділяв частку спадщини. Хату віддав Микиті, як найстаршому, реманент, цебто інвентар,— Йосипові, скриню з мізерним скарбом по матері — дочкам. Жінці залишив гроші, відкладені на чорну годину, і наказав їй, щоб справила похорони.

Тараса він покликав останнім. З любов'ю вдивлявся в сина і несподівано зміцнілим голосом промовив:

— Синові моєму Тарасові із спадщини після мене нічого не треба. Він не буде абиякою людиною; з його вийде або щось дуже добре, або велике ледащо; для нього моя спадщина або нічого не важитиме, або нічого не поможе.

І, перевівши погляд на діда, додав ще, вже зовсім тихо:

— Тарас... повинен... учитися...

За хвилину голова його впала на груди. В горлі захрипіло. Кріпак тяжко зітхнув і затих назавжди.

Прийшли сусіди. З'явився церковний дяк Петро Богорський, високий плечистий гевал, від якого несло тютюном і горілкою,— в Кирилівці він з'явився рік тому.

на світі, маючи на увазі польське насильство над Україною, писав, що воно найогидніше, бо його «здійснює нація, яка сама бореться за свою незалежність». Єнджеєвич це все знає і мужньо визнає.

В книжці проаналізована природа двох панславізмів — революційного і самодержавницько-російського, показано, як маніпулятори з відділу Бенкендорфа й Дубельта, Орлова й Долгорукова намагалися обернути (і це їм нерідко вдавалося) велику ідею братерства слов'ян в ідею підданства всіх слов'янських націй «білому» й «доброму» російському цареві, «благодійникові» поневолених чехів, словаків, болгар, і справжньому катові українців, білорусів, поляків і, звісно ж, росіян.

Як блискучий знавець італійської літератури та історії Єнджеєвич у своїй книжці подає немало цікавих фактів про зародження національно-визвольного руху в Італії, про його зв'язок з таким же рухом у Польщі та з російськими революційними колами початку й середини XIX століття. З досконалим знанням справи тут виписані так само петрашевці та кирило-мефодіївці, зв'язки Т. Шевченка з тими й з тими, його окрема й найреволюційніша програма перебудови життя. Та, річ ясна, Єнджеєвич з особливою пристрастю простежує й коментує зв'язки Т. Шевченка з поляками, почавши від, мабуть, першого поетового вчителя Яна Димовського з Вільшани аж до Зигмунта Сераковського та Ярослава Домбровського, істинних героїв, які загинули: один — на царській шибениці у Вільні за незалежність Польщі, другий — на барикадах Паризької Комуни за свободу Франції і всієї Європи. Автор іде за фактами, за документами, які щедро цитує. Звичайно, він кидає промінь світла на постать великого поета й революціонера з польського боку, але хіба можна ображатися на сонце за те, що воно освітлює дерево не з того боку, з якого ми дивимося на нього? А саме в цьому дусі була написана та рецензія, яка зупинила публікацію «Українських ночей» на Україні. Нам треба якнайуважніше придивитися до образу Т. Шевченка, намальованого доброзичливою польською рукою, рукою друга й чесного дослідника, і, якщо навіть в тому образі знайдемо риси, які не гармонюють з нашим малюнком тієї постаті, треба бути вдячними за натхненну працю, яка може тільки поглибити наше розуміння Шевченкового ідейного та духовного родоводу.

Важко довести, що молодий Тарас 1830 року разом з двораками пана Енгельгардта перебував деякий час у Варшаві. Саме в тому епізоді Єнджеєвич дає волю фантазії, але так само важко довести, що опис перебування майбутнього поета на краківському передмісті — суцільна вигадка. Цей письменницький домисел я вважаю виправданим, хоча з наукового погляду він може викликати сумніви й заперечення. Польське повстання, побачене юнаком Шевченком на власні очі у Вільні, так глибоко запало в його свідомість, так вібрувало революційними ідеями й образами в його естві, що з психологічного боку можна допустити, що він бачив ті події в значно більшому масштабі, тобто в самій Варшаві. Зрештою, справді, в той час там перебував його пан, ад'ютант віленського генерал-губернатора Енгельгардт. Єнджеєвич не посилається на жодні документи, а тільки — на ситуацію. А вона підказує йому думку про те, що козачок ад'ютанта їздив зі своїм паном до Вільна а, значить, міг приїхати й до Варшави. Але є в цій книжці задокументовані, одначе для нас невідомі речі.

Єнджеєвич, наприклад, доволі широко розповідає про дружбу Т. Шевченка з польським студентом Леонгардом Дембським, посилаючись на щоденник І. Сошенка та на інші документи. А в «Біографії» поета, яку написали наші найвидатніші шевченкознавці, сказано: «Гіпотетичними є документально не підтверджені здогади Ф. Прийми про реальність польського студента Леонгарда Дембського...». (Т. Г. Шевченко. Біографія. Київ, Наук. думка, 1984, с. 299). Кому вірити? Можливо, польський дослідник підказує нам, де шукати нові матеріали про життя Тараса Григоровича. Чи так, чи ні, «Українські ночі» повинні бути засвоєні як науковою, так і найширшою читацькою громадськістю України, повинні бути вивчені й проаналізовані в письменницькому середовищі, адже йдеться про книжку, де виступає не тільки Т. Шевченко, а безліч історичних і дорогих для нашої національної пам'яті людей. І хоч важко погодитися з деякими побіжно кинутими Єнджеєвичем характеристиками українських письменників і діячів культури, наприклад, з характеристикою П. Куліша, В. Антоновича та інших творців київської «Громади», все ж треба сказати, що назагал польський автор навіть у деталях виявляє глибоку обізнаність із життям нашого народу, з українською літературою XIX століття, з усіма численними більшими і дрібнішими чинниками, які творили тоді історію нашу. Єнджеєвич надзвичайно високо оцінює революційну ініціативність і свідомість нашого народу. Книжка його народилася з любові до Т. Шевченка й до України, саме тому вона не втратить своєї актуальності й завжди належатиме до непогасних духовних скарбів, якими живуть, пишаються, навзаєм пізнаються братні народи.

Дмитро ПАВЛИЧКО

Мачуха накрила стіл скатертю і, поставивши пляшку горілки та велику миску вареників, звернулася до дяка:

— Якщо ваша ласка, пане дяче, то прошу.

Дяк не змусив себе довго вмовляти.

Добре поївши і випивши, почав читати псалтир. Читав він чисто й до ладу гучним голосом, хоча йому й заважала трохи гикавка.

Дід сердито хмурився, потім узяв заплаканого Тараса за руку і повів надвір.

На верхівці верби сиділа білобока сорока і заходилася писклявим стрекотом.

Вони пішли садком поміж голими деревами на вершину горба, а звідти до дідової хати. Сонце на заході сяяло червонувато, оживляючи передвесінній краєвид. Тільки сосновий бір темнів на віддалі, немов вінок на скронях смерті.

Тарас ішов і думав про те, що сказав про нього батько. Ковтаючи сльози, запитав дідуся:

— А чи я буду маляром?

Дід подивився на нього і відказав:

— Будеш.

Сонячне сяйво стало яскравішим, ще сильніше запахло степовою провесною.

Частина перша

ХМАРИ НАД КИРИЛІВКОЮ

I

Правобережна Київщина — предковічна і преславна частина України. Серед її повітів особливо виділяється своєю різноманітною і мальовничою природою Звенигородщина. Вона не має характеру виключно степового, як інші українські землі; пасма горбів перетинають її вздовж і впоперек, а численні яри і заховані в них ліси та байраки препишно заквітчують і увиразнюють простір. У давнину ж лісів у повіті було ще більше. На «диких полях» було повно дібров і чорнолісних гаїв.

Через Звенигородщину з півночі на південь протікає річка Гнилий Тікич, приймаючи до себе з лівого боку Вовнянку, Березанку, Боярку, Шполку та інші, а з правого — Погибляк з Чернином, Босвинком і Скопилковим, Бузанку з Шубиною, Звенигородку, Гірський Тікич і Велику Вись.

Тут пролягав славнозвісний Чорний шлях. Вихопившись із Чорного лісу над Дніпром поміж гирлами Соколівки і Носаківки, він у верхів'ї Інгульця входив у вододіл Дніпра і Бугу, прямував поміж Лебединським лісом та Ромчиним і Вербичем, потім повертав на гряду між притоками Росі й Гнилого Тікичу і досягав Білої Церкви; звідти одна галузка шляху прямувала в бік Полісся, а інша — до Вижині Махновецької, знову ділячись на кілька відгалужень, головне з яких вело аж до Львова.

Весь той простір віддавна був величезною ареною трагічного театру історії.

Звенигородка і Біла Церква з їхніми замками були воротами до всієї Правобережної України. Як співалося в одній з народних дум, татари «заглядали сюди безугавно, як пси до кухні».

Всі численні міста і містечка, які оточують Звенигородку з півночі, сходу і півдня,— Лисянка, Корсунь, Канів, Вільшана, Черкаси, Городище, Чигирин і Умань,— дуже часто згадуються в руських хроніках і літописах.

Південно-східна частина київської землі разом із сусіднім Дніпровим Низом була колискою українського народу. «Тут,— як мовить історик,— у безмежному українському степу виквітло козацьке життя і заясніло в історії кривавим багрянцем, немов колючий будяк, який хоч і ранить, але є прекрасним і запашним водночас; він пахне медом — п'янким, найсолодшим трунком наших предків».

Тут у XVI і XVII століттях розігралися козацькі війни, увічнені іменами мужніх полковників і гетьманів, таких, як Косинський, Наливайко, Лобода, Павлюк, Остряниця і найславетніший з них — Богдан-Зіновій Хмельницький.

Тут у 1768 році під кінець існування польської шляхетської держави, що володіла тоді цими землями, шаленіла кривава Коліївщина.

Довкола містечок Лисянки й Вільшани розкинулися численні села: Моринці, Хлипнівка, Гудзівка, Кирилівка, Пединівка, Вербівка, Воронівка, Зелена Діброва та інші.

Жителі цих сіл при всіх частих воєнних завірюхах протягом кількох століть жили в достатку. Вони користувалися повними свободами, їхня залежність від феодальних панів не була занадто обтяжливою; крім хліборобської праці, вони займалися чумацтвом, бджільництвом і садівництвом, маючи з того досить великі прибутки. Значну частину населення Наддніпрянської України становили вільні козаки. Але навіть так звані посполиті селяни і підсусідки, цебто піднаймити, жили в умовах сприятливіших, ніж їхні польські і московські брати.

Проте у XVIII столітті становище фатально змінилося. Посилились і дійшли крайньої межі панські утиски. Те, що свого часу український народ виборов для себе у кривавій боротьбі з польською шляхтою, тепер швидко втрачалося внаслідок гнобительської політики царизму, підтримуваної майже всією козацькою верхівкою, байдужою до прагнень і потреб народу.

Петро Перший заслав дванадцять тисяч козаків копати Ладозький канал, а коли наказний гетьман Павло Полуботок нагадав про права, обіцяні Україні й українцям, його кинули до Петропавловської фортеці, де він і помер, замучений, через кілька років.

Це була тільки одна ланка довгого ланцюга жорстоких заходів, за допомогою яких царизм намірився знищити козаччину.

Поділи Польщі ще більше погіршили становище українських селян, за всіма ознаками вони підлягали рабовласницьким законам.

У 1775 році за наказом Катерини шляхом застосування військової сили було знесено Запорозьку Січ, а більшість козаків переселено на Північний Кавказ. На їхнє місце спроваджено німецьких колоністів. Через вісім років селян було прив'язано до грунтів і заборонено переходити з одного села до іншого. Їх почали віддавати в солдати. Широко практикована система тілесних покарань витворила постійну школу дикості й жорстокості. З року в рік зростало зубожіння сільського населення. Дійшов крайньої межі національний утиск.

На порозі XIX століття українське селянство перебувало в тяжкій неволі.

Однак у народі не стерлася пам'ять про свободи, які існували за гетьманських часів. Український народ більше, ніж будь-коли, зберігав у собі дух незалежності й був готовий спалахнути від найменшої іскри.

На початку XVIII століття, років через два після Полтавської битви, до Кирилівки примандрував молодий українець на ім'я Андрій і незабаром одружився з Єфросиною Шевцівною, дочкою Івана Шевця, відомого майстра шити чоботи.

Андрій, оселившись у тестя як приймак, за звичаєм дістав прізвище Шевченка. В нього були три сини. Одному з них, Іванові, він залишив у спадщину хату.

Іван народився біля 1740 року. Тричі женився. З першою жінкою, Горпиною, мав семеро дітей — чотирьох синів і трьох дочок.

Найстарший син, Григорій, з'явився на світ біля 1781 року. А в 1802 він одружився з Катериною, дочкою Якима Бойка з села Моринці. Молоде подружжя оселилося в батьківській хаті в Кирилівці. Мабуть, тісно було їм із батьком, трьома братами і трьома сестрами. А коли народилася одна донька, потім друга — вони надумали будувати власну хату.

Кирилівка і Моринці належали до вільшанського маєтку, що був власністю генерала і сенатора Василя Енгальгардта. Цей зрусифікований німець, порідне ний із всевладним фаворитом Катерини князем Потьомкіним, доживав свог віку у Вільшані. Господарство в маєтку вели управителі. З одним із ни посварився житель Моринців якийсь Копій, чоловік зухвалий і заповзятий, що постійно підозрювався в різних злодійських справах. Копія віддали до війська. Його хата стояла пусткою. Григорій Шевченко випросив в управителя дозві зайняти цю хату і в 1810 році перебрався з Кирилівки до Моринців. Того ж року померла його друга донька Марія, дворічне дитя, та вже наступного року народився первісток-син Микита.

Григорієві непогано жилося в Моринцях, хоч невдовзі він зустрівся з прикрощами, причиною яких був колишній господар хати.

Копієві вдалося втекти з війська. Він повернувся в рідні краї. Зібрав собі ватагу таких, як сам, хлопців і осіб у непрохідних лісах, які на той час оточували Вільшану, Кирилівку і Моринці. Часто вночі він приходив до Григорія Шевченка і відбирав в нього данину натурою — за користування хатою. Прийде, бувало, постукає у вікно, а коли господар запитає: «Хто і чого треба?»,— відповідає: — «Я, Копій, от хто! З товаришем прийшов до тебе в гості. Забрав єси мій грунт і хату, так тепер годуй нас». За короткий час Копій забрав у Шевченка дванадцять овець і корову.

Люди однак не вважали Копія за бандита. Він часто нападав на панські двори, і, мабуть, тому вважали його месником за селянську кривду.

Незабаром усе ж знайшовся на Україні чоловік, який справді протягом багатьох років мстився панам,— не розбираючись, полякам, росіянам чи українцям,— за все зло, що чинили вони людям.

Це був період важливих історичних подій. У 1812 році воєнна пожежа охопила царську імперію. В цій пожежі згоріла Москва. Через рік багатотисячна армія, яка складалася з російських, українських і білоруських кріпаків, одягнених у царські мундири, промарширувала через усю Європу, зі сходу на захід, до Франції.

Того самого року на Поділлі вибухнув один з найбільших селянських заколотів, який незабаром виріс до розмірів повстання. Його очолив простий селянин із села Головчинці Літинського повіту Устим Кармалюк. Він також утік з війська, куди його запроторили за непокірність. Завдяки своїй відвазі й незламності Кармалюк став героєм історичного масштабу. Трудящий народ схилявся перед ним і складав про нього пісні.

На відміну від багатьох інших селянських ватажків, Кармалюк нікого не вбивав, обмежуючись тим, що палив панські садиби, особливо гуральні. Інколи застосовував тілесні покарання. Здобуті гроші й майно Кармалюк роздавав бідним.

У Європі всюди зароджувались і визрівали нові ідеї, нові теорії, які вказували людям перспективи кращого, щасливішого життя. Скривджені й принижені суспільні верстви знаходили оборонців своєї справи, апостолів поступу, готових вести їх на боротьбу з тиранією і гнобленням. Підкорені народи підіймали зброю, щоб виборoти собі незалежність. Полум'я романтизму, роздмухане вихором історії, освітлювало поля битв і барикади на вулицях міст.

У Росії, де абсолютизм монархів витворив найжорстокіші методи управління, також не бракувало палких голів, які мріяли про моральну і політичну перебудову суспільства. Ледве чи не наступного дня після Паризького миру група молодих російських патріотів, яку очолював ад'ютант

генерала Віттенштейна поручик Павло Пестель, заснувала таємну організацію під назвою «Союз порятунку». Метою союзу було здійснення конституційної реформи і скасування кріпацтва.

І селянських партизан Кармалюка, і шляхетних змовників Пестеля можна було назвати дітьми 1812 року.

Того самого дня, коли російські війська оточували Париж, коли корпус генерала Раєвського штурмував Роменвіль і Беллевіль, а два інші корпуси вже зайняли Монмартр, в убогій сільській хаті в Моринцях дружина Григорія Шевченка народила четверту дитину — сина, якому потім місцевий священник Олексій Базаринський дав при святому хрещенні ім'я Тараса.

Це було дня дев'ятого березня 1814 року.

II

Нічні відвідини Копія, певно, надокучили Григорієві Шевченку, бо в 1814 році він знову перебрався з родиною до Кирилівки й оселився в батька.

Наступного року з'явилася на світ Ярина, двома роками пізніше — Марія, а через шість років — Йосип.

Відразу ж після народження Ярини Григорій купив хату в якогось Тетерника за 200 карбованців асигнаціями. В тій хаті минуло дитинство Тараса.

Це сільське дитинство, незважаючи на суворість панщизняного життя, мало більше світла, ніж тіней. Принаймні доки жила Тарасова мати, котра померла, коли пішов йому десятий рік.

Якщо перші роки Тарасового дитинства були досить щасливі, то цим він завдячений передусім батькам, особливо матері.

Батько Тараса був чоловіком тихим, працьовитим і розумним; чимало бачив світу, вмів читати і писати, що на той час було неабиякою рідкістю в сільському середовищі. Він дуже любив своїх дітей; скільки мав сил і змоги, дбав про них, а найбільше — про Тараса, намагаючись дати хлопцеві освіту і розвинути його розум. Безсумнівно, він перший зрозумів свого сина і спостеріг у ньому ознаки незвичайного обдарування.

І про матір Тараса можна багато доброго написати. Вона була з тих матерів, які віддають дітям усе своє життя до решти; які нічого не знають, крім самопожертви і непосильної праці.

Мати Тараса тяжко працювала з ранку до ночі — то в господарстві, то на панщині, то біля дітей (а було їх шестеро!). Вона горіла в тій праці, як свічка на вітрі. І згасла передчасно. В час, коли померла, в 1823 році, їй сповнилося тридцять дев'ять років. Син любив матір і тяжко переживав її смерть.

Багато також завдячував Тарас і сестрі Катерині. Коли мати йшла з дому або хворіла, Катерина, заступаючи її, господарювала, готувала їжу й одночасно доглядала весь, такий численний, гурт сестер і братів, хоча й сама за добрих обставин потребувала б догляду. Особливо ж вона любила Тараса. Була йому найніжнішою нянькою, мудрою і терплячою товаришкою його дитячої долі й недолі.

Загалом Тарасові щастило в сестрах, бо й дві молодші від нього, Ярина й Марійка, завжди ставилися до нього дуже чуло. З ними Тарасові легше було пережити не одну тяжку хвилину в свої дитячі літа.

Менш вдало складалися його стосунки з братами. Старший, Микита, відзначався жорстоким характером. Він не сентиментальничав. Часто бив Тараса. Можливо, саме з цього часу вразливий хлопець на все життя зненавидів насильство.

А характер у нього був дуже вразливий.

Почуття власної гідності й волелюбство виховав у ньому дідусь.

Ця людина з усіх поглядів варта була уваги. Він пам'ятав часи, коли в Дикому полі гарцювали козацькі коні, а українці вміли із зброєю в руках відстоювати свої права і боронитися від чужинців. Він був свідком і учасником гайдамацьких рухів вісімнадцятого століття. Разом з Гонтою й Залізняком брав Умань.

Дідусь був добрий і лагідний. При цьому йому не бракувало не тільки природного розуму, підкріпленого багатим життєвим досвідом, а й добрих, як на селянина, манер. Умів читати й писати. Тараса він любив більше, ніж будь-кого зі своїх онуків.

Тарас поступово відкривав для себе навколишній світ. Як і всі селянські діти, як усі його брати й сестри, він, ледве навчившись ходити, весь час проводив без догляду на подвір'ї, в леваді або на вулиці. Вибравшись одного разу на пригірок, що починався за садком, хлопець побачив ще й інші підвищення. Побачив розлогі поля, луги і ліси. Один із пагорбів привернув його увагу тим, що був рівніший, ніж інші. Тарас не здогадувався, що перед ним давній курган. Щось його потягло в той бік. Дiставшись туди, він побачив вітряк і темний вхід до печери. По другий бік горба лежало село Пединівка.

Тарас переконався, що, крім його рідного села, на світі є ще й інші людські поселення. Це відкриття глибоко схвилювало його. З того часу він уже не міг перебороти пристрасть відкривати нові місця. І водночас усе намагався збагнути, кожну річ хотів перевірити.

Він пильно приглядався до всього. Годинами лежав горілиць на горбі, потопаючи поглядом у блакитних просторах. Вони захоплювали і вражали його. Аж у голові паморочилось від того блакитного світу. А що, як упаде на землю?

Коли почув від людей, що небо опирається на великі залізні стовпи, поставив собі побачити їх на власні очі.

Йому йшов уже шостий чи сьомий рік. Непомітно вислизнув на знайому вже дорогу до Пединівки, минув могилу і попрямував далі. Через якийсь час втомився. Хотів повернутися додому, але збився з дороги. Знаходився на великому гостинці. Навіть не здогадувався, що це — Чорний шлях. Гостинцем їхали чумацькі вози, запряжені волами. Побачили чумаки малого мандрівника і спитали:

— А куди ти йдеш, парубче?

— Додому.

— Де ж твоя хата, небораче?

— У Кирилівці.

— Так чого ж ти йдеш на Моринці?

— Я на Кирилівку йду.

— А коли так, то сідай на мажу, ми довеземо тебе додому.

Посадили його на воза, дали в руки батіг — нехай чумакує. Коли доїхали до Кирилівки, Тарас упізнав своє подвір'я і закричав:

— Онде, онде наша хата!

— А коли ти бачиш уже свою хату, то йди собі з богом.

Катерина вже давно виглядала братика, оглянула садок і леваду, ніде його не було. Вона перелякалася.

Побачила хлопцеву голівку в перелазі і кинулась до нього зі сльозами в очах:

— Ой ти, приблудо!

Нагодувала його, вмила і поклала спати. Потім довго стояла над ним, чекаючи, доки засне.

Восьмирічний Тарас був білявим хлопцем, трохи опецькуватим, але рухливим і метким. «Він дуже моторний і проворний»,— казали про нього люди. Ніколи не всидить на місці — живе срібло.

При цьому вже тоді звертав на себе увагу незвичайною серйозністю. Кмітливий, допитливий, спостережливий, він любив вступати в бесіди із старшими. Своїми ровесниками трохи ніби нехтував.

Поступово в його характері з'явились риси непокори і недовір'я до людей. Усе більше замикався в собі — безсумнівно, під впливом болісного досвіду, на який не скупилося для нього життя.

Безтурботні дитячі роки, проведені під наглядом люблячої матері, скінчилися безповоротно, звідколи Тарас пішов до школи.

Спочатку дід Іван показав йому букви:

— Аз! Буки! Вєді!

Потім батько віддав його в науку до кирилівського дяка Павла Рубана, прозваного «сліпим Совгирем». Треба сказати, що в Кирилівці жив тоді старий солдат-інвалід на прізвисько Совгир. Вони були схожі, як дві краплі води. Тільки Рубан був косоокий та ще й з більмом на косому оці.

На всю Звенигородщину тоді існували тільки дві казенні школи — в Лисянці і Златополі. Дітей кріпаків туди не приймали. Вони могли відвідувати лише «дяківські» школи. Майже в кожному українському селі була така школа, власне — звичайна хата на майдані або на плаці біля церкви. Хата ділилася на дві половини: в одній жили дяки — причет церковний, а в другій відбувалося навчання. Всю хату займав довгий стіл, за яким сиділи школярі і всі разом читали вголос. Кожен школяр був зобов'язаний сам принести до школи пучок вишневих або березових різок, після чого покірно чекав, поки вчитель відшмагає його тими різками. Під час цієї операції голосно повторював третю заповідь: «Пам'ятай день суботній» — бо екзекуції відбувалися щосуботи, якщо, зрозуміла річ, не виникали обставини, які, на думку дяка, вимагали надпрограмової порції різок. Совгир був величезного зросту і рук не жалів. При цьому він щиро вважав, що робить добро своїм вихованцям; мав, зрештою, м'яке серце. Але такі вже були часи в царській державі: все робилося тоді під акомпанемент батога.

Діти знайомилися спочатку з азбукою, пізніше складали слова. Тарас, який уже знав букви, швидко вийшов у гурті кирилівських учнів на перше місце. Через два роки, коли вже вільно читав і знав напам'ять псалтир, він за давнім звичаєм поставив товаришам миску каші з кількома мідяками і перейшов до науки писання.

Не можна сказати, що вчився неохоче, але педагогічні методи сліпого Совгиря відбивали бажання вчитися і в найстараннiших дітей. Тарас часто втікав із школи додому чи до когось із товаришів або ховався в гущавині біля річки і захоплено малював, чим траплялося: крейдою, вугіллям, олівцем, і на чому попало: на стінах, дощечках або просто на землі, зрідка — на роздобутих з трудом шматках паперу. Це заняття йому ніколи не набридало.

Прокинулася в ньому та жилка, не знати як і коли. В усякому разі дуже рано. Напевно, вже змалку бачив, як селяни прикрашали хатні стіни, а особливо печі, зображеннями звірят і птахів. Цей звичай був поширений по всій Україні. Сестра Катерина якось змалювала на стіні в хаті гарного півника.

Захоплювався Тарас усякими творами мистецтва. Йому потрапляли до рук картини народних художників, якими славився весь Звенигородський повіт. Дуже подобався, наприклад, святий Іван у мундирі гренадера з нашивками за вислугу літ на рукаві, або мученик Микита з цеглястим обличчям і чорними, як вугіль, очима.

Серед звенигородських богомазів найбільшою популярністю користувалися дяки з Лисянки, Тарасівки і Хлипнівки. Тарас усе більше задумувався над тим, як би собі потрапити в науку до когось із них. Думка про внука та його захоплення малярством мучила і діда Івана.

Найщасливішими для Тараса були хвилини, проведені в товаристві батька і діда за розмовами й читанням. Дід часом розповідав про свою козацьку молодість, овіяну порохом і брязкотом зброї, багату на цікаві пригоди. Батько ж інколи виймав зі скрині книжки: «Київський патерик» і «Мінеї». Читав їх уголос, і хлопець переносився думками в інший, чарівний світ, де відбувалися дивні речі і жили незвичайні люди. Після цього Тарас із великим зусиллям повертався до дійсності.

Вона теж дарувала йому все нові незвичайні враження. Батько Тараса, займаючись чумацтвом, часто подорожував. Інколи брав із собою сина. Це були щасливі дні в житті і батька, й Тараса.

Одну з перших подорожей вони зробили незабаром після смерті матері.

Весняної пори поїхали до Єлисаветграда через Вільшану, Мошни і Смілу.

У Вільшані подорожні зупинилися на перепочинок. Здалека розглядали дерев'яний палац свого дідича Енгельгардта, що стояв серед просторого двору. Батько мовчки сплюнув, погодував волів, і вони поїхали далі.

За Вільшаною, виїхавши з лісу, вгледіли широку рівнину, що нагадувала справжній степ. Уже здалеку побачили Мошну, але тільки перед заходом сонця дісталися містечка, досить непоказного на вигляд: серед базару купка низеньких будівель, кілька жидівських склепиків і невеличкий чепурний костьолик. У цій місцевості, розташованій низько біля заплави Ірдиню і покритій очеретом, що хилився на вітрі, жителі дуже терпіли від дрібної мошкари, яка ввечері хмарами летіла од води. Тарасове обличчя швидко опухло від укусів цих настирливих істот, але, незважаючи на це, хлопець не втрачав доброго настрою.

Вони переночували і наступного дня біля полудня вже були серед зелених дубів Дубіївки, а перед вечором — у Білозерці.

Там знову зупинились на нічліг, а як розвиднілось, рушили далі в дорогу. Довго їхали дубовим лісом, який згодом перейшов у сосновий. Місцевість ставала все нижчою і піщанистішою. Сосни росли вперемеш із березами. Переїхали довгий міст на Тясмині. Побачили містечко, а в ньому — прегарну церковцю.

За Смілою краєвид перемінився. Він знову став рівнинним і пустельним. Весняний грім гуркотів час від часу глухо й далеко, а потім сонце оглядало околиці, розкидані тут і там левади та поля, що зникали в жовтій далині. Іноді під блакитним куполом неба пролітав степовий орел.

Відразу за містом до них приєднався попутник, немолодий уже чоловік. Він розповідав про Коліївщину, але слова «гайдамаки» уникав, називав бунтарів «давнішні хлопці».

Так дісталися вони до Тікичу. У долині по берегах річки лежав Новомиргород. Через річку перебралися вбрід, виїхали на гору і знову побачили перед собою безмежний степ. Ліворуч від дороги щось маячило, ніби молодий лісок.

— Це Дев'ята Рота,— пояснив селянин. — Нова Сербія.

Тарас запитливо подивився на нього.

Попутник сумно похитав головою. Почав розповідати, як царський уряд заселяє Україну, спроваджуючи сюди іноземців: німців, болгар, сербів. Генерал Аракчеєв засновує колонії на військовий манір, називаючи їх ротами. Колоністів зобов'язано одбувати муштру. Міста переповнили ляхи, євреї, москалі.

— А де ж наші козаки? — спитав Тарас.

— У льоху,— відповів селянин і показав на могилу, яку вони якраз минали.

Перед самим Єлисаветградом чоловік попрощався і звернув убік. Чути було, як він співав:

Ой посіяв козак гречку
На дубочку, на вершечку;
Зірвалася шура-буря,
Козакові гречку здула.

Іншого разу Тарас знову вибрався з батьком і дідом Іваном на Уманщину. Поїхали через Гудзівку і Хлипнівку до Лисянки, а звідти через Тальне до Умані.

Ця частина України була менш мальовничою, досить одноманітною; села скрізь лежали в ярах, кожне із своїм ставком, оточеним вербами.

Дорогою вони зустрілися з одягненими в темне прочаницями, які простували до Києво-Печерської лаври.

— Нехай бог помагає! — промовив до них дід.

А вони відповіли:

— Нехай пребуде з вами благодать господня і всіх його святих.

Тарасові здавалося, що від жінок пахне ладаном, яким обкурюють померлих.

Не доїжджаючи до Умані, на перехресті доріг побачили корчму. Над входом до будинку якийсь домашній художник змалював козака з оселедцем у червоних шароварах і жовтих чоботях. Він сидів верхом на бочці і тримав у одній руці кухоль, а другою показував на кран бочки, з якого лився напій. Над тією картиною виднівся зроблений золотистою фарбою напис: «Прибувайте, козаки, пропивати шостаки».

Корчмар із лисячою фізіономією, в чорних штанях і білих панчохах стояв на ганку і поштиво запрошував до хати.

Батько буркнув:

— Долотце з'їв, а свердликом дивиться.

Гукнув на волів. Через якийсь час подорожні зупинилися біля струмка і пустили волів пастися.

— Хліб, сіль і вода — козацька їда,— сказав батько.

В Умані потрапили на ярмарок. Українські ярмарки відзначалися тим, що все там грало і співало, перетворюючи звичайний торг у якесь радісне свято чи забаву.

Потім вони минули Софіївку, що розкинулася недалеко від міста, бачили славнозвісний парк, закладений двадцять років тому польським магнатом Щенсним Потоцьким для своєї дружини, прекрасної гречанки.

Сади тяглися у широкій долині, помережаній численними струмками. Всю околицю оздоблювали мальовничі урвища і гранітні скелі. В одному місці на схилі гори дивним чином було збудовано ставок. Вода, що витікала з нього, утворювала водоспади, які виблискували на сонці тисячами барв. Серед долини розкинувся ще більший ставок, а на його берегах, серед заморських кущів і рослин, височіли статуї й каплиці.

Дід розповідав, скільки ця, за його словами, іграшка коштувала людського поту і кривди. Мальовничі урвища були видовбані руками кріпаків; граніти привезено з далеких країв. При будівництві ставків потонуло багато людей.

Дідові, який усе це бачив на власні очі, чарівні гаї здавалися страшними, а вода — з кров'ю змішаною. Очі його палали гнівом, руки стискалися в кулаки. Він був ще досить міцний, незважаючи на свої вісімдесят років.

III

На початку січня 1823 року до хати Григорія Шевченка зайшли двоє старих селян. Видно було, що нетутешні. Григорій відразу второпав, хто це такі, посадив їх на почесному місці, на покуті. Покликав дружину.

Коли все вияснилося, за звичаєм, покликали найстаршу дочку Шевченків, Катрусю. Після короткої розмови з гостями Катруся винесла на великій дерев'яній тарілці два полотняних рушники, а батько перев'язав ними обох сватів.

Потім знадвору ввійшов до хати високий ставний хлопець і низько вклонився господарям. Це був Антон Красицький із Зеленої Діброви.

Катруся перев'язала його руку червоною хусткою. Заручини скінчилися. Незабаром після цього відбулося весілля і Катруся перебралася до свого чоловіка. Тарас втратив ніжну опікунку. Всі в сім'ї відчули відсутність Катрусі, особливо Тарасова мати, яка тепер не мала з ким управлятися по господарству.

Дружина Григорія Шевченка була змучена тяжкою працею; вона одробляла панщину за себе і за свого чоловіка-чумака, одночасно працювала на своєму полі і при цьому виховувала п'ятьох дітей, із яких найстаршому, Микиті, щойно виповнилося дванадцять років,— через те вона швидко згубила силу й здоров'я. Всього лише через півроку після заміжжя Катрусі вона покинула цей світ.

Тарас утратив другу опору в житті. Щоправда, залишався батько, але він після смерті дружини сам знаходився у тяжкому становищі і зрештою вирішив оженитися вдруге. Цей батьків крок для Тараса мав найфатальніші наслідки.

На Україні вдівець за звичаєм одружувався з удовою. Григорій Шевченко

за допомогою сестри Олени знайшов у Моринцях вдову з трьома дітьми, Оксану Терещенко. Вони взяли шлюб і стали жити разом у Кирилівці. Через рік у них народилася дочка Марія. В купленій у Тетерника хаті жило тепер одинадцять душ.

Безповоротно скінчилося Тарасове дитинство, зігріте любов'ю матері й найстаршої сестри. Почалися тяжкі хлоп'ячі роки, в які судилось йому витерпіти стільки принижень, знести стільки різних мук і прикростей, що все це важко описати.

Степан, найстарший єин Оксани Терещенко, був хлопцем злим і глибоко зіпсованим матір'ю. Він і його мати зненавиділи Тараса з самого початку. Мачуха з усякого приводу товкла пасинка, а її синок дошкуляв йому різними хитрими способами. Крім цього, постійно відбувалися бійки між двома групами дітей — удівця і його другої жінки. В хаті Григорія Шевченка завелося справжнє пекло.

Він сам, щоб не бачити цього, втікав з дому, виїжджав. Часом брав із собою Тараса.

Ледве Тарас узявся до науки писання, як у школі все перемінилося. Сліпий Совгир не був стихарним, тобто висвяченим дяком; церковні обов'язки він виконував самочинно. В 1824 році київський консистор прислав нового дяка, Петра Богорського. Попівський син Богорський вчився два роки в духовній семінарії в Києві, але дійшов тільки до класу риторики, бо занадто багато часу віддавав грі в карти і пияцтву.

Це був здоровенний чолов'яга, на голову вищий від Рубана, красивий, широкоплечий, молодий. Шкільні обов'язки він вважав справою неприємною і обтяжливою; всіляко уникав їх. Серед мешканців Кирилівки Богорський швидко здобув славу «п'яниці, паче всіх п'яниць на світі». Руку мав ще тяжчу, ніж Рубан. Зате співав гарним гучним, як труба архангельська, голосом.

Його учні, крім бійки і лайки, нічого від нього не маючи, розлетілися незабаром, як зграя горобців.

Тарас, найуважніший і найтерплячіший із школярів, також, хоч і з жалем, залишив кирилівський храм науки, забравши свій каламар, крейду й дощечки.

Тим часом батько пізньої осені зібрався до Києва, повернувся звідти хворим і в березні 1825 року помер.

Тяжке Тарасове життя стало ще нестерпнішим. Деякий час він жив у дядька Павла, який узяв племінника ніби на виховання, але так немилосердно його бив і змушував до тяжкої праці, що Тарас не витримав і втік, повернувшись до мачухи. Як-не-як тут він був у батьківській хаті разом з молодшими сестричками.

Знущання Оксани та її дітей над Тарасом доводило вразливого і самолюбного хлопця до вибухів, які ще більш погіршували його становище. Тарас відзначався твердим і войовничим характером. Він з гідністю відповідав на причіпки матері, а її Степанкові давав здачі при кожній можливості.

Старший брат Микита вже був учнем у стельмаха і не займався господарством. Наймолодшого, Йосипа, взяв до Моринців дід Яким Бойко. Тарас скучив за родиною, що лишилася,— дев'ятирічною на той час Яриною і шестирічною Марійкою. Виявилося, що й ця родина може йому бути доброю підпорою.

Між Тарасом і двома сестричками встановилося найсердечніше взаєморозуміння, приховане, звичайна річ, від мачухи. Обидві дівчинки, як могли, допомагали братові в змаганні з лихою долею.

Ярина була чарівною дівчинкою, завжди сміялася і співала. Марійка відзначалася не меншою привабливістю; на жаль, ще в дворічному віці вона захворіла на трахому і втратила зір.

Незадовго до смерті Тарасового батька дід Іван оженився втретє. Було йому тоді понад вісімдесят років. Він і сам добре не знав, де й коли народився.

Пам'ятав тільки, що вже і в зрілому віці був вільною людиною, а в часи Коліївщини слухався тільки бога й полковників, а бог і полковники вели його на Умань.

Дід любив онука Тараса глибокою і мудрою любов'ю, хоча ніколи цього не виявляв. Боліло йому, що Тарас кинув навчання в школі, схиляв хлопця, щоб він знову пішов у школярі до дяка Богорського. Мачуха не заперечувала.

Богорський узяв Тараса так званим школярем-попихачем. Тарас повинен був учитися і водночас виконувати всілякі домашні й господарські обов'язки. Він носив воду, підмітав хату, топив піч, доглядав худобу, молотив просо, ячмінь і овес. П'яний дяк лупцював його немилосердно.

Коли Тарас скаржився дідові на свою гірку долю і загрожував утопитися, дід говорив: «Е ні, хоч який гіркий світ, а треба жити, поки не помреш». І підтримував у хлопця надію на кращі дні: тільки б вивчитися. Задля цього треба все витримати. Тому радив хлопцеві: «Бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву».

Навчання у дяка Богорського було для Тараса нелегким; зайнятий тяжкою працею, він не завжди бував на уроках. Але, жадібний до знань, він і тут багато чого взяв. Богорський як-не-як два роки вчився в семінарії. Крім того, він мав трохи книжок, які давав читати учням.

Одна з них, оздоблена гарними кунштиками, особливо сподобалась Тарасові. Це був різновид календаря, що містив різні притчі й оповідання.

У ті хвилини, коли був тверезий, дяк розповідав учням різні цікаві історії, наприклад, про мандрівного поета-філософа, який жив у XVIII столітті, звали його Григорієм Сковородою. Дяк читав учням вірші цього поета, а Тарас, якому вони дуже припали до душі, потайки їх записував.

Постать Сковороди стала йому близькою. Він полюбив цього чоловіка, який так гарно оспівував рідний край, співчував бідним і насміхався з багачів.

Дід, як тільки міг, намагався полегшити долю нещасливого внука. Під різними приводами він забирав хлопця від дяка, щоб дати йому відпочинок.

Одного разу йому вдалося взяти Тараса і Ярину на прощу до Мотронинського монастиря.

Подорожували вони пішки. Дід ішов, опираючись на товстий ціпок, Ярина дріботіла за ним, а Тарас нетерпляче випереджав їх обох.

Дорога пролягла лісами, в яких росли дуби, липи, граби і клени. Місцевість була нерівна, горбиста. Тільки де-не-де простилалися жовті долини, зарослі бур'яном. Небо над ними розкинулося, мов блакитна чаша.

Монастир стояв поблизу Лебедина. Це була невелика, похмура будівля, що пам'ятала ще козацькі часи. До неї тулилася церковця з однією позолоченою банею, на якій стримів величезний хрест.

Цього разу сюди з'їхалося чимало прочан. Весь майдан біля церкви був забитий возами і людьми. Перед брамою кожного прибулого вітав хор жебраків. Трохи далі православні купці розставили свої рундуки із «свяченими» товарами.

Тарасову увагу привернули барвисті картинки. На одній з них він упізнав хороброго козака Мамая. Пригадав батьків подарунок з останньої чумацької поїздки. І заплакав.

Дід помітив це і потягнув його в бік цвинтаря. Там діялися дуже дивні речі. На могилках сиділи люди, старі й молоді, чоловіки й жінки з дітьми. Одні з них підкріплялися, інші розмовляли, а ще деякі купками оточили кобзарів, які співали речитативом і дзвеніли струнами своїх інструментів.

Один з них співав думу про Олексія, поповича пирятинського:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить, проквиляє,
На синє море пильно поглядає,
З моря добичу вижидає, виглядає

Дід розповів Тарасові про цей цвинтар. Тут, у могилах, лежать колії гайдамацькі сміливці. Сюди звезено й поховано забитих. Спочатку справляли панахиду, накривали мертвих китайкою і ховали. На надгробках висічено їхні імена й прізвища.

Сюди, до цього монастиря, прийшов однієї ночі Максим Залізняк і постригся в ченці. Довгий час він був послушником, зібравши багато таких же молодиків, що приходили і приймали чернецтво.

А якось вночі з'явився біля брами монастиря сліпий кобзар, якого звали Волохом, і задзвенів на бандурі. Прокинулися хлопці, зібралися в церкві, освятили ножі і пішли Чорним шляхом — воювати ляхів.

Переходили вони і через Кирилівку. Приєднався до них тоді молодий син шевця на ймення Іван. Здобував разом із гайдамаками Лисянку й Умань.

— Ох, і дісталося тоді ляхам,— закінчив дід і схилив у задумі голову.

Немовби в унісон його думкам, задзвенів струнами і заголосив піснею хтось із лірників:

Летить орел понад морем по високій високості,
Плаче козак старісінький та по своїй молодості...

А вже третій обізвався зовсім іншим мотивом і мов жаром обсипав слухачів:

Слава не вмре, не поляже!
Буде слава славна!
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
Поміж добрими молодцями!

Вже дзвонили дзвони на вечерю, коли дід Іван, Тарас і Ярина залишили монастир.

Свіже повітря було пройняте пахучою вільгістю, рясна роса висипала на листі, легкий прозорий туман підіймався над ставами; птаство тут і там перегукувалось, готуючись до ночі.

На ніч вони зупинилися в найближчому сéлі у знайомого паламаря. Хата була велика, з дерев'яною підлогою. Біля дверей — свячена вода й кропило. Паламар умочив кропило і в знак пошани подав дідові.

На одній стіні висіли святі образи в позолочених і посріблених рамах. На другій — дві криві шаблі й рушниця, а над ними — яскравий малюнок козака Мамая. Тарас зажмурився, щоб сховати сльози.

Голова його була переповнена враженнями. Міцно заснув, укривши теплою кінською сиром'ятною шкурою.

Снилася Тарасові родюча земля українська, країна воєн і пісень.

Знову потяглися тяжкі дні й тижні в наймах у дяка.

Богорський усе менше приділяв часу своїм вихованцям і все рідше бував тверезим. Він знайшов собі приятеля в особі другого дяка, Йонаса Лимаря, і став ще лютіше пити.

Помітивши, що Тарас тямить більше, ніж інші учні, він призначив його своїм помічником з титулом «консула». У хвилини, вільні від господарської праці, «консул» сидів у класі, готуючи з учнями уроки. В його обов'язки входило також карати учнів по суботах.

Тарас повсякчас голодував, бо дяк зовсім не давав йому їсти. Тож хлопець відразу подумав про використання своїх консульських повноважень: він брав від суботніх правопорушників плату натурою, а натомість делікатніше поводився з їхньою шкірою. Коли ж часом не одержував данини, повільно примовляючи: «Пам'ятай... день... суботній», всипав недбальцям, скільки влізе.

Богорський використовував Тараса і тоді, коли треба було читати псалтир над покійними. Тарас читав гарно. Люди охоче користувалися його послугами,

давали йому їсти і, крім того, непогано платили. Але дяк забирав майже все, залишаючи хлопцеві невелику частку «на бублики».

Отже, харчування Тараса залежало від розміру зібраної в школі данини і від кількості небіжчиків.

Коли не було занять у школі або коли в селі ніхто не вмирав, у Тараса кишки присихали до спини.

Не маючи іншого виходу, він потайки ловив сусідських курей і гусей, вибирався по ночах на могилу під Пединівкою, в печері розпалював вогнище, готував їжу, підкріплявся і відпочивав.

Дим, що виходив із печери, наштовхував людей на припущення, що там мусить блукати «нечиста сила». Селяни намовили попа, щоб вигнав звідти злих духів.

Пішов піп із Кирилівки, Іван Нестеровський, з громадою віруючих, покропив свяченою водою вхід до печери і прочитав молитву, а потім закликав присутніх, щоб увійшли всередину і переконалися, чи все в порядку. Оскільки охочих не було, люди зібрали трохи грошей для сміливця.

Тоді, звичайно, зголосився Тарас. Люди спочатку не хотіли пускати хлопця, побоюючись, що чортяка потягне його до пекла. Але зрештою погодилися:

— Нехай лізе, воно ще мале, до нього нечиста сила не пристане.

Тарас зробив вигляд, ніби він не бував у печері; велів прив'язати себе до довгого мотузка і тягти назад, якщо б, не дай боже, чорти вхопили його в свої лазурі. Посидів трохи в печері, прибрав сліди свого кухарства і повернувся з геройським виглядом, повідомивши, що злі духи покинули печеру. Того разу він заробив порядні гроші.

Незгоди хлопця ще збільшилися, звідколи Богорський тісніше покумався з мачухою. Оксана була старша від дяка на кільканадцять років, але це не перешкоджало їхньому співжиттю.

Гострий на язик Тарас не вмів мовчати, його ущипливі зауваження часто викликали гнів дяка і мачухи. Обоє не любили його за це і при кожній нагоді кпцювали.

Коли дяк сидів у Оксани і пив горілку, Тарас був у школі; коли ж дяк повертався до школи, Тарас утікав у поле, залазив у бур'яни або ховався в садку у сусіда Желеха. Інколи не з'являвся по кілька днів. Сестра Ярина, йдучи по воду до криниці, прихоплювала з собою шматок хліба. Інколи він сам підкрадався до хати, а сліпа Марійка, керуючись незрозумілим інстинктом, виходила надвір і безпомилково йшла на його шепіт з приготовленим завчасу хлібом.

Якщо Тарасові вдавалося добути кілька копійок і купити паперу, він лежав у кущах і малював.

Особливо Тарас любив малювати вугіллям на стінах. Вдома, у мачухи, в школі йому не дозволяли цього робити. Через те він уперто шукав інших можливостей і зрештою знайшов. Один із шкільних товаришів Тараса, якийсь Гончаренко, розповів своїм батькам про його малюнки. Вони запросили хлопця до хати, і швидко всі стіни були гарно розмальовані творами юного художника.

Одного разу до хати Красицьких у Зеленій Діброві постукав Тарас. Скочивши в хату, він упав у кутку на долівці і заснув мертвим сном. Сестра жалісно дивилася на брата. Він був обідраний і брудний, зовсім змарнілий. У голові кишіли паразити.

— Ой ти, приблудо! — сказала Катерина, коли Тарас прокинувся через кілька годин. Дала йому гарячої води помитися і чисту сорочку.

Тарас розповів їй, що втік від Богорського.

Дяк знову напився, немилосердно побив його різками. Хлопцеві урвався терпець. Тарас завжди глибоко відчував усяку несправедливість і не зносив такого насильства. Жила в ньому пам'ять про ніжну ласку матері й батькову

доброту. Від діда він перейняв почуття власної гідності. Тому не міг далі миритися з деспотизмом і жорстокістю дяка.

Як усі глибоко чутливі і вразливі натури, Тарас, коли не стало терпіння, безжалісно помстився дякові за його жорстокість. Побачивши, що дяк лежить на землі непритомний, він відшмагав його з усіх сил тією самою різкою, яку ще відчував на своїй шкурі. Після того зібрав свої скромні пожитки і назавжди залишив школу.

При цьому не зміг утриматись, щоб не привласнити отої книжечки з кунштиками, яку так любив.

Невдовзі Тарас вирушив до Лисянки, до тамішнього дяка, одного з трьох відомих на весь повіт богомазів. Він прагнув тільки одного: оволодіти секретами малярського мистецтва. Поставивши перед собою мету, йшов до неї з правдиво селянською наполегливістю.

Лисянка лежала над Гнилим Тікичем, на значній відстані від річки. Серед густих лисянських груш і яблунь Тарас відразу впізнав будиночок, який шукав: був тут колись із батьком. Упізнав будинок дяка по дереновому садку, розмальованих червоною фарбою вікнах і по зеленому дахові.

Дяк прийняв його привітно. Але вже вранці Тарас переконався, що отець Єфрем — так звали дяка — нічим не відрізняється від дяка Богорського.

Новий учитель наказав хлопцеві носити відрами воду з Тікичу і розтирати на блясі фарбу, яку називав мідянкою. Напивався так само, як інші дяки, і так же, як вони, не скупився на стусани та різки для Тараса.

Побачивши, що нічому він тут не навчиться, і пам'ятаючи гірки кирилівський досвід, Тарас через три дні «практики» залишив отця Єфрема.

Це рішення було для хлопця нелегким, але Тарас не здався. Прямо з Лисянки він помандрував до Стеблева на Росі. Однак і тут йому не пощастило: стеблівський маляр не прийняв його, бо мав багато роботи у дворі, в панів Головінських.

Минаючи двір, хлопець затримався, вражений незвичайною картиною. Там росла величезна липа, під гіллям якої могла б умоститися, мабуть, ціла сотня людей. Поміж гіллям метушилося і цвірінчало птаство. Зелене листя вже вкрилося осінньою позолотою. Дерево було таке гарне, що в Тараса виступили сльози на очах.

Незабаром хлопець спробував щастя втретє: подався він до дяка в Тарасівку. Вирішив тепер, стиснувши зуби, терпляче зносити всілякі прикрощі, аби тільки заглянути в тайники мистецтва і стати «хоч абияким маляром».

Він повеселішав, коли побачив село, широке, охайне, з оточеним вербами ставком посередині, побачив церкву на майдані з блискучою золотою банею, блакитними стінами і жовтою дзвіницею. Видно було, що церкву доглядав художник.

Дяк-маляр вислухав Тараса і сказав:

— Покажи мені, хлопче, долоню лівої руки.

Тарас показав.

Дяк дивився, дивився і нарешті вирік:

— Нічого путнього з тебе не вийде, непридатний ти ні до малювання, ні до бондарства, ні навіть до шевства. Іди собі геть від мене!

Тараса ніби громом ударило. Такого вироку він не сподівався. Згасла надія, яка підтримувала його в найважчі хвилини і додавала охоти до життя.

Повертаючись до Кирилівки, де його чекали сварки і бійки з мачухою та дітьми, і міркуючи про своє майбутнє, Тарас прийшов до висновку, що зробити найкраще, якщо стане громадським пастухом. Принаймні зможе цілими днями не бувати вдома. А це для нього найістотніше.

Остаточно все обдумавши і зупинившись на цьому намірі, він сказав собі:

— Ні, а все-таки я буду маляром!

IV

Були це, як висловився один історик, «часи сум'яття суспільної думки в Європі». І часи загального бунтарства. Настали вони після багатьох обманутих надій, після падіння Наполеона, Віденського конгресу і Реставрації у Франції.

Тоді народилась ідея національності, а з нею нерозривно сплелась ідея революції — національної і соціальної.

Поширилась — якщо можна це так назвати — мода на давнину і на народність. Розвивалась фольклористика. Повсюди збирали і видавали народні пісні. Дивовижний поступ зробила археологія.

На сході Європи користувалося успіхом і набирало різних варіацій гасло слов'янського єднання.

Поширювалися соціалістичні утопії про радикальну перебудову суспільного життя. Фур'є був, мабуть, одним із найпопулярніших людей на світі.

У політиці набули живого обігу різноманітні федераційні задуми. Поневолені народи бачили в цих ідеях шлях до визволення з підневільного становища.

На чолі пригнічених народів ставали вчені й поети.

Всюди діяло масонство. І розцвітала романтична любов.

1824 року у Вільні за участь у таємному студентському товаристві було велено вислати в глибину Росії кільканадцять молодих поляків. Троє з них, Адам Міцкевич, Франтішек Малевський і Юзеф Єжовський, у листопаді виїхали до Петербурга. Там вони познайомилися й заприязнилися з молодим російським поетом Кіндратом Рилєєвим. У кінці січня наступного року вигнанці вирушили до Одеси. Дорогою вони затрималися в Києві.

Щозими, в лютому, відбувалися славнозвісні київські ярмарки. В 1825 році з'їзд був особливо великий. Давно не бачили в місті такого руху і гамору. Причиною цього, крім усього іншого, був шлюб, що набрав розголосу в аристократичному світі: Марія Раєвська, дочка генерала, героя війни з Наполеоном, вийшла заміж за князя Сергія Волконського, представника однієї з найзнатніших російських фамілій. Двадцятишестирічний губернський маршалок київської шляхти, граф Густав Олізар так глибоко переживав цей альянс, що виїхав у Крим, купив невелику садибу і, зачинившись там, писав меланхолійні елегії.

Князь і граф були членами масонської ложі, яка віднедавна існувала в Києві й називалася Ложею Об'єднаних Слов'ян. Олізар навіть виконував у ній обов'язки прецеса. Належали до неї головним чином українці й поляки. Але були й росіяни.

У Києві Міцкевич заприязнився з родиною Головінських. Через них познайомився з князем Антоном Яблоновським, про якого в філаретських колах шепталися, що він бере участь у польській конспіративній організації.

Незабаром відбулася таємна зустріч російських і польських змовників. Перших репрезентував підполковник Павло Пестель, других — Антон Яблонський. Місце для зустрічі надав у своєму будинкові князь Сергій Волконський. Це було продовження нарад, початок яким поклали рік тому, також на ярмарку в Києві, Михайло Бестужев-Рюмін із російської сторони і підполковник Северин Кржижановський — з польської. Поміж іншими справами йшлося і про майбутнє України. Але взаєморозуміння в цій справі не було досягнуто.

Міцкевич незабаром вирушив далі. По дорозі відвідав Головінських у Стеблеві на Росі. Там його вразила величезна липа, що росла перед будинком,— не менш прекрасна і поетична, ніж литовський Бауб'іс.

Із Стеблева він поїхав до Єлисаветграда до графа Вітта, який був шефом військових поселень на півдні Росії, а також куратором ліцею імені Рішельє в Одесі. Міцкевич повинен був посісти в цій школі місце вчителя.

Розмовляючи з Віттом, він з подивом приглядався до нього: цей передчасно постарілий бридкий чоловічок, низький, худорлявий, з пронизливим поглядом був сином прекрасної гречанки, яка пізніше вийшла за Щенсного Потоцького і для якої польський магнат збудував знамениту Софіївку під Уманню.

Міцкевич чув, що Софіївка коштувала більш як п'ятнадцять мільйонів злотих. Але він не знав, що таку саму або навіть більшу суму розтратив із державної каси генерал Вітт, щоб оточити пишнотою свою приятельку, графиню Собанську, королеву одеських салонів. Не знав поет і багатьох інших речей.

У другій половині лютого Міцкевич був уже в Одесі, а в березні писав звідти до Одинця, скаржачись на холод і негоду, яких тут о цій порі ніхто не пам'ятав.

Незабаром його захопив вир світський розваг, засліпила врода Каролінки. Влітку в її товаристві Міцкевич здійснив поїздку до Криму. З Одеси до Севастополя вони пливли на яхті, яка називалася «Каролінa». Вітт купив її спеціально для цієї подорожі. Крім генерала, з ними поїхав рідний брат Собанської граф Генріх Ржевуський. Ну й, звичайно, невідступний Олександр Бошняк.

У кримському Артеку Міцкевич і Ржевуський відвідали Густава Олізара в Сімферополі — Грибоєдова.

Грибоєдов познайомив Міцкевича з генералом Орловим, звільненим з армії за ліберальні погляди. Михайло Орлов був одружений з найстаршою дочкою генерала Раєвського Катериною.

В Орлова вони провели чудовий вечір. Грибоєдов грав «Місячну сонату» Бетховена.

Під кінець вечора прийшли два молоді симпатичні офіцери, племінники генеральші, Лихарьов і Поджіо. Хоч висловлювались вони натяками, однак з їхніх недомовленостей і багатозначних поглядів Міцкевич зробив висновок, що вони беруть участь у якомусь таємному товаристві. Він не знав, однак, про те, що діялося в цей час у Петербурзі та на Україні. Не знав він і справжніх функцій генерала Вітта та його аристократичної приятельки. Тільки Бошняк трохи підозрював.

Зрештою Міцкевич цілком віддався тоді палкому почуттю до Каролінки Собанської і — писав вірші.

Цього ж літа Пушкін за наказом царя відбував домашній арешт у селі Михайловському, поповнював свої знання з російського фольклору і складав вірші. Він почав також писати статтю «Про народність у літературі». Висловив там таку думку: «Народність письменника — це достоїнство, яке цілком може бути оцінене лише тільки співвітчизниками — для інших воно або не існує, або навіть може здатися вадою».

У житті Пушкіна це був період натхненних волелюбних поривів.

У липні цього року в житомирському помешканні графа Петра Мошинського, маршалка місцевої шляхти, відбулася слов'янська сесія, в якій взяли участь керівники російських змовників: Сергій Муравйов-Апостол і Михайло Бестужев-Рюмін. З Петербурга приїхав Кіндрат Рилєєв. Польське патріотичне підпілля, крім господаря і кількох інших осіб, знову представляв підполковник Кржижановський. Знову йшлося про Україну.

У конференції взяв участь утаємничений у справи змовників, двадцятичотирьохлітній «родом рутенець, за національністю поляк» — за його словами, внук барського конфедерата, син учасника повстання Костюшка, Тимко Падура.

Він щойно скінчив Кременецький ліцей, де мав таких здібних товаришів, як Маврикій Гославський, Тит Щеньовський і Томаш Август Олізаровський. Кілька років тому, у Вінниці, він сидів на одній лаві в гімназії з Северином

Гощинським. Приятелював із «пророком Медозбору» Тимоном Заборовським, а також із «рідкісним дилетантом» Зоряном Доленго-Ходаковським. Як і всі вони, збирав пісні й народні легенди, любив — за власним виразом — «вслухатися в стогін української ліри». В своїх поезіях, написаних переважно по-українськи, прославляв давні козацькі звичаї, оспівував спільні битви поляків і українців з татарами. Він мав намір написати віршами історію України. Ці задуми поета схвалювали найвидатніші польські письменники Алойзи Осінський, Йоахім Лелевель, а також Юліан Урсин Нємцевич.

Падура тішився підтримкою багатьох впливових письменників. Його любив і цінував князь Роман Сангушко, а граф Вацлав Ржевуський — «Емір», «Золота Борода» або «Ревуха», як його повсюдно називали,— прямо-таки пропадав за ним.

Падура, можна сказати, в сорочці народився.

Під час згаданої сесії він виголосив палку промову про долю України, і Муравйов-Апостол на знак солідарності подарував йому залізний перстень, символ братерства і спілки російських, польських та українських бунтарів. І все ж розв'язання української справи вони вирішили відкласти на пізніший час.

Муравйов-Апостол разом із своїм однодумцем Бестужевим-Рюміним умовили Падуру, щоб він написав пісні-заклики, які підіймали б маси українського народу на боротьбу з царизмом. Поет охоче виконав це прохання. Він написав вірш по-українському і сам негайно переклав польською мовою.

Остання строфа заклику звучала так:

Час відбити, діти, час,
З плеча кнута, з ніг оков!
Час! — вже до нас кличуть — час!
Дії, кості, сльози, кров!
Гей, козаче, на врага!
Гурра-га! Гурра-га!

Пісня називалася «Рухавка» і швидко розповсюдилася серед широких кіл бунтівничо настроєної молоді Волині й Поділля. Повсюди співали її навіть селяни.

Не меншим успіхом користувалися щирі ліричні вірші Падури, в яких він оспівував свою любов до України. Вірші ці, звичайно, не друкувалися — ходили в списках.

Не одна сльоза впала на лист паперу, помережаний сумними рядками елегії:

А ти, як вийдеш з-посеред миру,
І дерн заляже на грудь,
Ех! Чи на гріб твій, про твою ліру,
Згадає в мирі хто-небудь!..
Може, не буде кому згадати...
Може, і діжду колись...
Но ти, Україно, ти мені мати,
Ще і за гробом приснись!

Серед освічених і прогресивних росіян того часу Падурою найбільше цікавився київський митрополит Євфемій Болховітін, збирач української старовини і один із перших на Україні археологів, який, до речі, по жіночій лінії виводив свій рід від мазепинки. Це йому, власне, Падура завдячував глибокою, опертою на джерела обізнаністю з історією козаччини.

Падура бував частим гостем у митрополита, навіть жив у нього по кілька тижнів. Там він познайомився з князем Сергієм Волконським і його братом Миколою Рєпніним, генералом, який був тоді малоросійським військовим губернатором з резиденцією в Полтаві, а трохи раніше займав високу посаду віце-короля Саксонії.

Генерал Рєпнін славився високою особистою культурою, мужністю, інтелектуальними запитами, демократизмом і українофільством. Родом

росіянин, одружений з українкою Розумовською, внучкою останнього гетьмана, він не мав у собі нічого від шовіністичної азіатської пихи російських вельмож часів Петра й Катерини. Українців він підтримував усюди, чим тільки міг; через те його й змусили залишити Полтаву.

Все-таки в Полтаві він чимало зробив для полегшення долі місцевої української суспільності, яка щораз більше відчувала на собі залізну лапу царського централізму. Керівником губернської канцелярії князь Рєпнін узяв молодого українця, історика, дослідника історії козаччини Дмитра Бантиша-Каменського.

Особливо піклувався князь Рєпнін полтавським театром. Завдяки його старанням було збудовано нове приміщення для театру, звідусіль збирали акторів. На чолі театру князь поставив відомого українського письменника Івана Котляревського.

У Харкові жив у той час інший український письменник — Григорій Квітка, більше відомий як Грицько Основ'яненко. Він писав комедії й опікував місцевий театр, де грала трупа якогось Штейна. В цій трупі вибився молодий актор Михайло Щепкін, кріпак за походженням, підданий поміщиці Анни Фолькенштейн.

Князь Рєпнін викликав харківську трупу на гастролі до Полтави. Він захопився талантом Щепкіна і круто повернув долю юнака. Було поставлено виставу на користь Щепкіна — щось на зразок бенефісу. Князь Потьомкін заплатив за крісло сімдесят карбованців. Сам Рєпнін заплатив триста. Було зібрано сім тисяч двісті сім карбованців. Решту — до восьми тисяч, які зажадала пані Фолькенштейн — доклав губернатор, Щепкін вийшов на волю.

Приблизно тоді, коли в Житомирі точилися суперечки на слов'янській сесії, в Полтаві відбувався губернський з'їзд шляхти. Одночасно під головуванням Котляревського в його будинку проходило зібрання української масонської ложі «Любов правди». Один з її членів, нащадок давньої козацької родини Василь Лукашевич, добрий знайомий князя Сергія Волконського, був прийнятий до товариства, яке очолювали Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін. Гостей, що приходили на зібрання, у передпокої вітав парадно одягнений дворецький і кожного запитував:

— Де сонце сходить?

Кожний відповідав:

— У Чигирині.

Тільки після цього його впускали.

Це був пароль із символічним змістом. Масонські ложі вже сім років були заборонені в імперії. Губернатор знав про засідання полтавської ложі. Місцевий справник бував у Котляревського вдома, а той, чоловік добродушний, не таївся ні з чим, про конспірацію і поняття не мав. Князь Рєпнін добре знав лояльне ставлення всіх членів ложі до Петербурга. Ці люди охоче згадували «давні добрі козацькі часи», але занадто вірили в могутність царизму, щоб виношувати плани якоїсь ірредента. Вони були найпокірнішими громадянами держави, а їхні «малоруські» захоплення цілком визначалися смаками модного на той час романтизму.

Найнебезпечнішим видавався справникові Василь Лукашевич. Поліцейський відчував, звідки вітер віє. Але губернатор наказав дати спокій і Лукашевичу: він не вважав гідною уваги «таємну» діяльність земляків-поміщиків.

Перед цим, ще навесні, рознеслася несподівана звістка, яка схвилювала бідний люд по всій Україні: із Сибіру втік славний селянський ватажок Устим Кармалюк, засланий на довічну каторгу. Це була вже третя його втеча з неволі.

Протягом дванадцяти років безперервної боротьби з царськими слугами на захист кріпаків Кармалюк став грозою для одних і кумиром для інших. Його ім'я обросло легендами.

Що найцікавіше: постать Кармалюка стала популярною навіть у багатьох шляхетських маєтках. Як-не-як цей ватажок боровся з царизмом і відзначався,

як розповідали, рідкісним благородством. А коли він наказував усипати різок тому чи іншому володареві маєтку, то добре робив,— на сумлінні панів була не одна людська кривда.

У незліченних варіантах, по-українському і по-польському, поширювалася пісенька, складена невідомим поетом:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте!
Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте!
. . . . . .
Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю.
Я ж нікого не вбиваю,
Бо й сам душу маю.

З багатого хоч я візьму —
Убогому даю.
Отак гроші поділивши,
Я гріха не маю.

Молоді шляхтянки з почуттям наспівували пісеньку, де Кармалюк виступав як омріяний романтичний коханець:

Зозуленька в полі кука,
Нема мого Кармалюка,
Нема, нема та й не буде,
Ой, як тихо, сумно всюди...
Лети, коню, на мунштуку,
Прибудь, прибудь, Кармалюку!..

Багаті магнати на Поділлі, звідки походив Кармалюк і де мав багато прихильників, на звістку про його втечу почали готуватися, як до війни з турками або татарами. Одні укріплювали свої садиби, утворюючи з них невеликі фортеці, й озброювали челядь, інші разом з сім'ями переїжджали до міст, під захист війська.

Але Кармалюк поки що не подавав ознак життя. Очевидно, він збирав своїх розпорошених по світу хлопців і готувався до нової кампанії.

Влітку цього ж року до Харкова прибули ще два польські засланці з Вільни, екс-професори Віленського університету, природознавець Ян Криницький і юрист Ігнацій Данилович. Їм дали відповідні кафедри в Харківському університеті. За браком місцевих сил кожний учений, хоча б навіть іноземець, був на вагу золота в такому місті, як Харків, де університет існував усього кілька років.

Данилович, учений з євпропейською славою, приятель Лелевеля, особливо цікавився історією Литви і Русі. Він не крився зі своїми проукраїнськими симпатіями. Дуже товариський і діяльний, Данилович зібрав навколо себе чималий гурт місцевої інтелігенції. До його найближчих приятелів належав Петро Гулак-Артемовський, професор історії і польської літератури в університеті, перекладач і поет, один із творців нової української літератури.

Обидва мешкали в будинку губернатора на розі вулиць Університетської і Миколаївської, поблизу університету. На літературні диспути, які відбувалися то в Гулака, то в Даниловича, приходив також Квітка-Основ'яненко.

Гулак-Артемовський виховувався в атмосфері польської культури. Кілька років він працював учителем по різних польських маєтках на Україні. Засвоїв манери і звичаї польської шляхти. Польську літературу й мову він знав прекрасно. Тож коли в 1817 році, ще будучи студентом, він підготував програму лекцій з польської літератури, тодішній куратор університету, граф Северин Потоцький, відразу підтримав цей проект. Гулак-Артемовський став не тільки викладачем, а й палким пропагандистом польської культури. Він із запалом перекладав українською мовою твори польських письменників

і заохочував до цього своїх слухачів. Викладаючи історію, спирався головним чином на праці Нарушевича і Лелевеля. У своїй першій лекції, опублікованій місцевою пресою, Гулак-Артемовський виступив як речник слов'янської спільності. Гаряче закликав українців вивчати польську мову і літературу.

Одержавши після довгих клопотань дозвіл і подорожню на виїзд до Москви, Міцкевич від несподіванки не знав, що й сказати. Маршрут, зазначений у подорожній, пролягав через Перекоп і Херсон до Харкова, а звідти прямо до Москви. Міцкевич знав, що найменше відхилення від визначеного напрямку може спричинити неприємне втручання поліції. Треба було відмовитись від повторних відвідин Головінських і відвідання мальовничого Києва: з жандармами не жартують.

Уже сидячи в тарантасі, він пригадав, що говорив йому Малевський: у Харкові перебувають Криницький і Данилович. Малевський зміг обмінятися з ним кількома листами.

Міцкевич любив і шанував обох, особливо Даниловича. Він був певний, що в їхньому товаристві відпочине й зміцніє душею, і вирішив затриматися в Харкові.

Місцеві поляки, як і українські та російські шанувальники поезії, зустріли віленського вигнанця дуже сердечно. Данилович відразу вручив йому одержаний з Варшави том «Польської бібліотеки», де були видрукувані «Уваги до сучасного стану, духу і тенденцій польської поезії і про Міцкевича» Франтішека Дмоховського. Поет був зворушений і задоволений.

Кілька разів заходив до Гулака-Артемовського, де провів дуже приємні хвилини у колі доброзичливих і симпатичних людей, поляків, українців і росіян, очолюваних гостинним господарем.

Високий, худий, з орлиним носом, Гулак-Артемовський тримався й одягався по-великопанському, хоч і не походив з аристократів і відчував свою близькість до народу. Як усі українці, він був чудовим оповідачем. У розмові перескакував з польської на українську, а з української на французьку, німецьку і англійську. Мов з торби, сипав дотепами і прислів'ями.

Він читав з рукопису свої байки, які не могли бути опублікованими через явне співчуття їхнього автора до кріпаків і висміювання поміщиків.

Він признався Міцкевичу, що працює над перекладом його балади «Пан Твардовська».

Гулак-Артемовський відрекомендував поетові двох молодих людей, поміщиків з Полтавщини, які приїхали до Харкова вчитися. Одного звали Лев Боровиковський, він добре говорив по-польському, знав вірші Міцкевича і захоплювався ними. Другий, Микола Савич, більше користувався французькою мовою, проте читав твори польських письменників у оригіналі.

Гулак-Артемовський відразу розповів кілька анекдотів і повідомив присутнім, що Савич-старший є власником найбільшої бібліотеки на всій Лівобережній Україні.

— Це вольтеріанець,— додав він,— половину життя провів у Франції і закоханий у французьку літературу.

— А ви? — звернувся Міцкевич до юнака.

— Я був би радий вважати себе за фур'єриста, але мані бракує знань. Хочу здобути їх у Харкові,— відповів Микола Савич.

Боровиковський декламував свої вірші, а потім розповів сенсаційну чутку про романтичного польського аристократа, який, начитавшись «Тисяча і одної ночі», недавно об'їздив уздовж і впоперек Аравію, а повернувшись звідти, у своїй резиденції в Саврані, під Старокостянтиновом, заснував щось на зразок Запорозького коша.

— Граф Ржевуський? — запитав хтось із присутніх.

— Так,— відповів студент. — Вацлав Ржевуський, або Емір Тадж-ель-Фехра, або просто Ревуха.

— Емір,— додав Савич,— має двох придворних поетів: Томаша Падуру і князя Яна Коморницького, які складають патріотичні пісні. У нього є й торбаніст, якийсь Відорт. Він ходить по селах, збирає юрби кріпаків і співає з ними ці пісні.

— А що ж на це губернатор? — здивувався хтось знову.

— Дивиться крізь пальці. Ні Еміра, ні його людей ніхто не сміє зачепити. Його козаки — а в нього їх цілий полк — рознесли б зухвальця шаблями.

Міцкевич слухав замислено.

Коли генерал Вітт і його гості поверталися з кримської подорожі, на Кавказ до П'ятигорська приїхала в супроводі численного почту кузин і знайомих Єлизавета Арсеньєва, з роду Столипіних. Вона привезла туди свого улюбленого онука, одинадцятирічного Мишу Лермонтова, якому лікарі порекомендували тривале перебування в горах. Мишу прямо-таки на руках носили. І може, саме через це він полюбляв жорстокі дотепи, адресовані й однокашникам, і дорослим.

Він не був схожий на інших дітей.

Палало в ньому якесь невтихаюче полум'я протесту і неприязні до всього світу. Але тліла також іскра поетичного натхнення, яку запалили вірші Байрона. Миша знав, що Байрон два роки тому поїхав боротися за свободу Греції і там помер. За це він ще більше любив поета.

Одного осіннього дня, коли Кавказькі гори затягло туманом і світ потонув у меланхолійній буденності, Миша, який тинявся по всьому будинку, не знаходячи собі місця, зайшов до кімнати однієї із своїх кузин.

Він зупинився на порозі, немов зненацька осліплений сонцем. Його кузина бавилася в ляльки з якоюсь дівчинкою років, може, десяти. Миша вперше бачив це світле волосся і великі темні очі. Це була, напевно, донька якоїсь із знайомих Єлизавети Олексіївни.

Дівчинка справила на Мишу таке сильне враження, що він утік до своєї кімнати. Схопив скрипку і почав награвати мелодію, якої досі ніколи не чув. Він був щасливий і охоплений незрозумілим хвилюванням.

Дівчинка ще не раз приходила до них. В її присутності хлопчик губився і бліД. Він намагався приховати своє почуття, але незабаром усі помітили, що з ним діється. Підсміювалися, а він уже не міг, як раніше, дати відсіч. Миша втратив охоту до злих жартів, став добрішим, лагіднішим, хоч і сам не усвідомлював зміни в своєму характері.

Одного разу він почув, як його бабуся сказала гувернерові-французу:

— Якщо вірити Байронові, то раннє пробудження в дитині романтичних почуттів є рисою майбутнього цінителя мистецтва чи навіть митця.

— Душа такої дитини мусить бути сповнена музики,— відповів мосьє Капе.

Невдовзі студент юридичного факультету Віленського університету Юліуш Словацький, склавши річні екзамени, виїхав до Кремінця на Ікві, де минули його дитячі літа.

Проїжджаючи через Яшуни, він побачив дорогу, яка вела до села, де жила Людвіга Снядецька, і його серце болісно стиснулося. Він віддав би життя за те, щоб повернути на цю дорогу. Однак доля розпорядилася інакше.

Із Кремінця Словацький разом із Зеноном Михальським вирушив через Брацлавщину до Одеси. Оглядав Софіївку і палац у Тульчині. Уявляв Трембецького, який ходить алеями парку і складає вірші. Він записав у щоденнику: «Життя поета-романтика повинне бути романтичним. Для цього не треба робити особливих вчинків, але кожен вчинок мусить бути чистим і підносити душу».

Далі буде.

Публіцистика

Андрій ГРОДЗІНСЬКИЙ,
академік АН УРСР,

Дмитро ГРОДЗІНСЬКИЙ,
член-кореспондент АН УРСР

УРОКИ ЧОРНОБИЛЯ

Цей день — 26 квітня 1986 року — поставив перед людством і перед вченими зокрема нескінченні запитання, примусив по-новому глянути на науково-технічний прогрес. Непередбачувана за своїми масштабами аварія на Чорнобильській АЕС, причиною якої була некваліфікованість і безвідповідальність кількох співробітників на пульті управління реактором, що припустилися ряду грубих порушень технології, призвела до повної розгерметизації і руйнування реактора, горіння графіту, розігрівання до високих температур маси ядерного палива й викидів в атмосферу і на прилеглі величезні території радіоактивних речовин. Про чорнобильську аварію писали й пишуть дуже багато. Поза сумнівом, вона ще довго буде предметом наукових досліджень, а головне — величезної напруженої праці тисяч і мільйонів людей по ліквідації її наслідків, хоча в основному все найнеобхідніше вже зроблено, для деяких робіт, правда, надто пізно, бо слушний час минув (маємо на увазі перші тижні й місяці по аварії).

Часто можна почути: «Чорнобиль — то велике людське горе! Але це тепер буде для нас уроком!» А чи насправді ж так? Чи зробили ми належні висновки, врахувавши виявлені недоліки і прорахунки минулого, гіркий досвід пережитого й того, що доведеться ще довго переживати, бо наслідки аварії, хоч би там що казали оптимісти, даватимуться взнаки і в часі, і в просторі.

На жаль, на всі ці питання не можна дати ствердної відповіді. Залишається ще багато аспектів аварії, не охоплених дослідженнями і не включених у відповідні нормативні документи.

Сьогодні навіть неспеціалістам зрозуміло, що розташована ЧАЕС украй невдало, без елементарного екологічного обгрунтування — вище Києва й більшої частини України за течією Дніпра. Саме з боку Чорнобиля найчастіше дмуть вітри. Грунт майданчика — глибокодреновані піски річкової долини, просякнуті рухливими підземними водами.

Як же обиралося місце?

Одному з нас років за п'ятнадцять до аварії довелося почути, як П. Ю. Шелест у приватній розмові з досадою кинув: «Ми вислуховуємо на Політбюро різну юриндУ, наприклад, про будівництво атомних електростанцій». Ішлося, певне, саме про Чорнобильську станцію. Можливо, що таки слушно — не справа Політбюро займатися розташуванням АЕС, але оскільки воно ним займалось і його слово було якщо не останнім, то принаймні досить вагомим, хіба можна ставитися до цього як до набридливої «юринди»? Більше того, чи можна було покладатися лише на компетенцію вузької групи вчених і проектантів, засліплених «відомчим патріотизмом»?

Легковажність при визначенні місця для ЧАЕС від самого початку «запрограмувала» ті складнощі, з якими довелося зіткнутися при ліквідації аварії, а відома всім нам гонитва за дешевизною, хочеш не хочеш, спонукала спрощувати систему аварійного захисту. Так недостатня продуманість, з одного боку, і недогляди в істотних моментах посилення безпеки реактора, з другого, обернулися лихом.

Цілком можливо, навіть віриться, названі недоліки якоюсь мірою враховуються, бо нові реактори-мільйонники, що вперто насаджуються на Україні, належать уже до іншої, буцімто надійнішої конструкції — ВВЕР. А втім, робиться це скорше «про людське око», аби вгамувати протес-

Проза

Єжи ЄНДЖЕЄВИЧ

УКРАЇНСЬКІ НОЧІ, АБО РОДОВІД ГЕНІЯ

Повість про Шевченка

V

Не відразу вдалося Тарасові здійснити свій намір. Надійшла зима. Худобу тримали в хлівах. Пастухам не було роботи. Тинявся хлопець по хаті, одержував штурхани від мачухи, а як тільки випадала нагода, біг до сусідів, до діда, до шкільних товаришів. І всюди малював на стінах.

Якось у другій половині січня 1826 року до Кирилівки забрів перехожий — чи то солдат, чи селянин. Він розповідав про страшні події на Україні. У Василькові й Мотовилівці збунтувалися солдати. На Уманщині кріпаки відмовилися працювати на панів. Цар прислав військо, яке ловить бунтівників, розстрілює їх, катує. В'язниці в Києві переповнені. Арештовано багато офіцерів, які стояли за народ. Їх чекає військовий суд.

Люди слухали в понурому мовчанні. Відомо: хто вболіває за народ, на того падає найлютіша кара. А життя стало таким тяжким, що трудно витримати. Вчора за наказом Василя Енгельгардта шмагали батогами трьох кріпаків у Вільшані за те, що не стали до роботи, як їм велів управитель. Вони доводили, що за законом повинні працювати на пана три дні на тиждень, а управитель домагався, щоб працювали п'ять. Нічого не допомогло. Гайдуки розправилися з ними так, що один чоловік уже ледве живий, а двом іншим поодбивано тіло від кості.

У хаті задуха і тіснота, сварки, бійки, надворі мороз і сніг по пояс, і тільки чути, як виє вітер, як свище батіг, як люди скаржаться і плачуть. І не дивно, що згадують давні, гетьманські часи. Тоді, якщо допікало лихо, чи турок набігав, чи гнобив лях, була шабля в руці, були й гармати.

А тепер? Так, як у тій пісні:

У неділю пораненьку
Усі дзвони дзвонять,
Осавули з нагаями
На панщину гонять.

Чоловіка Катрусі минулої неділі економ погнав на роботу до двору, не дозволив йому йти до церкви, не дав відпочити.

Прийшов дід Іван провідати Тараса, зітхав, гладив його по голові; старого

Продовження. Поч. в № 10.

гнітила думка про внука. Виходячи, нагадав хлопцеві ще раз, що навесні повинен піти до Хлипнівки. Там є порядний дяк-маляр. Якщо тільки візьме Тараса, все буде добре.

Дід пішов, а Тарас узявся відкидати сніг від порога. Робота йшла мляво. Руки самі тяглися до пера чи олівця. Не для лопати вони були створені. Так сказав дід. А дід завжди знав, що він говорить.

І знову рознеслася звістка, яка розбурхала кріпаків, мов оковита. Вони підняли голови. В селі тільки про те й говорили: Кармалюк з'явився на Київщині. Тепер пани одержать по заслузі! Нехай тільки кріпацький ватаг дістанеться до Поділля, в рідні краї. Там йому люди допоможуть.

Сільські дівчата співали:

Дай же, боже, здоров'ячка
Та й Кармалюкові,
Що він дав полегкість
Нашому крайові.

І справді, бідним людям по селах повернення Кармалюка принесло певне полегшення. Панські слуги, та й самі пани, були добрішими до своїх кріпаків.

Надійшло літо, і Тарас став громадським підпасичем. Старші хлопці пасли корови, а він — ягнята.

Рано на світанку, йдучи від хати до хати, збирав він свою отару, гнав на луки, лягав на траву, розкривав улюблену книжечку з кунштиками і читав, власне, поринав у мрії.

Якщо ж до того мав іще шматок паперу, з яким було скрутно, то й зовсім забував про божий світ.

А ягнята тим часом ішли в шкоду. Люди лаялися.

Одного разу розлючені селяни побили Тараса. Пригнічений, сповнений сорому й гіркоти, хлопець забрався в густий бур'ян і плакав. Надто несподіваним був перехід від солодких мрій до суворої дійсності. Книжечка лежала поруч, брудна, подерта. Її вигляд ще більше додавав хлопцеві жалю. Йому здавалося, що це вже найбільше горе, якого йому ніколи не пережити.

Заглиблений у свій дитячий біль і горе, він не чув, як хтось підійшов до нього. Отямився аж тоді, коли відчув на голові дотик маленької ручки, а потім поцілунок чи, може, тільки подих уст.

Він оглянувся і побачив Оксану Коваленко, сусідову дівчинку. Знав її давно. Вона часто приглядалася до нього із-за тину, коли він співав на вулиці з хлопцями. Ця дівчинка з великими темними очима і ще темнішим волоссям була його ровесницею.

— Не плач, Тарасе!

Вона витирала йому сльози рукавом і гладила по голові. Погляд її був добрий і співчутливий і ховав щось таке, чого ще не розумів Тарас.

Він перестав плакати. Заспокоївся. Всі завдані йому кривди здалися дрібними, неважливими. Істотне було тільки те, що сказала йому Оксана.

Він вперше побачив, яка вона гарна.

Немов уві сні, прислухався до її слів, тішився ними; боявся, що дівчина перестане говорити.

Хотів сказати їй щось ніжне, хотів показати свою книжечку з кунштиками, свої малюнки, але тільки прошептав:

— Ти для мене наймиліша... найліпша...

Разом погнали ягнят до села.

Увечері, сидячи на призьбі, він прислухався, чи від хати Коваленків не долетить до нього хоч одне слівце Оксани. Якби покликала його, скочив би до неї через вогонь і воду.

У темних садках на селі соловей почав виводити свої протяжні трелі; на мокрому лузі біля річки відгукнувся деркач; над горою сходив місяць і розсипав по ній біле світло.

Тарас довго сидів і думав про Оксану.

Потім блаженно заснув, як у ті давно минулі дитячі роки, коли його сон оберігала мати.

Знущання мачухи над пасинком і дедалі гучніші її гулянки з дяком Богорським нарешті вичерпали терпіння діда Івана. Він вигнав її в Моринці, сказавши рішуче:

— Іди на грунт свого першого чоловіка Терещенка!

У хаті зробилося просторіше й вільніше. Тарас відпочив. Почав знову малювати на стінах.

Господарював Микита. Він орав і засівав батьківське поле, а у вільний час стельмахував. Хотів і Тараса привчити до свого ремесла і до хліборобства. Але з цього нічого не вийшло. Тарасова душа не лежала до такої праці.

Взимку злидні заглядали до хати. Тарас часто голодував. Ходив у лахмітті. Аж сором було йому показатися Оксані.

Часом утікав до Зеленої Діброви. Катруся, дивлячись на нього, нужденного і обідраного, тільки руками сплескувала. Журливо казала чоловікові:

— Що з нього буде, як виросте?

Під весну новий кирилівський піп Григорій Кошиць запропонував узяти Тараса служкою. За свою роботу Тарас повинен був отримувати харч і три карбованці на рік. Дід Іван згодився на ці умови.

У просторому будинку Кошиця панував зразковий порядок. У світлиці на трьох стінах висіли килими, а на четвертій — ікони. Перед ними світилася лампада з блакитного скла. Стояла там також велика шафа з книжками — російськими, українськими і навіть польськими. Був там, наприклад, «Pistolet do zabicia grzechu smiertelnego» — збірник молитв і повчань, виданий отцями босих кармелітів у Бердичеві.

Тарас ожив тут. Він став чисто й охайно вдягатися. Хоч роботи мав чимало, але відпочивав від різок і штурханів. Час від часу виконував обов'язки кучера, що приносило йому багато нових і приємних вражень.

Діти попа — старший від Тараса хлопець і молодша на два роки дівчинка — ставилися до Тараса добре і навіть приязно. Сувора була попадя, але не мала й сліду тієї жорстокості, якої Тарас зазнав од мачухи.

Почував себе непогано. Особливо після того, як піп дозволив йому малювати на стінах кухні й стайні.

Часто вечорами вся сім'я разом з челяддю збиралася в чистій і теплій пекарні. Тарас читав уголос житія святих. Піп розповідав різні цікаві історії.

Але Тараса все це не задовольняло. Його поривання сягали далеко за межі тихих порогів попівського будинку. Піп, звичайно, навіть не здогадувався про це.

Влітку хлопець знайшов собі тінистий закуток у садку, серед груш і яблунь. Там, із книжкою і олівцем у руках, проводив своє дозвілля.

Одного разу Кошиць привіз із Києва зошит з віршами Сковороди. Такі зошити з рукописними списками творів різних письменників можна було в той час зустріти на ярмарках і в книгарнях.

Тараса зачарували вірші поета, якого давно любив, але мало знав. Він роздобув трохи паперу, згорнув, обрізав, зшив нитками; вийшла з того невелика книжечка. Почав записувати в ній улюблені вірші. Сковорода ставав йому дедалі ближчим. Його вірш про пташку, яку підстерігає підступний яструб, особливо сильно вразив хлопця:

Ой ты, птичко жолтобоко,
Не клади гнѣзда высоко!
Клади на зеленой травкѣ,
На молоденькой муравкѣ.

Переписавши всі вірші Сковороди, почав шукати інші. Цікавили його й пісні, які чув на селі. Деякі з них теж були гарні. Вони чудово перекликалися з його мріями.

Вір мені, дівчино,
Що я вірним буду,
Поки того життя,
Тебе не забуду.

Йому прийшло на думку, що міг би написати для Оксани якийсь дуже гарний вірш. Довго шукав у пам'яті відповідні слова і підбирав рими. Але все, що він складав, було подібне до віршів Сковороди або до якої-небудь сільської пісні.

Все ж прийшла незабутня хвилина. З хаосу думок і образів почав являтися і нарешті явився вірш. Власне, лише одна строфа, але своя. Ніде не вичитана, не почута.

Першим ділом записав її до зошита.

Потім, лежачи у своїй зеленій схованці, повторював його безліч разів, насолоджувався римами, які сам створив. Над ним повільно пропливали літні хмарки. Тарас вичитував з них, як із книжки, щоразу нові думки, рими, строфи.

І українське небо було для нього сьомим небом поезії.

Тарас не тільки поохайнішав і поздоровішав. Почав одягатися так, що люди звернули на це увагу.

Завжди несхожий на інших дітей, тепер він ще більше вирізнявся. Запустив чуба і сам собі пошив капелюха на зразок конфедератки. Можливо, хотів бути схожим на пана Димовського, якого бачив у Вільшані. Ян Димовський був управителем маєтків Енгельгардта. Кріпаки його любили, бо він ставився до них по-людськи.

Тарас жив уже, певно, з півтора року у попа Кошиця, коли сталася подія, яка докорінно змінила його життя.

Дід, постійно турбуючись про внука, вирішив, що настав час хлопцеві знову взятися за навчання. Не може ж він вічно наймитувати.

Пішов Тарас до Хлипнівки, що славилася малярами. Дяк, до якого він звернувся, взяв його на випробування. Тривало воно два тижні й скінчилося успішно. Дяк переконався, що Тарас має малярські здібності, бажання вчитися, але боявся взяти хлопця без дозволу поміщика.

Коли Тарас повернувся до Кирилівки і розповів про все дідові, той, не зволікаючи, зібрався з онуком до Вільшани, до пана Димовського.

Що там говорив дід з Димовським — невідомо. Тарас чекав під дверима. В усякому разі результат розмови був для хлопця цілком несподіваний: управитель сказав, що візьме його до дворової обслуги.

Тарас упав у розпач. Він гадав, що це вже кінець усіх його надій щодо малярства. Однак сталося інакше.

Щоб справлятися з обов'язками хлопця до послуг у дворі, треба було знати багато різних речей. Передусім належало розумітися в кулінарії, яка становила неабияку частину дворського життя: все там оберталося навколо їжі й питва. Тому управитель, якому полюбилися українські кріпаки, віддав Тараса прислужувати на кухні. Тарас повинен був, однак, відвідувати управителя два або три рази на тиждень і брати в нього уроки шкільних предметів.

Димовський учив Тараса початків історії, географії, навіть дечого з природознавства. Навчання відбувалося наполовину по-польському, наполовину по-українському. За короткий час кмітливий учень зумів настільки опанувати польську мову, що міг уже розмовляти зі своїм новим благодійником.

Праця на кухні була необтяжливою, але й не давала Тарасові задоволення. Він використовував кожну можливість, щоб утекти до саду. Там розвішував на деревах картинки, які купував у мандрівних торговців. Міг розглядати їх годинами, аж доки сердитий голос кухаря не відривав його від цього солодкого споглядання. Тоді Тарас одержував прочухана. Кухар не був злим чоловіком, але й він, як і дяки-вчителі, не знав іншого покарання, крім побоїв.

Дванадцятого травня 1828 року помер генерал і сенатор Василь Енгельгардт. Троє його синів, полковники Василь і Андрій та поручик лейб-гвардії Павло, і їхня тітка, рідна сестра покійного, Олександра Браницька, розділили спадщину, яка складалася з шістдесяти тисяч десятин землі, біля п'ятдесяти тисяч душ кріпаків — чоловіків і жінок, а також великої кількості коштовностей та грошей готівкою.

Павло одержав вільшанський маєток і понад три мільйони карбованців сріблом.

Рік тому він одружився з далекою кузиною Софією Енгельгардт — з ліфляндських Енгельгардтів, яка одержала освіту і виховання на польський манір.

Протягом шести років Павло був ад'ютантом віленського генерал-губернатора Римського-Корсакова. Взявши відпустку, він приїхав до Вільшани для впорядкування маєткових справ.

Очевидно, на догоду дружині Павло запровадив істотні зміни в управлінні маєтком: на всі найважливіші посади поставив поляків. Обслуга у його маєтках, навіть набрана з місцевих людей, була зобов'язана говорити по-польськи.

Через свою тітку Браницьку він зав'язав стосунки з польським земляцтвом. Всупереч побоюванням Тараса, перебування у Вільшані стало переломним періодом у його житті. І це в розумінні найбільш позитивному.

Мешкав там досить обдарований художник самоук, поляк за походженням, Стефан Пшевлоцький, який не тільки сам малював, а й давав уроки любителям малярського мистецтва.

Управитель Димовський приятелював з Пшевлоцьким і віддав до нього Тараса. Пшевлоцький, переконавшись, що хлопець має хист, узявся його вчити.

Це вже був не дяк-богомаз, а справжній художник, який розумів мистецтво і вмів передати іншим свої знання.

Пшевлоцький заклав підмурок малярського вміння Тараса Шевченка.

На жаль, хлопець недовго користувався цією ласкою фортуни,— Павло Енгельгардт, набираючи обслугу до своєї вільшанської резиденції, взяв Тараса до двору на роль так званого козачка.

Щоправда, пан Димовський проти його прізвища в списку додав примітку, що хлопець «призначається на домашнього маляра», це вже само по собі ставило Тараса досить високо в ієрархії панських слуг, проте поміщик усе-таки хотів, щоб хлопець прислужував йому.

Одягнений у спеціальну уніформу і пострижений Тарас сидів тепер у передпокої, чекаючи, доки пан його покличе і накаже подати люльку або склянку води. Важко було в таких умовах займатися малюванням. Але Тарас і тут не минав жодної нагоди, щоб узяти до рук папір і олівець. Перемалював майже всі картини, які висіли на стінах у вільшанському будинку.

Маестро Пшевлоцький був задоволений успіхами Тараса. Він мав багато учнів і всіх однаково любив. Саме тоді послав до Петербурга юнака, який кілька років навчався у нього малювати і тепер поїхав складати екзамен до Академії мистецтв. Юнака звали Іван Сошенко.

Обов'язки козачка не могли, звісно, подобатися здібному і честолюбному хлопцеві. Найгірше було те, що він багато втрачав дорогоцінного часу.

Однак у всьому є погана і добра сторона. Прислуговуючи панові, Тарас

збагачував свої знання про світ, роздивлявся, вчився говорити по-польськи і по-російськи.

Але поглиблювалася в хлопцеві й свідомість жорстокої суперечності між долею селян, які тяжко працюють у поті чола і живуть у нужді, й тими розкошами, які оточували байдикуючих поміщиків.

Павло Енгельгардт був дуже непосидючий, часто подорожував. Одного разу взяв із собою Тараса. Вирушили вони до Києва.

Тарас був безмежно радий, що побачить місто, про яке стільки чув од батька.

Їхали Чорним шляхом через Білу Церкву і затрималися там у палаці Браницьких, в «Олександрії». Тарас побачив величезний парк, ще кращий, ніж уманська «Софіївка». Через два дні погожого літнього вечора дісталися до Васильківської застави в передмісті Києва.

Ліворуч від дороги підносилася гора, яку перетинали в різних напрямках мури і вали. На горі стояла висока дзвіниця, верхівка якої блищала на сонці чистим золотом.

Кучер, обік якого сидів Тарас, пояснив хлопцеві, що це дзвіниця Києво-Печерської лаври, а стіни і вали — це фортеця, збудована ще за царя Петра.

День був передсвятковий. У ста київських церквах гойдалися келихи дзвонів. І озивалися дзвін до дзвону, і пливли їхні голоси десь під хмарами, ледве чутні на землі. Весь Київ нагадував гучну арфу, звук якої завмирав удалині.

Наступного ранку, як тільки йому дозволили піти в місто, побіг до Лаври. Відшукав дзвіницю і недалеко від неї альтанку над кручею, з якої відкривався чудовий краєвид на барвистий «Петрів» Київ — нагірний і дольний, помережаний садами, ярами і блискучими банями церков, на широко розлитий, величний Дніпро і мальовничі околиці, повні вод, гір і лісів.

Повертаючись із Лаври додому на Хрещатик, проходив через базар, який називали Бессарабкою. Побачив там ятки з книжками і картинами. Серед картин було й зображення славного козака Мамая.

Тарас уявив собі батька, який стоїть перед яткою і купує картинку. Прискорив ходу. Цього разу навіть не розглядав книжок із куншткамери.

Павло Енгельгардт мусив повертатися до своєї ад'ютантської служби, до Вільни. Він брав із собою численний гурт дворської челяді, а між ними й Тараса. Хлопець спочатку зрадів, що поїде аж так далеко. Однак пізніше йому стало жаль України, Києва і рідних, з якими розлучався надовго, може, назавжди.

Перед самим від'їздом, коли на площі перед палацом вилаштувалися готові в дорогу вози, Тарас упізнав серед людського натовпу всіх тих, кого любив. Вони довідалися про його від'їзд і прийшли попрощатися з ним: дід Іван, Катруся і Ярина. І Оксана.

Як завжди в хвилини великого зворушення, Тарас мовчав. Йому прийшла думка: а може, втекти, сховатися в натовпі, забратись до лісу, повернутися до Кирилівки, жити поблизу своїх, як Копій?

Але голос розуму говорив, що це річ безнадійна. Схоплять його, покарають, змусять працювати, позбавлять навіть тієї мізерної свободи, яку він мав досі. Неволя гнітила його, як камінь, прив'язаний до шиї. Стиснувши зуби, Тарас мовчав.

Вози рушили. Дід ступив два кроки, немов хотів піти за ними. Але тут же зупинився і тільки дивився вслід від'їжджаючому внукові. Борода його тряслась.

Катруся і Ярина плакали, не кричучись. Оксана стояла з опущеною головою. Коли підвела її, Тарас останнім зусиллям волі спробував усміхнутися. Серце його стискалося від жалю. Проте він був певний, що колись повернеться до Оксани. Без неї не уявляв собі життя.

VI

Міцкевич приїхав до Москви вісімнадцятого грудня 1825 року і відразу довідався про трагічні події, які розігралися чотири дні тому на Сенатській площі в Петербурзі.

Незабаром надійшли і вісті з України, такі ж страшні, такі ж вражаючі. Павло Пестель, Сергій Волконський, Михайло Орлов, Михайло Бестужев-Рюмін, Сергій Муравйов-Апостол і багато інших — у в'язниці. Повстання потоплено в крові. Слідство. Репресії.

Згодом почали називати прізвища заарештованих поляків. Серед них багато знайомих Міцкевича — Густав Олізар, Антон Яблоновський, Петро Мошинський...

Як приятель Рилєєва, знайомий Волконського й Орлова, Міцкевич чекав арешту. Однак через деякий час зітхнув вільніше: буря обійшла його стороною.

Помалу він входив до кола дружно настроєних росіян. Молодий, обдарований російський критик Микола Полєвой разом з поетом князем Петром Вяземським полегшили йому доступ до великосвітських салонів.

Один з них — салон княгині Зінаїди Волконської — являв собою немовби музей мистецтва і водночас товариство вчених і поетів. Палац у римському стилі біля Тверських воріт знала вся культурна Москва.

Збиралися в найбільшому залі, обладнаному на зразок театру, зі сценою, над якою великими літерами було виведено напис: «Ridendo dicere verum»[1]. З одного боку просценіуму висів портрет Мольєра, з другого — Чімарози.

Княгиня Волконська була не тільки чарівною господинею і організаторкою мистецьких вечорів; вона сама грала на клавікордах, компонувала чудові мелодії, співала і писала вірші. Музики вона навчалася у Россіні. Йдучи в ногу з часом, вивчала слов'янський фольклор.

Міцкевич незабаром став одним з найстаранніших відвідувачів її салону.

Якось зайшла мова про народну поезію. Міцкевич розповідав, які скарби знайдено у спадщині Ходаковського. «Рідкісний дилетант» помер у листопаді 1825 року в селі Петровському під Твер'ю. Помер у злиднях. Залишені ним папери переглядала комісія, яка складалася з Міцкевича, Малевського і Дашкевича. Вона підтвердила, що значну частину паперів при невідомих обставинах дістав від удови померлого поляка один аматор-фольклорист, за освітою ботанік, за професією вчитель гімназії, напівросіянин, напівукраїнець Михайло Максимович. Незабаром цей Максимович видав збірник «Малороссийские песни», великою мірою опертий на доробок Ходаковського. Книжка зробила фурор у літературному світі.

Ходаковський, ще перебуваючи в Польщі, написав розвідку «Про Слов'янщину перед християнством». Її називали поемою для молодого покоління. Це справді була річ, яка зворушила серця і привернула увагу до народних творів.

У салоні княгині Волконської довго обговорювали долю нещасливого ентузіаста фольклору, пророка і мученика слов'янської ідеї, котрий побачив на небі Слов'янщини і показав своїм співвітчизникам «три місяці, три дівочі зорі, сім зірок Великого Воза».

У березневому номері «Вестника Европы» Міцкевич з приємністю прочитав свою баладу «Пані Твардовська», перекладену українською мовою. Переклад, однак, мав назву «Твардовський» з підзаголовком «Малоросійська балада». У редакційній примітці повідомлялося, що тема взята з народних переказів, що легенда про Твардовського і його жінку дуже популярна в Польщі і Малоросії (так у офіційній пресі називали в той час Україну). Згадувалося також, що цю тему у віршованій формі опрацював польський поет Адам Міцкевич.

---

[1] Жартуючи, говорити правду (лат.).

Ні слова не було присвячено особі перекладача — Гулака-Артемовського. Не названо навіть його прізвища.

А переклад був чудовий. Міцкевич у розмові з приятелями висловився, навіть, що переклад кращий від оригіналу.

Директор канцелярії московського генерал-губернатора Фок готував для графа Бенкендорфа рапорти про настрої в суспільстві, зокрема і в найвищих колах.

В одному з рапортів він торкнувся подробиць діяльності деяких аристократичних дам.

«Якщо йдеться про дам,— писав він,— є дві з них найбільш непримиренні й завжди готові розірвати уряд на шматки, а саме: княгиня Волконська і генеральша Коновніцина. Їхні салони — це місця для зібрання всіх незадоволених. Вони кидають найгірші виклики урядові та його слугам...»

Далі йшов перелік осіб обох статей, які постійно відвідують ці салони. Не бракувало там Пушкіна і Міцкевича.

Граф Бенкендорф, прочитавши рапорт, підкреслив ці два прізвища червоним олівцем.

Томаш Зан, Адам Сузін і Ян Чечот перебували в Оренбурзі. Співвітчизники говорили про них, що вони «носять у собі велику моральну ідею», що «мають силу щирої, правдивої, найвищої добродійсності». Царський уряд знав про них усе, тому й вислав їх у дикі киргизькі степи.

Взірцем і прикладом для всіх був «найсвітліший» Зан. Живучи як пустельник, він весь свій час присвячував вивченню природи і піклуванню про нещасних земляків. В одному з листів до Міцкевича він писав: «Любов є зорею вічності; щасливий той, хто свої сили поєднав з ідеєю натури, вгадав її наміри».

В іншому листі Зан висловив жаль, що Міцкевич — як йому розповідали — грає в Москві роль загального улюбленця. Крім того, занадто далеко зайшла його покладливість. Адже він має справу з ворогами Вітчизни.

Зан умів бути суворим до себе. Отже, слушно вважав, що має право бути вимогливим і до інших. Особливо до тих, кого любив і шанував.

Міцкевич схилявся перед високою моральністю Зана. В листах до нього він виправдувався: «Я тут маю знайомства і переконався в прихильних намірах багатьох осіб, в дружньому ставленні інших і був би радий відплатити за це вдячністю». «Буваю і в салонах, але там не дуже фігурую; не тому, що не хочу, а тому, що не вмію». «Я став веселим у отців базиліан і спокійним, майже розсудливим у Москві».

Томаш Падура глибоко пережив арешт і ув'язнення Петра Мошинського. Провал гуртка, на який покладалися такі великі надії, пригнітив поета і розладнав його нерви. З висоти патріотичного і поетичного піднесення, яке охопило його під час літніх житомирських нарад, Падура впав у безодню розпачу і відчаю.

Ще більше потрясла його звістка, отримана з Варшави. Князь Яблонський, який відігравав таку визначну роль у польських конспіративних справах, виявився людиною безхребетною, попросту зрадником.

Падура з наймолодших літ був пройнятий демократичним духом. Проте пізніше, перебуваючи завдяки братові Юзефу в товаристві аристократів, особливо таких, як Роман Сангушко і Вацлав Ржевуський, значною мірою позбувся своїх напівплебейських «норовів». Під враженням зради князя Яблоновського антимагнатські настрої знову оволоділи поетом. Він написав алегоричний вірш про шапку, в якому таврував кріпосництво і звеличував народ.

Тоді ж якось зустрівся він із Северином Гощинським, який подорожував по Україні. Вони згадали шкільні часи. Гощинський розповів про Софіївку, яку недавно відвідав. Він мало звертав уваги на красу штучних озер і заморської рослинності. Його обурювало марнотратство магнатів. З іскрами гніву в очах

змалював грот, в якому було вирізьблено напис: «Тут завжди про нещастя і прийми вічне щастя, а якщо ти щасливий, будь ще щасливішим».

Забути про нещастя! Який цинізм! Яке зухвальство! Не пам'ятати про тих, хто кров'ю і потом зросив землю Софіївки! Гощинський палав революційним натхненням. Загрожував селянським повстанням. Довірливо повідомив українському поетові, що пише поему про Коліївщину.

Попрощавшись з Падурою, він поїхав до Лящинівки, до Яна Креховецького, і незабаром половина твору вже була написана. Решту дописав наступного року в гостинній Олександрівці у Михайла Грабовського.

1828 року поема «Канівський замок» вийшла друком у Варшаві. Гощинський знайшов у собі мужність стати на бік гайдамаків. У своїй поемі він розповів про народну помсту за кривди, заподіяні шляхтою.

Після розкриття змови на Україні й початку масових арештів Падура жив у страхові за власну долю і долю свого годувальника Вацлава Ржевуського. Через деякий час він заспокоївся: буря обминула.

А ще через рік Падура знову приступив до діла. Польща готувалася до війни з Росією. Нашому поетові здавалося річчю простою і зрозумілою, що козаччина мусить повстати разом з ляхами. А її отаманом і полководцем буде Емір.

Падура підкинув цю думку Ржевуському.

— Згода! — заявив граф. — Але в усякому разі треба б якось підготувати українців до виступу.

Весною 1828 року Тимко під виглядом мандрівного лірника прибув на Україну, на землю давньої козаччини, щоб розбудити в її синах — як він казав — «національний дух для спільної справи з Польщею».

Як учень байронівської школи, він уявляв свою подорож на зразок мандрівки Чайльд-Гарольда, намагаючись зробити її якнайоригінальнішою.

Спочатку поплив на невеликому човні Бугом до Чорного моря. В гирлі ріки негайно відвідав руїни стародавньої Ольвії. Потім, пересівши на більшу чайку, рушив уздовж морського берега, а далі дніпровськими лиманами попрямував на північ, до колишньої фортеці Кизи-Кермену.

Під час цієї поїздки нижнім Дніпром перед очима поета постала вся минувшина давньої козаччини. Падура створив у своїй уяві якийсь незвичайно привабливий образ цієї напівкорсарської, напівлицарської республіки. Повірив у неї і був готовий служити їй, вважаючи, що водночас служить Польщі.

У сільських дідів, які його слухали, часто з'являлися сльози на очах, а з уст виривалися слова захоплення і вдячності...

Зиму Падура перебув поблизу Батурина, Конотопа і Гадяча, а весною 1829 року повернувся на Поділля і Волинь. По дорозі він відвідав Полтаву і познайомився з Котляревським.

Тут мав нагоду переконатися, що українська шляхта, згіпнотизована могутністю царизму, втратила віру в себе і в свій народ.

— Діла наші в твоїх піснях загомонять, та не воскреснуть! Минуле — в сльозах, з пам'яток — прах, а історія — тільки сон.

Котляревський, вислухавши щирі заклики емісара, сказав меланхолійно:

Прощаючись, він власною рукою написав Падурі в альбом вступ до своєї «Енеїди», починаючи від слів «Еней був парубок моторний».

В домі Котляревського Падура зав'язав знайомство з молодим українським поетом Левком Боровиковським, який, до речі, переклав новий твір Адама Міцкевича, надрукований у петербурзькому новорічнику «Melitele».

Твір називався: «Фарис. Касида на честь Еміра Тадж-уль-Фехра складена».

Падура пригадав свої вірші, у яких він оспівував життя і подвиги Вацлава Ржевуського. Вірш Міцкевича був незрівнянно кращий; Падура спромігся це побачити і оцінити.

«Мчи, мій коню білоногий! Трупи, ураган — з дороги!..» Це було справді гарно. Міцкевич не знав Еміра особисто, проте точно відтворив його постать.

Втішаючи себе, подумав, що ім'я Міцкевича на Україні відоме тільки небагатьом, та й то в містах, а його, Падури, вірші знає напам'ять, певно, кожен

третій український селянин і кожен другий міщанин, не кажучи вже про земляків-поляків.

З надією в серці і вірою в близьке здійснення патріотичних задумів він повернувся до Саврані, щоб скласти донесення Емірові.

Вислухавши його, Ржевуський розпочав у своєму коші військові приготування.

Селянський рух на Україні, розбуджений Кармалюком, так швидко набрав сили, що губернські власті змушені були звернутися за допомогою до військ.

Були організовані спеціальні шляхетські загони, які патрулювали на дорогах і невпинно вистежували невловимого ватажка.

Великий князь Костянтин наказав, щоб йому щотижня надсилали до Варшави докладні рапорти про наслідки каральних заходів.

А легенда про Кармалюка обростала все новими незвичайними подробицями. Розповідали, що Кармалюк, переодягнений справником, з'явився в маєтку свого колишнього пана Пігловського, пообідав, а потім дав знак своїм людям, також переодягненим поліцейськими, захопив садибу і привселюдно покарав дідича, наказавши всипати йому п'ятдесят канчуків. Потім забрав усі гроші з каси і роздав кріпакам з навколишніх сіл.

У той самий час його дружина і двоє дітей, які і далі жили в Головчинцях, помирали з голоду. А сам Кармалюк не дозволив собі навіть краще одягнутися. Ходив обідраний.

Нарешті за допомогою якогось зрадника вдалося знову схопити Кармалюка. У березні 1828 року суд в Кам'янці-Подільському засудив керівника повстання на сто один удар канчуком і заслання в Сибір.

Крім того, було спродано з торгів все майно засудженого, щоб покрити судові витрати. Виручили ледве одинадцять карбованців дев'яносто копійок.

Через рік, коли Падура, виконавши свою патріотичну місію, повернувся на Волинь, Кармалюк вдруге втік із Сибіру.

Міцкевич перебрався до Петербурга. Князь Вяземський дав йому рекомендаційного листа до Василя Жуковського, який був не тільки знаменитим поетом, але й як вихователь дітей царя дуже впливовою людиною.

Жуковський справив на Міцкевича сильне враження як людина світла, добра і чуйна, хоч і настроєна дуже вірнопіддано.

Міцкевич клопотав про дозвіл на видання часопису польською мовою. Журнал мав називатися «Ігіs» і бути чимось на зразок моста для встановлення згоди і взаєморозуміння. «Література польська і російська,— писав Міцкевич у записці до міністра освіти,— при всіх численних і сильних спонуканнях досі не подали одна одній дружньої руки».

Міцкевич познайомився в Петербурзі з молодим поетом, якого колеги і знайомі називали «золотою ланкою, яка єднає польську і білоруську культури». Цей поет, Ян Баршевський, родом з-під Вітебська, писав по-польськи і по-білоруськи. Міцкевич поправляв його вірші і пророкував йому добре майбутнє в літературі.

Успіх виданого в Петербурзі «Конрада Валленрода» перевершив усі сподівання.

Томаш Падура, відпочиваючи в Саврані після своїх емісарських трудів, читав поему і так нею захопився, що готовий був визнати автора за поета рівного собі, якби Міцкевич писав і по-українськи. Але Міцкевич писав тільки по-польськи. Падура взяв на себе обов'язок якось заладнати цю прогалину. Почав він з перекладу уривка, який йому найбільше припав до смаку. Це була пісня Альдоні:

Хто ж мої сльози, хто вздохнення злічить?
Чи вже-м так довгі літа зголосила,
Чи так ся в груді і в очах горичит,
Що від вздохнення ржа крату покрила?
Де сльоза спаде, в зимний камінь стече,
Неначе в добре серце чоловіче...

Ксьондз Коморницький, прочитавши цей переклад, висловив сумнів, чи Падура не занадто нашпиговує свою поетичну мову полонізмами.

Падуру це зауваження зачепило за живе. Бажаючи насолити нечемі, він почав усім розповідати, що популярні пісеньки про Кармалюка складає сам отець канонік. Новина була така несподівана, що багато хто не повірив у неї. Але Коморницький, коли його, нарешті, запитали про це, не заперечив. Сказав тільки:

— Кармалюк — людина, гідна поваги.

VII

Довго тривала подорож з Вільшани до Вільно. Коні ледве переставляли ноги на багнистому шляху. За Гомелем почався інший край. Ріки і ліси, села і люди — все було не таке, як на Україні: сумне, мовчазне. Земля могил і хрестів.

Ночували по заїжджих дворах. Тарас повсюди видивлявся олеографії. Як тільки де нагледів, здіймав зі стін малюнки і в такий спосіб поповнював свою колекцію.

Нарешті показалось місто, розкидане на горбах, як Київ, поділене навпіл річкою. Замість позолочених церковних бань стрілами здіймались в небо стрункі будівлі костьолів.

Проминули митницю, передмістя, потім в'їхали до брами, над якою знаходилася каплиця. Нарешті зупинилися перед палацом, за яким шуміли дерева старого саду.

Їх привітала припорошена снігом, сріблястa віленська осінь.

Щойно челядь пана Енгельгардта розташувалася в крилі палацу, як Тарас взявся переглядати свої улюблені картинки. Як належало козачкові, він годинами сидів у передпокої. Мав багато вільного часу, але нечасто йому вдавалося щось намалювати.

Отож, коли одного разу пани поїхали на бал у дворянське зібрання, хлопець вийняв із своєї колекції найліпшу картину, на якій був зображений герой недавньої війни з Наполеоном генерал Платов, і почав її копіювати. Забув про все на світі.

З цього блаженного стану творчості вивів його голос пана, який повернувся з балу трохи раніше і застукав козачка на гарячому: той палив свічку в покоях. Пан оскаженів. Кричав. Адже так можна підпалити палац! Що за легковажність! Що за свавілля!

На ранок, сьомого грудня 1829 року, конюх Сидорка за наказом пана відшмагав Тараса.

Хлопець і звуку не подав. Але очі його палали ненавистю.

Ця прикра історія мала не найгірший наслідок: вона звернула на Тараса увагу пані Софії Енгельгардт, яка на відміну від чоловіка відзначалася людяним ставленням до челяді і часто виказувала йому за надто жорстокі вчинки.

Вона стала брати Тараса з собою, коли вибиралася до міста в справах або з візитами.

Коло її знайомств складали знатні польські родини. По неділях бувала у панів Лопатинських, по четвергах — у пані Феліції Платер. Дуже часто відвідувала також будинок Карпіо-Платера на вулиці Троцькій, де була резиденція графів Гюнтерів.

Їм належав увесь перший поверх будинку. На другому ж мешкали художники: з одного боку дві кімнати займав молодий художник і літограф Казимір Бахматович, з другого влаштував свою майстерню Ян Хреститель Лампі, син відомого портретиста, теж Яна Хрестителя. По дорозі з Петербурга до Відня молодший Лампі затримався у Вільні і провів тут зиму з 1829 на 1830 рік. До нього щоденно приїжджали позувати найвродливіші віленські дами.

Їздячи зі своєю панею, Тарас виконував різні дрібні послуги, за які одержував чайові від її знайомих. Він відразу ж купував на ці гроші літографії, що були тоді дуже в моді і продавалися майже на кожному розі. Інколи йому вдавалося купити аркуш паперу для малювання.

Побачивши, що Тарас постійно займається малюванням, Павло Енгельгардт дійшов висновку, що козачка з нього не вийде. А може, врешті, пригадав позначку управителя Димовського, в якій Тарас призначався до малярських робіт. Як там не було, але він віддав хлопця в науку до якогось домашнього художника. Той був сумлінною людиною, і незабаром порадив віддати Тараса до портретиста, запевняючи, що Тарас має до цього здібності.

Пані Софія забрала хлопця до будинку на Троцькій і відрекомендувала Лампі, який саме в цей час малював з неї портрет. Маестро сказав, щоб хлопець приходив на заняття двічі на тиждень. Зробив він це зовсім не заради гарних очей пані Енгельгардт, а, звичайно ж, узяв добру плату. Багатий поміщик, запалившись думкою навчити для себе «власного» художника, без вагання погодився з витратами.

Перед від'їздом з Вільно Лампі показав малюнки хлопця Рустемові. Заохочений Рустемом, хлопець з'явився в його майстерні.

Від часу знайомства з Рустемом почався новий період Тарасового життя.

Старий єпископський палац, у якому розміщалось генерал-губернаторство і в якому мешкали Енгельгардти, знаходився поблизу університету. Виходячи з дому, Тарас часто зустрічав студентів у мундирах з фіолетовими комірцями. Всі вони говорили по-польськи. Завдяки пану Димовському хлопець уже освоїв польську мову і користувався нею при потребі.

Майстерня професора Яна Рустема, що служила водночас і аудиторією, містилася напроти палацу, на другому поверсі найстарішої університетської будівлі, неподалік від астрономічної обсерваторії.

Учні сходилися біля п'ятої години після полудня. Маестро, пам'ятаючи своє походження, завжди красувався в червоній фесці, з-під якої виглядала пасма сивого волосся.

Обличчя професора дихало безмірною добротою, очі дивилися приязно й весело. Молоді аматори мистецтва любили його, бо він ніколи й нікому не відмовляв у допомозі. Його майстерня практично була доступною для всіх, хоч переважали в ній слухачі Віленського університету. Дім його став притулком для сиріт, убогих, калік і знедолених. Недарма він був членом масонської ложі, яка називалася Добрий Пастор.

Разом зі своїм колегою, професором граверного мистецтва Заундерсом, він надіслав до Вільни з-за кордону колекцію найпрекрасніших грецьких скульптур: Аполлона, Венери, Лаокоона, навчаючи живопису, використовував живу натуру, що було на той час новиною.

У цій атмосфері доброзичливості і високої мистецької культури колишній учень хлипнівського дяка і громадський пастух овець у Кирилівці швидко посувався вперед у царині мистецтва, призвичаювався до спілкування з людьми широких інтелектуальних запитів. Іноді він переживав хвилини справжнього щастя. Тим більша гіркота сповнювала його серце, коли він повертався від учителя до челядницької кімнати в палаці. Зустрічаючись із Сидоркою, відчував, як кров б'є йому в голову.

Під кінець масниці випадок звів Тараса з однією дівчиною, яка справила на нього таке велике враження, що він на якийсь час забув і про Оксану.

Це була молоденька швачка, двома роками старша від хлопця, полячка родом з Варшави. Після смерті батька вона перебралася до тітки у Вільно.

Працювала вона в кравецькій майстерні, яка обслуговувала клієнток з аристократії, поміж іншими й пані Енгельгардт.

Звали її Ядвіга Гусаковська, вона була смуглява, мала чорне волосся і чорні брови, як Оксана. Темна сукня і бліді щоки надавали її обличчю поважного виразу, невідповідного її вікові.

Якось Тарас показав їй свої малюнки. Дзюні вони дуже сподобалися. Тарас нарешті відчув, що таке гордість художника.

Вони почали зустрічатися в місті.

Найчастіше це був костьол Анни, в якому Дзюня любила молитися. Його легко можна було відрізнити від усіх інших костьолів у Вільні. На фронтоні його було три вежі, середня з яких піднімалася над боковими. Між цими трьома вежами знаходилися ще дві менших, всі вони були однакової форми: характерності їм надавала піраміда, складена з вигнутих арок. Головна вежа, все звужуючись, гострим шпилем поривалася в небо. Вхід мав вигляд низької напівкруглої аркади.

Коли дивишся на цю невелику будівлю, весь світ зменшується і пригасає. Перед очима залишається тільки червона барва готичної цегли і неземна гармонія форм.

У розмовах з Дзюнею хлопець навчився вільно говорити по-польському. Вони разом читали вірші Міцкевича, який був улюбленим поетом молоді. Саме звідси, з Вільно, шість років тому його вивезли в кибітці до Росії. Тарас схвильовано слухав оповідання про нещасного вигнанця, повторюючи в думках слова поета:

Ледве-но співом залився
Жайворон перший на сонці,
Пролісок милий розкрився
У золотій оболонці.

Слова дихали квітневою свіжістю. Проникали в серце благосним теплом. Творили смуток.

Тарас пригадав своє перше поетичне натхнення. Знайшов у скриньці зошит з віршами і знову почав уписувати туди рівненькі рядки, в яких зазвучали тепер нові ноти й мотиви.

Весною у Вільно відбувались різноманітні торжества і свята, пов'язані між собою і позначені місцевим колоритом.

Великий тиждень з трунами, хресний хід, ярмарки, видовища і збір пожертвань для бідних — все це дуже пожвавлювало життя в місті.

Від великодня розпочиналися покази дамських нарядів. Екіпажі, наповнені вишукано одягненими дамами, кружляли вулицями від костьолу до костьолу, затримуючись перед кожним. Товариство виходило з екіпажів, лакей прокладав шлях крізь натовп, і дами могли подивитися труну, прикрашену квітами з батисту і восковими фруктами, освітлену лампами і дзеркалами.

На кафедральній площі розкинув свої ятки ярмарок, запроваджений у Вільно рік тому. Трохи далі біля Замкової брами стояв дерев'яний сарай з краєвидами Парижа.

Цукерні Кунца, Кієла і Даваца були переповнені публікою з ранку й до вечора.

Останні два тижні перед святами Дзюня працювала без відпочинку, недосипаючи й недоїдаючи. У Велику Суботу, коли відносила нову сукню пані Енгельгардт, зустрілася з Тарасом. Подарувала йому сорочку, яку сама пошила й вигаптувала. У хлопця від зворушення зволожилися очі.

Вранці вони знову зустрілися і довго гуляли по місту. Повітря було тепле й прозоре. Як тільки вдарили дзвони на Замку — так називали Кафедральний собор — по всіх тридцяти шести костьолах міста почали співати «Аллілуйя». Тарас з інтересом до всього приглядався.

Потім пішли до тітки на великодні крашанки, єдине, чим могла пригостити убога родина. Тарас бачив, як тяжко дістається їм шматок хліба. Але вони були принаймні вільними.

Щораз болісніше відчував хлопець свою залежність. Кохання Дзюні розбудило в ньому хлоп'ячу гордість, піднесло його у власних очах, підбадьорило, сповнило радістю його шістнадцятирічне серце.

Він смертельно боявся, що може повторитися сцена жорстокої розправи. Ночами йому снився Сидорка з налитими кров'ю очима і величезним батогом у руках.

Хлопець вирішив будь-якою ціною скинути з себе огидне ярмо неволі.

Влітку професор Рустем виїхав у Добровляни до графів Гюнтерів. Супроводжував його Казимір Бахматович. Лампі був уже у Відні. Тарас перестав ходити на уроки малювання.

Проте він зустрічав багатьох своїх знайомих з майстерні Рустема, головним чином студентів. Вони любили його, тому Тарас охоче розмовляв з ними, брав у них книжки для читання.

На початку серпня з'явилися неспокійні чутки. В Парижі вибухнула революція. У Варшаві готувалося повстання. Віленська молодь була схвильована і розбурхана цими вістями.

Серед молоді вешталися представники таємних організацій. Виголошували підбурюючі промови. Поширювали друковані й писані від руки відозви. Одного з них пізніше заарештувала поліція. Звали його Юзеф Ігнацій Крашевський. Був студентом університету.

Дзюня принесла Тарасові польську відозву до росіян і українців, яка закликала до спільної боротьби з царатом. Вперше в житті хлопець почув слова: «За нашу і вашу свободу». Почув ім'я Лелевеля.

Від Дзюні дістав також книжечку, видану років двадцять два тому у Вільно, яка називалася «Про угоди поміщиків із селянами». Автор закликав поміщиків дати кріпакам волю і особисту власність.

Дзюня пояснила Тарасові, що царські власті заборонили книжечку і кожному, хто її переховує, загрожує сувора кара. Тарас почував себе так, ніби й він став змовником. На Дзюню дивився не тільки закохано, але й з подивом.

Може, поляки і йому виборять волю? Але, звичайно, не ті, котрі живуть у палацах і їздять на бали до клубу, а ті, з якими приятелює Дзюня.

Студенти познайомили Тараса з віршами Яна Чечота і Павла Бахрима. Поети писали про життя білоруського народу. Хлопцеві особливо припали до душі твори Бахрима, написані білоруською мовою, дивовижно схожою на українську.

Тарас відкрив для себе новий, незнаний світ, у якому відбувалися незвичайні речі: блискали там блискавиці зухвалих думок, важкі грозові хмари висіли низько над землею; ось-ось вдарять з них перуни помсти і гніву. Життя приготувало йому незабаром живу ілюстрацію до цих поетичних мрій.

Зустрічі з Дзюнею стали чимось таким звичайним і таким необхідним для Тараса, що коли одного разу дівчина не прийшла до «їхнього» костьолу, хлопець прямо-таки захворів від переживання.

Пара з них була досить незвичайна. Вища і старша від нього, вона піклувалася про нього справді по-матерінському. Завдяки її турботам хлопець набув охайного вигляду, навіть почав одягатися з певним шиком.

Він намалював жіночу голівку, взявши за зразок картину, виставлену в склепі з літографіями. Голівка вийшла дуже гарною. Заохочений цим, хлопець взявся до роботи над портретом Дзюні. Він відчував себе уже зрілим художником.

Однак не встиг він зробити ескіз портрета, як сталися певні події, які поламали задум хлопця і несподівано вплинули на його подальшу долю.

Павло Енгельгардт як ад'ютант віленського генерал-губернатора часом їздив до Варшави, де знаходилась резиденція великого князя Костянтина. Князь очолював командування не лише армією Королівства Польського, а й так званим Литовським корпусом, розміщеним у провінціях, приєднаних до Росії. Командуючому збройними силами підлягали також установи цивільної адміністрації. Тому князь був фактичним володарем майже всієї території колишньої Речі Посполитої.

У зв'язку з напруженою політичною ситуацією в цьому районі генерал Римський-Корсаков раптово послав свого ад'ютанта до Варшави. Павло Енгельгардт рушив у дорогу без дружини, але з частиною обслуги. Разом з іншими він узяв з собою й Тараса. Мабуть, тому, що Тарас уже навчився непогано говорити по-польському. У Варшаві міг пригодитися.

Приготування до подорожі тривали недовго, і Тарас не встиг навіть побачити Дзюню. Енгельгардт поїхав попереду, а вози з обслугою під наглядом одного з прикажчиків рушили вслід за ним.

Їхали лідським трактом, на Слонім і Брест. У Терасполі переїхали кордон, який відділяв Російську державу від Королівства. Міст через Буг був пофарбований у чорний колір з оранжевими смугами з боку Росії і в біле з червоним з боку Королівства.

Від Бреста по рівному, твердому і плавному шосе вози котилися швидко, і незабаром зупинилися у Варшаві перед заїздом на вулиці Довгій.

Сам Енгельгардт затримався на Краківському передмісті в будинку Герлаха, у Тузенхаузів, які займали весь перший поверх. Тузенхаузи були поріднені з Гюнтерами, а ці також підтримували давні стосунки з пані Софією Енгельгардт.

Була осінь. Два каштани, що росли перед брамою будинку, вже пожовтіли і густо ронили листя. На вулицях панував незвичний рух. З цього погляду Варшава нагадувала Вільно. Тут також повсюди збиралися юрби молоді, переважно студентів і ремісників. Хапали газети.

Тарас не дуже був зайнятий роботою. Прикажчик-поляк відразу по приїзді до Варшави завіявся невідомо куди, і обслуга Енгельгардта, користуючись з цього, розбрелася по місту. Ротмістра, зайнятого службовими справами, вона не цікавила.

Тарас побачив багато розкішних палаців і костьолів. Дивувався високій колоні, яка стояла перед королівським замком. На Новому Світі побачив гарно обмундироване військо, яке маршировало з білим орлом на прапорі.

У вуличному натовпі чув речі, які дуже вразили його уяву. Люди вголос проклинали царя Миколу, насміхалися з великого князя Костянтина. Місто було збуджене. Революцією було насичене саме повітря.

Нарешті однієї листопадової ночі мешканців заїзду розбудили вибухи і стріляння. Чути були вигуки: «Хай живе свобода!», «Поляки, до зброї!», «Геть царя!».

Браму замкнули і нікому не дозволяли виходити. Вранці Тарас, зацікавлений подіями, що розігралися в місті, виліз на горище і звідти, через маленьке віконце в даху, спостерігав вуличні бої. Проти окупантів виступили не лише польські жовніри, а й озброєний народ.

Через кілька днів до заїзду зайшов чоловік, який відрекомендувався представником муніципальної ради. Він переписав усіх присутніх у заїзді росіян і передав їх під нагляд міської охорони безпеки.

Прикажчик Енгельгардта зник без сліду. Пан теж не з'являвся і тільки через два тижні прислав уже з гарнізону російських військ гінця з листом, у якому наказував своїм слугам при першій можливості вирушати до Бреста.

Проте минуло ще більше місяця, поки обслугу Енгельгардта разом з багатьма іншими російськими підданими під конвоєм польських жовнірів направили на схід.

Тарас з інтересом розглядав новенькі асигнації, які повстанський уряд видав на дорогу висланим за межі Королівства Польського іноземцям.

Варшава була схожа на великий військовий табір. Вулиці заповнили солдати і юрби варшав'ян. Тут і там продавали книжечку під назвою «Ода до вольності». Як зазначалося на титульній сторінці, автором оди був Юліуш Словацький.

Дорога була довга і тяжка. Місця на возах для всіх не вистачало. Дехто мусив йти пішки. Весь час стояли сильні морози.

У Тараса порвався один чобіт, і щоб не відморозити пальців, він перевзував той, що лишився цілим, з однієї ноги на другу.

Через якийсь час вони добралися до лінії передових російських застав. Польський екскорт відпустив їх.

У Бресті їм повідомили, що Павло Енгельгардт виїхав до Петербурга і наказав, щоб слуги їхали за ним. Тарас сподівався, що вони поїдуть через Вільно. Але на Віленщині точилися бої. Із Слоніма їх направили прямо на Мінськ, а звідти на Вітебськ. Хлопець плакав з досади.

У кінці березня, втрачаючи рештки сил, вони дісталися до палацу свого пана на Моховій вулиці в Петербурзі.

VIII

У листопаді 1830 року змовники послали Томаша Падуру до Верхівні в Сквирський повіт, що належала маршалку Ганському. Маршалок і його жінка, Евеліна Ржевуська, рідна сестра прекрасної Кароліни, яка й досі вважалася окрасою одеського жіноцтва, прийняли поета дуже гостинно. Господар запевнив емісара у своїй готовності служити загальній справі. Він пообіцяв доставити все, що просив у нього Падура від імені організації. На прощання, проводячи гостя до передпокою, ніби між іншим запитав:

— Куди прямуєте тепер?

— До Ружина,— відповів гість.

І, справді, поїхав туди. У містечку, залишивши у заїзді клуночок, пішов до *графині Калиновської, яку давно знав.* Провів у неї кілька годин, повечеряв і повернувся до заїзду. А там уже чекали на нього жандарми і поштовий візок. Коні рвонули з місця і не зупинилися аж до Сквири, де невдаху вкинули до тюрми разом із злодіями й розбійниками.

Наступного дня офіцер, що допитував Падуру, докладно переповів йому зміст розмови, яка відбулася у Верхівні між емісаром і маршалком Ганським.

Падура поклявся ніколи в житті не довірятись аристократам.

Залишив у своєму серці тільки маленький куточок для Еміра і князя Романа з Кошири.

У Саврані загін козаків Ржевуського стояв повністю споряджений і готовий виступити за першим покликом із столиці.

Коли 29 листопада школа підхорунжих у Варшаві подала сигнал до виступу, на Україні в першій хвилі все завирувало, але відразу ж прозвучали й голоси, які застерігали від невчасного виступу. А після того, як з Варшави надійшла заява диктатора, що він не має в своєму арсеналі для Волині і Поділля «жодної шаблі, жодного кремінця», все впало в летаргічний сон.

Емір чекав, щоб український народ оголосив його гетьманом нової козаччини, а народ сподівався, що Емір з'явиться на білому коні на чолі тисячної армії, покличе до дії, озброїть, а потім вирушить з ним на поле слави. Обидві сторони були жорстоко розчаровані. Чорноморські козаки, на яких найбільше покладалися, навіть не ворухнулися. Емір спокійно сидів у своїй савранській резиденції.

Польські повстанські сили з'явилися на Волині й Поділлі тільки весною. У травні Кароль Ружицький, який уже прославився в боях з Наполеоном, зібрав у чуднівських лісах біля Житомира полк кінноти і після п'яти тижнів відчайдушних боїв прорвався через вдесятеро численніші російські загони до фортеці в Замості. Під його проводом покрили себе славою польські й українські добровольці; декотрі з них уже тоді бралися за перо, як наприклад, брати Вінсент і Міхал Будзинські, а також Міхал Чайковський, Антоні Шашкевич і Спиридон Осташевський.

Осташевський був ревним збирачем українських переказів і легенд. Шашкевич же переробляв народні пісні і складав власні. Уже перебуваючи в полку Кароля Ружицького, склав пісеньку, перші дві строфи якої звучали так:

Підnось крилля, Орле білий!
Дні твої наспіли.
Затряслися всі могили,
Кості зворушили.

Світить зоря на заході,
А темня з півночі.
Бог звіщає: царю годі!
А ми всі охочі.

Емір, не дочекавшись гетьманства, взяв 240 своїх хлопців і став під руку генерала Колишки на Поділлі як командир п'ятого кавалерійського ескадрону. Восьмидесятирічний генерал, який пам'ятав ще повстання Костюшка, повів своїх вояків так нещасливо, що вже в першому бою під Дашевом вони були вщент розбиті. Козаки Еміра билися, як леви, але не уникли поразки. Емір пропав безвісти. Ходили чутки, що він загинув від ножа вбивці, підкупленого волинським губернатором Левашовим.

А про князя Сангушка довгий час нічого не було чути, аж поки цар наказав, щоб його розшукали навіть під землею. Сангушко походив із давньої литовсько-руської родини, спорідненої, як говорили, з Ягеллонами. У повстанні він брав участь як польський патріот. Таким варто було зайнятися.

Після однієї з битв мав відбутися обмін полоненими. Командуючим російською армією був генерал Рюдігер, обрусілий німець, а його ад'ютантом — Флоріан Ржевуський, поляк за походженням, який вислужувався перед царем.

Серед польських полонених Ржевуський помітив князя Романа з Кошири. У списку князь був записаний як підпоручик Любартович. Ад'ютант через необережність, а, може, виявляючи свою відданість, проговорився про це в штабі. Рюдігер відразу ж одіслав Сангушка до Житомира. Левашов потирав руки від радості і повідомив царя, який, звичайно, затвердив вирок про заслання князя в Сибір, додавши від себе: «Провадити пішки і в кайданах». Царську волю було виконано якнайстаранніше.

З партії засуджених, серед яких був Роман Сангушко, хтось надіслав листа до своєї сім'ї на Волині і в цьому листі між іншим писав: «Ми йшли через усю Малоросію так, наче нас супроводив дух нашого Томаша, стільки ми співчуття зустрічали».

Адвокат Болсуновський, який жив у Сквирі і піклувався ув'язненим Падурою, скористався підходящою хвилиною, щоб розповісти йому про той лист. Поет підвів очі і руки до неба і сказав зворушено:

— Дякувати богові! Значить, мої мандрівки не були марними!

У Вятці на засланців чекала, повідомлена листом через знайомих, Ружа Собанська. Польські патріоти вже були перемішані з усякими вбивцями. Собанська, яка вже два роки жила у Вятці з чоловіком, також засланцем, дістала царський дозвіл на подання допомоги «сибірякам». За допомогою жандармів вона відшукала князя в юрбі обдертих і позбавлених людського вигляду істот.

Одержані від Собанської гроші, одяг і харч Сангушко відразу ж порозда-вав товаришам по недолі. Сам же пішов далі в лахмітті і без копійки, «залишившись на арештанській піщі».

До Нерчинська він йшов разом із своїм улюбленцем, торбаністом Еміра, взятим у полон під Дашевом, Онуфрієм Воробітюком. Його називали козаком савранським і другом ляхів.

У нерчинській копальні Воробітюк і Сангушко зустрілися з князем Сергієм Волконським. Князя, як і інших учасників повстання, називали вже тоді декабристами. Вони були оточені незмінною повагою як з боку місцевих жителів, так і засуджених інших національностей.

Восени 1830 року Устим Кармалюк розгорнув на Поділлі справжню партизанську війну, яка згодом поширилась і на Волинь. Селянська армія Кармалюка, поділена на кілька загонів, нараховувала вже кілька тисяч чоловік. Партизани зненацька з'являлися там, де їх не чекали і, розгромивши маєток та здійснивши суд праведний, зникали без сліду. Протягом вересня і жовтня відібрали у поміщиків понад 700 коней і 900 волів. Пустили з димом десятки гуралень.

Губернатора Левашова серйозно занепокоїв розмах партизанської війни Кармалюка. У Варшаві в першу-ліпшу хвилину могло вибухнути повстання. Волинські й подільські поляки могли його підтримати. Повстання селянське і повстання шляхетське на одній і тій самій території — це надто багато. А коли б ці два рухи почали діяти спільно... Страшно подумати! Й тут шпигуни в рапортах доносять, що дворовий поет графа Ржевуського отець-канонік Комарницький складає все нові пісні, прославляючи Кармалюка.

Губернатор довго радився з шефом жандармів. Результату наради довго не чекали. Знайшовся зрадник, який видав селянського ватажка поліції. Це сталося дев'ятого грудня 1830 року.

Під охороною цілого батальйону Кармалюка привезли до в'язниці в Літині. Люди, які вийшли побачити свого захисника, закутого в кайдани, падали на коліна і плакали або проклинали царських слуг. Черкеси нагайками розганяли збіговиська.

Повітовий суд вдруге засудив Кармалюка на сто один удар канчуком і заслання в Сибір. Окружний суд у Кам'янці повинен був затвердити цей вирок. Справа затяглася. Кармалюк сидів у окремій камері з замурованим входом. Їжу спускали йому на мотузку через невеликий отвір у стелі.

Так просидів він увесь 1831 рік. Повстання в Польщі скінчилося, а на Поділлі залягла мертва тиша. Не ворухнувся ніхто — ні селяни, ні шляхта. Ні одні, ні другі не мали вождя. Губернатор Левашов чудово справився із своїм завданням.

Перебуваючи в Римі, Міцкевич охоче відвідував салон княжни Зінаїди Волконської. Там він зустрівся з своїм супутником у кримській подорожі Генріхом Ржевуським. Познайомився з панною Анастасією Хлюстіною, з якою часто розмовляв про їхнього спільного друга Олександра Пушкіна. З її братом Шимоном він двічі їздив до Помпей. Відвідував сеанси позування, приглядаючись, як Карл Брюллов малює портрет панни Анастасії. Брюллов нарешті почав працювати над великим художнім твором. Тим, хто цікавився, говорив коротко, що темою картини буде загибель Помпеї.

У товаристві Одинця Міцкевич оглянув Везувій. В листопаді, уже з Женеви, він писав до Яна Чечота, який і досі перебував у Оренбурзі:

«Коханий Янеl Від зимового листа, надісланого тобі з Риму, минуло вже багато місяців. За цей час я об'їздив Італію вздовж і впоперек, від Сіцілії до Альп, а минулого місяця обійшов Альпи гірської Швейцарії, другу частину якої проїхав раніше. Описувати цієї подорожі не буду».

«Дорогий мій Яне, чи ти здоровий і чи немає досі жодної надії, щоб був

принаймні в Петербурзі? Що в нас у серці діється, коли про тебе думаємо-гадаємо, коли оце тобі пишу, нехай тобі скаже твоє серце».

У женевських газетах Міцкевич прочитав виклад статті, вміщеної в польському «Петербурзькому тижневику», який рік тому почав виходити за редакцією Юзефа Емануела Пшецлавського. Коли клопотання Міцкевича про часопис «Iris» провалилось, Пшецлавський спромігся добути дозвіл на тижневик. У березні й квітні 1831 року, тобто відразу після битви під Гроховим, газета вмістила статтю «Кілька уваг про нинішню польську революцію», яка була спрямована проти повстання і висвітлювала його з позиції царського уряду.

У цей самий час у Петербурзі вийшла книжечка, у якій було вміщено два вірші Жуковського: «Стара пісня на новий мотив» і «На взяття Варшави», а також два твори Пушкіна: «Наклепникам Росії» і «Роковини битви під Бородіним». Ця книжечка, прийнята з задоволенням у придворних і урядових колах, викликала розгубленість у сферах більш ліберальних. Заряд великодержавної пихи був у ній занадто сильний.

Та ось із далекого Сибіру дійшов вірш Одоєвського «На звістку про польське повстання». Поет-декабрист оцінив мужність польських повстанців з усією симпатією людини, яка присвятила всю себе справі свободи. Між іншим, йому розповідали про те, як урочисто вшанувала Варшава уже на другому місяці революції пам'ять його повішених товаришів.

У Москві два молоді студенти університету, Олександр Герцен і Микола Огарьов, з ентузіазмом привітали звістку про повстання у Варшаві. Вони дивилися один на одного із сльозами на очах і повторювали улюблене: «Nein, es sind keine leere Traume![2]». Вони раділи кожній поразці Дубіча, не вірили у невдачі поляків. Герцен у своїй студентській кімнаті повісив портрет Тадеуша Костюшка. Невдовзі після цього він виголосив незабутні слова: «Нехай буде прокляте царювання Миколи на віки віків. Амінь!».

Цар з олов'яними очима сидів у своєму палаці на Неві і обдумував, як помститися за пережитий ним переляк і свої сумніви. Готував помсту всім, хто став впоперек його самодержавних намірів. Він прагнув мститися як чужим, так і своїм. Від часу підкорення Польщі вся прихована ненависть цієї людини разюче збільшилася. Він був неабияким фокусником: все, до чого торкався, перетворювалося в батіг.

IX

Після приїзду до столиці імперії Павло Енгельгардт був призначений ад'ютантом князя Олександра Вюртемберзького, шефа відомства шляхів. Невдовзі він відмовився від цієї посади і подав у відставку. Маючи чин полковника, володіючи величезним прибутком від успадкованих маєтків, він цілком віддався радощам життя. Спільниками в цій справі були його брати, також полковники гвардії: Василь, картяр і донжуан, щирий друг Пушкіна, відомий гультяй і дотепник, і Андрій, один з найпопулярніших на той час салонних левів. Дім Василя на Невському проспекті, відомий як будинок розваг, і палац на Моховій вулиці незабаром стали місцями зустрічей всієї еліти петербурзького товариства.

У вирі світських утіх полковник Енгельгардт забув про свій намір вивчити Тараса на «власного художника». Він знову зробив хлопця лакеєм.

Тарасові йшов вісімнадцятий рік. Він уже був зовсім дорослий. Атмосфера життя у Вільні і Варшаві прискорили розвиток його інтелекту й характеру.

[2] Ні, це не пусті мрії! (нім.).

Спілкування з віленською молоддю, любов і опікування Дзюні, студіювання польських книг, політичні виступи, свідком яких він був,— все це відкрило йому перспективу нових форм, нової мети життя. Так хотілося стати людиною, схожою на Рустема або на отих поетів, які захоплювали його своїми віршами, що навіть і на думку йому не спадало, щоб він цього не досягнув. Однак на перешкоді стояло прокляте кріпацтво.

Найгірше було те, що в перші місяці після приїзду до Петербурга він не мав можливості займатися малюванням. Обов'язки слуги забирали весь час від ранку до вечора. А згодом спалахнула епідемія холери. Енгельгардти з усім двором перебралися до маєтку під Лугою. Там знову-таки важко було з папером і олівцями. Тиждень за тижнем минали в бездіяльності. Таке становище почало серйозно непокоїти Тараса.

Відомо проте, що випадок завжди приходить на допомогу людям, які твердо йдуть до мети. А Тарас прагнув стати художником. Вкладав у це всю душу. І випадок йому допоміг.

Після того, як епідемія стихла, Енгельгардти повернулися до Петербурга. Палац був запущений. Енгельгардт наказав оновити і розмалювати його. Йому порекомендували цехового маляра-декоратора, якогось Ширяєва.

Роботи тривали довго. Тарас допомагав у малюванні — частково за наказом пана, частково з власного бажання. Ширяєв зумів оцінити здібності хлопця. Невідомо, з чого все почалося, але як би там не було, Енгельгардт погодився віддати Тараса в учні. Підписали контракт на чотири роки. Учень, звичайно, повинен був перебратися до майстра.

Ширяєв займав весь перший поверх гарного, двоповерхового будинку на Московському проспекті, майже в центрі тогочасного Петербурга. Окрасою приміщення були численні копії з творів Рафаеля і Пуссена, виконані такими відомими граверами, як Вольпато і Жерар Одран, а також оригінальні картини, серед яких виділявся «Святий Франціск» Хосе Рібери.

Ширяєв походив з кріпаків і тільки завдяки своєму ремеслу домігся звільнення з кріпацтва. Вчився він у відомій на той час Арзамаській художній школі, заснованій Олександром Ступіним. Згодом продовжував навчання на правах вільного слухача в рисувальному класі Товариства заохочення художників. Відзначився в декораторській справі, виконуючи досить складні роботи по оформленню та оздобленню приватних і казенних будинків у класичному стилі. Він працював разом з такими художниками-декораторами, як брати Соловйови, з архітекторами, як Альберт Кавос і скульпторами, як Степан Піменов, Василь Демут-Малиновський, Павло Соколов та іншими.

Ширяєв не був людиною обмеженою. Він любив запрошувати до себе освічених людей, збирав книжки, був досить начитаний, знав твори Державіна, Жуковського, Пушкіна і Озерова; сам навіть непогано декламував.

При всьому цьому він відзначався типовими для вискочки вадами: грубістю і деспотизмом. Сам зазнавши замолоду побоїв і знущань, він безжалісно ставився до учнів і прислуги. Рука в нього була така ж тяжка, як у кирилівських дяків. А оскільки умови контракту і цехові звичаї давали хазяїнові повну владу над учнем, то Тарас зазнав у свого майстра ще більших принижень, ніж у поміщика.

Та все ж бачив, що тут може дечому навчитися, і тому вирішив будь-що витримати все. Приклад Ширяєва, якому наука допомогла звільнитися від кріпацтва, додавав Тарасові терпіння.

Поволі Тарас призвичаївся до нових умов життя, до нового оточення. Учні Ширяєва мешкали в невеличких кімнатках на мансарді. Сусідом Тараса був земляк з України, дуже симпатичний хлопець Федот Ткаченко. Тарас подружився з ним. З ним він мав можливість розмовляти по-українському, що його дуже радувало.

Навчання у Пшевлоцького, Рустема і Лампі не минуло для Тараса марно. Він знав, що мусить оволодіти технікою рисунка. Пам'ятав пораду віленського

професора: «Шість років рисуй, шість місяців малюй — і будеш художником». У майстерні Ширяєва не було скульптур: Тарас вибирався в місто і перемальовував барельєфи з будинку архітектора Монферрана на розі Мойки і Фонарного провулка. Пізніше натрапив на цілу галерею статуй в Літньому саду. Їх вистачило йому надовго.

Не забував він і про малювання живої натури. Кожного свята регулярно відвідував свого друга і земляка Івана Нечипоренка, який у палаці на Моховій зайняв місце Тараса і, виконуючи обов'язки служки, сидів у передпокої. Нечипоренко охоче згодився позувати, і Тарас користувався з цього при кожній нагоді.

Словом, учився самотужки і навдивовиж систематично.

Вечорами, особливо взимку, коли до Ширяєва приходили гості, Тарас і його сусід з мансарди Ткаченко, стоячи перед дверима, слухали декламацію. Тут відзначався молодий художник, учень Академії художеств, зовсім недавно звільнений від кріпацтва Іван Зайцев. Немов звуки органа, гриміли вірші Олександра Пушкіна, гірським потоком лилися поеми «Цигани» і «Бахчисарайський фонтан». Їхня музикальність і незвичайний зміст викликали в хлопця майже побожне захоплення.

В домі Ширяєва Тарас навчився говорити, читати і писати по-російськи. Він перебував тепер в атмосфері російської культури. А оскільки в галузі живопису, скульптури і архітектури Петербург віддавна був пов'язаний з мистецтвом Заходу, Тарас мав можливість засвоювати здобутки мистецтва досить всебічно. Він був свідком, а часом навіть і учасником багатьох цікавих дискусій у свого майстра. Олександр Соловйов, брат дружини Ширяєва, мав диплом Академії, а підмайстер Дмитро Бобров скінчив арзамаську школу. Він, Зайцев і хазяїн постійно сперечалися на мистецькі теми. В цих розмовах Тарас поповнював свої знання з мистецтва.

При тому він багато читав. Майстер, щоправда, дивився на це косо. Але хлопець завжди мав можливість добратися до шафи з книжками, коли майстра не було вдома.

Він ознайомився з оповіданнями Діккенса, трагедіями Озерова, романами Поль де Кока і повістями Вальтера Скотта.

Однією з перших книг, яку він прямо проковтнув, якою не міг насититися, була шеститомна «Подорож молодого Анахарсіса по Греції». Ця книжка розкрила перед ним картину давно померлого світу, який вічно живе у творах свого мистецтва.

Прочитавши цю книжку, Тарас зрозумів, як багато він повинен знати, щоб стати художником. Згадав свою подорож до Хлипнівки. З того часу багато води спливло...

Одного разу, коли Нечипоренко терпляче позував своєму приятелеві, застав їх за цим заняттям Енгельгардт. Йому потрапили на очі портрети, зроблені Тарасом. Наказав зробити свій портрет. Тарасова акварель припала йому до смаку. Відтоді досить часто замовляв у хлопця портрети своїх численних приятельок, сплачуючи йому карбованець за кожний портрет.

Зароблені таким чином гроші Тарас тратив на папір, олівці і фарби. Поміщикові навіть і на думку не спадало, щоб забезпечити хлопця малярським приладдям і матеріалами.

Влітку Тарас мав більше часу для себе і своїх мистецьких занять. Петербурзький день у цей час тривав цілодобово. Славнозвісні білі ночі майже не відрізнялися від дня. Вриваючи від сну і відпочинку, можна було ходити до Літнього саду і малювати.

На безлюдді та самоті Тарас жив чарами мистецтва і мріями. Згадував діда і сестер. Але по-справжньому і повсякчасно сумував тільки за Оксаною. Часто і тепло згадував Дзюню: вона розбудила в ньому прагнення до свободи

і познайомила з світом високих і святих почуттів. Проте її образ зникав у пам'яті Тараса, як тільки в думках оживала згадка про маленьку сільську пастушку. Оксана була кров'ю його серця. Вона була світлом і теплом, і живим диханням вітчизни.

Низка незвичайних подій, які принесли Тарасові і велику славу, і незліченні страждання, почалася випадком, який трапився в Літньому саду.

Одного літнього ранку, йдучи на роботу — фарбувати внутрішні приміщення у недавно споруджених будинках Синоду і Сенату,— Тарас заглянув до парку. Він подався до улюбленого місця, де головну алею перетинає поперечна і де оточений богами і богинями Сатурн пожирає власне дитя. Засукав рукава брудного тикового халата, сів на перевернуте відро і почав робити ескіз. Трохи згодом до нього підійшов якийсь молодий чоловік і почав придивлятися до малюнка. Потім завів розмову. Цим молодим чоловіком був Іван Сошенко, художник і — як виявилося — Тарасів земляк, родом з Богуславa.

Сошенко вже чув про Тараса. Найперше від свого вчителя Пшевлоцького. А потім від колеги по живопису, жінчиного брата Ширяєва. Тепер, побачивши щойно виконаний ескіз Тараса, відразу повірив у хлопця.

Дивлячись у його довірливі очі, він сказав собі, що повинен йому допомогти. І допоміг.

Тарас відвідував Сошенка майже кожного свята. Художник мешкав на Четвертій лінії Васильєвського острова поруч з Академією. На Сьомій лінії, в будинку якогось Кастюрина, містилось Товариство заохочення художників. Серед членів цього дуже корисного закладу були такі видатні люди, як поет Василь Жуковський, композитор Михайло Вієльгорський, секретар Академії мистецтв Василь Григорович, художники Карл Брюллов і Олексій Венеціанов. Серед молодших прихильників живопису значну роль відігравав там Сошенко і його щирий друг, також українець, Аполлон Мокрицький.

Обидва вони палко зацікавилися Тарасом. Звернулися за допомогою до земляка Григоровича, який мав чутливе до людської недолі серце і щиро підтримував молоді таланти. Незабаром ім'я Тараса Шевченка з'явилося в списку вільних слухачів Товариства. Тарас міг відвідувати уроки рисування і користуватися різним приладдям.

Уже четвертого листопада на засіданні комітету Товариства було прийнято ухвалу такого змісту: «Розглянувши рисунки вільного учня Шевченка, комітет визнав їх за гідні похвали і вирішив мати його на увазі в майбутньому».

Тарас зробив величезний крок на шляху до кар'єри художника. *Тепер* найважливішою справою стало закінчення Академії.

Однак вступити туди могли тільки вільні люди. Для кріпака дорога була закрита. Сошенко домігся, щоб Ширяєв звільняв Тараса від роботи і дозволяв йому виходити до міста не тільки в неділю і свята, але й повсякденно, особливо зимової пори, коли не було роботи. Ширяєв скоса дивився на таке «марнотранство часу», але мусив поступитися наполяганням Сошенка, який був приятелем його шваграа, а, крім того, мав широкі знайомства в мистецьких колах.

Вони ходили разом на прогулянки і оглядали Петербург. Їхнім улюбленим місцем був відтинок набережної, де Нева під тиху погоду, ніби величезне дзеркало, відбивала в собі з усіма деталями чудовий портик Румянцевського музею, ріг Сенату і червоні штори в будинку графині Лаваль. В довгі зимові ночі цей будинок майже весь час був освітлений зсередини, і штори пломеніли, як вогонь, на чорному тлі. Сошенка й Тараса страшенно вратувало, що Нева вкрита кригою й снігом, псує художницький ефект вогнистої декорації.

Влітку вони любили зустрічати схід сонця на Троїцькому мосту. Це було одне з тих явищ природи, перед яким,— як твердив Сошенко,— справжній художник чи поет повинен схилитися в захопленні.

Часто сиділи в Літньому саду біля озерця і милувалися формою прекрасної гранітної вази, а також величною архітектурою Михайлівського замку.

Говорили про Україну. Тарас жадібно слухав вісті про все, що торкалося його рідного краю. Він нічого не знав, що поробляли його близькі. Писання листів не було в звичаї діда, хоч він був письменний. Брати й сестри певно й не думали про це: листи пишуть пани, а кріпак має працювати на полі і в господарстві — звідки взяти на все час? На чужині Тарас цікавився не тільки тим, що стосувалося Кирилівки. Він хотів знати про долю всіх земляків. Ці ширші горизонти духовних інтересів відкрилися перед ним невідомо коли: може, в розмовах із Дзюнею і віленськими студентами, може, при знайомстві з патріотизмом варшав'ян.

Сошенко розповідав Тарасові про Кармалюка.

В ніч з чотирнадцятого на п'ятнадцяте квітня 1832 року ватажок селянського повстання на Поділлі втік із в'язниці в Літині. Те, на що він спромігся, межувало із справжнім дивом. Здавалося, що з камери без вікон і дверей, з єдиним невеличким отвором у стелі міг лише птах випурхнути. А Кармалюк вирвався. З того часу люди називали його орлом або соколом.

Найбільше Тараса захоплювало те, що Кармалюк так гаряче допомагав своїм братам-кріпакам. Як тільки хтось із селян звертався до нього за допомогою, ватажок відразу зараджував справі. Чи йшлося про покарання занадто жорстокого пана, чи то про поміч грішми або натурою, чи просто про пораду — він ніколи не змушував довго чекати. Тому селяни називали його батьком.

Тарас і далі відвідував дім свого пана: він приятелював ледве не з усією обслугою Енгельгардта, серед якої було багато земляків із Київщини.

Управитель дому на Моховій, якийсь Прехтель, обрусілий німець, замовив у Сошенка портрет дружини. Під час цієї праці Сошенко жив у Прехтелів. Тарас часто приходив до нього. Розмовляв при цьому з дворакими, розповідав їм про Кармалюка, навчав, як треба чинити, щоб їх не кривдили. Люди охоче слухали, а потім затівали сутички з помічниками управителя. Ті донесли управителю. Як водилося, Прехтель наказав висікти Тараса. Добродушний Сошенко ледве-ледве з допомогою пані Прехтель, яка була дуже зацікавлена в портреті, спромігся врятувати свого вихованця від тієї ганебної кари. Тарас уже тоді мав таке розвинуте почуття гідності, що справа могла скінчитися трагічно.

Сошенко мусив глибоко задуматися над подальшою долею Тараса. «Що мені робити з цим невідшліфованим діамантом, коли мої матеріальні засоби такі обмежені?» — думав він. Але відразу пригадав приказку: «Бог не без милосердя, козак *не без долі*». *І доля прийшла йому на поміч.*

Одного разу Сошенко сидів у своїй майстерні і рівним, дрібним почерком заповнював сторінки щоденника. «Я зовсім недавно зустрів мого молодого земляка, а вже вподобав його і полюбив щиро. У виразі його обличчя є щось таке, чого не можна не любити. Це обличчя, яке спочатку здавалося мені негарним, з дня на день стає для мене щораз привабливішим. Є ж на світі такі благословенні обличчя!»

Він ледве написав ці слова, як почувся стукіт у двері і тут же до кімнати ввійшов власник цього «благословенного обличчя».

В коричневому сюртучку, вмитий, зачесаний і мило усміхнений Тарас мав заклопотаний вигляд. Під пахвою тримав якийсь згорток.

— Що там у тебе нового? — запитав Сошенко. — Малював?

— Так... — відповів Тарас, раптом почервонівши. — Я читав трагедії Озерова і мені сподобався «Едіп у Афінах». А оскільки роздобув у пана стеаринову свічку, то й спробував компонувати... увечері, коли всі спали...

Сошенко розгорнув звиток і поглянув на рисунок. Це був перший оригінальний твір Тараса. Не дуже складний, він справляв, проте, приємне

враження: Едіп, Антігона і трохи далі Полінік — всього три постаті. В перших спробах рідко можна зустріти подібний лаконізм. Сошенко сприйняв це як безсумнівну ознаку таланту. Вразила його і скромність автора.

Поговорили про се, про те, а згодом Сошенко вийшов на час в якихось справах, залишивши хлопця самого. Повернувшись, не впізнав майстерні: ні недопалків цигарок, ні попелу; всюди прибрано і підметено; навіть палітра з засохлими фарбами, що висіла на цвяху, була також вичищена і блищала, як скло. А винуватець цієї несподіванки сидів біля вікна і малював маску відомої натурщиці Торвальдсена — Фортунати.

Зворушений господар запросив свого молодого гостя на чай до «Капернауму», як називали трактир на розі Шостої лінії і Академічного провулка.

За чаєм хлопець розповідав про своє життя. Це була сумна, похмура повість. Але Тарас розповідав про все з наївною простотою, без тіні скарги чи жалю. Помітивши співчуття на обличчі свого опікуна, він вибухнув плачем. Сошенко запитав його, чому він плаче.

— Вам неприємно,— відповів Тарас,— а я...

Не скінчив і залився сльозами. Вони повернулися до квартири Сошенка. Дорогою зустріли Венеціанова. Старий художник уважно подивився на Тараса і запитав:

— Чи це часом не майбутній художник?

Сошенко розповів йому про Тараса. Старий міцно потиснув хлопцеві руку. І Сошенкові здалося, що десь далеко на виднокрузі блиснув їм обом промінь надії.

Сошенко не прагнув кар'єри і слави. Вершиною його мрій було закінчити Академію і одержати посаду вчителя малювання в гімназії. Проте Тарасові він бажав усього: і творчих успіхів, і слави. Він бачив талант хлопця. Хотів витягти його з суспільних низів, хотів зробити його видатною і відомою людиною.

Тут відігравали роль його національні погляди. Далекий від політики і досить лояльний щодо Росії, Сошенко все ж був українським патріотом. Він хотів розбудити у Тараса гордість творця. Хлопець наполегливо прагнув стати маляром. Але він уявляв собі це як професію, фах, який міг би забезпечити йому повний матеріальний достаток, а може, й (як Ширяєву) принести звільнення від кріпацтва.

Сошенка така перспектива не задовольняла. Він довго і палко доводив Тарасові, що майже всі знамениті художники на початку життєвого шляху перебували в найтяжчих умовах. Великий Торвальдсен розпочав свою блискучу кар'єру з вирізьблювання тритонів, які мали оздоблювати тупоносі копенгагенські кораблі. В Голландії, в найвеличніший, золотий її період, ціла плеяда блискучих художників, як Остаде, Берхем, Тенірс, у злиднях починали і скінчили свою діяльність на ниві мистецтва. Так було і з багатьма італійськими художниками. Навіть у ті часи, коли папи обсипали золотом абияких художників і скульпторів, навіть у ті благословенні часи помирали з голоду великі митці, як Корреджо й Цампієрі.

Слова Сошенка підтримували Тараса. Він читав книжки, які діставав йому його опікун. Вазарі, Гілліс і Плутарх стали його улюбленими авторами. Він учився в них цінувати славу. І осягати трудне мистецтво терпіння.

X

Восени 1836 року до Росії повернувся художник Карл Брюллов, який довго вчився і працював у Римі. Цей обрусілий нащадок онімечених французьких емігрантів-гугенотів був що називається улюбленцем фортуни. Йому було ледве десять років, коли його як виняток, як вундеркінда, прийняли до Академії мистецтв. В Італії він намалював «Останній день Помпеї», який приніс йому небувалий тріумф. Гоголь назвав цю картину «новою епохою

в малярстві». Вальтер Скотт спеціально приїхав з Лондона, щоб її побачити. Флорентійська академія присвоїла Брюллову звання професора. Вслід за нею зробила це ж саме академія Петербурзька.

Подорож Брюллова з Одеси до Москви і потім до Петербурга стала нескінченною смугою урочистих привітань, банкетів і балів. Поет Жуковський назвав художника Карлом Великим, а старий учитель Єгоров, звертаючись до свого колишнього учня, сказав: «Ти пензлем бога хвалиш, Карле Павловичу!»

Коли в одному з залів Академії виставили «Останній день Помпеї», Сошенко, не гаючись, повів туди свого улюбленця. Незабаром Тарасові трапилася нагода особисто познайомитися з великим художником. І цією нагодою він завдячував Сошенкові.

Брюллов, незважаючи на запаморочливі успіхи, був людиною досить скромною, а, крім того, доброзичливою і послужливою, особливо до початківців. Він любив також підкреслювати свою незалежність від офіційних кіл, надто придворних, не виключаючи навіть самого царя.

Одного разу він відвідав майстерню Сошенка і побачив Тараса, який виходив звідти. Його зацікавило обличчя хлопця, виразне й інтелігентне. Ще з більшим інтересом вислухав він розповідь Сошенка про малярські здібності Тараса.

— Подобається мені його фізіономія,— сказав,— не лакейська.

— Не лакейська,— відповів Сошенко,— а проте...

— А проте він кріпак? — докінчив Брюллов.

— На жаль, так.

— Варварство,— прошепотів Брюллов і замислився. — Покажіть, будь ласка, його малюнки,— додав за хвилину.

Сошенко показав йому маску Лаокоона, уже закінчений рисунок, і скульптуру ангела Михаїла, рисунок щойно розпочатий. Брюллов довго їх розглядав.

— Хто власник хлопця? — запитав.

Сошенко назвав прізвище Енгельгардта.

— Зайдіть як-небудь з хлопцем до мене,— сказав Брюллов. — Він вартий того, щоб ним зайнятися.

Сошенкові здалося, що промінь надії, який блиснув йому після розмови з Венеціановим, заблищав тепер ніби зоря.

Намагаючись розширити коло корисних для Тараса знайомств, Сошенко звів його з молодим українським письменником Євгеном Гребінкою. Той, із свого боку, ввів хлопця в товариство літераторів, учених і художників. Збиралися вони досить регулярно в дотепного і гостинного «малороса».

Як і Сошенко, Гребінка тримався подалі від політики. Його український патріотизм за всіма ознаками був обласним патріотизмом. Щодо Росії займав, як більшість українців, що жили в Північній Пальмірі (а їх було чимало), позицію цілком лояльну і навіть вірнопідданську. Він належав до категорії так званих двомовних громадян Російської імперії. Йому й на думку не спадало надати перевагу українській мові. Незважаючи на це, багато зробив для розвитку української літератури, хоч сам писав переважно по-російськи.

Проте він був людиною досить порядною і Тарасові допомагав від щирого серця, сприяв йому як тільки міг.

Гребінці завдячував Тарас розширенням своїх духовних горизонтів. Літератор і педагог в одній особі, Гребінка зайнявся систематичним навчанням Тараса. Давав йому книжки для читання, познайомив з тогочасною російською літературою, з творами Гоголя, Пушкіна, Карамзіна й Жуковського. Але передусім ознайомив його з усім, на той час ще не дуже багатим, доробком «малоросійських» письменників, таких, як Іван Котляревський, Петро Гулак-Артемовський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Левко Боровиковський, Йосип Бодянський, ну і сам Гребінка; нарешті — з «Історією Малоросії» Бантиша-

Каменського та із збірками народних українських пісень Михайла Максимовича.

«Енеїда» Котляревського стала для Тараса своєрідним одкровенням. Він не міг натішитися цими картинами життя колишніх козаків, щоправда, показаних жартівливо, але із щирою симпатією, навіть з любов'ю, і засобами високопоетичними. Твір був написаний мовою, яку він чув від діда, якою говорили до нього батьки, сестри, дід. І Оксана.

В одному з розділів Котляревський описав мандрівку Енея по пеклу. Тарас із захопленням читав рядки про пекельну долю тих, хто на землі перетворив у пекло життя своїх ближніх — кріпаків.

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів...

Але над усе Тараса захоплював мелодійний початок поеми:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак...

І знову Тарас почав частіше виймати із скриньки книжечку, в яку записував вірші Сковороди і Міцкевича, і пісні українського народу, і плоди власного натхнення. Прочитавши «Енеїду», він уже не сумнівався, що тільки словом, а не фарбою і олівцем, зможе виразити все, що його хвилює.

Те, що він зробив досі, не задовольняло його жодною мірою. Природжений поетичний інстинкт і постійне читання творів великих письменників, так само як і думки, висловлювані про них у гуртку Гребінки — все це загострило самокритичність хлопця, штовхало його до все наполегливішої праці над собою. Писав, рвав списані аркуші і знову писав.

Інколи він кидав це заняття і повертався до малювання. Намалював кілька портретів, між іншим, і портрет Гребінки, відтак знову починав римувати і складати строфи.

Картини, які жили в поетичній уяві Тараса і прагнули вилитися у віршах, походили, природно, із світу найперших вражень і почуттів, з часів дитинства і хлоп'яцтва, із землі батьків і дідів.

Це був передусім образ дівчини, покинутої коханим. Цей мотив панував у народній українській поезії і був добре відомий, близький і дорогий Тарасові. У ньому знаходила вираження, перетворена в поетичний символ, любов до знедоленої вітчизни.

Уже в перші роки перебування на берегах Неви Тарас пробував поетично розробити цей мотив, але без успіху. Єдиним наслідком були тільки десятки знищених аркушиків, списаних римами. Але Тарас не здавався. І нарешті муза поезії «послала йому свій божественний усміх».

Це сталося в одну з білих ночей, проведених у Літньому саду. Слова, які віддавна плуталися в Тарасовій голові, раптом потекли вільно і легко, утворюючи милозвучний, кришталевий потік поезії:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма...

Тарас знову пережив мить такого щастя, як тоді в Кирилівці. Повернувшись додому, він переписав свою баладу начисто і показав Сошенкові.

Сошенко не тільки не похвалив Тараса. Навпаки: зробив докір, що даремно марнує дорогоцінний час. Сказав йому, що коли хоче вийти в люди, повинен всі сили віддати живопису.

Сошенко познайомив Тараса з Василем Жуковським. Цей співець

офіційного патріотизму і вірний слуга царя, апологет абсолютної монархії, легітиміст і консерватор, позашлюбний син російського поміщика і турецької селянки-бранки, знаменитий і обдарований поет-романтик був людиною доброю і чуйною. Він мав значний вплив при царському дворі і часто ним користувався, щоб допомогти ближнім.

Щоб перевірити здібності Тараса, він наказав йому написати оповідання про життя художника. Тарас виконав прохання. Жуковський дуже хвалив цей твір.

Невдовзі після цього Сошенко, зайшовши до Брюллова, застав там Вієльгорського і Жуковського. Вони саме оглядали ще не закінчену картину «Розп'яття Христа». Голова ридаючої Марії Магдалини вже була готова, і Жуковський, дивлячись на цю дивну красу, сам почав плакати, обняв Брюллова і цілував його в захваті.

Коли гості вийшли, художник потер руки і сказав Сошенкові:

— Ну, можеш не боятися за свого вихованця. Грунт підготовлений.

Венеціанов поїхав до Енгельгардта, щоб дізнатися, чи пан не дав би Тарасові звільнення від кріпацтва. Енгельгардт навіть слухати не хотів про якусь там філантропію. Він погоджувався тільки на викуп, вимагаючи 2500 карбованців сріблом. На той час це була значна сума.

Довідавшись про це, Жуковський висунув проект організації лотереї на користь нещасного хлопця. Брюллов узявся намалювати Жуковського, а Вієльгорський обіцяв розіграти цей портрет на лотереї і розпродати білети так, щоб зібрати потрібну суму.

Сошенко нічого про це не знав. Останнім часом він боявся за Тараса, бачачи, що той дуже пригнічений. Хлопець схуд і змарнів. Спілкування з культурними й освіченими людьми мало наслідком те, що він ще глибше й болючіше відчував убогість і приниженість свого підневільного становища. Тим часом скінчилася зима, і Ширяєв змушував його до праці. В найближчій перспективі хлопець знову мусив носити драбини і відра з фарбами. Фарбувати стіни і штахети, не кажучи вже про штурхани і лайку майстра. Тарас дійшов до такого розпачу, що знову — як колись у Кирилівці — у нього з'явився намір покінчити з собою. Сошенко бачив це і намагався відвернути хлопця від тяжких думок. Але це було нелегко зробити. Тарас був потайний і впертий. Він міг вступити щось без відома опікуна.

Поки ще не потепліло зовсім, Сошенко взяв хлопця до себе. Ширяєв звільнив його на місяць, а художник взамін зобов'язався намалювати портрет його дружини.

Тарас ожив. Цілі дні він проводив у товаристві Сошенка і Мокрицького. Вони ходили вздовж Неви, сиділи в парках, відвідували музеї.

На початку квітня Тарас був з Мокрицьким в Ермітажі і вперше в житті оглядав твори Рембрандта. На «Повернення блудного сина» він дивився так довго, що Мокрицький мусив майже силою випровадити його звідти. Тарас не міг говорити. Був смертельно блідий.

Погода — ще квітнева, петербурзька. Зранку — туман, опівдні ясно, тепло; потім вітер з моря наганяв дощові хмари; ночами землю стягували приморозки, а часом навіть випадав сніг.

Благословенний відпочинок наближався до кінця. Тарас огортав усе більший неспокій. Одного разу його почала трясти пропасниця. Почалася гарячка. Сошенко і Мокрицький відвезли його до шпиталю. Там хлопець два тижні боровся зі смертю.

Дім графа Вієльгорського на Михайлівській площі в Петербурзі називали «малим храмом мистецтв». Справді, всередині будинок нічим не відрізнявся від музею, а великий салон, який був його головною окрасою, служив одночасно для художніх виставок і концертів.

Господар, любитель музики і сам композитор, приятелював майже з усіма найвидатнішими людьми епохи. В будинку графа часто гостювали Пушкін, Жуковський, Венеціанов, Григорович, Михайло Глінка і молодий тоді гусарський поручик Михайло Лермонтов, не рахуючи багатьох інших.

Граф Вієльгорський був відомий своєю доброчинністю, особливо, коли йшлося про допомогу молодим талантам. Тож Венеціанову і Жуковському не треба було багато слів і зусиль, щоб залучити його до справи звільнення молодого українця Тараса Шевченка.

16 квітня 1838 року в салоні графа зібралися разом його приятелі й знайомі. Не вистачало тільки Пушкіна, який загинув на дуелі рік тому. Не було також Лермонтова, котрий увікопомнив це вбивство віршем і за наказом царя був засланий на Кавказ.

Натомість благоволила з'явитися цариця із найближчою свитою, щоб прослухати концерт, а потім взяти участь у лотереї з доброчинною метою. Мали розіграти портрет Жуковського, намальований Брюлловим.

Вієльгорський швидко розпродав білети. Цариця взяла чотири, по сто карбованців і виграла портрет. Заплатити пообіцяла найближчим часом. Брюллов страшенно обурився.

— Хай тебе лихо візьме! — сказав пошепки Вієльгорському. Дістала портрет майже задарма. Невідомо навіть, коли заплатить. А потім буде вихвалятися, що зробила християнський вчинок.

Через шість днів було підписано відпускну, за якою Тарас Шевченко звільнявся від кріпацтва. Першим вивів свій підпис «власник» — полковник Павло Енгельгардт. Потім по черзі підписалися свідки, троє добрих людей, обранці трьох муз: поет Василь Жуковський, художник Карл Брюллов і композитор Михайло Вієльгорський.

Юнак, який одержав волю, мав тоді двадцять чотири роки і два місяці без двох днів. Він лежав у шпиталі і зі страхом думав про повернення до Ширяєва.

Сошенко дістав вигідне замовлення: мав намалювати чотирьох євангелістів. Кілька днів він не виходив з дому, зайнятий роботою. Догляд за хворим Тарасом доручив Мокрицькому. Порадившись із лікарем, Мокрицький повідомив Тараса, що їх обох запрошує Жуковський. Вони повинні були разом піти до Брюллова.

Мокрицький не хотів нічого більше говорити, щоб хвилювання не зашкодило хлопцеві, який повільно одужував. Виявилося однак, що Тарас уже певною мірою був підготовлений Ширяєвим.

Завбачливий майстер одержав поважне замовлення. Йому був потрібний його здібний помічник. Тим часом поширилася чутка про звільнення Тараса з кріпацтва. Ширяєв чимдуж побіг до шпиталю. Хлопець ще нічого не знав. Але з цього моменту нетерпляче чекав певних вістей. Він відразу щось відчув у словах Мокрицького, в ньому пробудився інтерес до життя. Одягнувся і, ледве тягнучи ноги, подався за Мокрицьким.

Брюллов був людиною скромною і простою. Проте в домівці любив розкіш, причому досить оригінальну. Його улюблена кімната нагадувала декорацію до якоїсь казкової опери.

Червоні стіни були обвішані коштовною зброєю, переважно східною. Через ажурні червоні штори, освітлені сонцем, до кімнати проникало червонувате сяйво. Під однією стіною стояла червона турецька софа; на другій стіні висіла картина, насичена густою, пломеніючою червінню.

На столі стояла лампа з червоним абажуром, а власник усіх цих червоних скарбів сидів серед них у червонім шлафроці.

25 квітня опівдні в цій кімнаті зібралися три приятелі: Брюллов, Жуковський і Вієльгорський. Біля другої години прибули Мокрицький і Шевченко.

Жуковський без довгого вступу подав Тарасові документ, який звільняв його від кріпацтва, поцілував хлопця і сказав:

— Вітаю.

Вієльгорський обняв Тараса і сказав:

— Ти зробив добрий початок. Гадаю, що досягнеш ще більших успіхів.

А Брюллов кинув:

— Приходь до мене вранці, мій любий. Візьмемось до праці.

Забувши про все на світі, Сошенко малював зображення святого Луки, коли раптом у відкрите вікно вскочив до майстерні Тарас. Мало не зваливши художника з ніг, він кинувся йому на шию з криком: «Воля! Воля!»

Здивований художник за хвилину зрозумів, про що йдеться, і обійняв Тараса. Приятелі плакали, мов діти.

Сошенко шанобливо оглянув історичний документ, перехрестився і тричі поцілував підписи трьох знаменитих людей.

Потім вони розмовляли про майбутнє. Тарас щохвилини виймав із кишені «вільну», розгортав її, читав, згортав і ховав, щоб через мить знову вийняти і знову читати, знову вдивлятися в чорні рядки літер, які підтверджували те, про що донедавна він і мріяти не смів.

Нарешті Сошенко, побоюючись, щоб внаслідок цих маніпуляцій від паперу не лишилися одні клапті, забрав його в Тараса під тим приводом, що мусить дати для засвідчення до гражданської палати. Ввечері, сівши, як звичайно, за щоденник, він довго перебирав у думках події цього незвичайного дня і нарешті занотував кілька думок, які здалися йому вартими, щоб їх запам'ятати:

«Багато, нескінченно багато прекрасного в божественній безсмертній природі, але торжество і вінець вічної краси — це обличчя людини, осяяне щастям. Вищого, прекраснішого я нічого в природі не знаю. І таким чудовим видовищем мені вдалося раз у житті налюбуватися досхочу.

Я бачив хлопця такого щасливого, а в щасті своєму такого прекрасного, що не міг дивитися на нього без зворушення, не міг утриматися від сліз. Хлопець цей і до моєї душі вносив безмежне щастя».

Далі Сошенко розповідав, як кілька порядних людей спромоглися викупити з неволі одного дуже обдарованого хлопця-кріпака. Назвав по черзі усіх доброчинців у справі Тараса.

Забув він тільки про себе і про свою участь у цій романтичній історії. А для Тараса весняна ніч звучала музикою. Це була мішанина звуків, які нагадували вітчизну, найласкавіших, наймелодійніших.

Музика бриніла все слабше, віддалялася, замовкала, мов відлуння в глибині незмірної пущі.

Тарас не заснув до ранку. Думав про велику зміну в своєму житті. Згадував дитячі літа і ту несподівану мить, в яку муза поезії подарувала йому «свій божественний усміх».

І коли нарешті прижмурив очі, ще довго бачив сповнені сяйвом і віршами хмари над Кирилівкою.

Далі буде.

Публіцистика

Іван ЦЮПА

ТАЄМНИЦЯ СМЕРТІ НАЧДИВА ЩОРСА

СВІДЧЕННЯ СТАРОГО ГЕНЕРАЛА

Його друзі стали комкорами, камандармами і навіть маршалами. Декому з них випала гірка доля загинути від чорного наклепу з тавром «ворога народу». І хтозна, кому було гірше в смертну годину...

Після того, як я довідався, що в Москві живе бойовий побратим Миколи Щорса, колишній комбриг, начальник штабу дивізії, бажання довідатися у нього про останні дні життя двадцятичотирьохрічного легендарного начдива, про його загадкову смерть не покидало мене.

Адресу дала мені дружина Юрія Коцюбинського Ольга Петрівна Бош-Коцюбинська. Зателефонувавши Сергієві Івановичу Петренко-Петриковському, вона попросила прийняти земляка із Києва. Ольга Петрівна попередила, що у Сергія Івановича хворе серце, і просила не перевтомлювати старого. Від неї я вже знав: Сергій Іванович — майже ровесник Юрія Коцюбинського. Народився 1894 року в родині вчителя. Сімнадцятирічним став членом більшовицької партії. Учасник першої світової війни. В 1917 році закінчив військове училище. То була пора, коли молоді прапорщики ставали начдивами і командармами. Сергій Іванович зустрічався з Леніним. Був учасником Квітневої конференції РСДРП. Після перемоги Жовтня в Петрограді він — начальник гарнізону і начальник штабу Червоної Армії в Харкові. Пізніше очолив військовий штаб Донецько-Криворізької республіки, працював поруч з Артемом. Трохи згодом разом із Кропив'янським формував Першу Українську червону дивізію. Потім фронт, посада начальника штабу в дивізії Миколи Щорса, командування другою бригадою тієї ж дивізії. В січні 1920 року він — воєнком славетної Чапаєвської дивізії, під час боїв із Врангелем,— начдив Перекопської 52-ї дивізії, а потім — начдив 40-ї стрілецької дивізії. Прекрасне, звитяжне життя!

В трагічні роки культу не минула лиха година бойового командира. І тільки після смерті Сталіна генерала було реабілітовано...

...Двері мені відчиняє немолода сухорлява жінка. Запрошує роздягнутися і проводить до сусідньої кімнати. «Це до вас, Сергію Івановичу».

Назустріч мені з крісла зводиться білоголовий, високий чоловік. Красиве мужнє обличчя, великі сірі очі. Вітаємося.

Я трохи ніяковію, прошу вибачення, що наважився потурбувати, але справа важлива. Пишу книгу про Юрія Коцюбинського, порпаюся в архівах, вивчаю документи, але найцінніше, звичайно,— зустрічі з людьми, які знали Юрія Михайловича, його друзів.

— А ви говоріть українською мовою,— всміхається Сергій Іванович,— я, чесно кажучи, навіть скучив за рідним словом.

Просто, невимушено почалася наша розмова.

Я слухав, нічого не записуючи, з досвіду знаючи, що це збиває ритм розмови, накладає відбиток офіційності.

— ...Лютневу революцію я зустрів у Петрограді. Невдовзі познайомився з прапорщиком Юрієм Коцюбинським. Він часто приходив у палац Кшесинської, де був клуб «Воєнки», своєрідної організації армійських більшовиків. З першого знайомства він мені сподобався простотою, закоханістю в революцію. Це був молодий прапорщик, у грудях якого билося серце полководця. І незабаром я переконався в тому. Юрій, як відомо, в жовтневі дні став членом Військово-революційного комітету по здійсненню збройного перевороту, був комісаром Семенівського полку і на чолі революційних солдатів

Після придушення польської революції цар Микола звелів збудувати у Варшаві, на високому березі Вісли, фортецю. Встановлені на її стінах гармати могли в будь-яку хвилину перетворити місто на руїни.

Підозріле ставлення царя до поляків було небезпідставним. Таємні агенти доносили в своїх рапортах про щораз нові «підступи» поляків. Змови почали виникати одразу ж після придушення повстання. Польські патріоти не дозволили собі ні хвилини відпочинку і ні на хвилину не дали відпочити цареві. Цар олов'яним поглядом переглядав доставлені йому на затвердження вироки і майже завжди поправляв їх та додавав цінні зауваження. Граф Бенкендорф шанобливо читав ці зауваження і дивувався їхній влучності, лаконічному солдатському стилеві і великодушній християнській суті: смертна кара волею царя майже завжди замінялася на шість тисяч ударів палицею, хоча трьох або чотирьох тисяч цілком вистачало, щоб забити найміцнішу людину.

Микола довго міркував і нарешті придумав спосіб масової і ефективної розправи над тими, кого слушно вважав за своїх найбільших і несхитних ворогів. Польських офіцерів гнали в Сибір і до в'язниць, а їхніх дітей чоловічої статі забирали від матерів і поміщали в військові школи або в батальйони кантоністів.

Було запроваджено перегляд шляхетського стану і більшість дрібної шляхти записано до селян. Особливу увагу звернено на ліквідацію польських видань, що виходили в еміграції і пересилалися до Польщі. Еміграційна

Тоненько-сольно рученьки тонкі
З вином грайливим — в келесі
дзвінкім...

В «Севані» був — маленький Ермітаж.
І люди йдуть за тихою красою.
Їдять шашлик, п'ють грішний аштарак.
Й живим мадоннам моляться, їй-богу.

Вернісаж

В. Чебаник. Портрет І. Франка. Гравюра 1966.

Публіцистика

Іван ЦЮПА

ТАЄМНИЦЯ СМЕРТІ НАЧДИВА ЩОРСА

СВІДЧЕННЯ СТАРОГО ГЕНЕРАЛА

Його друзі стали комкорами, камандармами і навіть маршалами. Декому з них випала гірка доля загинути від чорного наклепу з тавром «ворога народу». І хтозна, кому було гірше в смертну годину...

Після того, як я довідався, що в Москві живе бойовий побратим Миколи Щорса, колишній комбриг, начальник штабу дивізії, бажання довідатися у нього про останні дні життя двадцятичотирьохрічного легендарного начдива, про його загадкову смерть не покидало мене.

Частина друга

СХРЕЩЕННЯ ДОРІГ

I

1830 рік, як здавалося, став початком нової епохи. Липнева революція у Франції і листопадове повстання в Польщі струснули Європу, захитали трони. Ожили надії народів, придушені тягарем «Священного союзу». Коли старий Лафайєт на білому коні проїжджав вулицями Парижа, люди вірили, що повернулися найкращі дні революції 1789 року. Над Сеною знову звучали звуки «Марсельєзи». На Віслі їй відгукнулася «Варшав'янка». Відлуння цих пісень дійшло до інших країн. Пробуджувалася до життя молода Європа.

Але орлеанська монархія незабаром показала своє справжнє обличчя. Вже через два роки після радісних липневих днів паризький люд мусив знову взятися за зброю. Та це вже був, на жаль, тільки невдалий бунт, хоч керував ним молодий і здібний республіканець Кавеньяк.

Спритний «король банкірів» після повернення звелів установити на Вандомській площі колону із статуєю Наполеона. Парижани були дуже задоволені, але через рік робітники з передмістя Тампль знову спорудили барикади. Національна гвардія вчинила криваву різанину.

А ще через п'ять років відбулася мала революція під проводом Мартіна Бернара, Бланкі і Барбе. Однак і цього разу переміг король. Посипалися репресії і переслідування.

Бланкі був кинутий до «вічної в'язниці» — фортеці Монт Сен-Мішель, перебудованої з колишнього абатства, на високій скелі над морем у Нормандії. Ця готична будівля була справжньою кам'яною гробницею. Бланкі ненавидів готику. Не терпів її так само, як і романтизм, вбачаючи в ньому повернення до часів гноблення й неволі. Усім своїм палким, але тверезим помислом він був спрямований у далеке майбутнє, де мав панувати принцип: «Ні бога, ні пана».

Продовження. Поч. у №№ 10, 11.

Після придушення польської революції цар Микола звелів будувати у Варшаві, на високому березі Вісли, фортецю. Встановлені на її стінах гармати могли в будь-яку хвилину перетворити місто на руїни.

Підозріле ставлення царя до поляків було небезпідставним. Таємні агенти доносили в своїх рапортах про щораз нові «підступи» поляків. Змови почали виникати одразу ж після придушення повстання. Польські патріоти не дозволили собі ні хвилини відпочинку і ні на хвилину не дали відпочити цареві. Цар олов'яним поглядом переглядав доставлені йому на затвердження вироки і майже завжди поправляв їх та додавав цінні зауваження. Граф Бенкендорф шанобливо читав ці зауваження і дивувався їхній влучності, лаконічному солдатському стилеві і великодушній християнській суті: смертна кара волею царя майже завжди замінялася на шість тисяч ударів палицею, хоча трьох або чотирьох тисяч цілком вистачало, щоб забити найміцнішу людину.

Микола довго міркував і нарешті придумав спосіб масової і ефективної розправи над тими, кого слушно вважав за своїх найбільших і несхитних ворогів. Польських офіцерів гнали в Сибір і до в'язниць, а їхніх дітей чоловічої статі забирали від матерів і поміщали в військові школи або в батальйони кантоністів.

Було запроваджено перегляд шляхетського стану і більшість дрібної шляхти записано до селян. Особливу увагу звернено на ліквідацію польських видань, що виходили в еміграції і пересилалися до Польщі. Еміграційна література була справжнім страхіттям для Миколи. Розважаючись у Варшаві через кілька років після повстання, він визнав за необхідне суворо застерегти поляків: «Я знаю, що тут існують зв'язки з закордоном, що сюди надсилають шкідливі журнали і намагаються неправильно настроїти уми... Ваша справа — мати власну поліцію і запобігати нещастю».

Він бачив, що поляки вносять живлющий фермент до політичного життя всієї Європи, що вони сприяють зростанню революційного руху. Незабаром після каральної експедиції Заливського він зустрівся з Францом I і Фрідріхом Вільгельмом III в Мюнхенграці. Там три грабіжники, порадившись у приязній, майже сердечній атмосфері, домовилися про засоби боротьби проти визвольних рухів. І знову в Європі запанував спокій.

Припинили існування чудові польські навчальні заклади: Варшавський і Віленський університети та Кременецький ліцей. З Вільни і Кременця було перевезено на Дніпро бібліотеки і природничі музеї. Перевели туди також значну частину професорів і утворили Київський університет. Він мав бути твердинею російського духу і розсадником російської культури на Україні. Незалежно від цього, на Печерську, поблизу Лаври, почали зводити вали і мури справжньої сучасної твердині, озброєної бронзовими гарматами. Цар дбав про все, що могло сприяти зростанню могутності імперії. Він був гідним продовжувачем далекосяжної політики своїх великих попередників на троні, Петра і Катерини. А певною мірою — й Івана Грозного.

Тому при нечуваних жорстокостях, при розгнузданих методах правління багато росіян, навіть досить освічених і ліберальних, цінували в Миколі людину, наділену сильною волею і владним, прямолінійним характером. Осуджували засилля німців у цивільній адміністрації, але з почуттям задоволення сприймали всі його успіхи на міжнародній арені. Ніколи зловісна могутність царату не впливала на людей так гіпнотизуюче, як у часи Миколи. Перед ним схиляли голови, корилися йому найвидатніші письменники і вчені, політичні діячі і митці. І не тільки росіяни. Не бракувало подібних прихильників сили і серед інших народів, уярмлених царатом. Навіть серед поляків, які в більшості своїй зуміли зберегти позицію безстрашну і незламну.

Весною 1832 року, перебуваючи в Дрездені, Міцкевич кілька тижнів не випускав пера з рук. Він закопався в своєму філоматському минулому. Тільки там знаходив для себе заспокоєння. А може, виправдання?.. Оті півроку, проведені у Великопольщі, оті страшні півроку лежали на його серці не-

стерпним тягарем. Постійно пекли його деякі листи Зана і Чечота. Він не міг забути вірша, адресованого «Адамові Міцкевичу, який розважається в Римі під час національної війни».

Щодня приїжджали до Дрездена земляки, надходили листи, газети. І ось в такі хвилини найбільше боліли йому недавні вагання. Він мусив висповідатися, як Данте. Створюючи третю частину «Поминок», думав про себе і Марилю. Думав про Польщу і своїх петербурзьких знайомих. Думав про Пушкіна.

У липні Міцкевич вирушив до Франції. Там зібралася більшість польських емігрантів. На якийсь час Париж став духовною столицею Польщі.

У серпні 43 емігранти із інституту в Безансоні, переважно віленці, колишні студенти Віленського університету, надіслали поетові урочистого листа, вітаючи його приїзд на французьку землю і підносячи йому перстень з лірою. Урочисте вручення відбулося в Парижі. Вручав подарунок Йоахім Лелевель.

Міцкевич відповів: «Цим шлюбним перстнем ви, земляки, засвідчуєте мені, що я зберіг довір'я вітчизни, з якою заручився з дитинства. Прийміть від мене повторну шлюбну присягу в тім, що я завжди буду вірним вітчизні і що її справи не залишу до смерті».

Незабаром до рук поета потрапили травневі номери «Петербургского вестника», в яких було оголошено текст царського указу про примусове переселення малоземельних литовських і білоруських селян до Саратовської та Оренбурзької губерній і частково на Кавказ.

Помандрували на схід тисячі упертих польських шляхтичів — тих, що були найстрашнішими для царату,— хутірських. Міцкевич побачив прірву, яка розкрилася перед його співвітчизниками. Незабаром він видав «Книгу польського народу і польського пілігримства». Почав писати «шляхетську поему».

Про свої патріотичні турботи і побоювання він писав у листах до Вірґ Хлюстіної. Її син, Шимон, не так давно надіслав йому листа, в якому висловлював жаль, що Міцкевич не міг прибути до королівства і взяти участь у боротьбі. Ці росіяни були його істинними друзями.

Князь Петро Вяземський високо цінував польську культуру. Любив Нємцевича. За справу автора «Історичних пісень» одержав почесний титул члена варшавського Товариства прихильників наук. Належав до найближчих приятелів Міцкевича в період перебування поета в Петербурзі.

Вяземський обурився на Пушкіна за його вірш «Наклепникам Росії» і за епілог «Кавказького бранця». «Прикро мені,— писав він у листі до Олександра Тургенєва,— що Пушкін залив кров'ю останні рядки своєї повісті. Що ж це за герой, той Єрмолов? Що ж у тому доброго, що він, немов чорна пошесть, мучив і винищував цілі народи? Від такої слави кров холоне в жилах і волосся піднімається на голові. Якби ми несли народам освіту, було б що оспівувати! Поезія не повинна бути спільником катів».

Пушкін переживав трагічне роздвоєння думок і почуттів. Траплялося, що безпосередньо після приступу злої іронії і насмішки, у зв'язку з черговим проявом царського деспотизму, він раптом відчув потребу заявити про свої вірнопідданські погляди. Випади проти Росії на засіданні французького парламенту викликали у Пушкіна образу і злість. Він зневажав отих «могильників» з-над Сени.

«Бунт» Варшави він сприйняв з незвичайною злобою. А коли прочитав поему Міцкевича про Петербург, відчув себе особисто зачепленим. І написав «Мідного вершника».

Заснувавши журнал «Современник», в одному з перших номерів він опублікував два уривки з відомої «Історії Русів». У редакційній примітці, правда, зауважив, що автор, на його думку, часто буває неточним, але

незважаючи на це, вирішив опублікувати найдражливіші місця із цієї книжки, яка дихала ненавистю до поляків.

Цареві це було на руку. Він завдав полякам багато кривд. Йому необхідна була впевненість, що поляки — то негідники. Зрештою, він і вважав їх такими і ненавидів. «Современник», який утверджував антипольські настрої, являв собою цінний подарунок для Миколи.

Під пильною опікою царя, під наглядом жандармів і придворних Пушкін поволі наближався до свого кінця. Він ставав все більш похмурим і злостивим.

Він розумів своє значення, але в останні роки життя не раз боліло йому, що він не завжди такий, яким його уявляють люди. Смерть показала, як глибоко шанували і любили його співвітчизники, як його цінували чужоземці.

На звістку про його загибель Міцкевич написав: «Куля, яка влучила в Пушкіна, завдала страшного удару мислячій Росії...» І ще: «Його вади пов'язані з обставинами, серед яких він виховувався, а те, що було в нім доброго, йшло з глибин його серця».

Неоднаковими були Петербург Міцкевича і Пушкіна. Але душі обох поетів були сповнені натхнення, коли вони його змальовували, тому обидва написали правдиві твори, хоч правда була неоднаковою.

Ідея слов'янських зв'язків після 1830 року зазнала знаменної еволюції. До цього часу вона обмежувалася, особливо в Польщі, зв'язками науковими і літературними.

Серед післялистопадової еміграції набула першорядного значення ідея спільної слов'янської справи. Невтомним пропагандистом цієї справи став Лелевель. У відозві, яку він склав і оголосив відразу після повстання як голова Національного еміграційного комітету, він закликав росіян, щоб вони «готувалися до боротьби з царатом, гнобителем Польщі й Росії, щоб підносили велику ідею федерації слов'янських народів».

Міцкевич у «Польському пілігримі» закликав слов'ян до співробітництва. Майже одночасно виникли з ініціативи Богдана Залеського Польське товариство любителів слов'янства і Міцкевичеве Товариство з'єднаних братів, до якого примикало Братство святого Станіслава. Тут одним з перших був Богдан Залеський.

В 1835 році Шимон Конарський почав видавати «Північ». Журнал проголошував радикальні суспільні гасла і переконував, що на випадок європейської війни за свободу Польща стане на чолі слов'янських народів.

Наступного року маніфест в цьому ж дусі оголосило Демократичне Товариство. Польські демократи бачили в слов'янстві немовби сполучну ланку між національною польською справою і загальною справою всіх народів. Однак були й письменники, які застерігали від того, щоб царська Росія не використала слов'янську справу в своїх імперіалістичних цілях, щоб Польща мимоволі не виявилася втягнутою в орбіту російської політики, спритно замаскованої прапором Кирила і Мефодія.

Ці застереження справляли тим більше враження, що серед емігрантів уже з'явились ренегати, які, демонстративно переходячи на бік Росії, посилалися на свої слов'янські переконання і почуття. Учасник повстання Адам Гуровський в першій же після свого відступництва праці, виданій у Парижі, писав: «Слов'янство потребує єдності, повинне мати одну голову, одну сім'ю, одне прагнення, одну волю». Мав на увазі, звичайно, царя.

Поляк Гуровський був піонером російського панславізму, згодом цю загарбницьку програму російських шовіністів було успішно розроблено в Москві і Петербурзі.

Панславістичні і російські теорії знайшли вдячний грунт і в чеській літературі. Чеські письменники Шафарик, Ганка, Коллар і Палацький вбачали в Росії покровительку слов'янських народів. На це звернув увагу царя міністр освіти Уваров. Незабаром Йосип Бодянський переклав російською мовою «Слов'янські старожитності» Шафарика. А відразу після цього російський

стерпним тягарем. Постійно пекли його деякі листи Зана і Чечота. Він не міг забути вірша, адресованого «Адамові Міцкевичу, який розважається в Римі під час національної війни».

Щодня приїжджали до Дрездена земляки, надходили листи, газети. І ось в такі хвилини найбільше боліли йому недавні вагання. Він мусив висповідатися, як Данте. Створюючи третю частину «Поминок», думав про себе і Марилю. Думав про Польщу і своїх петербурзьких знайомих. Думав про Пушкіна.

У липні Міцкевич вирушив до Франції. Там зібралася більшість польських емігрантів. На якийсь час Париж став духовною столицею Польщі.

У серпні 43 емігранти із інституту в Безансоні, переважно віленці, колишні студенти Віленського університету, надіслали поетові урочистого листа, вітаючи його приїзд на французьку землю і підносячи йому перстень з лірою. Урочисте вручення відбулося в Парижі. Вручав подарунок Йоахім Лелевель.

Міцкевич відповів: «Цим шлюбним перстнем ви, земляки, засвідчуєте мені, що я зберіг довір'я вітчизни, з якою заручився з дитинства. Прийміть від мене повторну шлюбну присягу в тім, що я завжди буду вірним вітчизні і що її справи не залишу до смерті».

Незабаром до рук поета потрапили травневі номери «Петербургского вестника», в яких було оголошено текст царського указу про примусове переселення малоземельних литовських і білоруських селян до Саратовської та Оренбурзької губерній і частково на Кавказ.

Помандрували на схід тисячі упертих польських шляхтичів — тих, що були найстрашнішими для царату,— хутірських. Міцкевич побачив прірву, яка розкрилася перед його співвітчизниками. Незабаром він видав «Книги польського народу і польського пілігримства». Почав писати «шляхетську поему».

Про свої патріотичні турботи і побоювання він писав у листах до Віри Хлюстіної. Її син, Шимон, не так давно надіслав йому листа, в якому висловлював жаль, що Міцкевич не міг прибути до королівства і взяти участь у боротьбі. Ці росіяни були його істинними друзями.

Князь Петро Вяземський високо цінував польську культуру. Любив Нємцевича. За справу автора «Історичних пісень» одержав почесний титул члена варшавського Товариства прихильників наук. Належав до найближчих приятелів Міцкевича в період перебування поета в Петербурзі.

Вяземський обурився на Пушкіна за його вірш «Наклепникам Росії» і за епілог «Кавказького бранця». «Прикро мені,— писав він у листі до Олександра Тургенєва,— що Пушкін залив кров'ю останні рядки своєї повісті. Що ж це за герой, той Єрмолов? Що ж у тому доброго, що він, немов чорна пошесть, мучив і винищував цілі народи? Від такої слави кров холоне в жилах і волосся піднімається на голові. Якби ми несли народам освіту, було б що оспівувати. Поезія не повинна бути спільником катів».

Пушкін переживав трагічне роздвоєння думок і почуттів. Траплялося, що безпосередньо після приступу злої іронії і насмішки, у зв'язку з черговим проявом царського деспотизму, він раптом відчув потребу заявити про свої вірнопідданські погляди. Випади проти Росії на засіданні французького парламенту викликали у Пушкіна образу і злість. Він зневажав отих «могильників» з-над Сени.

«Бунт» Варшави він сприйняв з незвичайною злобою. А коли прочитав поему Міцкевича про Петербург, відчув себе особисто зачепленим. І написав «Мідного вершника».

Заснувавши журнал «Современник», в одному з перших номерів він опублікував два уривки з відомої «Історії Русів». У редакційній примітці, правда, зауважив, що автор, на його думку, часто буває неточним, але,

незважаючи на це, вирішив опублікувати найдражливіші місця із цієї книжки, яка дихала ненавистю до поляків.

Цареві це було на руку. Він завдав полякам багато кривд. Йому необхідна була впевненість, що поляки — то негідники. Зрештою, він і вважав їх такими і ненавидів. «Современник», який утверджував антипольські настрої, являв собою цінний подарунок для Миколи.

Під пильною опікою царя, під наглядом жандармів і придворних Пушкін поволі наближався до свого кінця. Він ставав все більш похмурим і злостивим. Він розумів своє значення, але в останні роки життя не раз боліло йому, що він не завжди такий, яким його уявляють люди. Смерть показала, як глибоко шанували і любили його співвітчизники, як його цінували чужоземці.

На звістку про його загибель Міцкевич написав: «Куля, яка влучила в Пушкіна, завдала страшного удару мислячій Росії...» І ще: «Його вади пов'язані з обставинами, серед яких він виховувався, а те, що було в ньому доброго, йшло з глибин його серця».

Неоднаковими були Петербург Міцкевича і Пушкіна. Але душі обох поетів були сповнені натхнення, коли вони його змальовували, тому обидва написали правдиві твори, хоч правда була неоднаковою.

Ідея слов'янських зв'язків після 1830 року зазнала знаменної еволюції. До цього часу вона обмежувалася, особливо в Польщі, зв'язками науковими і літературними.

Серед післялистопадової еміграції набула першорядного значення ідея спільної слов'янської справи. Невтомним пропагандистом цієї справи став Лелевель. У відозві, яку він склав і оголосив відразу після повстання як голова Національного еміграційного комітету, він закликав росіян, щоб вони «готувалися до боротьби з царатом, гнобителем Польщі й Росії, щоб підносили велику ідею федерації слов'янських народів».

Міцкевич у «Польському пілігримі» закликав слов'ян до співробітництва. Майже одночасно виникли з ініціативи Богдана Залеського Польське товариство любителів слов'янства і Міцкевичеве Товариство з'єднаних братів, до якого примикало Братство святого Станіслава. Тут одним з перших був Богдан Залеський.

В 1835 році Шимон Конарський почав видавати «Північ». Журнал проголошував радикальні суспільні гасла і переконував, що на випадок європейської війни за свободу Польща стане на чолі слов'янських народів.

Наступного року маніфест в цьому ж дусі оголосило Демократичне Товариство. Польські демократи бачили в слов'янстві немовби сполучну ланку між національною польською справою і загальною справою всіх народів. Однак були й письменники, які застерігали від того, щоб царська Росія не використала слов'янську справу в своїх імперіалістичних цілях, щоб Польща мимоволі не виявилася втягнутою в орбіту російської політики, спритно замаскованої прапором Кирила і Мефодія.

Ці застереження справляли тим більше враження, що серед емігрантів уже з'явились ренегати, які, демонстративно переходячи на бік Росії, посилалися на свої слов'янські переконання і почуття. Учасник повстання Адам Гуровський в першій же після свого відступництва праці, виданій у Парижі, писав: «Слов'янство потребує єдності, повинне мати одну голову, одну сім'ю, одне прагнення, одну волю». Мав на увазі, звичайно, царя.

Поляк Гуровський був піонером російського панславізму, згодом цю загарбницьку програму російських шовіністів було успішно розроблено в Москві і Петербурзі.

Панславістичні і російські теорії знайшли вдячний грунт і в чеській літературі. Чеські письменники Шафарик, Ганка, Коллар і Палацький вбачали в Росії покровительку слов'янських народів. На це звернув увагу царя міністр освіти Уваров. Незабаром Йосип Бодянський переклав російською мовою «Слов'янські старожитності» Шафарика. А відразу після цього російський

славіст Михайло Погодін за домовленістю з Уваровим вирушив за кордон і вручив Шафарикові і Ганці значні суми від імені царя.

Поет Коллар у своїй чудовій «Доньці Слави» вигнав Емілію Плятер з раю, бо «боролася сестра проти братів, слов'янка проти слов'ян». Зате приберіг у слов'янському небі місце для Суворова і для Миколи I.

Завоювання Кавказу розпочала ще Катерина II.

Кордони Росії тоді сягали Тереку і Кубані. Це була так звана Кавказька лінія. За наказом Катерини там побудували станиці і поселили втікачів із Запорозької Січі. Українці почували себе на тих річках, як євреї на ріках Вавілонських. Однак поступово вони вростали в землю, яку так густо зросили кров'ю. Крім них, на Кавказі воювали численні полки регулярної армії, до яких направляли політичних злочинців різних національностей. Поміж іншими — й багатьох поляків.

Так доля підступно воскресила братерство зброї поляків і українців. Самі втративши незалежність, вони хоч-не-хоч допомагали царатові підкоряти незалежні кавказькі племена.

Микола не дуже шанував свою бабцю, але амбіція змушувала його продовжувати її політику. Він мріяв про панування над Індією, про витіснення звідти англійців.

У 1833 році цар призначив оренбурзьким губернатором Василя Перовського, одного із своїх найвірніших преторіанців, який вельми відзначився вісім років тому, придушуючи бунт на Сенатській площі.

Оренбург уже тоді був немовби великим вівтарем і метрополією польського вигнання. А його патріархом був Томаш Зан.

У місті часто згадували недавній візит, який склав Занові великий Олександр Гумбольдт, подорожуючи по Середній Азії. Отже, царський сатрап при нагоді також відвідав скромний будиночок Зана і оглянув його величезну природничу колекцію.

Потім він оглянув бібліотеку, засновану Заном, Чечотом і Сузіним, а також костьол, збудований на кошти, зібрані серед польських засланців стараннями ксьондза Зельонки.

Повертаючись з інспекції, сказав не то до себе, не то офіцерам, які його супроводжували:

— Ех, поляки, поляки, невгамовний народ!

Протягом кількох років Перовський де силою, а де улесливістю привів під владу Росії велику киргизьку орду.

Тепер з'явилася можливість відкрити дорогу до Індії через Туркестан. Треба було тільки підкорити дві мусульманські держави: Хіву і Бухару.

В 1839 році, коли за Бланкі закрилася брама в'язниці в Монт Сен-Мішель, з Оренбурга під керівництвом генерала Перовського вирушила велика військова експедиція проти Хіви. Рідкісно сувора зима переполовинила російську армію. Перовський наказав повернутися. Але не вважав справу програною. Він вірив у царя і в неминучість падіння Хіви.

II

Відразу після звільнення з кріпацтва Шевченко став стипендіатом Товариства заохочення мистецтв і учнем Академії.

Він зробив неймовірний стрибок від челядницької хати Ширяєва до художньої майстерні Карла Брюллова, одного з найбільших тогочасних художників.

Ще кілька місяців він залишався у пані Юхансон, а потім Брюллов виклопотав йому кімнату в приміщенні Товариства на Сьомій лінії. Тарас почувався тут, немов у чарівному палаці. Майже щодня бачився з Брюлловим, користувався його багатою бібліотекою. Учителя й учня єднала щира дружба.

Вони ходили разом до Ермітажу. Це були натхненні лекції з теорії живопису та історії мистецтва. Кожна лекція закінчувалася обговоренням творчості Тенірса, особливо його «Вартівні». «Щоб побачити цю картину, сказав Брюллов,— варто приїхати до Петербурга навіть з Америки».

У листопаді Тарас перебрався до Сошенка на Четверту лінію. Сошенко не міг надивуватися Тарасовим успіхам у науці. Він дав йому записи лекцій професора Воробйова про перспективу. Першу лекцію він прочитав і пояснив Тарасові з циркулем і трикутником в руках. Наступних йому вже не треба було пояснювати.

А ще недавно Тарас ледве знав чотири арифметичні дії.

В Академії Шевченко товаришував із багатьма молодими художниками, які донедавна також були кріпаками. Росіяни: Алексєєв, Зайцев, Капков, Каширін, Козлов, Бобров і Расв, українці – Безперчий, Дараган, Усенко і Маляренко складали коло його найближчих друзів. Верховодив усіма неоціненим Сошенко.

У листопаді Тарас познайомився з молодим пейзажистом, обрусілим німцем Вільгельмом Штернбергом, який недавно повернувся з України і привіз повну теку малюнків і картин, з яких поставав дорогий Тарасові край. Цього вистачило, щоб вони потоваришували. Штернберг через якийсь час навіть оселився в Тараса.

Тарас тим часом посварився з Сошенком і відійшов від нього. Причиною був конфлікт сердечного характеру. Дочка їхньої хазяйки-німкені, шістнадцятилітня Амалія, чи Маша, як її по-російськи звали, зачарувала Сошенка. Художник мав намір одружитися з дівчиною. І тут якраз Маша сильно захопилася Тарасом.

Не дуже показний, невисокий на зріст, кирпатий, досить говіркий, веселий і дотепний Тарас, не був схожий на сентиментального юнака, які тоді були в моді. Але в нього були незвичайні очі. Про ці очі його товариші говорили, що вони перейняли блиск сонця. Коли він розмовляв з жінкою, з його уст не сходила сповнена доброти і гідності усмішка. Крім того, Тарас все ще випромінював щастя свого чудесного звільнення.

Сошенко незабаром одержав посаду вчителя малювання у Ніжинському ліцеї і виїхав з Петербурга. Однак перед від'їздом відновив дружбу з Тарасом. Попрощалися вони, як брати.

Зв'язок Тараса і Маші був простий і щирий, як їхні молоді серця. Вони не говорили про своє кохання. Але коли бували разом, життя здавалося їм барвистим і сповненим сенсу.

Тарас намалював портрет приятельки. І жартома підписався на ньому: «Чевченко». Маша так, по-німецькому, вимовляла його прізвище.

У Петербурзі з часів Петра I жило багато німців. Завдяки Штернбергові Тарас познайомився з громадою інтелігентних німців у місті. Найчастіше вони відвідували родичів Штернберга, якихось Шмідтів. Там було кілька молодих панянок, разом з якими Тарас влаштовував літературні вечори.

На домашні концерти запрошував їх до себе інспектор університету, Вітцум фон Екштедт, шанувальник Бетховена і Моцарта.

Бували вони і в молодого художника Карла Йоахіма. В його домі свого часу жив Міцкевич. Тому тут часто говорили про польського поета.

Так Шевченко ввійшов у сферу німецької культури. Ці петербурзькі німці жили якимось особливим життям — упорядкованим, поважним, зосередженим. Вони дуже відрізнялися як від росіян, так і українців. І від деяких своїх земляків, наприклад, від колишнього «власника» Тарасового — Енгельгардта чи його прикажчика Прехтеля.

Трохи згодом Тарас писав до свого незабутнього друга, який уже жив у Ніжині: «Як бачиш, я тепер кручусь виключно серед німців. Але що то за чудесні німці. Я в них просто закоханий».

Штернберг мав романтичні нахили, артистичну душу, тонку і вразливу, хоч не уникав веселих розваг з вином. Але робив він це з чарівністю і смаком. У Штернберга Тарас навчився цінувати добре товариство і добру кухню. Регулярно ходив до театру, особливо на оперні вистави. З захопленням слухав гру найвидатніших європейських віртуозів — віолончелістів, скрипалів і піаністів. З того часу, як побачив на сцені знамениту Марію Тальйоні, захопився балетом. Їздив на бали і маскаради.

У всякому разі відійшов від художницької богеми, з якою переважно мав справу досі. Одержуючи численні замовлення, здебільшого на портрети, часом бував при грошах. Одягався навіть елегантно. Ніхто не пізнав би в ньому того сільського хлопчика, який пас гусей в Кирилівці. Сошенко з жалем говорив землякам: «В Тараса вселився світський біс».

У січні 1839 року Штернберг і Шевченко були в лютеранській церкві, де вінчався їхній обожнюваний вчитель Карл Брюллов. Брюллов одружився з сестрою одного з учнів Академії, дочкою ризького німця, Емілією Тамм. Емілія була красунею рафаелівського типу. Весь Петербург захоплювався її вродою.

Запрошуваний молодим подружжям Шевченко щодня приходив до них на обід. Часто засиджувався до пізнього вечора. Читав уголос Вальтера Скотта і Діккенса. Захоплювався Емілією, яка, сама акомпонуючи собі на фортепіано, співала модну каватину з «Норми». Коли Брюллов брався переглядати листи, що робив, як правило, вечорами, Емілія і Тарас сідали грати в гальбе-цвельф. На столі горіла лампа з великим абажуром.

У цьому домашньому затишку, сповненому сердечним теплом і довір'ям, швидко втихали Тарасові смутки, забувалися прикрі згадки про кріпацьку неволю.

Брюллов був відомий тим, що при кожній нагоді підкреслював свою незалежність від царя. А цар не терпів людей, які мали почуття гідності і незалежний характер. Друзі побоювалися за долю митця.

Брюллов не любив робити портрети на замовлення. Він уникав малювати обличчя, які йому з тих чи інших причин не подобалися. Не схотів малювати портрет Наталії Гончарової, тому що вона — за його виразом — дивилася свердельцем. Пушкін образився і згодом свій портрет замовив Кіпренському. Брюллов, побачивши ту роботу, сказав з жалем: «Кіпренський змалював денді, а не поета».

Портрет цариці Брюллов зробив, бо не міг відкрутиться, але не віддав його і під якимось приводом знищив. Подер полотно на шматки і викинув на смітник.

Микола сподівався, що Брюллов сам його запросить позувати для портрета. Художник навіть і не подумав. Тоді цар, ніби жартома, сам напросився з цією пропозицією. Вони домовилися зустрітися в майстерні Брюллова. Цар мав необережність спізнитися на 15 хвилин. Художника вже не було — зібрався і пішов. Більше вони до цієї теми не поверталися. Цар лютував тим більше, що Брюллов не так давно намалював аж три портрети Перовського. На одному з них імпозантна постать генерала була відтворена на тлі киргизького степу. Брюллов сказав: «Перовський має душу сатрапа, але очі воїна».

Микола мав очі і душу ката. Брюллов нікому про це не говорив, але так думав.

Десь через місяць після шлюбу Брюллов з дружиною був у Академії. В виставочному залі наткнувся на Миколу. Погляд Миколи зупинився на гарненькій фігурі Емілії. Олов'яні очі на хвилину заблищали полірованою сталлю.

Незабаром між подружжям виникли непорозуміння. Емілія дедалі частіше виходила з дому. Одержувала багато запрошень від знайомих. Брюллов був пригнічений. До нього доходили огидні плітки. Одного разу він зірвався і образив дружину. Емілія відразу пішла до своїх родичів Заурвейдів і більше не повернулася.

Коли Тарас згодом прийшов до Брюллова, художник із безтурботним виглядом повідомив:

— Можеш мене привітати, хлопче, я холостяк.

Але на другий день він лежав у гарячці і кілька тижнів тяжко хворів. Тарас чергував біля його ліжка вдень і вночі.

Одужавши, Брюллов вів із Тарасом довгі розмови на теми, яких досі ніколи не торкався. Розповідав йому про звичаї, які панували при царському дворі. Розповідав про приватне життя Миколи. Тарас слухав із жахом. Аж тепер він як слід познайомився з Петербургом.

Коло дружніх знайомств Тараса розширювалося блискавично. Тарасові щастило на людей. Всіх вабила його простота в поведінці, природна інтелігентність, скромність і тактовність.

При цьому він невтомно працював. І вчився. Ходив навіть на деякі лекції в університет. У малюванні зробив такі великі успіхи, що вже весною 1839 року рада Академії відзначила його роботи срібною медаллю.

Однак Тарас дедалі більше переконувався, що справжнє його покликання — це поезія. У ній він міг виразити себе. Живопис був німий, а він хотів говорити до людей, хотів їх навчати, вести за собою. З дитячих літ зачитувався Біблією, і було в ньому щось од пророка. В ньому проростали все нові ідеї.

У Гребінки він познайомився майже з усім петербурзьким літературним і мистецьким середовищем. Сюди приходили російські письменники: Язиков, Владиславлєв, Струговщиков, Панаєв, Даль, Єршов, Дмитро Григорович, Бенедиктов, Нестор Кукольник та інші. Постійним гостем був відомий математик родом з Полтави Михайло Остроградський. Дехто в свою чергу запрошував Шевченка до себе. У Струговщикова він зустрівся з повістярами Володимиром Одоєвським і Володимиром Сологубом, а також з Віссаріоном Белінським, новою яскравою зіркою російської літературної критики; у Кукольника — з Гречем, Булгаріним, Чернишовим, Чижовим, Прокоповичем і Каменським.

Бував на прийомах у Михайла Глінки і Григорія Тарновського, власника села Качанівки в Чернігівській губернії, з яким його познайомив Штернберг.

У Гребінки він зустрівся також з видатними представниками місцевої української колонії, чиновниками, офіцерами, викладачами. Це були переважно потомки пошляхечених козацьких ватажків. Втягнені в рух російської державної машини, вони, проте, залишилися, принаймні за духом і звичаями, українськими патріотами.

З деякими з них, як із Дзюбіним, Єзучевським, Троциною, Галушевським, Кандибою і Сочальським, Тарас підтримував дружні стосунки до кінця життя.

При всій лояльності і покірності цього середовища, при відсутності будь-яких політичних прагнень, воно стало для Шевченка школою національної свідомості. Власне, там йому дали до рук «Енеїду». І коли невдовзі у Полтаві помер Іван Котляревський, Тарас написав елегію на честь того, хто

Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти.

«Енеїда» була першою книжкою, знайомство з якою допомогло Тарасові знайти своє місце серед «народу козацького».

Ще два знайомства позначилися тоді на інтелектуальному і мистецькому розвитку Шевченка: з Яном Барщевським, молодим білоруським поетом, збирачем рідного фольклору і Яковом Кухаренком, українцем, який виступив тоді як автор п'єси з життя чорноморських козаків.

Барщевський репрезентував молоду, що пробуджувалася до життя, літературу народу, так само пригніченого царатом, як і народ український. Він був вихований в атмосфері польської культури. Особисто знав Міцкевича. Він розповідав Шевченкові про свої петербурзькі розмови з поетом, про його діяльність в еміграції у Парижі.

Кухаренко походив з родини січовиків, переселених на Кавказ при Катерині. Закінчив військову школу в Катеринодарі і дедалі вище підіймався як офіцер чорноморських козаків. Думками ж він жив у світі українських справ. Відчував себе більше письменником, ніж офіцером.

Через кілька місяців після звільнення Тараса з кріпацтва Гребінка писав до Харкова старому Основ'яненкові: «...є у мене один земляк, що то за завзятий писать вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, то тільки цмокни та вдар руками об поли. Він мені дав гарних стихів на Збірник». І трохи пізніше: «у мене є тут чудовий помічник — Шевченко, людина дивовижна...».

Прочитавши одним з перших вірші Тараса, Гребінка відразу вирішив їх опублікувати. Він мав намір видавати раз на квартал щось на зразок українського альманаху. Збирав твори до редакційного портфеля. Поезії Шевченка прийняв як дар небес. Заохочений похвалами Гребінки, Тарас взявся до написання поеми «Катерина».

Він почав листуватися з Основ'яненком. Під враженням його повісті про Антона Головатого написав оду до автора. Закликав у ній:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люди, наша слава,
Слава України!

Два мотиви постійно перепліталіся в тодішній творчості Шевченка: мотив покинутої дівчини і мотив героїчного минулого України.

Молодий поет, недавно визволений з кріпацтва, поки що ні словом не обмовився про кріпацьку недолю.

Українські національні справи, втілені в образах історичного минулого, незабаром обізвалися голосною струною в поетичних творах Шевченка.

Взимку 1839 року до Петербурга приїхав український історик Микола Маркевич, приятель Гребінки. Маркевич підготував до друку свою п'ятитомну «Историю Малороссии» і мав намір у столиці провести її через цензуру. Приїзд історика пожвавив життя української колонії, серед якої було немало людей, які цікавилися історією козаччини. У Гребінки і Маркевича часто відбувалися зібрання, на яких ні про що більше не говорили, як тільки про козацькі війни, про Запорозьку Січ, про гайдамаччину.

В дискусіях брав участь і Тарас Шевченко. Минуле, про яке він виробив досить хаотичні поняття на підставі розповідей діда і почутих переказів, вимальовувалося в його уяві як низка подій, що починалися десь у темряві історії і розвивалися як драма, що скінчилася сумною картиною сучасності.

Шевченко систематично розширював свої знання про історію свого краю. Уже в рукописі знайомився з історією Дмитра Бантиша-Каменського, тепер переглядав працю Маркевича.

Дякуючи Маркевичеві, познайомився також повністю з «Історією Русів», уривки з якої читав раніше в «Современнике» Пушкіна і «Запорожской старине» Срезневського.

«Історія Русів» просто потрясла Шевченка.

Він сприйняв її, звичайно, як твір строго історичний. Вона була пройнята романтикою, яка діймала його серце і будила найглибші переживання.

Промовляла голосом волі, тому навіть її піднесений стиль здавався йому прекрасним; адже сам він з дитинства виховував свій естетичний смак не тільки на народних піснях, а й на Біблії та псалтирі.

Книжка дихала великою любов'ю до України і ненавистю до її гнобителів — поляків і росіян. Передусім до поляків. Книжка палко звіщала давнину руського народу і його цивілізацію. Автор, яким був, очевидно, Конiський, могилівський архієпископ XVIII ст., творив поетичні ієреміади, описуючи занепад Русі, яка, на його думку, зазнала винятковых руїн і нещасть, майже завжди «знаходилася у вогні і плавала в крові», але при всьому цьому її сини відзначалися високим героїзмом і шляхетними звичаями.

Цікавими були погляди автора на взаємини українських земель з Польщею. В його уяві епоха польського панування ділилася на два періоди: перший, до Степана Баторія — найщасливіше і найбільш мирне співжиття двох народів; другий же — від вступу на престол Зигмунта Третього — коли становище було цілком протилежним. Причиною цих змін стала вигадана поляками релігійна унія, яка з'явилася в «лисячій шкурі», але «з вовчою пащею». Власне, ця сама унія і «Польщу до самих основ захитала і зруйнувала, а руському народові піднесла таку гірку чашу, з якої навіть у часи Нерона і Калігули не пито».

Численні факти подавались у книжці так барвисто і так докладно, що мимоволі вірилося всьому цьому. Однак деякі події навіть у довірливого Тараса викликали сумніви. Він пригадав, що Пушкін і Срезневський у коментарях до опублікованих уривків звертали увагу на певну однобічність і неточність автора. Коли ж поділився своїми сумнівами з Маркевичем, той рішуче відповів:

— Конiський був ученим, зразковим громадянином і богобоязливим пастирем...

Маркевич звернув увагу Шевченка на твори Гоголя. Гоголь, правда, писав по-російськи, але про Україну. «Тарас Бульба» став новим улюбленим твором Тараса. У цій поетичній повісті все було так, як у Конiського.

«Історія Русів» відкрила Шевченкові батьківщину. Відкрила захоплюючі видіння її історії. Заповнила прикру прогалину в його свідомості. Тепер він жив у полоні історичного минулого. Створив думи про двох козацьких звитяжців, сповнивши їх брязкотом зброї і гуком битв.

У «Тарасовій ночі» співав про те,

Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками.

А «Івана Підкову» почав задумливим спогадом:

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.

На знак вдячності Маркевичеві за те, що він вказав йому так багато національних пам'яток, він написав вірш, у якому все ж про давні добрі часи висловився з жалем:

Було колись — минулося,
Не вернеться знову.

Однак цей жаль — всього лише романтична поза. Шевченко не був песимістом. Особливо тепер, коли він ніби заново відкрив Україну і її славі присвятив свій поетичний талант, не існувало жодних причин, які могли б навіяти йому песимістичні думки.

Якби Шевченко втратив віру в щасливе майбутнє вітчизни, він перестав би творити.

Поки Тарас терпів нестатки, він навіть не пробував подавати вісті своїм

рідним у Кирилівці. І він, і вони перебували в однаковому становищі. Що могли вони побажати один одному, крім нарікань на лиху долю!

Але він завжди думав про рідних. Особливо про сестер. Коли ж у його житті і настала щаслива зміна, відразу почав посилати листи, один за одним. Слав їх братові Микиті, який сидів на господарстві. В кожному листі просив обняти діда Івана. Прикладав окремо листи до пана Димовського і просив передати йому щире вітання. Наказував братові, щоб піклувався про сліпу Марійку. Посилав гроші.

Турбувався про Ярину, яка вийшла заміж. Чи добре їй буде? Він все ще радувався, що позбувся кайданів. «Велике щастя,— писав,— бути вільним чоловіком: робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить». Всякий раз просив брата відповідати на листи. «Та по-своєму, будь ласка, а не по-московському».

III

Томаш Падура просидів у в'язниці всю польсько-російську війну. Брат поета Юзеф разом з адвокатом Болсуновським звільнили його нарешті з в'язниці. Томаш вийшов звідти зламаний духовно. Перед слідчими властями він довгий час вдавав психічно хворого. Тепер, на волі, побачивши всі лиха, що впали на народ, ледве не збожеволів насправді.

Протягом якихось двох років у житті поета сталися катастрофічні зміни. Від його поетичної слави, від його мрій про могутню Польщу і Україну не лишилося й сліду.

Все лопнуло, як мильна булька. Козацький бунчук не відгукнувся на заклик білого птаха на Вислі. Українські кріпаки в більшості своїй не виявляли ворожості до польських повстанців, але участі в боротьбі не взяли. Незадовго після повстання власті російської частини Польщі поглибили прірву між селом і поміщицьким двором. Народ був український, шляхта — польська.

По всій країні відбувалися якісь переміни, яких Падура не міг зрозуміти. З великою обережністю він зробив кілька виїздів на село. Люди його не пізнавали. Подекуди чув свої пісеньки, але ніхто не знав, хто був їхнім автором. Савранських козаків не знайшов. Зникли, як сон.

Утративши Еміра і князя Романа, Падура вже не мав на кого опертися. Думками він завжди заглиблювався в історію і тільки з історії черпав життєву мудрість. Емір і князь були людьми, немовби живцем перенесеними з героїчного минулого. Коли їх не стало, уявлення Падури про життя зависли в порожнечі. І ніхто не міг замінити цих героїв.

Спершу Томашеві здавалося, що у всьому винні царські чиновники, які всіма засобами намагалися переманити українських селян на бік Росії. Проте він швидко переконався, що ненависть до Польщі зростає серед них, але водночас ніяк не зростає симпатія до Росії. Він чув, як люди на селі співали:

Наступила чорна хмара, настала ще й синя,
Була Польща, була Польща, та стала й Росія...

Падура втрачав грунт під ногами. Його охопила меланхолія — не та, романтична, що окрилює душу і підносить у височінь, а та, що гнітить людину до землі і штовхає до могили.

Сестри й брати Падури відразу після повстання придбали в Махнівці невеликий будиночок. Поет оселився з ними. «Від діяльного життя,— як розповідав про нього літописець тих часів,— Падура раптово перейшов до тиші, спокою і глухого смутку». Майбутнє уявлялося в чорних барвах. Тоді він заглиблювався в спогади. Писав вірші, але не публікував їх.

З плином часу люди зовсім його забули.

Тим часом селянська війна, розпочата Кармалюком, продовжувалася. Кріпаки боролися проти панства і царського уряду, який захищав панів.

Придушивши польське повстання, уряд розв'язав собі руки і мав можливість всі сили повернути проти бунтівників. Незважаючи на це, повстання розросталось і охопило навіть Волинську губернію та частину Київської. Губернатор Левашов знову мав чимало роботи.

І знову ватажка зрадили. Через три роки після втечі з в'язниці в Литині, через три роки безперервної боротьби у листопаді 1835 року Устим Кармалюк потрапив у засідку і загинув від кулі.

Та зумів врятуватися нерозлучний друг і помічник ватажка Андрій Славинський. Він продовжував мститися за людську кривду.

Поляки в провінціях литовсько-руських, зазнавши поразки, були ізольовані від Королівства — їхньої спільної батьківщини. В умовах, коли російська влада повсюди нищила школи, конфісковувала майно, руйнувала замки і двори, поляки залишилися без надії на краще майбутнє.

Спроби повернути собі вітчизну не вдалися через те, что селяни, пригноблені панщиною і позбавлені освіти, не підтримали їх.

Микола карав польських громадян, які в своїх маєтках відміняли панщину і запроваджували податок. Значить, тепер треба було впливати на народ таємно. Через кілька років після повстання в Кракові утворилося товариство «Співдружність польського народу». Одним з його організаторів був Северин Гощинський. Підпільна діяльність незабаром поширилася на землі Литви і Білорусії. Керував нею Шимон Конарський. Ця таємна організація пробудила від сну кращу частину польської суспільності на Україні. І невдовзі охопила тисячі патріотів.

Для взаємного зв'язку і перевезення емісарів та листування було утворено поштові станції, а до їх обслуговування залучено популярну на той час «балагульщину».

Шляхетські балагули змагалися в доборі найкращих коней для бричок, у найшвидшій їзді і найзавзятіших пиятиках. Серед них було немало людей легковажних, але не бракувало і активних повстанських вояків як, наприклад, Антон Шашкевич з Бихова і Владислав Падлевський з Чорнявки під Бердичевом. Перший був українцем, другий — поляком.

Першого було проголошено королем балагулів, а другого — віце-королем. Вони подали організації Конарського неоціненну допомогу.

Під кінець 1838 року організацію було викрито. Конарського розстріляли у Вільні.

Незважаючи на цей трагічний кінець, «Співдружність польського народу» справила на Правобережній Україні сильний вплив на громадськість. Товариство вперше винесло суворий моральний вирок тим, хто погано поводився з селянами. І воно вперше, хоч і не у всьому, визнало національні прагнення українців.

Київський університет разом із збудованою на Печерських горах фортецею повинен був стати знаряддям русифікації польської і української молоді.

А тим часом він став кузнею польських патріотичних прагнень. Згодом він відіграв таку ж видатну роль у формуванні нового національного руху на Україні.

У перші роки царський уряд мусив із необхідності заповнити університетські кафедри польськими вченими з Вільни і Кременця. На двох факультетах, які спочатку існували, правознавчому і філософському, викладали тоді такі професори, як Максиміліан Якубович, Юзеф Корженьовський, Юзеф Мікульський, Стефан Вижевський, Грегор Гречина, Вілібальд Бессер, Антон Анджейовський, Стефан Зенович, Ігнацій Абламович, Франтішек Мехович, Юзеф Осєчковський і Олександр Міцкевич, молодший брат Адама. З Харкова був переведений також професор Данилович, а з Житомира князь Ігнацій Головінський.

Посади викладача польської мови домагався Юзеф-Ігнацій Крашевський,

він подав реферат на конкурс, який був схвалений. Але тут стала відомою його поведінка у Вільні під час повстання, і до призначення не дійшло.

Тільки двом із старих кременецьких професорів удалося уникнути переведення до Києва: знаменитому еллініствові Михайлові Юрковському і такому ж відомому історикові Юзефу Ульдинському.

Царський уряд боявся впливу на молодь цих незламних польських патріотів і невтомних речників правди.

Університет спочатку розміщався в кількох найнятих приватних будинках біля в'їзду на Печерськ по вулиці Липки. Головним приміщенням був будинок Корта, кількаповерховий, мурований, з двома флігелями. В одному з залів поряд з портретами відомих російських учених висів також портрет Тадеуша Чацького. Цей портрет перенесли потім до кабінету Першої чоловічої гімназії.

Професори і студенти жили в невеликих низьких будиночках на Печерську. Більшість студентів також була польського походження, до того ж шляхетського. Проте переважали серед них сини бідних батьків. Між професорами і студентами відразу встановилися міцна взаємна симпатія і довір'я.

Студенти-поляки за зразком берлінської організації Полонія і варшавської Panta Koina[1] утворили організації студентської взаємодопомоги. Визначні студентські діячі Владислав Гордон і Франтішек Духинський заснували таємну бібліотеку, де збирали передусім твори тих польських письменників, які писали за кордоном. Вони ж спільно із Станіславом Вінніцьким, Владиславом Стрельніцьким і Ксавером Петрашкевичем утворили підпільний гурток, який налагодив зв'язок з волинським гуртком Каспра Машковського і Леонарда Лепковського. Пізніше всі вони об'єдналися з Конарським.

Катастрофа конарщини повела за собою значні спустошення в рядах польської молоді в Києві, а також у Вільні і Дерпті. Гордону і Духинському вдалося втекти за кордон. Вінніцького, Стрельніцького, Петрашкевича та багатьох інших заслано «в солдати» на Кавказ. Каспер Машковський, Генріх Таубе, Олександр Попель, Адам Обніський і Євстахій Середніцький помандрували на Схід. За ними пішли тисячі інших. І між ними й Юліан Сабінський з Подолу.

Ліквідацією «крамоли» займався щойно призначений київський губернатор Бібіков, ветеран наполеонівських воєн.

Бібіков, який втратив руку під Бородіним, сказав арештованим: «І внуки ваші про мене пам'ятатимуть. У мене тільки одна рука, але залізна».

Цей сатрап запровадив певні новації у ставленні до політичних в'язнів: наказав поголити їм голови, скувати їх разом із звичайними вбивцями і гнати пішки до Оренбурга й Тобольська. Один з нещасних ходив на милицях, а проте йшов разом з іншими, тягнучи кайдани, накладені на одну ногу власну, а другу дерев'яну. Серед цих подорожуючих був сімдесятирічний дід. На одному з нічлігів він заснув, щоб уже не прокинутися.

У далекому Сибіру різні покоління поляків об'єднувалися і подавали одні одним руки в своїй нелюдській долі. Коли сподвижники Конарського дісталися до призначених місць, в тюремному замку в Акатуї ще жив і страждав Петро Висоцький, а в Ішимі згасав, збожеволівши, Северин Кжижановський.

Університет в Києві був закритий на рік. Медико-хірургічну академію, в якій також навчалося багато поляків, переведено з Вільни в Петербург.

Завдяки ідеалам свободи і народності, які на словах і на ділі обстоювала польська молодь, вона справляла вплив на українську молодь, серед якої все більше зростало прагнення працювати для народу, для своєї країни.

Значну роль в перших кроках університету і в українському відродженні відіграли професори-українці, один з яких, Михайло Максимович, протягом ряду років обіймав посаду ректора, другий, Орест Новицький, викладав історію філософії, а третій, Володимир Цих, керував кафедрою загальної історії.

[1] Panta Koina (від грец.— все спільне), інша назва Спілка друзів — таємна студентська радикальна організація, заснована 1817 року у Варшаві. (Прим. перекладача).

Проблема Київського університету стала ясною вже в перше десятиліття його існування: університет не став місцем для муштри, як хотів Микола, коли підписував указ про його відкриття.

Як Італія для Меттерніха, так Україна для Миколи була всього лиш географічним поняттям. Він боявся там тільки «польської інтриги». Йому й на думку не спадало, що колись зустрінеться також з «інтригою» українською.

У 1835 році Єжовський, родом з околиць Канева, одержавши амністію, оселився в Таганчі Канівського повіту в гостинній сім'ї Діонісії Понятовської.

Діонісія народилася в Кирилівці на Поділлі і була дочкою Діонісія Івановського і Феліції Залеської, сестри майора Юзефа Залеського, емігранта й приятеля поета Богдана, з яким вони не були родичами, хоч обидва мали однакове прізвище.

Діонісія вийшла заміж за графа Дарія Понятовського, сина колишнього полковника польського війська, Юзефа, який володів на Київщині великими маєтками з добре налагодженим господарством.

Молода подолянка, яка відзначалась рідкісною вродою і глибокою освіченістю, була окрасою не тільки дому Понятовського, а й усієї польської суспільності на Правобережній Україні.

Єжовського дивувало її життя, наповнене різноманітними клопотами, які вона брала на себе добровільно. Коли чоловік відвідував маєтки і фабрики, вона, сидячи вдома, вчила сільських дітей і піклувалася про хворих селянок.

Через рік після приїзду Єжовського до Таганчі Діонісія з чоловіком виїхали за кордон на лікування. У місцевості Кель на Рейні вона познайомилася з Богданом Залеським. З цього часу аж до кінця життя вона була для поета вимріяною в юності Зориною.

Її родич Євстахій Івановський, що писав під псевдонімом Геленій, розповів про них: «Ці дві душі були немов два акорди, що зливаються в єдиний звук. Всі найкращі пісні Богдана є ніби вираженням її почуттів, вони ніби нею надихані».

Справді, той, хто чув ці пісні, сповнені гармонії, не знаної досі в польській мові, і чув Діонісію, яка розповідає про музичні традиції українського народу, переконувався, що «це були два голоси одного серця, однієї душі, колисаної українською піснею».

Діонісія, повернувшися до Таганчі, почала листуватися з Богданом. Поет прислав їй незабаром свою поему «Дух степів», у якій оспівував Україну. Після «Канівського замку» Гощинського, після віршів Гославського твір Богдана став ще одним виявом усвідомлення поляками своєї вини стосовно українців.

Пробудилося сумління польського народу. Ідея спокути, виправлення кривди, заподіяної українському народові, поширювалася і розвивалася в свідомості значної частини поляків, передусім серед польської молоді на Україні. З цієї ідеї виникло бажання хоч принаймні в пісні винагородити історичні кривди, заподіяні тим, хто в житті не зазнав справедливості.

Залеський прямо писав:

Мучать мене наші давні провини,
Молю прощення матері-України.

Діонісія Понятовська була однією з найпалкіших представниць цієї течії. «Ніхто не завинив стільки, як ми,— писала вона до Богдана,— і спокутуємо свою вину болюче і довго. Ох, народе наш, бідний народе! Якщо ми, мов Каїн, не носимо на чолі страшного знаку, то певно тому, що ще не прикінчили його остаточно».

Драма Конарського і його організації не обминула і родини Діонісії. Її мати і племінниця були зіслані в глиб Росії. Через кілька років вони, правда, повернулися, але з надірваним здоров'ям.

Діонісія часто відвідувала Київ. В той час там жив Костянтин Свідзінський, який саме тоді виграв процес Ходорковського і оселився на Україні. Завзятий книголюб і збирач старовини, він всю свою маєтність витратив на книжки і знайшов собі притулок у Пашківці в Едварда Руліковського, земляка, який захоплювався геральдикою.

У Києві вони обидва провели майже весь рік, займаючись архівними розшуками. Свідзінський швидко став досить популярною постаттю в місті, особливо в освічених київських колах. Коли він залишався у Києві, його квартира немов потрапляла в облогу. Сюди постійно приходили Ігнацій Головінський, Стефан Зенович, Михайло Грабовський, Генріх Ржевуський, Тит Щеньовський, Густав Олізар, Юзеф-Ігнацій Крашевський і Томаш Потоцький, а з православних — Михайло Максимович і Михайло Юзефович. З Волині приїжджали три невтомні борці за освіту і культуру: повістяр Олександр Гроза і лікарі Кароль Качковський та Леон Ущаповський. Час від часу бували старі кременчани, професори Михайло Юрковський і Юзеф Ульдинський.

Бувала тут і Діонісія Понятовська. Свідзінський дивувався її ерудиції і грунтовній обізнаності з польською історією і літературою. В той же час товариство, яке збиралося в Свідзінського, не дуже доброзичливо ставилося до пристрасних закликів Діонісії звільнити кріпаків і наділити їх землею.

Тоді ж у Києві було створено комісію для вивчення давніх актів так званої Південно-Західної Росії, тобто Правобережної України. Свідзінський спочатку відігравав у комісії головну роль. Незабаром він поступився місцем Юзефовичу.

Комісія, яку пізніше було названо археографічною, повинна була довести всі права Росії на володіння цим краєм, а також у найгіршому світлі представити давнє польське управління. Юзефович був спочатку «добрим поляком», а пізніше «истинно русским человеком». Він міг успішно здійснити мету, поставлену перед комісією Бібіковим.

Як довірений діяч губернських властей, Юзефович обіймав також посаду заступника попечителя Київського шкільного округу. Він однаково добре говорив по-польському, як і по-російському та по-українському. Через якийсь час Свідзінський знайшов привід, щоб не приймати його в себе.

IV

Готуючи експедицію до Китаю, Перовський підшукував художника, який міг би товаришувати йому і увічнювати на полотні або на папері найцікавіші епізоди. Брюллов порекомендував йому Штернберга.

Після від'їзду Штернберга Шевченко взяв до себе на квартиру студента-поляка Леонарда Дембського. Знайомство двох юнаків перейшло незабаром у дружбу. Ця дружба немовби заново формувала характер Тараса.

Від часу визволення з кріпацтва Тарас пройшов певну еволюцію. Довгі роки перед цим він був дуже замкнутий і недовірливий у стосунках з людьми. Таким його зробили кривди, нещастя і жорстокі умови життя. Навіть дружній вплив Дзюні не дійшов до глибини цього серця, яке сховало всі палкі почуття під якоюсь крижаною оболонкою. Після визволення, потрапивши раптом у середовище мистецької богеми, письменників і художників, захоплений щасливою зміною долі, він вдався до інших крайнощів: почав розкривати душу перед кожним, нічого не приховував, жив з відкритим серцем.

Це привело до болісних розчарувань, навіть принижень. Ще трохи, і він міг знову замкнутися і повернутися до старих одлюдькуватих звичок. Дружба з Штернбергом, людиною спокійною, товариською і розсудливою, дуже милою в поведінці, внесла в настрої і нахили Шевченка перші ознаки рівноваги. Від

нього Тарас засвоїв просте і дуже практичне правило: не можна бути мізантропом, але й не бути також занадто довірливим балакуном.

Штернберг із свого боку зумів оцінити рідкісну чесність, чуйність і безкорисливість Тараса.

Завдяки Дембському Тарас ніби потрапив у інший світ. Це був світ таких високих думок і почуттів, що його можна було порівняти з Платоновим світом ідей.

Дембський згорав від сухот, любові до Польщі і жадоби знань. Любив Міцкевича і Красінського. Зразком людини і вченого вважав Лелевеля. «Серце облагородити, розум піднести»,— любив він повторювати вслід за віленським професором. І дотримувався цього принципу все своє життя. Він мріяв стати істориком, таким, як Лелевель. Відвідував лекції, копався в бібліотеках — голова його була переповнена думками про різні історичні події. Ерудицією він перевищував усіх своїх товаришів.

Він підтримував постійні зв'язки з польськими ученими в Росії — з Ігнацієм Онацевичем, який на той час жив і працював у Петербурзі разом з Ігнацієм Даниловичем, якого щойно було переведено з Києва до Москви. Писав навіть до Юзефа Ульдинського. Старий професор усамітнився у своєму невеличкому кременецькому будинку і жив там, залишаючись ніби тінню тієї школи, яку полюбив так само палко, як і вітчизну.

Дембський жив бідно, ходив голодний, у рваних черевиках, але постійно купував книжки й журнали. В його бібліотеці були твори різними мовами, зокрема польські емігрантські видання. У Петербурзі їх було достатньо. Деякі книгарні, наприклад, Беллізара чи Ісакова, торгували ними майже відкрито.

Прихильник Лелевеля, Дембський був демократом. Він ознайомив Шевченка з усіма головними справами польських емігрантів. Розповів йому про Демократичне Товариство, Об'єднання польських емігрантів, про Молоду Польщу і Громаду польського народу. Розповів про Ворцелля, Свєтославського і Кремповецького. Слова Дембського дихали натхненною вірою у відродження Польщі і в світле майбутнє всіх народів Європи.

Дембський давав Тарасові уроки французької мови. Разом читали і обговорювали французькі книги. У студента їх було чимало і весь час він купував нові. Почали вони з легких романів Поль-де-Кока, а скінчили серйозними творами Ламенне «Слова віри» і «Народна книга». Ці читання буквально приголомшували Тараса.

Дембський розповідав йому про Мадзіні і про італійські національні організації, про «безсмертні чудеса Італії», про скарби італійського мистецтва, знищені або вивезені ордами загарбників. Розповідав про Венецію, яка після більш як тисячолітнього панування на морях , досягнувши вершин матеріальної і духовної культури, потрапила в принизливу неволю. Цим своєрідним, неймовірно прекрасним, багатим на величні пам'ятники давнини містом править тепер груба австрійська солдатня. На майстерно вирізьблених щоглах, кілька сот років тому піднятих перед церквою Святого Марка, тепер майорять чорно-жовті прапори Габсбургської монархії.

Дембський читав Шевченкові уривки з статті про Венецію, написаної по-французькому одним із польських емігрантів:

«Значить, неуцтво і сила завжди будуть брати верх над цивілізацією і талантом? Значить, тиранія завжди буде впевнена в своїй безкарності? Зло буде панувати, незважаючи ні на що, а світло гаснутиме при його наближенні?»

Автор статті уболівав про занепад Венеції, але картина її приниження не гасила в ньому віри у відродження цієї країни; свою чудову статтю він закінчив словами:

«Настане час, коли зло поступиться перед Добром, коли неуцтво і темнота згинуть перед потоком світла, коли деспотизм задрижить зі страху і впаде на коліна перед Свободою, Венеція буде».

Немовби розкриваючи інший потаємний зміст останніх слів статті, додав упевнено:

— Польща буде.

Тарас мовчав. Він думав про Україну. Запорозька Січ, остання опора української незалежності, впала одночасно з Венеціанською республікою і Польщею. Італійці й поляки, проте, невтомно боролися за відновлення незалежного державного життя. У Венеції і в Польщі весь час виникали нові визвольні рухи, які живлюще впливали на свідомість інших пригноблених народів. Тільки на Україні було глухо. Може, не цілком, але майже глухо. Між мріями про незалежну козацьку республіку і безпросвітною дійсністю лежала прірва. Чи вдасться її загорнути коли-небудь? Мало вірилося...

Завдяки Дембському Шевченко почав систематично знайомитися з польською літературою. Польські книжки він міг легко читати в оригіналах.

Його особливо зацікавили поети й романтики, які оспівували Україну і її славну, хоч і трагічну історію: Залеський, Гощинський, Мальчевський, Тарчо і Гроза.

Коли він читав:

...Боже! Із сльозами молю Тебе,
Як умру, дай мені Україну в небі! —

йому здавалося, що ці слова вийшли з його власного серця. Але, коли вчитувався глибше, «милий» Залеський подобався йому менше, ніж «суворий» Гощинський.

У Гощинського він спостеріг мудрість і шляхетність людини, яка піднеслася над загальноприйнятим у його суспільстві, однобоким і однозначним осудженням гайдамацького руху.

У Залеського була помітна тенденція до відшукування в минулому тільки приємних і поетичних сторінок. Залеський поліпшував історію. У статті Гощинського про Україну і уманську різню Шевченко знайшов короткий, доказовий виклад історії козаччини, цікаву і доброзичливу характеристику її головних діячів, Хмельницького і Мазепи, не менш доброзичливу характеристику Барської конфедерації, а також не відомі йому подробиці гайдамацьких битв, які свідчили про об'єктивність автора.

«З польським військом,— писав Гощинський про останні дні повстання,— порозумілися тепер і москалі, домовившись про знищення гайдамаків і страшний кінець їхньої справи. Московський полковник йшов окремо, вдаючи, що допомагає їм, став табором поруч з ними і надіслав Гонті, ніби в знак доброї дружби, золотий ланцюг, який насправді означав приготовлені йому кайдани, при цьому запросив його на вечерю. Не було забуто і про інших. Вечеря довга, напоїв досить. Вранці гайдамаки опам'яталися закутими в кайдани серед поляків і москалів. Незабаром було винесено вирок. Нещасних розвозили в різні місця і мордували вищуканими способами. Гонту страчено в Умані. Переказ свідчить, що він з незвичайною твердістю витримав усі муки. З нього здирали паси, живцем четвертували, зняли шкіру з голови, а він весь час курив люльку і читав книжку, доки йому не зняли голову».

За порадою Гребінки Тарас готував до друку свої вірші. Був намір частину їх опублікувати в альманасі «Ластівка», частину ж видати окремою книжкою.

Одночасно він зайнявся великою історичною поемою, якій дав назву «Гайдамаки». Весь час розшукував нові джерела і матеріали. Допомагали йому в цій справі Дембський і Гребінка.

З Дембським вів довгі суперечки про «Історію Русів».

Студент намагався переконати Тараса, що автор книжки, яка зрештою не була надрукована, а тільки поширювалася в численних і, очевидно, не дуже докладних списках, уривках і фрагментах, послугується методом перекручування і втискування фактів, а то й цілковитого їх вигадування. Посилався на думку Онацевича, Даниловича й Ульдинського. З обуренням вказував на те, як

суперечить історичній правді розповідь про замурування живцем Косинського і спалення Острянина в якомусь «мідному бику».

Тарас захищав автора, наводив думки Маркевича і Гребінки. Коли ж Дембський розповів йому про праці Скальковського, в яких гайдамаки представлені як розбишаки, Тарас вибухнув:

— Скальковський бреше!

Він все ще перебував під впливом «Історії Русів», оскільки в ній відчувалася любов до України.

— Це отруєне джерело,— кричав Дембський, задихаючись і кашляючи,— отруєне ненавистю і шовінізмом!

Він знову посилався на Лелевеля. Лелевель дуже критично ставився до історії Польщі, бачив там довгу низку помилок. Вказував на них, щоб застерегти народ і не повторювати їх у майбутньому. Лелевель нікого не ненавидів, навіть коли мав для цього підстави. Таким повинен бути справжній патріот.

Зрештою глибоких розходжень між Дембським і Шевченком не було і бути не могло: Дембський дотримувався тих самих поглядів, що й Гощинський. Він хотів тільки спростувати хибні історичні оцінки Тараса, хотів виховати в ньому дослідницьку чесність.

Шевченко читав йому готові уривки з «Гайдамаків». Дембський хвалив вірші, але одночасно висловлював деякі сумніви.

— Твої гайдамаки виступають як справжні лицарі, а конфедерати як негідники без честі і віри. Невже ти гайдамакам нічого не можеш закинути? Схвалюєш все, що вони робили? Все без винятку?

Він довго і схвильовано розповідав про барських конфедератів. Звичайно, у них було чимало вад, вони допустились багатьох помилок. Однак це були патріоти, які без вагання присвятили життя вітчизні. Боролися з іноземними загарбниками. Боролися відважно, а за свої провини заплатили сповна.

Дембський приніс книжечку, написану одним з конфедератів, якому вдалося втекти з неволі. В часи конфедерації десять тисяч поляків пішли на Сибір. З цієї маси людей повернулася всього лиш жменька. Хоч вони були польськими підданими, їх зачислили до царського війська і звеліли боротися за чужу справу. Тих, хто відмовлявся від нав'язаної їм присяги, жорстоко карали, били, аж доки тіло відставало від кості, кидали до карцерів на хліб і воду.Так поступово їх змусили до служби на двадцять п'ять років — тобто на все життя.

Голос Дембського тремтів від хвилювання, очі наповнювалися сльозами, коли він читав:

«Однак багато з них героїчно перенесли муки неволі, витривалістю і силою духу вони перемогли своїх катів, здивувавши їх і занепокоївши. А тому всі ці страждання наших мучеників, невільників Сибіру, треба усвідомлювати, зв'язувати їх в чотки і творити нашу національну молитву».

Шевченко слухав із великим хвилюванням. Однак критичне чуття, розвинене в розмовах з Дембським, а також у студіюванні творів Гощинського і Лелевеля, підказало йому іншу думку: конфедерати належали до шляхти і природно мали на своєму сумлінні не один злочин, заподіяний українським селянам. Коронка української національної молитви мусила б складатися з дещо інших чоток.

Коли налагоджувалась погода і Дембський почував себе краще, вони влаштовували прогулянки по Петербургу. Затримувалися на Неві біля Зимового палацу і дивилися на острів, де стояла Петропавловська фортеця. Її бастіони, наїжачені гарматами, були націлені на ріку і місто. В казематах сиділи «государственные преступники», тобто політичні в'язні. Збоку містилася церква, а в її підземеллях — усипальниця, місце вічного спочинку російських монархів.

На високій церковній дзвіниці стирчав величезний і грубий мідний шпиль. Він був схожий на палицю, занесену над островом, над містом, над Росією.

З вікон палацу цар мав можливість щоденно дивитися своїм олов'яним поглядом на цей пам'ятник імперії — могилу для мертвих і живих.

На одній з площ приятелі могли полюбуватися твором Фальконе — кінною скульптурою Петра. Кінь стояв дибки і, сказати б, був готовий розтоптати весь світ. Що для нього значила Польща чи Україна!

Вся постать Петра втілювала грубу силу. Цей тиран, за словами Міцкевича:

В сипкі піски й болотяні грязюки
Велів палів сто тисячів ввігнати
І тіл людських сто тисяч утоптати...

Дембський розказав історію цього нового Вавілона, міста, яке виросло з крові і несправедливості:

Придумано десятки конспірацій,
Повбивано та згноєно невинних,
Пограблено й окрадено всі землі.
За кров Литви, за сльози України,
За польське золото заплачено всі ціни,
За те, що мали Парижі, Лондони...[2]

Він розповідав про мучеництво козаків у Сибіру, про те, як обранці й ватажки українського народу торували шлях з Малоросії на Сибір, прокладений за царя Олексія і вже не забутий його наступниками. Цими засланнями царат довів своє право на владу, а Малоросія одержала науку вірнопідданості Петербургові. Цією дорогою йшли українські гетьмани і полковники Многогрішний, Самойлович, Палій, Войнаровський.

У Петропавловській фортеці після багаторічних мук закінчив життя гетьман Павло Полуботок. У підземеллях Соловецького монастиря живцем гнив цілу чверть століття останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський.

Симпатії Дембського до України і її народу, без сумніву, були щирі й сердечні. При цьому вони мали глибоку інтелектуальну основу, випливали з широкої ознайомленості з історією та постійних роздумів. Але коли розмова торкалася проблеми майбутньої незалежності Польщі, завжди виявлялося, що Дембський, ідучи за своїм обожнюваним Лелевелем, не уявляв собі вітчизни інакше, як у межах, які існували перед розподілом, а значить так, як і всі поляки в той час. Тільки, на відміну від Чарторийського, від людей консервативного напряму, він, демократ, вважав, що на Польщі лежить історичний і моральний обов'язок піклуватися про народи Литви і Русі: передусім — вирвати їх із пазурів царату, а потім — дати їм повні громадянські права. Звичайно, в межах спільної державності.

Шевченко поставився досить недовірливо до цієї концепції. Тим більше, що у Гребінки він зустрічав чимало росіян як лояльних щодо царату, так і настроєних бунтівничо, що так само із своєї, російської, точки зору претендували на роль опікунів Литви і Русі.

Справа була заплутана, ще недавно цар Олександр носився з наміром об'єднати так звані польські губернії з Королівством і утворити велику польську державу під скіпетром російських царів. Микола вирішив русифікувати не тільки ці губернії, а й саме Королівство.

Польські таємні організації, які постійно виникали, діяли на всій території колишньої Речі Посполитої. Це ще більше посилювало ненависть Миколи до поляків. Особливо тому, що серед змовників було багато православних — білорусів і українців.

Власне, у Гребінки колись представився Шевченкові молодий, пристойний гвардійський офіцер: «Момбеллі»».

Незабаром вони розмовляли як давні добрі знайомі. Офіцер був освічений, начитаний; погляди його були радикальні, близькі до фур'єризму. Він розповідав Шевченкові про події у Франції, про ув'язнення Бланкі і Барбе, про «Молоду Європу», про Мадзіні і Гарібальді.

Він висміював плазування російських освічених кіл перед царем і його чиновниками. Насміхався з університетських професорів, які гнулися в дугу

[2] Переклад І. Франка.

перед тупим генералом Дубельтом, який віднедавна почав виконувати обов'язки шефа Третього відділу царської канцелярії, або, простіше кажучи, шефа шпигунів і доносників. Переходячи на шепіт, захоплено говорив про Лермонтова, який за свій мужній нонконформізм заплатив життям.

Момбеллі дав Шевченкові вірш Лермонтова, що починався словами:

Настанет год, России черный год,
Когда царей корона упадет...

На Шевченка немов повіяло подихом нового Апокаліпсису. Припали йому до серця, зворушили його уяву пророчі слова поета. Момбеллі розповідав Шевченкові про трагічний поєдинок, який скінчився смертю Лермонтова. Ходили чутки, що «випадок» спровокували агенти таємної царської поліції.

Тарас у свою чергу розповідав офіцерові про розмови з Дембським, про жорстокість царату і про майбутнє Польщі й України в розумінні того ж Дембського, Момбеллі відповів:

— Цей Дембський, без сумніву, добрий чоловік і щирий якобінець. Серед росіян теж трапляються такі. Але і польські і російські патріоти допускають одну й ту ж помилку, заявляючи про права на Литву й Русь, забувають, що людність тих країв теж має щось сказати.

Момбеллі записав у щоденнику: «Тарас Шевченко дуже здібний поет, відданий своїй батьківщині. Однак до росіян ставиться з недовір'ям».

V

В кінці грудня Штернберг повернувся з невдалого походу на Хіву і знову оселився у Шевченка. Дембський найняв собі кімнатку в передмісті. Тарас часто його відвідував. Здоров'я студента дедалі погіршувалося, він все сильніше кашляв і плював кров'ю. Проте не знав про небезпеку, яка йому загрожує; розповідав Тарасові про свої плани на майбутнє, про дисертацію, до якої збирав матеріали. Працював без відпочинку. Або щось вивчав, або переглядав емігрантські журнали й книжки, або за злиденні копійки переписував конспекти для багатих студентів. Мусив же з чогось жити.

Тарас часто приносив йому хліба і ковбаси. Студент приймав ці дружні дари з найпроменистішим усміхом вдячності. Тараса душили сльози, коли дивився на нього.

Ще не затих відгомін конарщини, ще свіжою була пам'ять про віленську екзекуцію.

Дембський тремтів від гніву, читаючи Тарасові журнальчики, в яких польські втікачі дійшли до того, що зганьбили пам'ять свого героя. Показав йому також «Північ» Конарського, шістнадцять номерів якої зберігав з пієтетом. Пожовклі номери «Півночі» розповідали між іншим про трагічну долю учасників грудневої змови. Там було вміщено матеріали процесу і зміст вироку, за яким п'ятьох найкращих росіян повинні були четвертувати. Цар ласкаво наказав їх повісити. Дембський порівнював Конарського з Пестелем. Він обох цінив однаково, хоч Конарському приписував більші організаційні здібності.

У третьому номері «Півночі» йшлося про необхідність об'єднання слов'ян і про те, що на випадок європейської війни, на яку тоді всі сподівалися, Польща стане на чолі слов'янських народів. Дембський познайомив Шевченка з ідеєю панславізму, яку висловлювали і поширювали чеські письменники Шафарик, Ганка, Коллар. Розповідав також про «польський панславізм», проголошений Адамом Міцкевичем і Богданом Залеським.

Якраз у цей час вийшов російський переклад статті Яна Коллара «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і наріччями». Шевченко прочитав цю працю, затамувавши дихання. Стаття містила багато цікавих

речей. Тільки ж оце рабське запобігання перед монархами! Воно було підозрілим і неприємно вразило Тараса.

Завдяки Дембському він зрозумів провідну ідею московсько-петербурзького панславізму. Дембський розповів Тарасові про ренегатство Адама Гуровського, який під час листопадового повстання у Варшаві грав роль патріота і демократа, навіть виступив з промовою на урочистому зібранні в честь декабристів, пізніше в еміграції був одним з організаторів Польського Демократичного Товариства, а зараз приїхав з-за кордону до Петербурга, щоб відвідати рідну сестру, баронесу Фредерікс, придворну даму, довірену подругу цариці.

На чиєсь запитання, чи правда, що він став панславістом, граф Гуровський відповів:

— Я переконався, що політична боротьба моїх земляків зовсім не стосується права на незалежне існування. Самостійне існування Польщі з слов'янської точки зору було б історичним непорозумінням.

Присутній при цій розмові Генріх Ржевуський додав:

— Поляки з волі божої вже здобули щастя міцної дружби з росіянами. Декларації двох графів стали відомими в усій Польщі.

Тільки через кілька років у Петербурзі дізналися про подробиці трагедії, яка розігралася в далекому Сибіру, під Омськом. Князь Сероцінський, доктор Шокальський з Вільни і кілька інших засланців вирішили організувати втечу поляків, які там перебували. Змову було викрито, а її організаторів наказано провести «сквозь строй», або так звану «зелену вулицю». Кожен мав дістати шість тисяч різок.

Дембський прочитав Тарасові уривок з листа одного із своїх земляків, засланця, який чудом вирвався з сибірського пекла.

«Мороз був тріскучий; змовників били різками по оголених плечах; в кінці шеренги солдатів стояла у відрах горілка, їм дозволено було її пити; кожний катований після того, як випивав, відразу падав мертвий. Сероцінський сконав під різками, не витримавши призначеної кари, хоч не пив оковитої; решту палок добили на трупі. Доктор Шокальський витерпів катування, але все це справило на нього таке страшне враження, що він збожеволів і покінчив життя самогубством».

У гуртку Гребінки було багато українців, які займали посади в різних установах. Один із них працював у міністерстві внутрішніх справ. Розповідав він, що міністерство розіслало циркуляр у губернії, багаті на березові ліси, і наказало зробити запаси різок, щоб можна було цим цінним знаряддям правосуддя забезпечити губернії, де не росли берези. Різки часто ламалися. Люди були міцніші. Крім того, для діла годилися не всякі різки. Одну з нарад у царя було присвячено виключно цій проблемі. Цар після роздумів установив, що різки мусять бути такої товщини, щоб не більше трьох могло вміститися в дулі рушниці. А дуло було досить широке в поперечнику.

У 1840 році в друкарні Фішера в Петербурзі вийшов томик поезій Шевченка під назвою «Кобзар». Це була заслуга Гребінки і деяких його знайомих. Штернберг оздобив книжечку малюнком, де був зображений лірник з бандурою, хлопцем-поводирем і собакою.

Книжечка містила вісім творів, в тому числі поему «Катерина», присвячену Василеві Жуковському «на пам'ять 22 квітня 1838 року». Це була дата звільнення Шевченка з кріпацтва.

Незабаром Штернберг у товаристві з відомим уже тоді художником-мариністом Айвазовським виїхав до Італії. Дембський і Шевченко нетерпляче чекали рецензій на «Кобзаря». Рецензії були різні. Але всі вони, навіть найбільш недоброзичливі, визнавали наявність у автора великого поетичного таланту. Особливо різко накинулись на Шевченка два ренегати: українець Нікітенко і поляк Сенковський. Обидва були розлючені тим, що здібний поет

користується «штучною» і «неснуючою» мовою. Нікітенко навіть запевняв, що автор «Кобзаря» просто перекручує і переробляє «по-хохлацькому» російську мову. А тим часом, якби писав по-російському, він міг би справді зайняти видатне місце в літературі.

Дуже високо — дивна річ! — оцінили вірші Шевченка найзапекліші оборонці самодержавства Греч і Булгарін, хоч і вони до української літератури ставились вороже. Вони, напевно, вважали, що імперія так міцно зцементована, що може дозволити навіть творчість інородців.

Було ще кілька інших, досить прихильних рецензій. Загалом талант молодого поета не викликав сумніву. Однак російська критика бачила автономістські тенденції в творах, писаних малоросійською мовою, яку одні вважали «мертвою», а інші — звичайною говіркою.

Цензори усунули з тексту «Кобзаря» все, що містило хоч найменший натяк на нещасну долю України, яка

...сиротою
Понад Дніпром плаче,—
над якою
...орел чорний
Сторожем літає...

Проте в «Кобзарі» залишилося чимало рядків, пройнятих безсумнівним патріотизмом, які будили жаль за втраченим раєм козацької волі, за тими часами, коли лицарі-запорожці

Панували, добували
І славу,і волю.

Може, тому, що поряд з цими рядками йшли інші, в яких автор розповідав про перемоги козаків над вражими ляхами, про те, як

...ляшки-панки
Покотом лежали.

На поетових земляків «Кобзар» справив потрясаюче враження. Це був грім серед ясного неба. На щось подібне ніхто вже не сподівався. Ця невелика книжечка будила народ з летаргічного сну.

У Харкові два молодих поети, Олександр Корсун і Микола Костомаров, дочитавши до «Кобзаря», як стали на вулиці, то так і стояли, доки не прочитали його від початку до кінця.

А старий Квітка-Основ'яненко написав до автора, за звичаєм, напівжартома, що коли він читав «Кобзаря», то волосся стало дибом, хоч його вже й небагато в нього залишилось.

Петро Гулак-Артемовський висловив найвище захоплення.

Звістка про «Кобзар» облетіла незабаром всю Україну. Хто не міг придбати книжечку, позичав у сусідів і переписував.

Буквально за кілька місяців Шевченко став широко відомим поетом.

А він тим часом продовжував писати «Гайдамаків».

Бажаючи впевнитись у своїх задумах, кілька разів він надсилав написані розділи Основ'яненкові. Старий письменник палко заохочував його до подальшої праці.

З Дембським відбулася окрема розмова на цю тему. Студент весь час переконував Тараса, що він занадто однобоко підходить до справи. Радив йому поглибити знання предмету. Тарас прочитав «Історію Польщі» Бандтке.

Одного разу Дембський знов приніс пачку емігрантських видань. Він показав Тарасові лист польських вигнанців, інтернованих на острові Джерсей, що Грудневої Громади:

Він читав: «Ми не оголошуємо себе друзями народу, бо хочемо самі бути народом...», «У пануванні королів, шляхти і багатих класів полягає основна причина морального занепаду мас...», «Народ нарешті хоче бути вільним...», «Сам власними силами її здобуде, а тоді заговорить владним голосом і знищить

дощенту всіх, хто насмілиться стати на перешкоді до його добра...».

І далі: «Ми об'єднуємося в громаду, якій даємо назву «Громада Умань».

Дембський помітив здивований вираз на обличчі Тараса і сказав:

— Так, це написали поляки, а не українці. До того ж, шляхтичі. Учасники листопадового повстання. Уявляєш, скільки наробили галасу! Журнал «Нова Польща» уже в самій назві побачив освячення гайдамацьких ножів.

— І що ж на те «Громада Умань»?

— Відповіла ще одним листом. Послухай.

Дембський продовжував читати: «Роздуми над помилками наших батьків, за які сьогодні вітчизна і ми несемо жорстоку кару небес, змусили нас торкнутися найболючішої рани минулого. Нам, дітям Умані, шляхті, слід взяти назву цього театру жахів, щоб перед небом, вітчизною і людьми спокутувати вину батьків. Нам треба взяти назву Умані, щоб ми з народом України заключили союз відродження, союз майбутнього; щоб ми в спільній пам'яті зітерли спільне страждання, щоб ми за переслідування народу України, за викликані страшні наслідки цією самою назвою змили взаємну ненависть, стерли криваві спогади».

— Ти мусиш знати, Тарасе,— говорив з палаючими очима Дембський,— що чесність і об'єктивність в оцінці цієї трагічної суперечки повинна дотримуватись обома сторонами. Так учив Лелевель.

Ввечері Тарас довго не міг заснути. Згадував оповідання діда, думав про своїх предків, вільних козаків. Згадалися йому слова Гощинського: «Непримиренність католицьких ксьондзів і нелюдська жорстокість панів вклали їм до рук зброю, спрямовану проти Польщі...». І ще: «Здається, що повстання польських українців у 1768 році було останньою конвульсією конаючого тіла козаччини».

Прах Польщі також було зарито в могилу. Однак поляки вірять у воскресіння вітчизни. Дембський перший у це вірить, хоч йому самому загрожує швидка смерть. На думку про хворого приятеля Тарас розхвилювався. Хотілося хоч на папері вилити кому-небудь свої почуття. Він почав писати лист до Сошенка.

«Дорогий мій! Дні Дембського вже злічені. Не знаю, чи доживе він до весни. Ти не уявляєш, як мене це пригнічує. Це святий чоловік. Важко навіть сказати, як я йому завдячений».

Шевченко вже закінчував поему, коли стався випадок, який обурив його і потряс до глибини душі. Андрій Краєвський, видавець місячника «Отечественные записки», доручив вести критичний відділ журналу Бєлінському. Той одну з перших своїх рецензій присвятив «Ластівці» Гребінки. Гребінка і Шевченко доклали немало сил, щоб видати цей альманах, і ось тепер Бєлінський жорстоко розправився в ним.

Його рецензія була памфлетом, спрямованим проти української літератури і проти національної тематики в літературних творах. Українську мову рецензент вважав за місцеве наріччя, яким користуються виключно селяни. Від часів Петра І українська шляхта прийняла російську мову разом з російськими звичаями і культурою, твердив Бєлінський. А селяни не творять культуру і не становлять народу. Найкращим доказом цього є творчість Гоголя, який любив Україну, але не зважився писати про неї по-малоросійськи. Тому й здобув собі таку славу. А загалом мистецтво і літературу мають тільки ті народи, які живуть самостійним політичним життям.

Шевченко дописав вступ до «Гайдамаків» і дав відповідь критикові:

Спасибі за раду.
Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите,
Вибачайте... Кричіть собі,
Я слухать не буду!
.....
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова!

Незабаром він одержав сердечного листа від Квітки, який підтримував його позицію. «Спасибі Вам,— писав Основ'яненко,— що не дивитесь у вічі аруку, він додав до неї також післямову. Старанно переписав її начисто і пішов до Дембського. Студент почував себе так погано, що не виходив з дому. його позицію. «Спасибі Вам,— писав Основ'яненко,— що не дивитесь у вічі тим дурням..., що, не умівши нашої мови і не розібравши у ній нічого, кричать: «Мы не панимаем-ста ничаво!» Спасибі, що плюєте на це, та не перестаєте писати».

Шевченко дописав не тільки вступ до «Гайдамаків». Готуючи поему до

Був квітень. Крига на Неві вже спливла до моря. Зазеленіли дерева в Літньому саду. Із статуй познімали чохли.

Дембський був піднесений. Він мав звідкись дістати трохи грошей і складав найсміливіші плани на майбутнє.

— Я подолав найбільшу перешкоду, Тарасе,— говорив він з палаючими очима, спираючись на лікоть. — Тепер уже не буду сидіти ночами, переписуючи рукописи. При моїх скромних потребах можу повністю віддатися науці. Напишу дисертацію. Якщо навіть і не перевершу мого улюбленого Лелевеля, то напевне зрівняюся з ним.

Він закашлявся, Тарас подав йому склянку води.

— Покажу тобі щось, Тарасе,— провадив далі Дембський. — Чекав на тебе, щоб показати тобі.

Він подав Тарасові невелику книжечку. Це була драма, писана віршами по-українському. Називалася вона «Переяславська ніч».

— Я вбачаю в ній плоди твоєї «Історії Русів». Драму написав молодий поет, твій шанувальник. У своєму творі говорить про поляків і українців у XVII столітті. Розповідає про одного католицького єпископа, який їздив каретою, запряженою дванадцятьма запорозькими козаками з євреєм-візником на козлах. Такого навіть Конiський не придумав би!

Дембський був дуже схвильований. Піт краплями виступив на його чолі, сльози блищали на очах.

— Пам'ятаєш,— сказав він, немов сперечаючись із кимось відсутнім,— пам'ятаєш, що я говорив тобі про нечесних істориків... Ти сам добре знаєш...

Не зміг договорити; голова його впала на подушку. Тільки за хвилину він прошепотів:

— Ти інший, Тарасе, кращий...

Шевченко намагався набрати якнайспокійнішого виразу. Вийняв з кишені рукопис.

— Тут у мене післямова до «Гайдамаків»; написав її вчора. Поема незабаром піде до друку.

Він читав, перекладаючи відразу польською мовою.

«Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава богу, що минуло»,— а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря — слов'янська земля».

Дембський усміхнувся і протягнув Тарасові руку.

У цій хвилині скрипнули двері. Показалася в них запнута брудною ганчіркою голова хазяйки квартири. Побачивши чужого, баба сховалася і зачинила двері.

Дембський на хвилину спохмурнів, але відразу прояснів і сказав:

— Ти чудово це написав, Тарасе. Я сподівався цього від тебе. — І за хвилину додав: — Може б, намалював мене? Залишилась би пам'ять.

Тарас взяв альбом, з яким ніколи не розлучався, і почав накидати худий,

гострий профіль друга. Дембський через деякий час подивився на нього і сказав, сумно посміхаючись:

— Правда ж, спокійний натурщик?

Тарас малював далі. Двері знову відчинилися, і до кімнати ввійшла, але зразу ж позадкувала та сама баба. Дембський, болісно скрививши уста, подав рукою знак, щоб Тарас нахилився до нього.

— Ради бога,— шепнув,— заплати їй за приміщення. Вона мені не дає жити.

У Тараса не було грошей. Він вийшов десь роздобути. Це забрало в нього чимало часу, повернувся він до Дембського тільки перед заходом сонця. Кімнатка студента була так яскраво осяяна ясно-червоним світлом, що Тарас мусив примружити на хвилину очі.

Коли розплющив їх і підійшов до ліжка, побачив мертвого Дембського, точно в такій позі, в якій бачив його останній раз у житті і малював. Не зрушилася з місця ковдра, ні трохи не змінився усміх, очі були заплющені, як у сплячого.

Тарас склав йому на груди охололі руки, поцілував у чоло і прикрив ковдрою.

Через кілька днів, уже після похорону, Тарас надіслав листа Сошенкові. У цьому листі він розповідав про останні хвилини Дембського. «Так спокійно,— писав Тарас,— помирають тільки дуже справедливі і моральні люди, а Дембський був саме таким».

Сошенко записав у своєму щоденнику:

«Одержав від Тараса лист, у якому він повідомляє мені про смерть приятеля. З цього довгого і надзвичайно схвильованого листа я в котрий раз зробив висновок, що мій Тарас, як належить чесному художникові, є високо шляхетною і доброю людиною. Звичайна, пересічна людина не змогла б так щиро і безкорисливо прив'язатися до нещасного, покинутого всіма сіромахи, яким був Дембський. На жаль, дуже небагато з нас пам'ятають про божу заповідь любити ближнього. Тому ми здивовано і захоплено дивимося на людину, яка любить безкорисливо. Дивимося на неї, як на комету, а надивившися вдосталь (щоб наше брудне, самолюбиве єство не так гостро нам самим кидалося в очі), починаємо і цю людину бруднити — спочатку прихованою, пізніше явною брехнею, а коли й це не діє, прирікаємо її на злидні й страждання. Сумно це, але так воно є».

VI

Вслід за Штернбергом і Айвазовським виїхав до Італії Аполлон Мокрицький, а трохи згодом і Василь Григорович. Тарас Шевченко зробив уже такі успіхи в живописі, особливо в акварелі — якраз тоді він одержав чергову, третю, срібну медаль за свої праці,— що і йому належало поїхати до цієї обітованої землі всіх художників і поетів. Він мріяв про це ще тоді, коли «відвідував гіпсовий клас». І згодом весь час снився йому римський собор з куполом Мікеланджело, Колізей, гробниця Андріана та інші «безсмертні чудеса Італії». Листи, які він одержував з Рима від друзів і знайомих, розповіді колег, які звідти повертались, ще більше посилювали його поривання в оте царство мистецтв. І ще одне тягнуло його туди. Він пам'ятав розмову з Дембським про Венецію. Він мусить туди поїхати!

Але це була непроста справа. Щойно звільненому з кріпацтва селянському хлопцеві важко було конкурувати з дворянськими синами, які завжди і у всьому мали перевагу.

Тарас вважав, що зможе заробити гроші малюванням і поїхати власним коштом. Тим часом йому знову не щастило. Почали переслідувати невдачі. Він видав нарешті «Гайдамаків». Довелося добре побігати, доки домігся згоди цензури. Ледве переконав чиновників, що він не революціонер. Однак

вони дуже понівечили текст. Оскільки книжку він друкував на власні гроші, то поспішав розіслати «субскрибційні білети» знайомим, щоб продати якомога більшу кількість примірників, доки цензори з тієї чи іншої причини не відмінять дозволу. Такі речі траплялися досить часто.

Преса майже одностайно замовчала появу «Гайдамаків». Однак Бєлінський цього разу напав не тільки на так звану малоросійську літературу, а й на автора поеми. Він радив Шевченкові «відмовитись від претензії на титул поета» і писати «по-хохлацки» популярні брошурки для народу. Рецензія Бєлінського, вміщена в «Отечественных записках», виражала крайню нехіть рецензента до будь-яких спроб творення на території імперії якоїсь іншої літератури, крім російської.

Слов'янофільські журнали «Москвитянин» і «Маяк» виявили рідкісну делікатність: рецензії на «Гайдамаків» довірили українцям. Це було зроблено, очевидно, з певних тактичних міркувань, однак ці рецензії стали значною підтримкою для автора.

Федір Китченко назвав поему «дорогоцінним подарунком» і підкреслив її народний характер. Микола Тихорський висловив думку, що «Гайдамаки» — це «не плід холодних роздумів, але щира, видобута з глибини душі пісня, втілена в живі звуки». Він бачив у творі Шевченка риси національної поетики, а також патріотичний зміст, не позбавлений, проте, суб'єктивних елементів. Він твердив, що автор у своїй поемі «малює нам картини лютої помсти, якими вони були насправді, не намагаючись їх ні виправдувати, ні применшувати гостроту».

Окреме видання «Гайдамаків» містило ще один додаток: звернення поета до «панів-субскрибентів». У жартівливому тоні автор запрошував записати свої прізвища на листку, вміщеному в книжці, закінчувалося звернення цікавим і характерним зауваженням: «Єсть ще і такі паничі, що соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко-в) і надруковать в мужицькій книжці».

Шевченко мав на увазі тих, загіпнотизованих могутністю царату українських дворян, які соромилися своєї національності і по-рабськи плазували перед Петербургом.

У творчості Шевченка це був перший сильний вираз протесту не тільки національного, а й соціального. Це була ідейна програма, подана в найбільш стислій і загальній формі. Це вже було проголошення боротьби.

На тлі попередньої елегійно-баладної і козацької романтики в поезіях Тараса цей акцент зазвучав несподівано сильно. Шевченка називали «хлопським поетом», а також «співцем гайдамаччини». Найчастіше ці прізвиська вживали ті, хто творів Тараса не читав і навіть української мови не знав.

Водночас ходили брехливі плітки, які дискредитували його як людину. В певних колах розповідали вигадки про гулянки поета, тринькання грошей, марнування таланту.

Лишається фактом, що Шевченко, зайнятий друкуванням «Гайдамаків», не відвідував Академії. Про це довідалися в Товаристві заохочення мистецтв. Цього було досить, щоб позбавити Шевченка стипендії.

До всього покинула його Маша. З якимсь гулякою мічманом.

Для Тараса це був сильний удар, і він довго носив гіркоту в серці.

Проте, дізнавшись пізніше, що Маша розійшлася з мічманом і потрапила в тяжке становище, рекомендував її натурщицею до Академії.

Велику радість приніс Тарасові лист з Харкова від Основ'яненка. Старий письменник знову повідомляв йому про великий ентузіазм, з яким українська суспільність прийняла новий твір Тараса. «Ну, вже так,— писав він,— що порадували Ви нас своїми «Гайдамаками!»... Читаєш та й облизуєшся... Пан Артемовський аж підскакує та хвалить!.. Пишіте ж, паничу, у всю руку... дайте віддохнути від московських брехень...».

Завдяки Дембському, а також колегам з Академії, Рудольфові Жуковському, Янові-Ксаверію Каневському і Альфредові Жаметові Тарас зав'язав

численні знайомства серед поляків і білорусів. Жуковський і Каневський походили з-під Рівного, Жамет — з Вільни. Вони працювали ілюстраторами в «Петербурзькому тижневику».

Особливо цінним було для Тараса знайомство з Ромуальдом Друцьким-Подберезьким, білорусом за походженням, але патріотом польським.

Подберезький подібно до Дембського дотримувався демократичних принципів і любив Лелевеля; страшенно симпатизував він українцям. На жаль, як співробітник «Петербурзького тижневика», мусив постійно мати справу з запеклими консерваторами, які тримали журнал у своїх руках: Юзефом Пшецлавським і ксьондзом Ігнацієм Головінським, і це отруювало йому життя. Шевченко і Подберезький швидко зблизилися. Подберезький знав багато польських і білоруських пісень, декламував вірші обома цими мовами. Шевченко в свою чергу знайомив його з українськими віршами й піснями.

Коли Подберезький разом з групою молодих літераторів почав видавати журнал польською мовою «Літературний щорічник», Шевченко в числі перших передплатив цей журнал. Секретар редакції в списку передплатників записав: «Тарас Шевченко, кобзар».

До цього ж гуртка належав білоруський поет, ревний збирач фольклору, Ян Барщевський. Він зумів згуртувати навколо свого видавництва значну групу білоруських патріотів, які писали по-польськи і по-білоруськи.

Шевченко користувався в цьому гуртку великим авторитетом і як письменник, і як людина. Барщевський часто розповідав Шевченкові про свої петербурзькі зустрічі з Міцкевичем.

До гуртка Подберезького належав також Тадей Лада-Заболоцький, любитель і популяризатор українських пісень, перекладач цих пісень французькою мовою. На жаль, Шевченко не був знайомий із Заболоцьким особисто: у зв'язку із справою Конарського польського поета було вислано на Кавказ і віддано в солдати.

Від Жуковського і Каневського Шевченко дізнався про польські підпільні організації, особливо про конарщину, яка пустила на Волині найглибше коріння.

Вони розповідали йому також про Тадея Чацького і про відомий ліцей у Кременці, слава якого ще жила на всій Правобережній Україні.

У тяжкі хвилини, коли йому була потрібна чиясь щира порада або розвага, Тарас шукав товариства серед земляків. Хоч були це люди переважно дворянського походження, з помірко ваними поглядами, дуже лояльні і навіть віддані царатові, він усе ж міг говорити з ними рідною мовою, швидше знаходив взаєморозуміння.

Незабаром після виходу з друку «Гайдамаків», коли Шевченко мав немало турбот, у Петербурзі з'явилися дві колоритні і незвичайно цікаві постаті: артист-співак Семен Гулак-Артемовський і генерал чорноморських козаків Яків Кухаренко.

Семен Гулак саме повернувся з Мілана, де навчався співу в знаменитій опері Ла Скала, і відразу по приїзді був заангажований солістом до царських театрів. Чудовий бас-баритон, блискучий актор, показний, вихований, чарівний у поводженні, незрівнянний розповідач і гуморист, окрім того, великий патріот України, він відразу ввійшов у щирі стосунки з Тарасом, який, крім таланту поета і художника, мав ще й неабиякий співочий і драматичний дар. У колі петербурзьких українців часто влаштовували вечори співу і аматорських вистав. Шевченко брав у цих заходах жваву участь. Земляки хвалили його оригінальне виконання народних пісень, особливо улюбленої поетом «Ой зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя».

Генерал Кухаренко був людиною з усіх поглядів вартою уваги і знайомства. Солдатська простота без вульгарності поєднувалася в ньому з справжньою шляхетністю і добротою. Літературно обдарований, він писав колоритні оповідання з життя чорноморців (так називали колишніх запо-

рожців, поселених біля Чорного моря на Кавказі), написав і п'єсу на цю тему. Звичайно, по-українському.

За давньою запорозькою термінологією, земляки називали генерала курінним отаманом. Кухаренко був воістину живим носієм запорозької традиції. Не дивно, що Тарас прив'язався до нього всією душею, а той жити не міг без Тараса.

Шевченко мешкав тоді на Васильєвському острові з двома земляками, студентами Академії, Ткаченком і Єжовим. Три молоді господарі утворили там щось на зразок літературного куреня. Панувала в ньому атмосфера січового братерства. Кухаренко став кошовим отаманом — його називали батьком. Всі інші звали себе курінними товаришами.

Крім господарів, Гулака і Кухаренка, до їхнього гурту належав поет Тихорський, видавець і книготорговець Семененко-Крамаревський і літератор-поліглот Елькан.

Це був гурток справжніх романтиків і палких прихильників української ідеї.

Шевченка, який наперекір всьому і всім вірив у світлий ранок України, називали в цьому гуртку ентузіастом.

Взаємини Тараса з Євгеном Гребінкою значно ускладнилися. Цей письменник, який і раніше не грішив крамольними думками, з часом ставав усе більш відданим слугою імперії. Найбільшою його турботою були стосунки з двором і нагороди. Одну з своїх поем він присвятив цареві. Все це відштовхувало Тараса від Гребінки.

Він розумів, як багато завдячує землякові. Адже головним чином завдяки йому він потрапив у літературне і наукове середовище Петербурга. Познайомився з найвидатнішими представниками російської культури, причому всяких напрямків, починаючи від таких офіційних герольдів царизму, як Нестор Кукольник і кінчаючи такими радикалами, як Момбеллі і Пальм, а згодом Штрандманн.

Спілкуючись з ними, Тарас поглибив свої знання російської літератури і мови настільки, що вже міг навіть писати цією мовою. Продовжуючи час від часу відвідувати літературні вечірки у Гребінки, він уже дивився на нього як на доброго знайомого, а не як на приятеля.

Цікаво, що вже тоді, коли Тарас розвивав свою політичну свідомість, вкладаючи новий, глибший зміст в національні почуття, саме тоді написав низку творів по-російськи.

Написав не під впливом ворожої до української мови критики; Шевченко не належав до людей, які що-небудь роблять з простого розрахунку чи боязні, а тим більше з примусу. Мотивів було два: по-перше, він хотів, щоб українські справи були висвітлені і показані росіянам мовою, зрозумілою для них; а по-друге, прагнув довести, що вміє писати російською мовою, хоч російські критики вважають його за «хохлацького» поета.

Перший мотив наштовхнув його до драматургії. Український театральний репертуар на цей час виглядав досить убого. «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», «Чорноморський побит» і кілька інших, менш вдалих творів,— оце і все, що було в розпорядженні української сцени. Віршовану трагедію Костомарова «Переяславська ніч» не виставляли, бо вона не мала жодних літературних чи сценічних достоїнств.

Шевченко написав дві драми, обидві оперті на історичну тематику: «Никита Гайдай» і «Назар Стодоля». Наскільки перша не відзначалася сценічністю, настільки ж друга була повнокровним театральним твором і справила сильне враження на глядачів. Поставили її студенти Петербурзької медико-хірургічної академії.

З-під пера Шевченка вийшла тоді ж таки поема «Слепая», в якій легко простежувався вплив Рилєєва. З віршами цього поета Шевченко познайомився

вже досить давно. А про нього самого багато чув від Миколи Маркевича — історик колись дружив з Рилєєвим.

Шевченко розпочав також роботу над російською поемою «Тризна». Ефект цієї праці був подвійний: з одного боку, Шевченко переконався сам і довів іншим, що вміє писати російською мовою, а з другого — ще більше зрозумів, що його справжнім і єдиним покликанням є й буде творчість рідною мовою. Йшлося не про якусь там двомовність. Просто Тарас показав, що вміє писати не тільки своєю мовою...

У цей час Шевченко ні на хвилину не припиняв творчість українською мовою.

Якось під кінець 1842 року йому вдалося здійснити першу в житті морську подорож. Вона ніби замінила закордонну подорож, про яку Тарас не переставав мріяти.

Разом з колегою з Академії і земляком Боришпольцем вони вирушили на судні, яке робило рейс до Стокгольма і Копенгагена. Не маючи закордонного паспорта, він мусив, на жаль, висісти в Ревелі, доки судно повернулося назад.

Коротка морська мандрівка дала Шевченкові багато нових і сильних вражень. Він використав їх, пишучи поему «Гамалія»,— про козацького ватажка, який очолював похід на Стамбул з метою визволення козаків, які перебували в турецькій неволі.

Поема, овіяна романтичним серпанком, сповнена предивної евритмії і евфонії, закінчувалася рядками, які водночас сприймалися як вираз почуттів українського патріота. Досить було забути на хвилину, що дія відбувається двісті років тому:

О милий боже України,
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!

Нелегко було протягти цей твір через цензурні сіті і зберегти його в цілості.

Всупереч пліткам про марнування таланту і тому подібні речі Шевченко в цей час не забував і про малювання.

Він намалював олією картину «Катерина», кілька портретів, нарешті ілюстрації до своєї поеми «Слепая», а також до поеми Рилєєва «Войнаровський».

Крім того, виконав понад тридцять ілюстрацій до книжки Миколи Полєвого «Історія Суворова», що його дуже підтримало матеріально. Розпочав ескізи до картини «Смерть Богдана Хмельницького» та історичний портрет отамана Головатого. У листі до Кухаренка він писав, що хотів би показати свого героя, як він стоїть, задуманий, на березі Неви, біля Зимового палацу і дивиться на ріку, на мури Петропавловської фортеці, де конав Павло Полуботок.

Цього портрета Кухаренко домагався давно. Але Тарасові спало на думку, що й багато інших українських патріотів охоче помістили б таку картинку на стіні, хоча б поряд із малюнком славного козака Мамая. Тож у тім самім листі запитав Кухаренка, чи не краще було б зробити літографію і тиснути її примірників зо двісті.

Шевченко не належав до тих, хто не визнавав мистецтва, доступного для народу. Тому всіма силами він намагався висловити в своїх творах ті думки, які його найбільше хвилювали: думки про долю свого народу.

Позбавлений можливості здійснити свою мрію про поїздку за кордон, Шевченко знову повернувся до думки про подорож на Україну, якої не бачив уже дванадцять років.

Власник Качанівки, Григорій Тарновський, давно цікавився творчістю Тараса, особливо його живописом, і запрошував його до себе. Шевченко послав

йому «Гайдамаків», але, не бажаючи лякати і засмучувати кривавими сценами дочок господаря, обіцяв у листі прислати для них щось більш відповідне. «Обіцянку,— писав він,— пришлю вашим дівчатам к великодню, а може, й раніше, тільки не ту, що писав, а іншу, по-московському скомпоновану, щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю».

Згадував з гіркотою, як деякі критики насміхаються з «Гайдамаків», як кепкують з його упертого обстоювання рідної мови. «Зовуть мене ентузіастом, сиріч дурнем,— писав він. — Бог їм звинить. Нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, бо мені більше нічого і не треба. Нехай собака лає, вітер рознесе».

Він виношував плани створення видавництва, яке знайомило б російських читачів з природою, етнографією та історією України. У колег-поляків він бачив виданий у Франції альбом літографій «Мальовнича Польща» і захотів створити щось подібне про Україну. Тем — не злічити, і кожна з них одна другої цікавіша і повчальніша.

Шевченко мав дар пропагандиста. Такими колись були апостоли.

До цих патріотичних і художницьких прагнень приєдналася звичайна ностальгія.

За краєм дитячих літ, за дідом, який ще був живий, за братами і сестрами, яких так давно не бачив, Шевченко сумував постійно.

Протягом кількох останніх років у його долі сталося стільки найрізноманітніших змін, що він відчував себе ніби перенесеним в іншу, страшенно далеку епоху.

В листах до брата він ні разу не запитав про Оксану. Вона була його ровесницею. Сільські дівчата рано виходять заміж. І вона напевно вже вийшла. Як їй ведеться? Чи пам'ятає про нього?

Він пам'ятав. Один із своїх творів, поему про дівчину, яка, обманута в своїх любовних надіях, пішла в черниці, він назвав: «Мар'яна-черниця».

А знизу дописав: «Оксані К...ко. На пам'ять того, що давно минуло».

У вступі до поеми він занепокоєно питав, чи Оксана ще згадує часи, які вони проводили разом у Кирилівці, і запевняв:

А я й досі плачу, і досі журюсь...
На тебе дивлюся, за тебе молюсь...

Знав, що мусить поїхати на Україну. Мусить побачити своїх найближчих.

Знову писав до Тарновського: «Я... чортзна-що! Не то роблю що, не то гуляю, сновигаю по оцьому чортовому болоту та згадую нашу Україну».

Він спродав одному з видавців право на видання «Кобзаря» і «Гайдамаків», заплатив найневідкладніші борги і зібрався в дорогу.

Перед від'їздом завершив ще одну досить незвичайну роботу: з допомогою гальванічного струму скопіював на міді гравюру до «Короля Ліра». Ця гравюра мала ілюструвати книжку Франтішека Кобелла під назвою «Гальванографія», саме тоді перекладену російською мовою. Таким чином, Шевченко став піонером гальванопластики у Східній Європі. Прослухав також нову оперу Глінки «Руслан і Людмила». Написав про неї захоплений лист до Тарновського.

VII

Йшов 1843 рік. На початку квітня Шевченко приїхав до Москви, а звідти вирушив на Україну.

У Москві йому вдалося зав'язати два цінних знайомства: з славетним уже тоді актором Михайлом Щепкіним, а також із відомим українським славістом, істориком і письменником Йосипом Бодянським.

Щепкін, росіянин за походженням, юність і перші роки своєї акторської

кар'єри провів на Україні. Він знав край і людей, цінував їх, ставився до них доброзичливо, без тієї зверхності, яку любили показувати «хохлам» деякі, навіть досить порядні росіяни. Може, тому, що Щепкін, як і Шевченко, вирiс у сім'ї селян-кріпаків. Він вийшов на волю уже в двадцять три роки, тобто в тому віці, що й Шевченко.

Щепкін читав «Кобзаря» Шевченка і захоплювався його віршами. У обох було позаду тяжке дитинство і неволя, тому, незважаючи на значну вікову різницю (Щепкін був старший від Шевченка на 16 років), вони щиро заприязнилися. Щепкін розповідав, як йому допоміг у справі звільнення один російський аристократ, князь Рєпнін-Волконський. Актор палко радив Шевченкові, якщо тільки буде на Полтавщині, познайомитися з цим другом українців.

В кінці квітня Шевченко вже був у Качанівці у Григорія Тарновського.

Розташована на річці Смоші у рівнинному і майже безлісному Борзнянському повіті, ця великопанська резиденція завдячувала своєю пишнотою виключно праці кріпаків, які збудували величезний палац, а навколо нього посадили просторий парк. Ансамбль доповнювали велика бібліотека і картинна галерея.

Тут неодноразово гостювало багато знаменитих людей — Гоголь, Глінка, Максимович, Маркевич, Костомаров. Великий Михайло Глінка писав тут свою оперу «Руслан і Людмила».

Григорій Тарновський був відомий як меценат мистецтв і український патріот. Патріотизм магната був, проте, поверховим і виражався в захопленні етнографією, в одежі та утриманні народного хору. Поза цим Тарновський носив найвірнопідданіше почуття до монархії і вважав обов'язком дотримуватися лояльності щодо Петербурга.

Шевченкові дуже сподобалася Качанівка, прийняли його тут з почестями; він міг переконатися, якого широкого розголосу набула його творчість в українському суспільстві.

Проте вже через кілька днів йому набридло це оточення. Зблизившися, за своїм звичаєм, з селянами, він одразу побачив, які тут панують стосунки. Люди з затаєною ненавистю говорили про поміщика. Панська сваволя і жорстокість доводили його до розпачу.

На початку травня Шевченко виїхав до Києва.

Коли ступив на берег Дніпра, перед ним відкрилася чудова панорама Вічного Міста.

Знов побачив високу дзвіницю Лаври і її верхівку, що виблискувала найчистішим золотом.

Скільки разів вціляли в місто блискавиці історії, залишаючи від нього самі руїни, але на цих руїнах знов і знову буяло нове життя. Безповоротно і безслідно зникли Ольвія, Пантікапей і Каффа — а Київ залишився.

Здобували місто поляки, грабував Андрій Боголюбський, штурмував Гедимін, шарпали печеніги і половці. Після монгольських навал прийшли татарські.

Але Київ усе витримав. Видно, якась живлюща сила корінилася в цьому місці.

Після чергової руїни Київ відроджувався ще прекраснішим, ще величнішим.

Шевченко не був у Києві чотирнадцять років. Як тільки влаштувався в заїзді на розі Хрещатика і Бессарабки, пішов розглядати місто. Дитячі згадки стерлися в його пам'яті. Але, мабуть, ноги самі занесли його на торговище, розташоване обік заїзду. Першим, що впало йому в вічі, був рундук з книжками і картинками. Там висіло з десяток літографій славного козака Мамая. Шевченко купив одну. Купив також два зошити. В одному були переписані від руки вірші Сковороди, а в другому — його власні, з «Кобзаря».

Він пішов Хрещатиком у бік Царського палацу, а далі звернув наліво, на Поділ.

Недавно випав дощ і прибив куряву на вулицях, яка так сильно докучала жителям у спеку. Повітря було чисте і свіже. Одягнене в багату і різноманітну зелень місто виглядало як чудовий сад. Невисокі, переважно одноповерхові, дерев'яні будинки приваблювали своїм затишним і якимось неповторним напівсільським виглядом.

Але серед цих непоказних будиночків тут і там вирізнялися старовинні будівлі, церкви, монастирі і палаци, які свідчили про прадавню пишність міста. Все це розкинулося по мальовничих горах і долинах.

Старий Київ ще був оперезаний потрійним земляним валом, який тягнувся від Десятинної церкви до Козячого болота. Тільки в одному місці була прогалина і в ній виднілися залишки Золотих воріт, недавно розкопаних одним археологом-аматором.

За Золотими воротами лежав великий пустир, а за пустирем стояла нова будівля університету. Зліва від неї простягнувся обсаджений тополями бульвар, з якого, піднявшись вверх через так звані Хрести, можна було дістатись до фортеці на Печерську.

Шевченко пішов туди, щоб відновити в пам'яті вигляд двоповерхового міста.

На плацу біля фортеці він вступив у розмову з якимсь старим чоловіком, який говорив наполовину по-польськи, наполовину по-українськи. Старий розповідав про зміни, які сталися останнім часом у Києві. Чотири роки тому тут поставили шибениці, приготовлені для польських заколотників, переважно студентів. А оце зовсім недавно засуджених повідомили, що цар замінив смертну кару каторгою для одних і засланням для інших.

Магдебурзьке право, надане місту кілька століть тому, скасовано і замінено російським. Кияни оплакували втрату самоврядування. Хтось написав навіть сатиричний вірш:

Пропили права не в дяку,
Кисіль в карти прогуляв,
Чи проїли на кульбаку,
Та й самих їх дідько взяв.

Кисіль, який «програв права в карти», — це останній війт Києва, Григорій Киселівський, козацького походження. Він запродав душу цареві; під час повстання допомагав виловлювати в місті «польських бунтівників». Однак це не принесло йому ніяких вигод. Цар прогнав його, а на місце війта призначив російського купця Парфентія Дегтярьова.

Розпущено також муніципальну гвардію, яка впродовж двох століть була гордістю і окрасою міста поряд з архітектурними пам'ятками і зеленим нарядом. Ця гвардія носила мундири польського зразка — гранатові з червоними поясами.

Розмовляючи з людьми в Києві, Шевченко на кожному кроці зустрічався з виявами визнання й симпатії. Його вірші знали всі. У приватній читальні Довжикова абоненти просили «Кобзаря» і «Гайдамаків». На жаль, їх було тільки два примірники, та й ті весь час ходили по руках.

Думка про видання альбому, який міг би популяризувати природу, звичаї та історію України, наштовхнула Шевченка до пошуків знайомства з молодим, але досить відомим уже на той час українським письменником, істориком і етнографом Пантелеймоном Кулішем.

Цей честолюбний молодий чоловік, син козака з Чернігівщини, розпочинав тоді свою кар'єру. Виступав як учений, але в глибині душі виношував сміливі політичні плани. Мріяв стати духовним вождем українського Рісорджіменто, яке з кожним днем давало про себе знати щораз новими, яскравими фактами.

Одним з них було україно фільство, тобто зростаюча серед кіл демократично настроєної української інтелігенції, головним чином молоді, заінтересованість історією, звичаями, рідною мовою і мистецтвом.

Ця зацікавленість носила характер романтичний, напівлітературний. Але, власне, це вони проорали глибокий слід у душі українського суспільства, стали поштовхом до відродження патріотичних почуттів, розбудили національну свідомість українців.

Велику роль, без сумніву, відіграв тут приклад поляків, які не знали втоми в боротьбі за відновлення свого державного існування. Цей приклад давала передусім польська молодь у Києві, де одне польське підпілля змінювало інше, і ніякі кари та переслідування не лякали сміливців, які ставали на шлях все нових спроб боротьби.

Серед польської молоді поширювався текст листа, якого Тадеуш Чацький колись надіслав своєму найстаршому синові: «Від кільканадцяти років суспільні і особисті випадковості безперервно ідуть одна за другою. Обережність може зменшити нещастя, може їх збільшити. Ми приймаємо вирок долі, але працюємо, щоб сумління наше засвідчило, що ми гідні кращої долі. Честь — це все. Вона повинна супроводити від перших літ молодості до могили; тільки вона одна робить так, що людина не може бути цілком нещасливою. Пам'ятай про це і служи вітчизні».

Чацького вже не було серед живих. Але мислі його жили в наступних поколіннях польської молоді.

Навіть Бібіков не наважився зняти портрет, який висів у кабінеті директора Першої чоловічої гімназії в Києві.

Польська молодь, яка пройшла школу Конарського, крім ідеалів національних, виношувала також певні суспільні ідеали, прагнула до скасування кріпацтва, ліквідації панщини, до спрямування громадської думки в цьому напрямі. Ці прагнення жорстоко переслідувалися.

Один з найактивніших і найзапальніших учасників змови Конарського, ровесник Шевченка, студент Ксаверій Петрашкевич, сидячи в київській цитаделі перед від'їздом на Кавказьку лінію, написав вірш, з якого й через десятки років черпали натхнення молоді поляки й українці:

Радуймось, браття: ціль перед нами!
Падають тюрми і грати.
Вільнеє слово кайдани ламає,
І вже навіки воно завітає
Під стріху рідної хати[3].

Шевченко, ходячи по місту і розмовляючи з людьми, чув чимало цікавого й нового про те, що діялося в Києві протягом останніх чотирнадцяти років.

Українофільство поширювалося дедалі більше, і царський уряд нібито підтримував його — принаймні не придушував. Причина була проста: йшлося про те, щоб патріотичні прагнення українців-православних, яких вважали за росіян, але таких, що говорили на «наречии», протиставити патріотичним прагненням поляків-католиків. Історія України містила стільки сторінок боротьби з поляками, що вже саме це, в очах царських чиновників, надавало українофільському рухові антипольського характеру, а тому він, на їхню думку, був вартий підтримки.

Напевно, таку ж позицію зайняли петербурзькі цензори, які, правда з певними скороченнями, пропустили і «Тарасову ніч», і «Івана Підкову», і «Гайдамаків».

Крім того, коли йшлося про українофілів старшої генерації, на зразок ректора університету Максимовича чи власника Качанівки Тарновського, то сумніватися в їхній лояльності царські власті не мали підстав.

Інакше стояла справа з українською молоддю. Тут задуми були сміливіші, більша ідейність і чесність, тому радикальні настрої поляків молодь розуміла

[3] Переклад О. Лупія.

і сприймала краще. Молоді поляки були немовби зразком для молодих українців. Навіть в українському русі.

Проукраїнські симпатії серед поляків зміцнювала література, особливо емігрантська.

У творах найвидатніших поетів: Словацького, Залеського, Гощинського про українців говорилося щиро і приязно.

Навчені гірким досвідом, поляки намагалися залучити українців до спільної боротьби з царатом.

Не дивно, що Микола в кожній новій змові на Україні бачив «польську інтригу».

А тим часом українські селяни з похмурою упертістю бунтували проти порядків, установлених царатом. Вони не морочили собі голови гетьманами як такими, але козаччина була завжди для них ідеалом вільного життя.

Коли Шевченко ходив по давно не баченому Києву і шукав способу познайомитися з Кулішем, шеф Третього відділу граф Бенкендорф писав у рапорті до царя: «Мрія селян про свободу з кожним роком загрожує майбутній безпеці Росії».

У «приєднаних провінціях», тобто в Литві і на Україні, царські власті, де тільки могли, спрямовували ненависть селян проти поляків, що не становило особливих труднощів, оскільки земля там належала здебільшого польським поміщикам.

У свою чергу польська шляхта в кожному бунті, в кожному заворушенні селян на Україні дошукувалася «московської інтриги».

Пантелеймон Куліш, на п'ять років молодший від Шевченка, відчував себе покликаним відіграти історичну роль в українському житті. Він писав велику поему під назвою «Україна». Крім того, збирав матеріали до широкої історії українського народу. Але він мріяв стати не тільки Пушкіним і Карамзіним української літератури, а й новим Хмельницьким чи Мазепою, звичайно — вдатливішим у політиці.

Закоханий в історію козаччини, з дитинства мріючи про відродження величі свого народу, він з незвичайним запалом працював над поглибленням своїх знань про світ і Україну.

Син бідного шляхтича, він бачив суспільний ідеал у хуторянстві. Прогрес він уявляв як ланцюг поступових змін. Був ентузіастом освіти і противником революції.

Його вважали за демократа і друга народу. Однак йому й не снилися якісь радикальні реформи. Він хотів просвіщати селян і потроху піднімати їх на вищі суспільні щаблі.

У своїх прагненнях він був наполегливий, але погляди і тактику часто міняв. Надмірна амбіція виробила в цій талановитій людині самолюбство, мстивість і органічну нещирість.

А над усе — схильність до пози.

Шевченко роздобув адресу Куліша і пішов до нього. Письменник займав частину дерев'яного будиночка з садом. Слуга провів Шевченка до наріжної кімнати, де був розміщений кабінет.

Замість шпалер стіни кімнати були завішені чорним килимом із золотими місячними серпами, який подекуди прилягав до стіни, а подекуди звішувався численними складками.

Під однією стіною стояв самшитовий секретер, інкрустований костю і чорним деревом. Напроти — широка шафа для книжок з скляними дверцями, завішеними зеленою китайкою. Трохи далі — камін, а перед ним — довгий стіл, напівкруглий спереду, оббитий зеленим сукном і з трьох боків оточений позолоченою балюстрадою.

На столі лежали папери і письмове приладдя. Срібний п'ятиколінний підсвічник ярів свічками під зеленим абажуром.

Скрізь на стінах висіли шаблі і портрети.

Вікна виходили в сад. Перед одним вікном, на невеликому мольберті блищала барвами картинка, освітлена сонцем, що якраз заходило.

Куліш піднявся, вітаючи гостя.

Шевченко мав на собі полотняний кітель і такий самий полотняний картуз, якого не зняв у передпокої, а лише хвацько зсунув на потилицю. Обличчя загоріле, без вусів, вираз добродушний, але погляд бистрий, трохи жартівливий.

— А вгадайте хто? — спитав замість привітання, голосом веселим і безжурним, приязно усміхаючись.

Куліш на ходу зорієнтувався.

— Шевченко.

— Він і є,— відповів Шевченко і голосно розсміявся.

— Чи нема у вас чарки горілки?

Слуга приніс вино і закуску. Під впливом безпосередності і симпатичної невимушеності Тараса Куліш швидко позбувся напускної поважності. Вони почали розмовляти як давні знайомі.

Куліш явно намагався бути схожим на портрети, які висіли в його кабінеті. Щоправда, він не носив вусів, але чуприну запустив справді козацьку. Натхненний блиск очей і блідувата шкіра надавали йому старосвітського, незвичайного вигляду.

Шевченкові імпонували освіченість Куліша, його відданість українській справі. Проте, помітивши, що Куліш, хоч і захоплюється його віршами, але виявляє певну зверхність і намагається протегувати йому, зумів відразу стримати ці недоречні спроби господаря.

Куліш високо цінував Тараса як поета, але вважав його за простачка. Цього разу, однак, виявляв до нього всіляку повагу.

Шевченко почав читати свої вірші. Слухати «Гайдамаків» Куліш відмовився: мовляв, у поемі забагато кривавого і похмурого. Зате охоче вислухав «Гамалію»:

Ой, повій, повій, вітре, через море,
Та з Великого Лугу,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу.

У Куліша майнула думка, що роль Пушкіна в українській поезії відіграє не він, а Шевченко. Осліпили його своїм блиском вірші цього сіромахи з Кирилівки. Такою мовою не говорив досі ніхто на Україні. І ніхто не вмів так поетично сумувати за Великим Лугом — батьком — і Січчю — матір'ю козацькою.

Куліш відчув, як у серці заворушився черв'ячок заздрості.

Прощаючись, він жартома сказав Тарасові, що його ощасливила ця їхня січова розмова, а якщо між ними виникла якась різниця думок, то це тому, що один з них розмовляв як низовий курінник, а другий — як міський кармазин.

Себе Куліш безумовно вважав за кармазина.

Археологічна комісія з науковою метою направляла Куліша в різні місця України.

Одного разу, невдовзі після знайомства з Шевченком, Куліш запропонував йому спільну поїздку до Межигір'я. Там був славнозвісний козацький монастир, який попросту називали Межигірським Спасом.

Запорозькі козаки приїжджали сюди, щоб знайти останній у житті притулок і вимолити собі прощення гріхів.

Більш як двісті років тому, через кілька днів після Полтавської битви, у монастирську браму постукав старий чоловік, ставний і міцний, незважаючи на похилий вік.

— Хто такий? — запитали ченці.

— Запорожець.

— Чого треба?

— Спасатися.

Брама відкрилася, і дід ввійшов усередину. Вручив ігуменові шкіряний гаманець із золотом, скинув коштовний одяг і накинув на себе чорну рясу послушника. Незабаром він помер.

Цим дідом був Семен Палій, фастівський полковник, улюбленець козацьких низів, прихильник Росії, ворог Мазепи.

Куліш розповідав Шевченкові про життя Палія. Шевченко зрештою й сам багато знав про це з історичних праць, які він вивчав. Але Куліш по-своєму оцінював події. Він схвалював усі заходи Петра I, навіть заслання Палія в Сибір. Вихваляв козацького вождя за допомогу Петрові в боротьбі зі шведами. Ненавидів Мазепу.

Шевченко зовні спокійно, але з внутрішнім запалом заперечував ці спрощені концепції. Помилкою Мазепи було передусім те, що він занадто дбав про інтереси старшини і не брав до уваги вимог козацьких низів. Якби він зумів об'єднатися з Палієм, справа повернулася б інакше. Палій знову-таки грішив легковірністю в стосунках з царатом. І теж програв. А разом з ними обома програла Україна. Петро I, а за ним Катерина II зруйнували її дощенту.

Розмова двох патріотів на історичні теми могла привести до серйозної суперечки. Але обидва вони були зацікавлені в підтримуванні щойно розпочатого знайомства, а тому сяк-так стримувалися.

Куліш знав чимало цікавого про давні звичаї. Почав розповідати про останні дні Палія. У битві під Полтавою фастівський полковник допоміг росіянам здобути перемогу. Невідомо, що потім трапилося між ним і Петром. Безсумнівно тільки, що Палій дійшов висновку, що перемога не пішла на користь козацькій справі, бо прямо з поля битви, склавши командування полком, подався до Києва. І не його похилий вік був тому причиною: Палієві справді було вісімдесят років, але він міг жити ще двадцять, або й більше, здоров'я дозволяло.

Він поїхав до Києва. В золотоверхому монастирі святого Михаїла Архістратига, покровителя України, знаходилася його скриня з червінцями. Четверту частину грошей він віддав ігуменові на спокуту, другу таку ж частину наказав зашити в шкіряну торбу і залишив у знайомих, а решту взяв з собою і в товаристві найвірніших друзів пішов гуляти в місто. За давнім козацьким звичаєм найняв троїсту музику — кобзу, сопілку й бубон — і ходив від шинку до шинку, запрошуючи всіх без винятку до вина й горілки. Приєдналася до нього юрба бурсаків-семінаристів. Вони викидали такі штуки, що про них потім довго розповідали на Київщині. На Бессарабському ринку закупили всі глиняні горшки і потовкли їх на шматки. На Подолі десь роздобули діжечку вовчого сала і вимазали ним ворота у найбагатшого купця. Збіглися пси з усього міста і так страшно вили, що тільки муніципальна гвардія їх розігнала. Чого тільки не витворяли бурсаки! Співи, музику і стрілянину було чути аж за Дніпром.

Це продовжувалося два тижні. Витративши все, що мав при собі, Палій забрав шкіряну торбу з рештою золота і на чолі юрби товаришів помандрував до Межигір'я. Всю дорогу йшов пішки, танцював, притупував, приспівував. Козак з нього був неабиякий. Справжній запорозький козак.

Однак у монастирі пожив він недовго. Ченці, які його віддавна добре знали, розповідали, що помер він з журби і гризоти. Весь час йому снилася вільна Україна.

Несподіваним для Шевченка було одно спостереження: Куліш — не магнат, як Тарновський, а дрібний шляхтич, безсумнівно щирий український патріот, дуже небагато вимагав у національних справах. Сяка-така автономія, свобода культурного розвитку, рідна мова в школах — цього б йому цілком вистачило.

Така мінімальна програма, ще якось зрозуміла в магната, спадкоємця

величезних багатств, прямо-таки вражала у задрипаного шляхтича, який світив дірками на ліктях. Ну, що йому втрачати?

Сам Куліш допоміг розгадати загадку, над якою Шевченко ламав голову. Говорили про плани на майбутнє. Шевченко признався, що хотів би дістати якусь посаду в Києві, бо більше не може витримати життя на фінському болоті, як він називав Петербург. Взагалі хотів би жити на Україні. Заробляти малярством, а вірші писати для душі — для земляків.

Куліш головну мету свого життя бачив у писанні книжок, але дорогу до цієї мети уявляв інакше. Він хотів бути незалежним матеріально, хотів мати власний хутір, не дуже великий, але такий, щоб забезпечував йому пристойне існування. Очевидно, сам би не працював, за нього мусили б працювати кріпаки. Звичайно, він ставився б до них, як батько. Мріяв про таке собі патріархальне сільське життя на лоні природи. Писав би тоді й писав. І малював. Бо, крім багатьох інших амбіцій, хотів ще й прославитися в галузі живопису.

Шевченко дивився на Куліша із змішаним почуттям. Дивував його розмах, фантазія і працьовитість, але не поділяв панських замашок. Для нього, колишнього кріпака, вершиною мрій було мати власний шматок землі. І власна тяжка праця на ній. А понад усе ставив волю. Коли думав про вільну Україну, уявляв її собі як вітчизну вільних людей: «без холопа і без пана». Він ні на хвилину не міг забути, що всі його рідні брати і сестри ще й досі несуть ярмо кріпаччини. Якщо буде земля і свобода, то для всіх, хто оре і сіє, а не для жменьки дармоїдів.

Як-не-як, завдяки Дембському Шевченко пройшов школу Лелевеля і Конарського. Але головне джерело проникливої мислі Тараса знаходилось в його селянській упертій натурі, в його серці, чутливому до всякої кривди і горя.

Шевченко поділився з Кулішем своїми планами видання альбому гравюр. Назвав він його «Мальовнича Україна».

Вони ще раз зустрілися на квартирі Куліша. Шевченко показав йому свої останні праці, поміж іншими — виконаний олівцем малюнок Видубицького монастиря, а також ескіз «У Києві», які мали ввійти до першої серії естампів. Побачивши мольберт і фарби, приготовлені для малювання, він відразу всадовив Куліша у відповідній позі. Через дві години роботи подарував йому потрет.

Куліш роздивився портрет, подякував, розглянув малюнки Тараса, похвалив. Нічого більше не сказав; йому стало ясно, що і в царині живопису він повинен поступитися пальмою першості цьому мужицькому, як він його про себе називав, митцеві.

Проте, вірячи в свою зірку і в свій політичний геній, він втішав себе надією, що зможе керувати цим «самородним» талантом, спрямувати його на шлях служіння нації — у своєму, звичайно, розумінні. І це буде його великою заслугою. «Щоб воно пішло з моєї руки»,— думав він. Все інше його вже не цікавило.

Далі буде.

Нараз вона тихо вимовила: «Ромка».

«А що Ромка? Ромка тебе любить, отже, все зрозуміє».

«Звичайно, зрозуміє. Але по-своєму: повернеться з армії, приведе невістку й подарує внука...»

Бісеня, що в мене завжди на кінчику язика, вистрибнуло: «Спочатку справимо мамине весілля!»

Ганна глянула так, що мені заціпило. Мовчу!

Коли б це була не Ганна, а інша жінка, я щось таке порадила б... Скоріше за все та, інша, сама до того додумалася б. Навіщо весь той гармидер із розлученням, із ЗАГСом, судом, із теревенями кумась і те де? Людина має право хоч на крихту радості. Нехай прихованої. Таємниця двох,— на цьому тримається якщо не світ, то світова література... Але Ганна — максималістка. І Комарницький із того тіста зліплений. Мене б той віковічний, але й цілком сучасний варіант цілком улаштував би.

Ганна (скорше сама собі) сказала: «Мені здається, що він уникає мене». «Вигадки! Твої кручені вигадки. Це ти за весь день кинеш йому двоє-троє холодних слів».

І знову бісик на кінчику мого язика завертівся. Я нахилилась до Ганни й зашепотіла: «Знаєш що? Коли ти відмовляєшся від нього... Віддай мені! Там потрібна ініціатива, а в мене її...»

Я зразу ж гірко пожалкувала. Ганнине обличчя потемніло, в очах промайнув такий страдницький вираз, що мені закололо в серці. Я крикнула: «Це жарт, Ганнусю... Вибач!»

Вона побігла, немов щось страшне гналося за нею.

«Ганно!» Я кинулася слідом, але вона махнула рукою, немовби відштовхуючи мене, й зникла за рогом.

1985 р.

Вернісаж

Художник Олена Кульчицька. 1986.

Єжи ЄНДЖЄЄВИЧ

УКРАЇНСЬКІ НОЧІ, АБО РОДОВІД ГЕНІЯ

Повість про Шевченка

Переклав із польської *Віктор ІВАНИСЕНКО.*

VIII

У канцелярії київського генерал-губернатора Бібікова працювало багато поляків. Переважно графів, як Ворцель, Олізар, Рачинський, Тишкевич, Модзелевський, Собанський та інші. Обов'язки ад'ютанта виконував Юліуш Струтинський, який у літературі виступав під псевдонімом Берліча Саса.

У царській імперії заможна шляхта була привілейованою верствою, а серед землевласників на Київщині переважну більшість становили поляки. Тому не було нічого дивного, що Бібіков підтримував з ними добрі стосунки. Натомість він терпіти не міг шляхетських голодранців, які доставляли йому стільки клопотів. З одними він розважався, граючи в карти, других — коли траплялася нагода — запроторював до в'язниць.

Лише дванадцять років минуло після поразки повстання, чотири після викриття змови Конарського, а як змінилося обличчя краю! Русифікація посувалася вперед розмірено і неухильно. Тільки в народі щось нуртувало, а вищі верстви, польські й українські, йшли на будь-які компроміси, аби тільки зберегти свої привілеї. Уже ніхто не вірив у можливість опору цареві.

Уже не було Романів з Кошири і Емірів.

Один з найсвітліших умів у шляхетському середовищі, добрий колись поляк, знавець польської і української літератур, колишній приятель Гощинського, Залеського та багатьох інших поетів-романтиків, сам блискучий критик і прозаїк, Михайло Грабовський, теж клюнув на принади царату.

У лютому 1843 року поміщик із Олександрівки надіслав генерал-губернаторові через графа Струтинського лист із проектом заснування польського журналу в Києві.

Політичну програму журналу було визначено коротко і ясно: визнання монархічної форми правління і державної єдності Польщі з Росією.

Журнал повинен був пропагувати російську культуру серед поляків і служити справі тісного співжиття польської літератури з російською. Повинен був поширювати ідею слов'янської єдності, звичайно, під скіпетром батюшки-царя.

Продовження. Поч. в №№ 10, 11 (1988), № 1 ц. р.

Грабовський, бувши перед цим у Києві, показав свій проект Свідзінському. Знаменитий дослідник і збирач давнини, заслужений політичний діяч листопадового повстання, не знайшов у проекті нічого непристойного або несумісного з польськими інтересами.

Граф Струтинський трохи інакше дивився на цю справу.

Якось до канцелярії генерал-губернаторства зайшов дядько графа, теж поміщик, який симпатизував конарщині, Марек Сарнецький. Знаючи про нестримну цікавість і патріотизм дядька, Струтинський поклав на бюро лист Грабовського і вийшов з кімнати.

Незабаром уся Україна, а потім і вся Польща дізналися про намір Михайла Грабовського. А згодом списки листа почали ходити навіть серед польських емігрантів у Франції.

Ця справа дуже зашкодила Грабовському в очах демократичної частини польської громадськості. Свідзінський же, коли його про це питали, не хотів признатися, що перед тим знайомився з проектом Грабовського.

Поляки рахувалися з думкою еміграції. А еміграційна преса суворо засудила Грабовського.

Шевченко прагнув розповсюдити свою «Мальовничу Україну» не тільки серед росіян, а й серед поляків.

Треба було подумати про польський текст до альбому.

Куліш радив Тарасові звернутися в цій справі до Едварда Тарші чи Грабовського, який саме збирав матеріали до книжки «Україна давня і сучасна».

Вони поїхали разом до Олександрівки. Автор «Коліївщини і степів» прийняв їх гостинно. Був приємно здивований тим, що Шевченко так добре говорить по-польськи. Обіцяв йому допомогти.

Розмова перейшла на слов'янські теми. Грабовський, не добитий ефектом листа до Бібікова, знову почав розвивати перед гостями ідею урядового панславізму. Знаменитий критик належав до людей, які використовують кожну нагоду, щоб нав'язувати ближнім свої погляди.

На запитання Куліша, як він уявляє собі при цьому становище Польщі, він відповів:

— Історія польської самостійності скінчилася. Віднині вона може існувати тільки як частина Росії або Слов'янщини.

Кулішеві дуже сподобався такий підхід до справи. Він також не уявляв собі інакше становища України.

А Шевченко подумав, що якби при цій розмові був присутній Дембський, то обидва приятелі, поляк і українець, дістали б непоганий урок національної моральності.

Повернувшись до Києва, Тарас і Куліш зустріли Струтинського і від нього почули цікаву новину: Бібіков запропонував Грабовському посаду начальника поліції в Радомишльському повіті.

Гребінка літні місяці проводив на Полтавщині. Поблизу Пирятина він мав невеликий хутір Убєжище і там, у затінку слив і груш, відпочивав від турбот столичного життя.

Шевченко вважав доречним нанести візит своєму покровителю. Господар дав йому кілька днів відпочити, а потім запропонував поїздку до сусідньої Мойсівки, маєтку Тетяни Волховської.

Мойсівку називали українським Версалем. Там був величезний палац, збудований у якомусь незвичайному стилі, оточений просторим парком з численними фонтанами. Люди, не знаходячи іншого визначення, називали той палац «ажурним». Під час вечірніх прийомів, освітлений тисячами свічок, він виглядав як велетенська лампа Алладіна.

Всередині будинку також все було незвичайне — старовинні меблі, дзеркала, рушники. Всі кімнати потопали в зелені і квітах.

Але найоригінальнішою була сама володарка цієї пишноти.

Вдова генерала, напівнімкеня, напівросіянка, Волховська кінчала восьмий десяток життя. Її молодість і вік зрілої жіночості припали на оте саме чарівне століття масок, люстер і канделябрів, століття вольтеріанства і речей скоромних, легкої декоративної архітектури, звабливого кокетства і вільних звичаїв.

Тетяна Волховська була рідним дитям рококо.

Вона любила розваги і гру в карти. Втративши на старості зір, передала управління господарством якійсь фрейлейн Кароліні і далі провадила той самий спосіб життя. Коли не вистачало грошей, підписувала векселі.

Два рази на рік у Мойсівці відбувалися триденні бали, на які з'їжджалися по кілька сот осіб: 29 червня — на день народження покійного чоловіка, 12 січня — на день народження самої генеральші.

Якраз на таку червневу триденку привіз Тараса його приятель Гребінка.

Вітати двох поетів вийшов також поет, давній учасник всіх місцевих розваг, відставний улан Афанасьєв-Чужбинський і прочитав оду на честь Тараса:

Гарно твоя кобза грає,
Любий мій козаче!

Генеральша прийняла Шевченка з незвичайною повагою. Всі гості оточили Тараса і голосно висловлювали радість з приводу його прибуття.

Тараса посадили серед гарних жінок, деякі з цих красунь, які звичайно користувалися тільки французькою мовою, декламували його вірші по-українському. Серед них не було жодної, яка б не читала «Кобзаря».

Шевченко був зворушений. Він не чекав такого прийому.

Його особа справила на всіх найкраще враження. Поет поводився вільно, без тіні несміливості чи запобігання. Розмовляв весело, дотепно, але по-українському.

У Мойсівці Тарас познайомився з усіма найвидатнішими представниками багатого земляцтва майже з усієї Полтавщини. Там були князь Микола Рєпнін-Волконський з дочкою Варварою, Петро Селецький, Платон Лукашевич, Василь Тарновський, князь Микола Долгоруков та інші.

Були й люди іншого покрою, наприклад, Мартин Залеський, свояк Богдана, поета, що перебував у еміграції, гусарський офіцер. Він завжди з'являвся там, де міг зустріти Марію, вродливу сестру Петра Селецького. Про це залицяння вже й горобці цвіріньками.

Був, нарешті, Віктор Закревський, власник Березових Рудок, який носив титул «високоп'янейшества» і «короля мочемордів».

Подібно до того, як на Правобережній Україні ополячений українець Антон Шашкевич верховодив над тамтешніми гуляками-балагулами, так на Слобідській цю роль виконував зукраїнізований поляк Закревський.

Незла і неглупа по суті людина, з досить демократичними поглядами, улюбленець селян, до яких він ставився майже по-приятельському, Віктор Закревський не був схильний до високих поривань у житті: для цього йому бракувало знань і характеру. Зрештою поліцейська атмосфера в імперії не сприяла шляхетним прагненням, вона заохочувала тільки до заморювання черв'яка. Закревський робив це майстерно, тому й обрали його «королем».

Мочеморди, які зібралися на балу у Волховської, прийняли його так само щиро, як і решта товариства. Вони бачили в Шевченкові симпатичну людину і славетного земляка, тому тостам і обіймам не було кінця. З свого боку Шевченко поставився до них приязно, бо вони здалися йому людянішими і більш гідними поваги, ніж дехто з чванливих і вирядженых аристократів. Зрештою серед них було кілька цікавих постатей, як, наприклад, Олексій Капніст, колишній офіцер гвардії, декабрист, нащадок венеціанських графів,

син відомого письменника і сатирика; Яків де Бальмен, нащадок шведських рицарів, власник замку в Линовицях, художник і любитель поезії; а також Віктор Забіла, український поет-романтик, власник хутора Кукуриківщина.

Дружні стосунки Тараса з мочемордами дали пізніше різним людям підстави для багатьох брехливих пліток про поета. Не було в них і краплі правди. Шевченко любив веселе товариство, він почував задоволення, коли міг наговоритися вволю, почитати вірші і поспівати улюблених пісень, любив потанцювати; напої були в нього на другому плані, хоча ж за комір не виливав і голову мав міцну, запорозьку.

На балу Віктор Закревський відрекомендував Шевченка своїм сестрам і братовій. Одна з сестер, Марія, була талановитою піаністкою, а друга, Софія, писала повісті.

Братова Закревського, Ганна, була дочкою «городового отамана». Щира українка, смугла і по-дівочому гнучка, вона охоче носила національний одяг і співала пісні свого народу.

І цього разу вона була одягнена по-українському.

Рукава її тонкої, сніжно-білої сорочки були вишиті барвистим шовком, золотом і сріблом. Шия і груди — обвішані кількома разками коралів і намиста.

Всупереч звичаєві українських дівчат, які прикрашали голову стьожками і квітами, вона перев'язала чоло тільки однією малиновою стьожкою і вплела в косу тільки одну вогнисто-червону квітку. Шовковий пояс обвивав її тонкий стан і клітчасту запаску, а червоні саф'янові чобітки зі срібними підківками доповнювали стрій.

Волосся в неї було темне, брови чорні, вигнуті, а очі сині, аж чорні.

Після вечері музики перейшли до парку і приграваліу у великій альтанці. Засвітилися китайські ліхтарі.

Ганна танцювала горлицю, український дівочий танок.

Шевченко був на сьомому небі.

Мартин Залеський запропонував прогулянку по парку. Подав руку Марії Селецькій. Запросив до товариства Ганну й Тараса.

Вони прогулювалися години зо дві. Світив місяць. Пахли квіти. Тарас читав вірші й співав.

Повертаючись, вони почули з боку палацу гнівний, хрипкий голос Ганниного чоловіка. Платон Закревський тільки-но встав від карт і, не добираючи слів, вичитував комусь із двораків.

Ганна якось винувато подивилася на Тараса. Подаючи руку на прощання, усміхнулась до нього з несподіваною жалістю і смутком.

Жюль де Бальмен захопився «Кобзарем». Він добре знав чотири мови: французьку, російську, українську і польську. Як уланський офіцер, кілька років перебував у Краснім Ставі, часто їздив до Варшави.

У нього було там багато знайомих. Він розповідав Шевченкові про варшавську богему, про «ентузіастів» та «ентузіасток», про їхню громадську працю. Подібно до Момбеллі, він був енергійним, запальним, ненавидів тиранію, пильно стежив за визвольними рухами в Європі, особливо в Італії.

Він прочитав Шевченкові вірші польських поетів, які оспівували Венецію і її героїчну боротьбу з окупантами. Слово «Венеція» було символом, який означав вітчизну в неволі. Едвард Дембовський написав вірші під назвою «Смерть човняра під Венецією». Цей вірш знала напам'ять вся патріотична молодь Варшави.

Де Бальмен декламував:

...Розбито човен!
Грім в нього вдарив! Скеля дно пробила.
І безнадійно дивиться на нас Венеція...
...Веслуймо швидше! Можемо
врятуватись...

У пам'яті Тараса, мов живий, постав Леонард Дембський.

Вишуканий аристократ і мочеморда в одній особі, де Бальмен, будучи істинним плебеєм по духу, не зносив при цьому умовностей і нещирості серед товариства, цинізму і розв'язних розмов. З цієї причини відчув духовну близькість з Шевченком. Виникла взаємна прив'язаність. Шевченко прямо з Мойсівки поїхав до Линовиць.

Де Бальмен запалився думкою поширити «Кобзаря» на Правобережній Україні і навіть далі, на землях польських. Він запропонував Тарасові, що перепише «Кобзаря» латинською транскрипцією, намалює ілюстрації, віньєтки і все це надішле Тарасові, який пізніше сам займеться друкуванням.

Разом з новим приятелем Шевченко зібрався відвідати Закревських у Березових Рудках.

Там він домовився, що незабаром приїде знову і намалює портрети всіх членів родини.

Від Закревських він поїхав у Ковалівку до Олексія Капніста.

Капніст, хоч і походив з італійської родини, почував себе українцем. Так само, як і його батько Василь, який колись особисто зустрічався з королем Фрідріхом і намовляв його до визволення України з-під влади царату.

Олексій Капніст був декабристом — одним з небагатьох, кому вдалося вціліти. При житті Котляревського він був членом полтавської масонської ложі.

Шевченко і Капніст швидко знайшли спільну мову. Господар декламував «Оду на рабство», а потім розповідав про свої зустрічі з Рилєєвим.

Разом з Капністом Шевченко поїхав у Яготин до князя Рєпніна, з яким познайомився у Мойсівці і про якого багато доброго чув у Москві від Михайла Щепкіна.

У Яготині він оглянув чудову галерею картин і серед них портрет князя, виконаний швейцарським художником Жозефом Горнунгом. Зробити копію цього портрета просили Шевченка Григорій Тарновський і Капніст.

Княжна Варвара з любов'ю розповідала про свого дядька Сергія Волконського, який відбував каторгу в Нерчинську; про Марію Раєвську і Пушкіна, про Котляревського і Гоголя.

Саме тут виховувався і помер на третьому році життя синок Волконських; цар не дозволив батькам взяти його в Сибір.

У княжни Варвари було бліде, аскетичне обличчя і вічна меланхолія в очах. Висока, худа, вона була схожа на черницю. І справді була святенницею. Але найшляхетнішою в світі. Вільний від праці і молитви час вона віддавала убогим і нещасним.

Їй виповнилося тридцять п'ять років. За тодішніми поняттями була старою дівою. Ще зовсім молодою дівчиною вона віддала серце пристойному офіцерові, який був ад'ютантом у її батька. Прізвище його було Баратинський, він був рідним братом поета, вірші якого ставили ледве не поряд з віршами Пушкіна.

Батьки не погодилися на такий мезальянс. Особливо непоступливою була мати княжни, родом Розумовська, внучка останнього гетьмана України, Кирила.

Княжна не вийшла заміж. Надмір життєвих сил витрачала на літературні заняття. Ночами, коли всі спали, вона складала довгі сентиментальні романи. Крім того, регулярно надсилала докладні, вправно написані по-французькому листи до свого колишнього вихователя швейцарця Шарля Ейнара.

В одному з останніх листів до Ейнара вона звірялася: «Я найганебнішим чином, цілими годинами, віддаюся під владу своєї уяви, яка малює мені жагучі картини пристрасті, а часом і любострастя».

Княжна Варвара могла б стати героїнею якої-небудь з «комедій» Мюссе.

...збудованих в стилі ампір

Палац у Яготині складався з кількох ...йонів, збудованих в стилі ампір з коштовного дуба, який звичайно використовують для художньої різьби.

Раніше палац належав гетьманові Кирилу Розумовському і стояв у Києві на Печерську. Коли під час однієї з турецьких воєн росіяни хотіли розмістити там своїх офіцерів, гетьман наказав розібрати будинок і перевезти до Яготина. Для цього було використано три тисячі возів з відповідною кількістю коней і людей, а всю операцію виконано протягом кількох днів. На місці все склали і поставили в тому ж порядку.

Яготинський маєток належав до найбільших на Полтавщині, в ньому було 14 тисяч десятин землі. І все ж князь Рєпнін ледве зводив кінці з кінцями. Страшенно багато коштували його прийоми, утримування численної обслуги, а також не менш численних нахлібників і нахлібниць.

Князь затаїв ненависть до царя за його невдячність. Будучи віце-королем Саксонії, він витратив на представництво більш як мільйон рублів з власної кишені. Цар не тільки не віддав йому ні копійки, але й позбавив його посади генерал-губернатора Малоросії.

Розгніваний князь вилучив із своєї картинної галереї всі портрети царів і пороздавав сусідам.

У Яготині всі відразу полюбили Тараса. Особливо тепло ставилася до нього стара княгиня Рєпніна. Її дід, відомий гетьман, пас гусей, поки почав свою кар'єру; Шевченко, відомий поет, у дитинстві також був пастушком. В очах княгині ця обставина мала неабияке значення.

Княжна Варвара сказала про Шевченка лейб-медикові, доктору Фішеру:

— Як же багато має цей чоловік такту і доброти, уміє шанувати все святе. Який він привабливий!

Шевченко носив модний тоді довгий сірий сюртук, «з талією», з оксамитовим коміром і зав'язану під самим підборіддям краватку. Волосся його найчастіше було розвихрене, вуса й бороду він голив, залишаючи невеличкі бачки. Був трохи вайлуватий, але рухався вільно і впевнено.

Поява Шевченка в Яготині внесла промінь світла в сіре, одноманітне життя княжни.

Почувши, як Тарас читає свої патріотичні вірші, вона не могла утриматися від сліз.

Княжна Варвара вільно володіла французькою, німецькою, російською і польською мовами. Українську знала досить слабо, але спромоглася оцінити поетичний геній Тараса. Назвала його в думках «українським бардом». І захотіла, щоб він надалі саме **з її допомогою** «сіяв правду силою свого незрівнянного таланту».

Недавно вона була з батьками в Києві і познайомилася там з цікавою людиною: вченим-поляком Костянтином Свідзінським. Свідзінський розповів їй про Діонісію Понятовську і Богдана Залеського. Про благотворний вплив, який Діонісія зробила на автора «Дум і думок».

Княжні Варварі захотілося стати Зориною Тараса Шевченка.

Було домовлено, що Шевченко незабаром приїде до Яготина, щоб намалювати портрети князя і виконати малярські роботи в одному з флігелів.

Шевченко зрадів цій пропозиції. Пригадалися йому роки, проведені в Ширяєва. Ось і знову буде носити відра з фарбою.

Тим часом його вабили до себе блакитні степи України. Він поїхав Дніпром до Катеринослава, звідти на острів Хортицю і нарешті — на місце Нової Січі, до села Покровського.

На зворотному шляху відвідав Чигирин, колишню столицю гетьманів, і Суботів, давню резиденцію Богдана Хмельницького.

...народу, які він створив в уяві, читаючи історичні

праці, у порівнянні з нікчемною сучасною дійсністю, будили в його серці гнів і біль.

Хортиця і навколишні землі по обох берегах Дніпра були заселені німецькими колоністами, які навіть говорити не вміли по-українському.

Землями Старої Січі володів розбагатілий корчмар барон Штігліц.

Катеринослав самою своєю назвою говорив, хто винен у страшних нещастях, які впали на Україну. В нагірній частині міста височів палац Потьомкіна, а перед палацом — пам'ятник засновниці міста, лютій цариці.

У Чигирині на Замковій горі зосталися тільки жалюгідні рештки могутньої козацької твердині. Всюди бруд, запустіння, морди чужинців і мундири царських поліцаїв.

Шевченко бачив тіні забутих предків, чув їхні страшні голоси:

Великі дні, великі ночі,
Великі люди із руїн
На світ виходять і говорять,
Говорять страшно... Плачуть гори,
І серце плаче...

В Суботові ще стояла церква, збудована Хмельницьким. Подвір'я її лежало в руїнах. Підземелля кілька разів розкопували за наказом властей: сподівалися знайти там заховані скарби.

Тепер все заросло бур'яном, стало притулком вужів і гадюк.

Це видовище сповнило Шевченка почуттям пекучого сорому; він бачив у цьому профанацію національних пам'яток, він побачив найглибше приниження, якого тільки може зазнати народ у неволі.

І не міг він при цьому не дійти до висновку, що значна частина вини за все це лягає на самих українців:

...Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила...

Шевченко був свідомий того, що небагато його співвітчизників мислять і почувають так, як він:

Тільки я, мов окаянний,
І день, і ніч плачу
На розпуттях велелюдних.
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують...

Церква в Суботові здавалася Шевченкові могилою, в якій поховано Україну. Дивлячись на цю церкву, він у трагічному світлі побачив справу Богдана — угоду з царем...

Потім він багато разів згадував у своїх творах гетьмана, ставлячись до нього з подвійним почуттям: з подивом і любов'ю як до найвидатнішого в історії України вождя, який звеличив свій народ, особливо у війнах з Річчю Посполитою, і водночас як до політика, який необережно прийняв опіку сильнішого сусіда...

IX

Гірка чаша була тільки розпочата. Шевченко мусив випити її до дна.

Він не був ще в Кирилівці. Як стане він, вільний чоловік, перед тими найдорожчими його серцю людьми, життя яких залежало від примхи пана чи економа?

Він відчував себе винним у тому, що не може їм допомогти.

Заглянув ще в Березань до Платона Лукашевича, відомого етнографа, який давно і настирливо запрошував його до себе.

Лукашевич недавно повернувся з подорожі по Європі. Був у Празі. Познайомився з Шафариком. Був у Львові.

Він розповідав Шевченкові про культурне життя українців у Галичині. Дав йому прочитати «Русалку Дністрову» — альманах «руської трійці», цебто поетів Івана Вагилевича, Якова Головацького і Маркіяна Шашкевича.

Народження нової української літератури на землі давнього Галицько-Волинського князівства стало фактом.

Ця звістка зміцнила душевний стан Шевченка. З радістю дізнався він, що і його твори вже широковідомі серед львівської суспільності.

Шевченко і господар сумували з приводу смерті старійшини харківських письменників, Квітки-Основ'яненка, про що написала «Литературная газета», прихильно згадавши й Шевченка.

Надійшов день від'їзду. Була половина вересня, початок золотої української осені.

Блакитний серпанок оповив степ, який з жовтого став уже бронзовим. Сонце пекло, як у літі. В небі застигли нерухомо срібні дюни пір'ястих хмар.

На заході сонця зупинилися під Черкасами.

Черкаси лежали на горі по правому березі Дніпра. Лівий берег був пологий і піщанистий.

Містечко мальовничо розкинулося по глибоких ярах і пагорбах, вкритих садами. З їхньою зеленню гарно контрастували піщані прибережні кручі, білі, як сніг. Між деревами виднілися хутори і козацькі хати. Далі блищала потрійна баня церкви, обсадженої старими кленами й липами. За церквою вже потяглися вулиці з ринками, жидівськими крамницями, заїжджими домами, а також будинками шляхти й чиновників.

Коли коні зійшли з порома і зупинилися перед заїздом у Косинському передмісті, захід уже згасав, а в степовій далині піднімалося птаство і зникало десь у незглибимих небесних просторах. Церковні дзвони скликали на вечірню службу.

Тарасові живо пригадалися подорожі з батьком.

Чим більшу огиду викликала у нього сучасність, тим більшу владу брало над ним минуле.

Ось і Кирилівка. Зразу за коловоротом майдан, а на майдані церква. Біля неї охайний будиночок кирилівського попа Кошиця.

Коли Шевченко минав цей будиночок, біля хвіртки з'явилася дівчина років, може, п'ятнадцяти, чорноброва й чорноока, з розпущеними косами. Придивлялася до нього сміливо й зацікавлено.

Тарас пригадав, що якраз перед його від'їздом з Кирилівки до Вільни отець Кошиць справляв хрестини. Попадя народила йому тоді доньку, Федосію.

Так, це було чотирнадцять років тому

Він сидів у батьківській хаті і слухав одноманітні, як плюскіт дощу, журливі, як шум вітру, розповіді брата.

Микита був старший від Тараса всього на кілька років, а виглядав старшим літня десять або п'ятнадцять. Як і всіх селян, точили його клопоти і надмірна праця.

Тарас сидів напроти Микити біля столу, слухав і все нижче опускав голову.

Катерина, загалом, якось живе, але змарніла, посивіла; невідомо, чи протягне довго, бо працює і за себе, і за чоловіка. Чоловік хворий. Уже рік не виходить з хати. А панщину треба одробляти. Діти починають помагати, але яка то поміч.

У Ярини ще тяжча доля, бо її чоловік гіркий п'яниця. Маляр, непогано заробляє, але весь заробіток залишає в корчмі. Ще й жінку б'є, коли п'яний. Діти його бояться, ховаються від нього в сусідів.

Може, найкраще радить собі Йосип. Він оженився з сестрою Варфоломія Шевченка. Варфоломій писарює в маєтку; складає копійку до копійки і, напевно, відкриє власну крамничку в Корсуні або Каневі. Спритний хлопець.

Йосипові допоміг купити коней. Йосип тепер чумакує. Але і його мучить проклята панщина, крім реманенту, повинен одробляти три дні на тиждень, а управляючий наказує п'ять.

Микита розповів також, що діється на селі. Недавно брали рекрута. У вдови, що живе в кривобокій хатині, взяли сина-одинака. Наказали їй або сплатити п'ятдесят рублів викупу, або син піде до війська. І пішов. Але то ще не все: чоловік помер добрих кілька років тому, а їй наказують платити за нього подушне. Вдова ходить вечорами по селу і лякає людей своїм криком.

Багато таких речей розповів Микита.

Нарешті Тарас насмілився і запитав, що з Оксаною Коваленко. З тією темноволосою і чорноокою Оксаною, яка колись пасла гусей на вигоні за селом разом із ним, Тарасом.

— Що з нею?

— Та таке, бач...— Микита замовк і дивився на Тараса таким поглядом, що в того тривожно стислося серце.

— Що з нею?

Микита, плутаючись і часто запинаючись, розповів історію з тих, які вже чув Тарас раніше, які повсякчас траплялися на Україні з тих пір, як тут почала розбійничати царська солдатня,— історію зведеної і покинутої дівчини, покритки. Це був постійний мотив, до якого знов і знову повертався Тарас у своїх віршах, немов передчуваючи нещастя, яке мусило впасти на нього.

Микита говорив тихим, приглушеним голосом, а Тарасові здавалося, що його слова гримлять громом.

— Стояв тут якось полк уланів... Оксана була найкращою дівчиною в селі... Потрапила на очі офіцерові... Пішла за ним, кинула батьків... Мати з горя померла... Батько тяжко занеміг... На другий рік восени Оксана повернулася, острижена по-солдатському, запнута хусткою, з дитиною на руках... Її розум змішався... Вона ходила полями, лісом і кувала зозулею... Настали морози, і Оксана зникла... Чи її злі люди вбили, чи з'їли вовки, чи втопилася — невідомо... Певно, втопилася...

Ніхто про неї більше не чув, ніхто її не бачив. А хто скривдив її, того нехай бог скарає. Отаке наше життя,— закінчив Микита.

Тарас мовчав. Потім встав, зняв шапку з кілка, хотів одягти її на голову, але раптом вдарив нею об землю, з усієї сили, по-мужицьки, і вийшов надвір без шапки.

Через кілька днів Йосип справляв хрестини, на які зійшлося пів-Кирилівки. Приїхала Катерина з Зелєної Діброви.

Вона весь час поглядала на Тараса, і в її очах було те ж саме співчуття, що й раніше.

Розповідала щось людям, які підходили до неї, і кивала в бік Тараса. Одного разу до його вух долетіли слова:

— Ніхто й не сподівався з нього чоловіка...

Тарас мусив повернутися до Березані, щоб закінчити розмови з Платоном Лукашевичем.

Йосип взявся одвезти Тараса своїми кіньми аж до місця. Тарас зробив ще два малюнки — рідної домівки і кривобокої вдовиної хати. Це були два найбільш хвилюючі пам'ятки з краю, де минуло його дитинство.

Виїхали вони опівдні, щоб надвечір потрапити в Черкаси. Коли минали будинок попа, Тарас побачив Федосію. Вона крутилася в садку. Чути було, як співала:

Не всі оті сади родять,
Що навесні розвиваються;
Не всі оті поберуться,
Що вмалечку покохаються.

Тарасові ще довго вчувався той спів.

Вони заночували в заїзді, рано переправилися на лівий берег і опівдні добралися до Березані.

Платон Лукашевич привітав їх на ганку. Обняв Тараса і наказав відвести коней до стайні. Йосип низько поклонився господареві і почав пояснювати, звертаючись більше до Тараса, що йому треба повертатися, що мусить ще сьогодні бути в містечку, бо має там справи з купцями.

Тарас хвилину вагався, чи представити Йосипа, врешті махнув рукою, немов кажучи «їдь!» і поцілував його на прощання.

Побачивши здивовану міну Лукашевича, пояснив, що то його брат. Лукашевич кивнув головою на знак того, що зрозумів. Він знав генеалогію свого гостя.

Шевченко провів у Березані кілька днів.

Був початок листопада. Сонце ще добре пригрівало, але ранками й вечорами тумани снували по полях. Шевченко часто проїжджався бричкою по околицях. Вид розкопаного археологами кургану навіяв йому тему вірша. Курган називався Богданова могила. Шевченко назвав свій вірш «Розрита могила».

Поет говорив з вітчизною:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

І вітчизна відповідає, звертаючись до того, хто спить у могилі:

Ой, Богдане, Богданочку!
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.

А нащадків нещасного гетьмана, які плазували перед царатом і його чиновниками, плямував як зрадників:

А тим часом перевертні
Нехай підростають.
Та поможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати.
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати.

«Перевертні» належали тільки до однієї суспільної верстви — багатої шляхти, яка зрештою часто не мала національних рис, хоч і походила з давньої козацької старшини: це вже, власне, було російське дворянство. Земляки-українці своїм суспільним становищем, своїми привілеями завдячували чужій силі. Тому нічого не було дивного в тому, що вони воліли визнавати загально-російський патріотизм, а не український; перший забезпечував заможне життя, другий міг легко запровадити на Сибір.

Прямолінійний у всьому, чесний і сміливий у своїх переконаннях, Шевченко, зненавидівши царат за поневолення і нищення українського народу, мусив зненавидіти і тих, хто не тільки скорився чужій силі, але ще й став знаряддям її політики.

У цій ненависті Шевченка чекали нові болісні досвідчення.

Афанасьєв-Чужбинський володів невеликим хутором у Ісківцях на Сулі, поблизу Лубен. Дрібний землевласник, офіцер-кавалерист невисокого рангу, Афанасьєв і поетом був зовсім посереднім, але зате незвичайно плодовитим. Він писав, мов з рукава сипав, сякі-такі вірші по-українському і по-російському і нерідко прибутком із цієї праці латав свій дірявий господарський бюджет. Крім того, був відомий як мочеморда.

Однією з його небагатьох істотних заслуг був інтерес до всяких видавничих новинок, особливо нелегальних, дістати які в той час на Україні зрештою було неважко: вони надходили через Румунію, а потім морським шляхом до

Одеси чи зі Львова через австрійсько-російський кордон у Підволочиську. Торгували ними майже всі солідні книгарні.

Шевченко вдруге в житті зіткнувся з такою багатою збірнею польських книжок і журналів. Читання захопило його.

Чужбинському здавалося, що Шевченко неприязно ставиться до поляків (пізніше він однак переконався, що ця неприязнь була спрямована головним чином проти польських магнатів; Чужбинський переконався в цьому, коли Тарас розповів про свою дружбу з Дембським та іншими поляками в Петербурзі).

Міцкевича Шевченко явно любив і з його творами спілкувався часто й охоче.

«Пана Тадеуша» він проковтнув, майже не відриваючись від книжки. Так його зворушило в четвертій книзі звернення до дерев, такими чарівними спогадами війнуло на нього, коли читав:

> Чи на Вкраїні я б ту липу упізнав,
> Що сотню панночок і сотню хлопців бравих
> Ховала в холодку, при танцях і забавах,
> Як вечір повивав блакитнооку Русь?[4]

Значить, у Стеблеві тоді схрестилися їхні дороги...

Тарас пригадав свою невдалу подорож до стеблівського дяка.

Як це було давно! Проте в пам'яті все збереглося дивно свіжим, немов відбулося вчора.

У «Книгах польського народу і польського пілігримства» Шевченко знаходив усе нові речі, які будили в ньому глибокі роздуми і вражали його уяву. Вже хоча б оцей біблейський стиль у сучасному і політично злободенному творі. Він дуже імпонував Шевченкові. Адже й сам він учився на святому письмі, а псалтир знав напам'ять.

Шевченко читав:

«Спочатку була воля на світі... і не було панів і невільників, були тільки патріархи і їхні діти...».

«Але потім люди наробили собі кумирів... і воювали...».

«І стала половина людей невільниками другої половини».

«І вся земля стала поневоленою, і не було такої неволі, ані до цього, ані потім: опріч Росії в наші дні».

«Катерина... по-грецькому значить чиста, а була найбезпутніша з жінок, немов Венера безсоромна, що називала себе чистою дівчиною».

«І ця Катерина зібрала Раду, щоб установити права, і насміялася з закону, бо права ближніх своїх потоптала і знищила».

Великий інтерес викликав у Шевченка журнал «Слов'янин», на обкладинці якого був девіз: «За нашу і вашу свободу».

Його увагу привернули слова Стефана Вітвіцького у «Вечорах пілігрима»: «Вже кілька років поляки ні про що не говорять з таким запалом, як про слов'янство — про нього говорять більше, ніж про Польщу».

А ще в одному виданні Польського національного комітету в Парижі він прочитав думку, яка вразила його своєю влучністю і точністю: «У народів немає жодної причини нищити один одного. День падіння деспотів буде першим днем згоди і миру між народами».

Перед Шевченком немов розірвалася завіса з хмар, виглянуло сонце і освітило ясну, приязну далечінь.

Чужбинський умовив Шевченка з'їздити в Лубни. Вони повинні були там

[4] Переклад М. Рильського.

пообідати у одного земляка, українця, який захоплювався «Кобзарем» і дуже хотів познайомитися з автором книжки.

Вони прибули на місце трохи раніше, ніж належало. В передпокої хлопець-козачок дрімав на лавці. На лихо, господар виглянув у двері і, побачивши, що слуга задрімав, ляснув його по щоці, не зважаючи на присутність гостей.

Шевченко почервонів, одягнув шапку і вийшов. Просьби і вмовляння не могли змусити його повернутися.

Господар виявився неабияким падлюкою — ще й через багато років він розповідав про Шевченка всякі вигадки, переслідував його як тільки міг.

Одного разу господар і гість засиділися до пізньої ночі. Читали «Поминки».

Шевченко признався Чужбинському, що він не раз намагався перекладати Міцкевича на українську, але в нього нічого не виходило; він рвав на шматки списані аркуші і викидав їх. Натомість він був у захопленні від перекладів самого Міцкевича, особливо з Байрона.

За чаєм він розповідав про своє минуле, про недолю і пригоди дитячих та хлоп'ячих років. А ще про свої мандрівки на Полтавщині, про знайомства з земляками. Закінчив цю сповідь сповненою гіркоти строфою із «Прощання Чайльд-Гарольда»:

> Teraz po świecie bladze szerokim
> I pedze życie tulacze.
> Czegoż mam plakać? za kim i po kim?
> Kiedy nikt po mnie nie placze.[5]

Чужбинський згадував цю нічну розмову у своїх спогадах: «Зайво було б говорити, що світанок застав нас за розмовою, і тільки тоді я цілком зрозумів Тараса. Шевченко вже розчарувався в деяких наших панах і відвідував дуже небагатьох. Не брак гостинності чи уваги, не якась пиха відштовхнули його, а сумна влада кріпосництва, яка, виражаючись у тій чи іншій формі, приводила до шляхетну душу в найпохмуріший настрій. Хоч перед ним скрізь усі намагалися показати свій домашній побут у найкращому світлі, однак важко було обманути людину, подібну до Шевченка, який сам вийшов із кріпаків і добре знав куліси і декорації поміщицького життя... Думка про становище кріпаків постійно мучила Шевченка і нерідко отруювала йому кращі хвилини».

Треба було їхати до Яготина, де його чекала праця над копією портрета князя.

Уважний господар одвіз Шевченка до самого місця. Дорогою в заїзді він попросив його позичити грошей, щоб сплатити борг. Шевченко мав при собі якогось двадцять три рублі, то й позичив усю цю суму. Чужбинський обіцяв прислати гроші на другий день, але не прислав. Очевидно, йому відмовила пам'ять.

Українська осінь — це поема, яку природа знов і знов створює щороку в жовтні і листопаді.

Осінь у Яготині була незвичайно довга, сонячна і тепла. Просторий парк щедро роздаровував таке багатство кольорів, яке могло тільки приснитися, та не людині з уявою художника.

Тарас увесь був у полоні цієї краси.

Кожну вільну хвилину він проводив серед дерев.

Вдивлявся в хмари. З хмар спливали світлі струмені поезії.

Як у Кирилівці.

Три місяці минули в безперервній праці, лише зрідка він виїжджав до

[5] Тепер по світі блукаю широкім // І веду життя бродяче // Чого ж маю плакать? За ким і по кому? // Коли ніхто по мені не плаче.

сусідніх маєтків, найчастіше до Березових Рудок. Кілька разів відвідав князя Кейкуатових. Однак дізнавшися, що в цьому домі катують кріпаків, перестав туди їздити.

Протягом цих трьох місяців він зробив дві копії портрета князя, а також прикрасив фресками один із флігелів палацу.

Вечорами все товариство збиралося в салоні.

Найбільшу симпатію Шевченко відчував до Глафіри Псьол, талановитої художниці, а також до її сестри Олександри, здібної української поетеси. Глафіра була вихована у Рєпніних. Вона не могла похвалитися вродою, зате все світилася чарівністю, приваблювала інтелігентністю і добротою.

Княжна Варвара, зачарована Тарасом, не могла приховати ревнощів. Екзальтація виробила в ній своєрідний егоїзм: княжна прагнула цілковито підкорити собі поета, оволодіти його думками й почуттями, навіть його творчістю. Це часто ставило Шевченка в скрутне становище. Часом він по кілька днів не з'являвся в салоні. Тоді княжна хворіла на мігрень, закривалася в своїй кімнаті і лила гіркі сльози.

Шевченко часто декламував свої твори. Одного вечора він прочитав поему «Слепая».

Він написав цю поему рік тому в Петербурзі, ще не знаючи про трагічну долю Оксани Коваленко. Якась інтуїція підказала йому назвати героїню твору цим іменем і скінчити її життя божевіллям. Під свіжим ще враженням від братової розповіді, почутої в Кирилівці, він читав вірші з таким піднесенням, з такою силою болю і любові, що слухачі були зворушені до глибини душі.

Княжна Варвара трохи згодом писала до свого швейцарського друга і повірника Ейнера:

«О, якби я могла висловити все, що я пережила під час цього читання! Які почуття, які думки, яка краса, яка чарівність і який біль! Моє обличчя було все мокре від сліз, і це було щастям,— тому що я повинна була б кричати, якби моє хвилювання не знайшло собі цього виходу... І яка тонка, яка приваблива манера читати! Це була чарівна музика, що співала мелодію віршів...».

В самому кінці вона дописала:

«Тепер я повинна Вам сказати, що Капніст переконаний, що я кохаю Шевченка і що я втратила голову. Я ж дуже прив'язана до нього і не заперечую, що якби я бачила любов з його боку, я, можливо, відповіла б йому пристрастю...».

Настала зима. Одного грудневого дня, пополудні, в лютий мороз до Яготина прийшов посланець від Платона Лукашевича. Поміщик і етнограф в одній особі, який полюбляв усе народне, запрошував Шевченка на розмову про фольклор.

Кріпак, який приніс записку, пройшовши пішки двадцять п'ять кілометрів, був ледве живий від утоми і промерз до кісток. Шевченко потурбувався, щоб йому приготували харч і нічліг. Проте кріпак повідомив, що за наказом поміщика мусить ще сьогодні принести відповідь. Страшенно обурений, Шевченко звернувся до Лукашевича з листом, у якому закинув поміщикові розходження між його словами і ділами і висловив обурення нелюдським ставленням до кріпаків.

Незабаром з'явився другий посланець із запискою від Лукашевича. Другу народу стисло повідомив, що таких хамів, як той, що привіз Шевченка до Березані, він має під своєю владою триста.

А Шевченка привіз тоді рідний брат Йосип.

Тарас кілька днів ходив мов прибитий. Він не міг повірити, що освічений і вихований поміщик, який висловлює стільки високих думок про українську народ, здатен когось принизити, нагадавши йому хлопське походження, та ще в такій образливій і підлій формі.

Розповідаючи про це княжні Варварі, поет плакав.

Перше, що хотіла зробити княжна, це допомогти Шевченкові у викупі йог

сестер і братів з кріпацької неволі. Власник просив не дуже багато: дві тисячі рублів. Однак у княжни не було такої суми. Її батько теж не міг зібрати стільки готівкою. Сидячи на чотирнадцяти тисячах десятин землі, він ганявся за копійкою, як убогий студент.

Часті візити Тараса в Березові Рудки завдавали прикрощів княжні. Дивовижним жіночим інстинктом вона відчула, що її суперниця — не Глафіра Псьол, а Ганна Закревська.

Одна тільки княжна відгадала таємну пристрасть, яку Шевченко з властивою йому делікатністю і повагою до жіночої статі старанно приховував від людей.

Не маючи можливості прямо сказати, чого їй треба, вона докоряла Шевченкові, що він марнує здоров'я і талант у товаристві таких гірких п'яниць, як Віктор Закревський.

Шевченка ця опіка почала втомлювати і непокоїти.

Олексій Капніст дружньо порадив йому якнайшвидше виїхати з Яготина. Інспірував цей захід, очевидно, старий князь Рєпнін.

Шевченко подарував княжні свій автопортрет, а також написану по-російськи поему «Тризна». Поема ця в порівнянні з українськими поезіями Шевченка звучала банально, виразно відчувався вплив Державіна і Рилєєва, але княжні вона дуже подобалася, особливо вступ, звернений до неї:

Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихоструйными речами
Мечты о рае пробудил.

Тим часом Шевченко дістав запрошення до Мойсівки; дванадцятого січня був іменини Тетяни Волховської.

Поки він вирушив туди, випало йому пережити ще одну прикру подію. Якось з'явився в Яготині сусід з Пирятинського повіту Петро Селецький, який займався компонуванням.

У ході розмови про театр і літературу виникла думка про створення української опери. Хтось підкинув тему, дуже цікаву з точки зору драматизму і колориту дійових осіб. Шевченко мусив написати лібретто, а Селецький музику.

Почалася дискусія щодо трактування теми. І тут виникла розбіжність думок, яка знищила добрий задум у зародку.

Селецький вважав Мазепу за зрадника і пройдисвіта. В його вчинках він не бачив ані крихти героїзму.

Шевченко, княжна Варвара та інші учасники дискусії схильні були оперти концепцію постаті гетьмана на поему російського поета. Мазепа там сміливо заявляє:

Без милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы.
Но независимой державой
Украйне быть уже пора —
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра.

Було ще й інше спірне питання, досить важливе: Селецький хотів, щоб лібретто було написане по-російськи, а Шевченко і княжна Варвара палко обстоювали українську мову.

Селецький не хотів про це й слухати: малоросійська мова була, за його словами, діалектом, та й то сумнівної вартості.

Справа з оперою на тому й скінчилася.

Настав день від'їзду — десяте січня. Коні стояли перед ганком, готові в дорогу.

Княжна Варвара прощалася з Шевченком у салоні. Вони були самі.

— До побачення, сестро,— сказав Шевченко, схвильований, незважаючи на все, що трапилося.

Княжна просвітліла; швидко підійшла до Шевченка і поцілувала його в чоло, а потім накреслила в повітрі знак хреста.

Нарешті, подала йому невеличку книжечку.

Відразу за брамою Шевченко почав перегортати сторінки книжечки. Це був альбом з російськими, французькими і польськими віршами.

Шевченко відкрив його там, де була закладка з блакитної стрічки, і прочитав:

Зірко, не світи нікому,
Тільки йому до дому,
Тільки йому одному,
Тільки моєму милому.
Шелести, листок, для нього,
Для мойого милого,
Я йому співать не в змозі,
Шелести йому в дорозі.

Всю дорогу Шевченко думав про княжну. Думав про те, що жодна жінка не дарувала йому такого захоплюючого почуття, жодна його так не любила як людину і не цінувала як поета. Він знав, що їхні дороги повинні розійтися. Він ніколи не зміг би примиритися з її екзальтацією. І з ханженством. Навіть якби знайшов у собі щось більше, ніж дружба, до цієї аристократки. І якби навіть не розділяла соціальна прірва.

А княжна Варвара написала до свого друга в Швейцарії другий лист, у якому розповідала про всі розмови і перипетії з Шевченком і закінчувала так:

«Нарешті надійшов день його від'їзду. Із сльозами на очах я кинулася йому на шию, накреслила знак хреста над його головою, і він вибіг з кімнати. Від того часу я одержала від нього один лист, який довів Капніста до божевілля, але який я розумію інакше: це — не любовний лист; в цьому листі він називає мене сестрою і, правда, говорить мені «ти», але цей лист не можна оцінювати так, якби написав його кавалер. Шевченко — дитя природи і не має жодного уявлення про умовності, але у нього багато тактовності, доброти і пошани до всього святого, тому він зо всіма ввічливий, шанує старших, і його люблять. Навіть мама, яка так мало його знає, ставиться до нього доброзичливо, а папа його навіть любить».

У Шевченка не було причин нехтувати ані княжною, ані її батьками. Проте він був дуже делікатний.

X

Час було повертатися до Петербурга, до перерваних занять в Академії.

Попрощавшись з друзями і знайомими на Прилуччині і Пирятинщині, Шевченко заїхав до Качанівки, щоб попрощатися. Григорій Тарновський збирався на контракти. Він швидко домовився з Шевченком про спільну поїздку. В перших числах лютого вони були вже в Києві.

Вони минули Хрещатик, а потім узвозом, де знаходиться криниця святого Володимира, спустилися на Поділ, в самий вир ярмарку, а точніше базару московських, петербурзьких, варшавських і віленських купців.

Все це розташувалося на величезній Подільській площі. Після пожежі 1811 року знищила цю частину Києва, її було забудовано згідно плану широкими і прямими вулицями, а на місці дерев'яних і глиняних руїн були поставлені кам'яні будинки.

Посеред площі височів довгий будинок контрактів, фронтон якого прикрашали шість великих колон, густо заліплених різними оголошеннями.

Великий зал всередині будинку, який попервах служив тільки місцем нарад і підписання угод, тепер був заповнений приїжджими купцями: золото, срібло, фаянс, карміни, мило, масла, флакони з духами, взуття, тютюн «албанка», нюрнберзькі вироби, дотепні ширми і музикальні табакерки — все це, мов магніт, притягало погляди тих, хто входив, і спокушало зробити потрібні й непотрібні покупки.

Зал заповнила чорна маса людей. Її конвульсивні рухи нагадували восьминога з його рухливими щупальцями. Були там поляки, українці, росіяни, євреї, німці, французи, італійці, бухарці, татари, греки — і ще не знати хто.

Увагу Шевченка привернули гравюри. Він побачив «Бурю» Верне, «Ніч» Корреджо, а також масу інших сюжетів: взяття Гібралтару, виверження Везувію, Ніагарський водоспад, всі перемоги і поразки Наполеона, нарешті, Джозефа, який скаче в Ольстер.

Тут же поруч продавали книжки. Панове Глюксберг і Завадський виставили найновіші видання,— як свої, так і взяті на комісію.

На видному місці лежало гарне віленське видання «Уляни» Крашевського; цей письменник уже здобув собі немалу популярність не тільки в Литві, а й у Польщі.

З Варшави надійшли щойно видані «Українки з нотами Тимка Падури». Шевченка дуже зацікавила вміщена там «Козацька пісня» з музикою Карла Ліпінського.

Помітивши зацікавленість відвідувача, продавець вийняв з-під прилавка ще одну книжку. Це були «Співи» Падури, видані у Львові.

Переглядаючи вірші, Шевченко в кінці книжки побачив «переклади поезій Адама Міцкевича», а саме: сонет «До Неману», «Прощання Чайльд-Гарольда» і «Пані Твардовську».

У «Пані Твардовській» він без труда впізнав вірш, вміщений у збірці народних українських пісень Максимовича.

Він знав, що це переклад з Міцкевича, зроблений Гулаком-Артемовським.

Хоч йому і сподобалися інші переклади, він мовчки зробив висновок: «Мізерний Падура».

Він не міг знати, що видавець, Каєтан Яблонський, надрукував вірш Падури без відома автора і самочинно включив до тому переклад «Пані Твардовської».

На колонах будинку контрактів поруч із свіжими оголошеннями висіли ще не здерті, давні. З них Шевченко довідався, що кілька місяців тому тут був на гастролях знаменитий піаніст-віртуоз Тальберг, а незабаром буде давати концерти віолончеліст Серве.

Київ був музикальним містом. Навіть у трактирі чи ресторації, як почали називати тоді притулки Бахуса, що знаходилися по сусідству з будинком контрактів, чулися звуки оркестру, який виконував наймодніші мелодії: галопи, котильйони, польки і вальси Штрауса, Ланне і Лабіцького, пісні Шуберта і каватини з нових італійських опер.

Театральна афіша оголошувала, що в будинку на Хрещатицькій площі група антрепренера Рикановського виставляє драму «Гравець, або Тридцять років життя шулера», комічний речитатив «Севільський цирульник», а також арії оперетки «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник».

Шевченко вирішив сходити до театру. Оскільки часу мав досить, він найняв візника і наказав їхати до криниці святого Володимира.

Була друга година дня. Все довкола засипав сніг; гори, яри, ліси і Дніпро — все покрилося білою пеленою.

Криниця знаходилася в глибокому і розлогому яру, зарослому старими вербами. Із джерела з шумом витікав струмок і по льоду збігав у долину.

Над криницею за наказом царя Олександра I був збудований пам'ятник, який складався з аркади, що оточувала криницю, високої колони, кулі і хреста. В аркаді, завішеній іконами, світилася лампада.

Неподалік, на високій горі, знаходилося місце, де, за свідченням Нестора, святий Андрій, учитель народів, поставив перший хрест. Архітектор Растреллі збудував на тому місці церкву на честь святого,— стрункy, ажурну, легку при її величезних розмірах. Особливо гарно вона виглядала з Подолу.

Шевченко звелів візникові зупинитися біля Золотих воріт, власне, біля їхніх руїн, недавно розкопаних.

Два шматки кам'яної стіни, укріплені залізними прутами, пам'ятали прадавню славу Києва, славу України. Всього двісті років тому біля цих воріт, увінчаних тоді гарною капличкою, український народ вітав свого героя гетьмана Хмельницького, який з тріумфом повертався після переможних битв з військами Речі Посполитої.

Шевченко захоплено роздивлявся старий Київ, такий прекрасний своїм розташуванням і ще прекрасніший пам'ятками давнини.

Він оглянув комплекс оригінальних будівель, які становили Золотоверхий монастир святого Михайла Архистратига, потім католицький костьол святого Олександра, нарешті поїхав до Лаври. Під'їжджаючи туди,він почув, як загули від шуму і грюкоту нові, так звані Московські ворота кріпості — це повертався звідкілясь піхотний полк. Замиготіли червоні солдатські шапки і коміри мундирів.

Серце Шевченка сповнилося гнівом і обуренням на тих, хто знищив його батьківщину. Він знав їх: це були польські магнати, російські царі та вельможі, а також рідні українські зрадники-перевертні.

По дорозі до театру балакучий візник розповідав Шевченкові про те, що робиться в місті і на контрактах. Візник походив із села, мав тимчасове звільнення від пана. Його власником був багатий поміщик на Полтавщині.

Багач цей любив розваги. На зиму виїжджав до Києва. Частину своїх людей на цей час звільняв, дозволяючи їм заробляти, хто як хоче. У Києві якраз виступав з концертами квінтет, складений з його кріпаків. Перша скрипка кілька років вчився в Дрездені у Ліпінського. Літом, коли до маєтку поміщика з'їжджалися гості, скрипач прислужував при столі, а вечорами розважав усіх своєю чудовою грою.

Багач мав неабияку фантазію. Кілька днів тому він скупив у київських склепах і ресторацiях весь запас шампанського. Поміщики, які прибули в контракти, не мали чим залити спрагу. Жартівник сміявся в кулак і частував шампанським тільки найближчих друзів.

Театр містився в довгому дерев'яному будинку. Фасад був оздоблений портиком з колонами. Зал мав досить пишний вигляд: крім партеру, тут було тридцять дві ложі, розміщені на двох поверхах, амфітеатр і галерея. На великій завісі був зображений якийсь грецький герой на тріумфальній колісниці, якою слідували численні вояки. У повітрі витав крилатий амур із звитком пергаменту в руках. На пергаменті блищали золотом слова: «Ridendo castigat mores»[6].

Трупа антрепренера Рикановського складалася переважно з поляків, але в ній працювали і росіяни та українці. В репертуарі були твори польських та іноземних авторів. Під впливом Щепкіна, який минулого літа з тріумфом виступав на київській сцені в українських п'єсах, Рикановський увів до репертуару своєї трупи твори Котляревського і Основ'яненка.

Шевченко сидів один у напівтемному залі і з хвилюванням вслухався в звуки рідної мови, які долинали зі сцени. Актори грали «Наталку Полтавку».

Нова зустріч з Кулішем дала Шевченкові багато матеріалу для розду про долю України. Куліш невтомно збирав історичні книжки і документи, і Шевченко, він любив Київ, знав життя сільського і міського люду.

[6] Сміючись, виправляє звичаї (лат.).

Цього разу він розповідав про мистецькі традиції Києва. Хоча місто протягом багатьох віків знаходилося під владою поляків, однак звичаї тут визначало українське міщанство, а культуру творили православні братства і школи на чолі з славною Могилянською академією.

Київські міщани надзвичайно пишно відзначали свої свята.

Одним з найбільш урочистих свят був день Маковія — чотирнадцятого серпня. Цілі оберемки квітів і маківок ремісники несли до церкви і святили. Танці і гулянки тривали щонайменше два-три дні.

На початку Петрівок, тобто перед Петровим днем, святкували день жінок. Наречені і дівчата в цей день звільнялись від усякої роботи, а чоловіки мусили виконувати їхні найфантастичніші бажання — носити їх на руках і навіть кілька кварталів возити на санях.

Урочисто відзначали Різдво й Великдень.

Крім того, кожний приїзд закордонного посла ставав приводом до свята, не менш пишного, ніж ті, якими славилася Венеція. Влаштовувався парад міських збройних сил. Попереду йшли два сурмачі; за ними несли литаври і невелике знамено, за ними рухалася розкішно одягнена «золота хоругва», у якій служили сини найзаможніших громадян міста. Вершники були одягнені в оздоблені золотом ясно-зелені кунтуші з довгими розрізаними рукавами, відкинутими на плечі. За кіннотою крокувала цехова піхота з власним оркестром і прапором. Ще далі йшли члени цехів з майстрами і підмайстрами у простих, однокольорових жупанах.

Після параду «товариство золотої хоругви» йшло до магістрату на банкет, шевці, кравці, ковалі, різники, кушніри і ткачі збиралися в своїх цехових будинках і також бесідували до пізньої ночі.

Тепер нічого цього не залишилось. Цар Микола відмінив усе, що могло нагадувати про відрубність Києва. Українські братства і школи закрили. Всюди запанувала московщина. Барвистий, веселий одяг муніципальної гвардії поступився місцем чорній і блакитній уніформам мордатих царських поліцаїв і хитрооких жандармів.

У душі Тараса народжувався протест.

Куліш гаряче вмовляв Шевченка нанести візит Костянтинові Свідзінському. Розповідав про нього дуже цікаві речі. Власне, він і сам провів недавно дуже приємний вечір у польського археолога. Серед багатьох гостей знаходився Юзеф Ігнацій Крашевський, який щойно повернувся з подорожі до Одеси. Була також пані Діонісія Понятовська, яка кілька місяців тому приїхала з закордону. Вона ніби привезла з собою дихання іншого світу. Розповідала про Париж і Рим, про Богдана Залеського та його вірші.

Там, де була присутня пані Діонісія, де був Крашевський, розмова одмінно повертала на теми кріпацтва. Обоє вони над усе ставили художні моральні цінності, вкорінені у народній культурі. Замилування рідним мистецтвом і романтична концепція патріархального устрою поєднувалося в них з вірою в те, що в ім'я гуманності вдасться мирним шляхом ліквідувати антагонізм між панами і селянами. Крашевський першим з письменників висловив цю думку, щиро уболіваючи за народ, і не тільки на словах. Уже три роки тому він звільнив від панщини і податків кріпаків у своєму волинському маєтку. Цю важливу справу він обстоював на сторінках «Athenaeum».

До аргументів Діонісії і Крашевського прислухалася група поляків, які знаходилися на службі у Бібікова. Один з них вийняв з кишені листок і дав прочитати присутнім. Це був уривок рапорту генерал-губернатора до петербурзьких властей про знущання поміщиків над кріпаками. «Селянка села Босівки Ганна Піддубна,— говорилося між іншим у рапорті,— за те, що вимість десяти п'явок, які повинна була дістати, принесла тільки одну, була роздана тілесній карі і скинула дитину».

З метою заспокоєння обурених селян до Босівки було послано взвод піхоти і артилерією.

Куліш переказав Шевченкові зміст розмови, яка продовжувалася в салоні
Всі без винятку співчували кріпакам і схвально слухали розповіді пр
заворушення на селі. Проте ніхто не вірив, що селяни самі спроможуть
піднятися на вищий рівень життя, вибороти собі людські права.

Крашевський процитував думку віленського історика Миколи Малинов
кого: «Найчисленніший клас у країні, селянство, не має жодної обумовлен
законом організації».

Час від часу суд надсилає чиновників для складання на місці ревізії, у як
вказуються не тільки джерела прибутків, але й визначають повинності, я
поміщик має право вимагати від селян. Однак управителі і економи на це
звертають уваги і деруть з мужиків шкуру, змушуючи їх до праці і податк
позаревізійних.

Говорили про Кармелюка і його послідовників, які нищили маєт
польських і волинських поміщиків.

Куліш дотримувався думки, що такі виступи не приведуть ні до чо
доброго. Уряд сильний і придушить будь-який бунт. Треба переконувати ти
хто стоїть при владі, щоб вони у власних інтересах і в інтересах краї
забезпечили кращі умови життя.

Тоді хтось пригадав відому брошуру Карамзіна, в якій учений істор
головний представник російських інтелектуальних сфер, виступив про
скасування кріпацтва. «Я не знаю,— писав Карамзін,— чи добре зроб
Годунов, віднявши в селян свободу, але знаю, що повертати їм її назад
можна. Тоді вони мали звички вільних людей, тепер мають звички рабів. Ме
здається, що для зміцнення держави краще уярмити людей, ніж дати їм во
не в підходящий час».

Хтось знов-таки згадав про Радищева. На це йому відповіли, що Радищ
скінчив життя самогубством, а більшість царських сановників, які відпо
дають за долю імперії, поділяють думку Карамзіна.

Йшлося також про землевласників, які добре ставляться до кріпа
і з власної волі полегшують долю своїх підданих. Називали князя Мико
Рєпніна, власника Таганчі Юзефа Понятовського і його невістку Діоніс

Недавно, в квітні 1842 року, вийшов устав про «зобов'язаних кріпаків». В
дозволяв поміщикам укладати угоди з кріпаками і надавати їм відносну во
Кріпак у цьому випадку взамін за певні, точно визначені обов'язки,
користуватися невеликою ділянкою землі, хоч вона й належала панові. Указ
скористалися тільки три аристократи: граф Михайло Воронцов, князь Ле
Віттенштейн і граф Мечислав Потоцький. Потоцький хотів навіть наділи
кріпаків землею, віддаючи їм дві третини своєї землі, але царська канцеля
не дозволила, вважаючи, що цей приклад міг би схвилювати сільське населен
в інших маєтках. Вельможа і магнат Михайло Воронцов був змушений до
переборювати опір царських чиновників, доки запровадив реформу тіль
в одному з своїх маєтків.

Сумніви більшості дворянства добре сформулював князь Друцьки
Соколинський: у пам'ятці, надісланій цареві, він виступив проти застосуван
указу, посилаючись на «низький моральний і умисловий стан народу, який
має поняття про свободу в значенні громадянському». Князь бив на спол
«Народ не визнає, що земля становить власність громадян чи навіть спіл
його з поміщиком власність, але він має переконання, що земля є божа;
переконання загрожують знищенням держави».

Куліш поділяв думку Крашевського, що «майбутнє завжди вирос
з зерна минулого».

Так само відчував і мислив Шевченко.

Обидва вони з хвилюванням заглиблювалися в історію, але по-різно
оцінювали історичні факти.

Куліш розмовляв у Свідзінського з двоюрідним братом пані Діоні
Євстахієм Антоном Геленієм Івановським. Ровесник Шевченка, один з остан

учнів Кременецького ліцею, Івановський вже тоді вважався знавцем історії
Польщі і Русі. Він написав велику монографію про бібліотеку базиліан в Умані.

Куліша вразили спокій і об'єктивність, з якими Івановський оцінював
трагічні уманські події. В його працях не було й тіні презирства чи ненависті до
учасників різанини. «Людина — тільки свідок подій, а не суддя,— говорив
молодий польський історик. — Як же ми можемо судити події минулого? Що
значать наші роздуми над історією? Філософію історії? Суспільну теорію
людей і окреслені нею події і закони, що так відрізняються від того, що
відбувається, що діється, що мусить відбутися?» З повним розумінням справи
він стверджував, що «багато людей, учасників різанини, були в полоні ідеї
української національної боротьби».

Дивна річ: Куліш, козацький патріот, бачив у гайдамацькому русі саме
тільки розбишацтво.

Івановський широко і вдумливо розглядав селянську справу на Україні.
Кріпацтво в Польщі, на його думку, після розподілу країни, було хоч і тяжке,
але незрівнянно легше від російського, бо тут не знали продажу людей без
землі, тяжких податків і повинностей.

Від часу барської конфедерації царат протягом усіх років завоювання
Польщі обіцяв народові найсвітліше майбутнє. Тому народ спочатку ставився
до царської влади майже з симпатією. Однак після повного поневолення
польського народу уряд безмежно посилив владу панів над людьми, особливо
тоді, коли було запроваджено два найбільші тягарі: подушний податок
і солдатську службу. Листопадова революція, а згодом конарщина принесли
певні зміни. Про утиски кріпаків почали писати, говорити. На Правобережній
Україні склалася сильна громадська думка, яка прагнула виправити становище.
Людина, яка погано ставилася до своїх кріпаків, починала цього соромитися.

Івановський покладав великі надії на гуманістичні тенденції серед
панства. Вони були, на його думку, основою польських державних інтересів.
Він повторював вслід за Крашевським: «Якщо народ не буде наш, то й Польща
нашою не буде».

Куліш же просто боявся нової гайдамаччини. Він вважав, що для того, щоб
цього запобігти, треба піти на якісь поступки селянам. Однак не дуже великі, бо це
могло б похитнути патріархальні основи ладу, про який він мріяв. Шляхта
повинна ходити в кунтушах і жупанах, а народ у сіряках. Щоб уникнути
кривавих бунтів, цей лад повинна захищати сталева стіна багнетів. Хоч би
світ і царських.

Що стосується Шевченка, то коли він думав про кріпаків, перед його очима
виникали тяжкі картини. Особливо одна: палац на Полтавщині. Всі його
вітрині, навіть обори і стайні, були витримані в готичному стилі, а неподалік —
польські хати, власне кажучи, землянки, нужденні, обдерті...

Шевченка мучила ця готика, пекла йому, мов рана. Палац чомусь
нагадував йому в'язницю. Він був профанацією іншої готичної будівлі, яку
бачив показувала у Вільні Дзюня.

За готичними шпилями і ажурами великопанської резиденції він бачив
покалічене життя своїх рідних братів і сестер. Бачив, як вони знемагають
у тяжкому кріпацькому житті. «Німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть».

XI

Надійшов час повертатися до Петербурга.

Була середина лютого. Шевченко ще раз оббігав місто, що виблискувало
зимовою красою. Стоячи на березі Дніпра на Подолі, біля переправи, він
прощався на древній Київ.

Сонце стояло на заході, його промені падали на дахи близьких будинків, на
церкви, що оточували Поділ, а найбільше на церкву святого Андрія, яка, немов
свічка на білому вівтарі гори, пломеніла тихим передвечірнім світлом.

Виїжджаючи з Києва, Шевченко думав про повернення до Вічного Міста.

Поза цим містом, поза Україною він не бачив для себе місця на зем[лі].

19 лютого він уже був у Москві. Негайно відвідав Щепкіна. Під впли[вом] свіжих українських вражень він написав вірш про Чигирин і подарував й[ого] другові.

Щепкін читав своїм чарівним драматичним голосом:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра?..

Останні рядки він прочитав особливо сильно і схвильовано:

Спи, Чигирине, нехай гинуть
У ворога діти,
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі.

Щепкін був росіянином, але багато років провів на Україні. Як мало хт[о] з тогочасних росіян, він розумів і цінив українців. Може, тому, що його влас[не] дитинство і молодість минули в неволі.

Шевченко любив Щепкіна.

У Петербурзі Шевченка чекали клопоти, зв'язані з дальшим навчанням[ом]. Надії на закордонну стипендію пропали: Тарас, правда, одержав три медал[і], однак усі срібні. Він міг би виконати спеціальну «програму» і здобути золот[у] медаль, що дозволяло йому клопотати про виїзд до Італії на державний кош[т], але в нього вже були інші плани.

Він хотів якнайшвидше приступити до створення своєї «Мальовнич[ої] України». Привіз з собою цілу теку рисунків і ескізів. Якби цей план удався, [то] це принесло б йому, крім задоволення, значний заробіток. Хтозна, чи не зібр[ав] би суму, необхідну для викупу братів і сестер з кріпацтва.

Він почав працювати і у вересні закінчив перший випуск, який містив шіс[ть] офортів: «У Києві», «Видубицький монастир», «Судна рада», «Старости[ни]», «Казка» і «Дари в Чигирині 1649 року».

Доданий до зошиту проспект оголошував, що видання обіймає «краєвид[и] примітні за красою чи історичними спогадами: храми, кріпості, кургани і в[се] те, що час зберіг; народний побут цього часу — звичаї, обряди, віруванн[я], забобони, казки і пісні; найважливіші історичні події від Гедиміна до упад[ку] гетьманщини».

До наступного випуску, згідно з планом, мали ввійти види Чигирин[а], Суботова, Батурина і Покровської січової церкви; жанрові картини — похор[он] молодої селянки, чумацька пісня, весільний обряд, який називався перезво[ни]ни і жнива; нарешті історичні картини — Іван Підкова у Львові, Сава Чалий[ко] Павло Полуботок у Петербурзі і Семен Палій у Сибіру.

«Мальовнича Україна» повинна була стати художнім доповненням [до] «Кобзаря».

Цій меті мали служити передусім краєвиди тих місць, які ввійш[ли] в історію пам'ятними битвами за незалежність України або відомих [з] резиденції героїв цих битв. Серед задуманих і виконаних історичних карт[ин] бачимо сцени, які пробуджують національну свідомість українців (як «Да[ри] в Чигирині», яким Шевченко в листі до Бодянського дав назву «Дари Богдан[а] ві і українському народові») або увічнюють пам'ять про величезні жертви, я[кі] приніс народ у боротьбі з чужинцями (як страта Івана Підкови у Льво[ві], катування Павла Полуботка в Петропавловській фортеці і муки Семена Пал[ія] в Сибіру), або ж ті, в яких суворо засуджується зрада народу (вбивство Са[ви] Чалого).

У жанрових картинах Шевченко намагався показати найістотніші ри[си] української національної мудрості: поетичне бачення смерті («Похор[он] молодої»), філософський гумор українця («Казка про солдата і смерть[]

людяність звичаїв («Старости»), оригінальність громадських взаємин («Чума-ки») і багатство культурних традицій («Перезва»).

Все це, взяте разом, мало бути свідченням відрубного і самостійного характеру України, мало підкреслювати те, чим Україна «грунтовно відріз-няється» від інших національних спільностей.

Але в усьому цьому було приховано ще глибший задум. «Мальовнича Україна» повинна була дати українцям наочний урок патріотизму, стати для них азбукою національної свідомості.

Справа вимагала маскування — з огляду на цензуру. Шевченко здійснив його дуже вміло.

«Дари в Чигирині» відображають один з найсвітліших моментів в історії України. Рік 1649-й був роком найбільшої слави українського народу. Її принесли перемоги на полях битв під Жовтими Водами і Корсунем, під Збаражем і Зборовим. Польща, Туреччина і Москва домагалися союзу з доблес-ним гетьманом.

На картині бачимо внутрішні покої чигиринської резиденції Хмельницько-го. Три посли — турок, поляк і московит — чекають на прийом у володаря України. Багаті дари, привезені послами, контрастують із скромною обстанов-кою вітальні. Єдину її прикрасу становить малюнок козака Мамая на стіні. Подробиці цієї потрібної дипломатичної місії Шевченко знав з «Історії Русів». У ній розповідалося, що протекторат Польщі був відхилений одноголос-но. Старші члени ради на чолі з Хмельницьким готували угоду з Москвою. Проти цього виступала молодь на чолі з Іваном Богуном; вони доводили, що у Московській державі селяни знаходяться під жорстоким гнітом кріпацтва.

Шевченко вмістив під своїм офортом знаменний підпис: «Із Цареграда, із Варшави і Москви прибували посли єднати Богдана і український народ, уже великий і сильний. Султан, окрім великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвому хутрі, одяг княжий — порфири, булаву і шаблю, одначе рада (опріч славного лицаря Богуна) присудила єднать царя з московського».

Шевченко знав, що «Історія Русів» відома майже кожному освіченому жителю України. Те, що він висловив у текстівці, мало нагадати землякам, що угода козацької старшини з царатом принесла українському селянству катастрофічне погіршення умов життя і що не всі козацькі ватажки підтримали цю угоду. Шевченко нагадував, що Україна була колись «вільна і сильна».

Важко переоцінити роль, яку відіграв цей стислий, але змістовний коментар у справі пробудження національної свідомості українців під владою царя Миколи. Шевченкові вдалося обманути пильність царської цензури. Зате земляки його добре зрозуміли.

Не менш промовистим був офорт, який зображав сільський суд. Звичай передавати спірні справи на розгляд сільської старшини належав до найдавні-ших українських звичаїв. За царату цей звичай набув особливої ваги: йшлося про те, щоб не вдаватися до чужого суддівства і підтримувати дух незалежнос-ті в українському суспільстві. Нагадуючи про це, Шевченко вчив земляків, як вони повинні берегти свою національну гідність.

Навіть така, невинна, на перший погляд, чисто жанрова сцена, як заручини молодої українки, змушувала глибоко замислитися. Офорт «Старости» зображував хату, до якої ввійшли двоє старостів. Обидва перев'язані рушинка-ми — знак, що дівчина вже висловила свою згоду. Вона сама подає женихові хустку на тарілці: це вже формальні заручини.

Україна на відміну від Росії не знала примусового видання дівчат заміж, купівлі або викрадання їх. Віковічний звичай зобов'язував молодого домагати-ся руки молодої. Цій меті служила інституція старостів, в ній була закладена ідея свободи людини, така дорога кожному українському серцю.

«Казка про солдата і смерть» нагадувала про жахливі умови служби в царському війську, звідки люди поверталися в рідний край тільки для того,

щоб померти. Два пейзажі: вид Видубицького монастиря і Дніпра під Києвом чудово доповнювали цю прекрасну серію офортів.

Ледве випустивши її в світ, Шевченко вже думав про наступні. В листі до видатного харківського етнографа Цертелєва він писав: «Якби мені бог помі докончить те, що я тепер зачав, то тойді склав би руки та й у домовину. Було б з мене: не забула б Україна мене мізерного».

А трохи згодом у листі до чернігівського цивільного губернатора, клопочучи про підтримку свого видавничого заходу, доводив: «Історія Південної Росії вражає кожного своїми подіями й напівлегендарними героями, народ напрочуд оригінальний, земля прекрасна. І все це досі ніким не представлено на очі освіченого світу, тоді як Малоросія давно мала своїх і композиторів, і живописців, і поетів. Чим вони захопилися, забувши про своє рідне, не знаю. Мені здається, була б вітчизна моя найубогішою, найнікчемнішою на землі — і тоді б вона здавалася мені кращою за Швейцарію і всю Італію. Ті, хто хоч раз бачив нашу країну, кажуть, бажали б жити й померти на її чудовій землі. Що ж нам сказати, її дітям? Треба любити й пишатися своєю прекрасною матір'ю. Я, як член її великої сім'ї, служу їй якщо не на суттєву користь, то в кожному разі на славу імені Україна».

Працюючи над здійсненням свого задуму, Шевченко переживав момент великого патріотичного піднесення і сподівався, що цим самим почуттям запаляться всі, хто буде знайомитися з «Мальовничою Україною».

Хоч йому не вдалося здійснити все задумане видання, але й те, що він спромігся зробити, заслуговує в кожному разі найвищої оцінки. Ті шість офортів, імпонуючих чудовою, істинно рембрандтівською технікою і поетичним та водночас справді реалістичним способом бачення світу речей і подій, започаткували нову епоху в історії українського мистецтва, викликали низку наслідувань і запліднили уяву українців, даючи їй імпульс до щораз сильнішого і більш творчого розв'язання проблем національного існування.

XII

Хоч майже весь цей рік, 1844-й, Шевченко займався справами, зв'язаними з виданням альбому, не забував він і про літературну діяльність. Однак джерелом її тепер була не історична Україна, а сучасна — така, якою він побачив її недавно і заново пізнав.

Своє враження він висловив коротко і вичерпно у листі, написаному в кінці листопада до генерала Кухаренка: «Був я торік на Україні — був у Межигорського спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися!».

Правобережною Україною правив жорстокий і тупий солдафон, генерал Бібіков, а Лівобережною — злодій і п'яниця князь Долгоруков.

Всі залишки і навіть зовнішні ознаки давніх українських свобод були знищені дощенту.

Київський університет, тільки недавно відкритий після довгої перерви, спричиненою ліквідацією конарщини, знаходився під владою куратора генерала Траскіна, дурня і неука. Молодь, яка походила з так званих «станів податкових», тобто недворянська, не мала доступу до середніх і вищих шкіл.

Кріпаки зазнавали неймовірного гніту. Кріпацтво, яке було введено на Україні порівняно недавно, набрало тут особливо гострої і потворної форми.

Це підтвердив у своїх працях один з найсвітліших росіян того часу, дослідник становища селян Юрій Самарін, який протягом ряду років виконував обов'язки шефа канцелярії в Київському губернському управлінні.

Знову й знову вибухали селянські бунти. Вони були стихійні, неорганізовані і не мали, звичайно, жодних шансів на успіх. Але їм надавала сили революційна енергія народу.

Нечисленні, дуже обережні і помірковані польські і українські поміщики небагато могли зробити для добра темної сільської маси.

Цикл творів, джерелом яких була страшна українська дійсність, Шевченко розпочав «Розритою могилою» і «Чигирином». У квітні 1844 року у Петербурзі закінчив «Сову», а в червні написав сатиричну поему «Сон».

Він назвав її комедією — напевно, в тому розумінні, в якім Данте назвав свої безсмертні пісні.

«Сон» — твір цілком оригінальний, хоч на ньому позначилося вивчення альманаху «Незабудка», листів з еміграції Міцкевича, а також «Історії Русів».

У «Незабудці» Шевченко прочитав найновішу фантастичну повість Елеонори Штюрмер під назвою «Варфоломей у хмарах». У «Вступі» до третьої частини «Поминок» прочитав: «Петербург», «Пам'ятник Петру Великому» і «Парад».

А в «Польському пілігримі» такі слова: «Деспотизм обмежувався пригнічуванням власних рабів і часто перебував у згоді з сусідами-республіканцями; царизм же невідривний від пропаганди, за своєю природою він мусить підкорювати і розширюватися».

В «Історії Русів» він читав: «Малоросійські полки, які провадили будівництво ліній і каналів, були поділені на великі відділи, або корпуси... Вони осушували непрохідні болота і копали канали, щоб кораблі могли проходити до Санкт-Петербурга, міста, яке государ збудував під своїм іменем на самих північних болотах у гирлі Неви; збудоване на палях і насипах, воно стало могилою для множества людей, які загинули від вологи, виснаження й холоду».

У «Сні» Шевченко творив суд над царизмом, над монархічним урядом і його слугами.

Простонародний, гротесковий стиль деяких сцен твору нагадує народний вертеп, стільки тут жовчі й сарказму, стільки живого кріпацького гніву.

Картини, які поет бачив під час уявного польоту над просторами імперії, пробуджували ненависть.

Ось рідна земля, українська земля, полита кров'ю і розтоптана, задавлена страшною неволею і панщиною.

Ось Сибір, де живуть і страждають закуті в кайдани або прикуті до тачок політичні засланці різних національностей.

Ось болота на Неві, град Петра, який стоїть на кістках тисяч запорозьких козаків. Ось фортеця на острові, і церква, і башта з ідіотським височенним шпилем, піднесеним, як дубина, над усією столицею, над усією Росією... І привид замученого в підземеллях фортеці Павла Полуботка...

Нарешті — вершник на мідному коні, який, гарцюючи на скелі, топче, здається, увесь світ...

На цоколі напис — «Первому Вторая».

Шевченко пояснив:

Це той **первий**, що розпинав
Нашу Україну,
А **вторая** — доконала
Вдову сиротину.

Петро Перший і Катерина Друга — два тирани, два гнобителі українського народу.

Шевченко змалював у «Сні» і військовий парад та асамблеї при дворі Миколи. Царя показав у вигляді ведмедя, царицю змалював чаплею, а сановників — кабанами.

І з натхненням пророка, який бореться за щастя вітчизни, кинув гнівне запитання до бога:

Чи довго ще на цім світі
Катам панувати?

У тій суперечці, яку Міцкевич вів з Пушкіним на тему царату, Шевченко стояв на боці Міцкевича.

Ось і знову Шевченко зустрівся із своїм давнім другом Михайлом Щепкіним.

Актор приїхав до Петербурга на гастролі. Він грав у «Москалі-чарівниках» і «Наталці Полтавці», викликаючи небачене захоплення петербурзьких малоросів.

Під впливом цих настроїв Шевченко знову звернувся до драматургії. Він переклав свого «Назара Стодолю» українською мовою. Влаштував вистави кількох українських п'єс силами гуртка студентів Медичної академії. Писав до Кухаренка: «Отамане! Якби ти знав, що тут робиться! Тут робиться таке, що цур йому і казать! Козацтво ожило!!!!».

Два останні слова в супроводі аж чотирьох окликів сказали козацькому генералові більше, ніж увесь лист.

Шевченко тяжко переживав гіркоту принижень, які випали на долю його народу і гіркоту неволі, в якій перебували його брати і сестри.

Сильний і мужній характер не завжди рятував його від депресії.

Звертаючись у вірші до Щепкіна, Шевченко просив поради:

Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити?!..

Через два тижні він написав вірш «Гоголю».

Він не знав особисто автора «Мертвих душ», але захоплювався його творами, особливо «Тарасом Бульбою». Шевченко не надавав ваги тому, що Гоголь розробляє українську тематику як великоруський, а не український письменник.

Він звертався до нього як до друга. Жалівся йому:

Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни.
Не заріже: викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві...

При своєму реалістичному світосприйнятті, Шевченко належав до ентузіастів. Тому він нерідко віддавав свою любов людям, про яких мав надто однобоке уявлення. Гоголь полонив його великим літературним талантом і глибоким співчуттям до людського горя й страждання.

Шевченко не розумів, що в багатьох письменників роздвоєння між особистим життям і творчістю приводить до прикрих несподіванок.

Шевченко цього роздвоєння не знав. Його особисте життя і його творчість були в повній гармонії.

Гребінка і далі влаштовував у себе літературні п'ятниці.

Шевченко часто зустрічався там з Момбеллі. Молодий офіцер палав невситимим жаданням перетворити світ. Його дотеперішній вчитель і ідейний наставник Фур'є нині здавався йому занадто вже поміркованим у проектах реформ.

Момбеллі сміявся і сердився, розповідаючи Шевченкові, що Фур'є допускає існування монархії у своєму реформованому суспільстві.

Момбеллі тепер став запеклим республіканцем. Він хотів силою повалити царат, оголосити конституцію, скасувати кріпосне право, на державні посади поставити людей шляхом виборів, запровадити релігійну терпимість. Шевченко з подивом поглядав на цього блискучого офіцера гвардії. Царської гвардії! Він показав йому свої останні вірші. Момбеллі був у захопленні.

Зі слів приятеля Шевченко зробив висновок, що серед молоді зароджується нова революційна організація, що вже є кілька осіб, які до глибини душі ненавидять похмуру російську дійсність — ентузіастів, готових на все.

Душею цього гуртка був молодий кандидат права Михайло Петрашевський. Він мав величезну бібліотеку, укладену з книжок з філософії і економіки, нелегально виданих за кордоном. Він приятелював з багатьма поляками і охоче приймав їх у себе, в своєму дерев'яному будиночку в Коломні.

Невдовзі Шевченко через Момбеллі познайомився з молодим студентом-філологом, який підтримував тісні стосунки з Петрашевським. Студент говорив про нього з побожністю. Запевняв, що Петрашевський здійснить справу великої історичної ваги. Студент справляв враження місіонера зі своїми блакитними очима і дитячою усмішкою. Він писав вірші, пройняті громадянським завзяттям і благородним пафосом. Один з цих віршів починався словами: «Вперед! без страха и сомненья на подвиг доблестный, друзья!».

Деякі товариші студента вважали цей вірш свого роду гімном революційної молоді.

Звали студента Олексій Плещеєв.

Момбеллі розповів Шевченкові про випадок, який нещодавно трапився в Царськосельському ліцеї. Шкільне начальство знайшло в одного з ліцеїстів рукопис опери-буфф під назвою «Похід на Хіву». В ній було висміяно керівника нещасливої хіванської експедиції генерала Перовського. В'їдлива сатира не пощадила й багатьох інших сановників; найгидкішим вийшов рідний брат генерала, міністр внутрішніх справ.

Слідство викрило автора. Ним був п'ятнадцятирічний учень. Він, як виявилося, часто відвідував квартиру Петрашевського. Граф Олексій Орлов ввелів установити над Петрашевським негласний нагляд. Той зорієнтувався в ситуації і на якийсь час припинив прийом гостей.

Це не перешкодило йому, як і кільком його друзям, зокрема Штрандманові, взяти участь у підготовці «Кишенькового словника іноземних слів», який у замаскованій від цензури формі подавав відомості про найважливіші суспільні ідеї, філософські течії і наукові відкриття. Це була мала енциклопедія передової науки про світ. Саме тоді пішла до друку перша частина — від «А» до «Мар».

Шевченко був одним з перших, хто читав словник і збагатив свої знання про суспільне життя новими ідеями.

Момбеллі, щиро прив'язаний до Тараса, згадував потім у своїх записках: «Він середнього росту, широкоплечий і взагалі міцно збудований, сильний; в талії широкий внаслідок особливої будови кісток, але зовсім не товстий; обличчя має кругле, бороду і вуса завжди вибриті, тільки бакенбарди навколо обличчя, волосся стрижене по-козацькому, але зачесане назад, він не брюнет і не блондин, але швидше брюнет — зважаючи на відтінок волосся і колір засмаглої шкіри; риси обличчя звичайні, поведінка і загальний вираз фізіономії свідчать про сміливість, невеликі очі виблискують енергією. Йому тепер років сорок чи тридцять п'ять, але швидше тридцять п'ять».

В кінці січня 1845 року Шевченко одержав лист від княжни Рєпніної. Вона повідомляла йому про смерть батька. Описувала похорони. Старий князь ще за життя наказав, щоб його поховали в Густинському монастирі. Коли траурна процесія наблизилася до Прилук, місцеві жителі випрягли коней і самі повезли сани з труною. Якраз розгулялася завірюха і вітер бив прямо в обличчя. Але люди любили й шанували цього росіянина, який не тільки не кривдив їх, але ще й добро робив, який поважав їхні національні інтереси. Тому і йшли проти вітру й завірюхи.

Шевченко задумався: якби таких росіян, таких поміщиків було побільше...

Однак одразу ж пригадався йому Енгельгардт. І Селецький. І інші, яких було легіон.

У Шевченка визрівала думка податися на Україну. Цього разу надовше. Тягнули його туди справи. Він відчував, що тільки там його талант розвинеться вповні, там відкриється для нього поле для великої праці. Він не уявляв собі, яка то буде праця, не укладав жодних планів; знав однак, що не обмежиться малюванням картин і писанням віршів.

Він хотів ще глибше проникнути в історію своєї країни, на власні очі побачити те, що залишилося від давніх і прадавніх часів, ще краще взнати своїх земляків — закріпачених селян.

Дня двадцять другого березня Шевченко подав до ради Академії мистецтв прохання про видачу диплома.

Того ж дня рада присвоїла йому звання вільного художника.

Вона погодилася також на його виїзд «до губерній малоросійських з метою виконання художніх робіт».

Подорожня, яку вручили Шевченкові в секретаріаті Академії, точно визначала маршрут: Москва, Тула, Орел, Кроми, Глухів.

Взявши з собою добрий запас малярського приладдя, олівців і фарб, сповнений добрими надіями, наперед переживаючи радість мандрівки, наперед відчуваючи щастя і смуток зустрічей з близькими серцю людьми, Шевченко вирушив на схрещення українських доріг.

●

Далі буде.

Вернісаж

Художник Михайло Осіньчук. *1932.*

Руді вітри, сніги руді й хрущі.
Іржею пагонів з чорноземів похмурих
Продерлись в світ рудий руді дощі.
Хто і кому надав злочинне право
Абияк возвести зловісся те
В самому серці? Сивіє держава:
Що́, як отрута в генах проросте?!
...Іржавий ліс стоїть, немов савана.
Живиця скапує з іржавої сосни.
Іржавий пил прикрив усе, як саван,
Й не треба вже ні літа, ні весни.
Іржавий ліс. Пустеля. Мертва зона.
Апокаліпсис? Марсіанський краєвид?
Табличка: «Дихать і ходити заборонено!»
І незбагненне: «Не торкатися трави!»

ПАМ'ЯТІ ІВАНА МИКОЛАЙЧУКА

Ти помираєш не від куль і ран,
І не від старості. Це за талант — розплата.

Віват тупим бездарам! Хай бур'ян
В мистецтво лізе, як у власну хату!

Віват кротам, лакузам, брехунам,
Горбам і спинам, заздрості і злості!

...Пливе над Україною труна,
Невідворотна, як підступний постріл.

Нема Івана. Вже мовчить Іван.
Мовчать затято вулиці і весни.

І треба вмерти, щоб почуть:
— ТАЛАНТ!..
Який пронизливий талант небесний...

●

**Вітаємо відомого українського письменника,
члена редколегії нашого журналу
ЮРІЯ МУШКЕТИКА
із шістдесятиріччям.
Бажаємо творчої снаги і міцного здоров'я!**

Проза

Єжи ЄНДЖЕЄВИЧ

УКРАЇНСЬКІ НОЧІ, АБО РОДОВІД ГЕНІЯ

Повість про Шевченка

Частина третя

У КОЛІ БРАТЧИКІВ

I

Кінчалася перша половина XIX століття. Хоч здавалося, що настала тиша, все ж то тут, то там чулися підземні громи. Стару Європу поволі заступала нова. Цією молодою Європою верховодив здібний та енергійний генуезець Джузеппе Мадзіні, який уже в студентські літа запалився священним ідеалом вітчизни й свободи.

Заарештований тоді за участь у русі карбонаріїв, він багато думав у в'язниці й дійшов висновку, що італійський рух досі не увінчався успіхом тільки тому, що в ньому не брав участі народ.

Мадзіні спромігся надихнути любов'ю до вітчизни широкі маси італійських селян, ремісників та лацароні. Одним із найактивніших однодумців і сподвижників Мадзіні став моряк із Ніцци Джузеппе Гарібальді.

Уся тогочасна італійська література з величезною силою виражала ідею, якій служили ці два великі італійці: ідею нації. У першій половині XIX століття на всьому Апеннінському півострові виникали, гинули під ударами тиранів і знов відроджувалися таємні організації патріотів.

За рік перед кривавою драмою російських декабристів було викрито революційну організацію в Мілані. Її керівники Фредерік Конфалоньєрі, Каетано Кастіліа, П'єтро Борсієрі й багато інших були засуджені до страти. Згодом їх помилували і ув'язнили в фортеці Шпільберг у Моравії, де вже давно задихалися від могильного повітря казематів Сільвіо Пелліко, П'єтро Марончеллі та інші видатні патріоти.

У 1826 році, дізнавшися про страту Пестеля і його товаришів, Луїджі Анжелоні сказав: «Іскри від італійського вогню запалили полум'я свободи... на мерзлій землі Петербурга».

1845 року, в дев'ятнадцяту річницю петербурзької страти, Мадзіні

Продовження. Поч. у №№ 10, 11 1988, j. 2 ц. р.

опублікував своє «Звернення до росіян» — «Індіріццо аі рушші». Він хотів і їх прилучити до Молодої Європи. Можливо, він згадав про опубліковане два роки тому в одному з французьких журналів повідомлення про викриття організації серед офіцерів корпусу Гейсмара?

Ця організація, якщо вона справді існувала, була так швидко ліквідована, що не могла дати ніяких наслідків. Звернення Мадзіні залишилося без відгуку.

У державі Миколи не було чутно про якусь революційну діяльність. Молода Росія ще не народилася. Тільки поляки невтомно боролися, гинули на шибеницях, ішли в Сибір або на кавказьку лінію, гнили по в'язницях — і створювали все нові підпільні організації.

Мадзіні говорив: «Мучеництво ніколи не буває безплідним». З цих міркувань він підтримував усі проекти повстання, які йому підсували однодумці.

У 1844 році виникло заворушення в Калабрії, але відразу було придушене. Загін повстанців ледве налічував дев'ятнадцять чоловік. Їх схопили і роззброїли. Провідці Аттіліо і Еміліо Бандьєра, а також Доменіко Мора, молоді офіцери австрійського флоту, загинули від куль карального загону бурбонських солдатів.

Звістка про їхню смерть сколихнула громадську думку півострова. Їхні імена стали бойовим гаслом усіх італійських патріотів, які проголосили: «Кожна програна битва — крок до перемоги поневоленого народу».

Саме в цей час один абат із Туріна, якийсь Вінченцо Джоберті, видав книжку «Про духовну і громадянську перевагу італійців». Книжка мала великий розголос. Джоберті, як і Мадзіні, палко вірив у велику місію італійців і проповідував її з упевненістю пророка.

Років тридцять не сходила з італійських сцен трагедія, яку створив у в'язниці Сільвіо Пелліко. Її героїнею була Франческа з Ріміні. Та сама, яку обезсмертив у «Божественній комедії» Данте.

Коли великий актор Густаво Модена промовляв натхненну строфу:

За тебе, за тебе, країно мужніх синів,
Італіє моя, ми станемо до борні
В час, коли тебе зневажають. Хіба ти не найпрекрасніша
З усіх країн під сонцем?
Хіба ти не є матір'ю всіх мистецтв, о Італіє,
Прах твоєї землі хіба не є прахом героїв?—

зал вибухав бурею оплесків.

Італійські письменники вміли виразити і осмислити те, що відчував народ. А в народі наростали приховані революційні сили, так, як наростає лава в глибині кратера Етни.

Історія визвольних рухів у Європі XIX століття є водночас історією в'язниць. Усі в'язниці підлягали одним і тим самим законам. Усі вони були перероблені із старих фортець або старих монастирів. Їхні режими, розраховані на те, щоб викликати розпач, апатію і божевілля, були немовби скопійовані один з одного. І в усіх в'язницях сиділи схожі між собою люди, які однаково почувались. Вони мали право називатися братами, хоча думки їхні часто були несхожими, а серця билися для різних ідей.

Сільвіо Пелліко на початку свого четвертого десятиліття, коли вже вийшов на волю, написав книжку «Мої в'язниці». Ця спокійна і проста розповідь про історію мученика більше зашкодила Австрії, аніж програна битва.

Перед тим, як кинути до Шпільберга, його було ув'язнено в Мілані, в келії старого монастиря, з цинковим дахом, високій і тісній, мов труба, нестерпно холодній взимку і схожій на розпечену піч влітку.

Згодом він сидів у страшному тайникові на найвищому поверсі Палацу дожів у Венеції, а також на острові Сан-Мікеле, біля Мерано, який пізніше став міським цвинтарем.

Волею випадку так само називалася в'язниця, за мурами якої був живцем похований Бланкі. Монастир Монт Сен-Мішель з часів середньовіччя виконував подвійну функцію: релігійну і поліцейську. Революція зруйнувала Бастілію, але не зачепила Монт Сен-Мішель. Його тільки було названо «Скелею свободи».

Під час коротких прогулянок Бланкі розглядав чудеса розкішної готичної архітектури — мереживо різьби на похмурих арках галереї, гранітне подвір'я, перетворене мистецтвом у міфічний сад з гранітними квітами, і дивні вікна, звідки струменіли смуги неземного світла. Він зневажав це диво, повставав проти мистецтва, проти цих витворів середньовіччя. Готика гнітила його. Майбутнє світу уявлялось йому в класичних формах, гранично ясних і простих.

Пелліко був і залишився до кінця життя християнином, Бланкі ж — революціонером, байдужим до релігії. Але життя зблизило і поєднало все, що було в них протилежного, а спільність їхньої долі дає право говорити про духовне братерство обох апостолів свободи.

Бланкі, поряд з політикою й історією, вивчав у в'язниці літературу. Читав багато й охоче. Улюбленим його твором була ...книжка Пелліко. Він підкорявся тільки розумові. Хтозна, чи не завдяки цьому він витримав довгі роки страждань.

Він ніколи не забував слів, які італійський в'язень написав ніби спеціально для нього: «...І незважаючи на все, навіть у похмурій глибині в'язниці, відчувається розкіш життя, коли подумаєш, що справжнє добро перебуває у власній свідомості, а не в речах зовнішніх».

Традиції російських в'язниць нічим не поступалися французьким чи австрійським. Сумну славу мали Петропавловська фортеця на Заячому острові, а також Шліссельбурзька, розташована при витокові Неви з Ладозького озера. На головному наріжнику першої з цих фортець були страчені п'ять декабристів. У Петропавловській і Шліссельбурзькій фортецях перебували часом десятиліттями найвидатніші борці за свободу.

На західних землях були відомі казематы в Модліні й Замості, а також варшавська та київська фортеці.

Крім цього, по всіх закутках імперії справно функціонували більші й менші місця ув'язнення. Як і скрізь по Європі.

Миколаївська Росія, однак, брала гору над іншими європейськими державами тим, що, крім тюрем, мала ще в своєму розпорядженні Сибір, а також дві «лінії»: туркестанську і кавказьку. Три дороги смерті.

На цих трьох дорогах найбільше лягло кістьми поляків і українців.

Під час своєї мандрівки по землях колишньої Запорозької Січі Шевченко своїм звичаєм розмовляв з людьми, записував почуті пісні й перекази.

Люди на Катеринославщині співали:

Ой полети та полети, чорная галко,
Та на Дон рибу їсти,
Ой принеси та принеси, чорная галко,
Од Калниша вісті.

Це була пісня про Петра Калнишевського, якого народ любовно називав Калнишем.

Шевченко знав трагічну історію останнього кошового отамана запорозьких козаків. Калнишевський у 1775 році здався без бою військам Катерини, які оточили Січ. Незважаючи на це, Катерина зіслала його, але, всупереч чуткам, що ходили в народі, не на Дон, а в Соловецький монастир.

Калнишевському було тоді 84 роки. Його вкинули до льоху під однією з кріпосних веж, куди не проникало денне світло. Їжу подавали через невеликий отвір. На свіже повітря виводили тільки у великі свята, та й то на одну-дві години. Нечистоти в льоху ніколи не прибирались. Пацюки повигризали в тілі ув'язненого глибокі рани, і монастирське начальство звернулося до Петербурга з запитанням, чи можна йому дати палицю, щоб боронитися від пацюків.

У таких умовах Калнишевський провів двадцять п'ять років. У 1801 році, в зв'язку з коронацією Олександра I, йому оголосили амністію, але Калнишевський не захотів з неї скористатися. Незабаром він помер, маючи 112 років.

У державі Миколи жандарми і таємна поліція користувалися заслуженою пошаною. Третій відділ, який керував їхньою роботою, становив універсальну інституцію, що здійснювала нагляд над державою, проникаючи у всі ділянки життя. Це було «слово и дело государево».

Задуми деспота-царя реалізував Третій відділ. Микола ненавидів поляків і зневажав малоросів. На Україні, де і ті, й інші перебували в стані постійного бродіння, царська охранка мала чимало роботи.

У п'ятдесятих роках Третій відділ головну увагу приділяв польській еміграції, що не знала втоми в розповсюдженні волелюбних ідей і безперервно посилала на Україну та в Польщу численних емісарів.

Еміграційна польська демократія була немовби цементом, який скріплював у єдине ціле різнорідні елементи міжнародної еміграції. Третій відділ прекрасно це розумів.

У грудні 1840 року Міцкевич почав викладати слов'янську літературу в Колеж де Франс. Уже в першій лекції він заявив:

«Мова і література зв'язують у єдиний вузол наші народи; завдяки літературі ми всі відчуваємо себе братами і синами однієї вітчизни. Це єдина ділянка, яка є нашою спільною власністю, і цінність її всіх нас однаково хвилює. Єднаймося ж на цьому нейтральному полі, єдиному, нейтральність якого всі ми шануємо. Це поле мислі нагадує мені стіни цієї школи. Тільки тут можуть без взаємного недовір'я зустрітися поляк і росіянин, чех-гусит і чех-католик, моравський брат і чернець з гори Афон, іллірієць, який пише глаголицею, і серб, що послуговується кирилицею, литвин і козак. Так, панове, в стінах цього залу я хочу бачити символ нашого майбутнього єднання».

Аудиторію Колеж де Франс із самого початку складали представники різних слов'янських народів. На вступну лекцію прийшов серед інших українець Микола Савич, який колись, ще будучи студентом, познайомився з Міцкевичем у Харкові. Проте він не посмів підійти до професора. Записи лекції він заховав і таємно привіз на Україну.

У 1844 році помер граф Бенкендорф, і його місце в Третьому відділі посів граф Олексій Орлов. Саме в цей час на півдні Королівства було викрито таємну повстанську організацію з досить радикальною програмою. До організації належали переважно селяни. Керував ними ксьондз, син кріпака, Пьотр Сцегенний.

Він розповсюджував у народі «Золоту книжечку», у якій можна було прочитати й таке: «Під час минулих воєн польські пани наказували війську, яке складалося з селян і міщан, бити російське військо, також складене з селян і міщан. Російські пани також наказували своєму війську бити польське військо. В майбутній же війні стануть польські і російські селяни й міщани з одного боку, а польські і російські пани з другого боку. Селяни будуть стріляти не в селян, а в панів».

У Варшаві, Ломжі й Любліні жандарми ще раніше натрапили на сліди змови, яка немовби продовжувала конарщину. Її привідця, син кармазина і землевласника Едвард Дембовський, мав зв'язки із Сцегенним. У Варшаві він підтримував богему й ентузіастів. Дембовський прагнув до радикального розв'язання суспільних проблем, залучив до руху численну масу ремісників, челядників, чиновників, учнів середніх шкіл і людей фізичної праці.

Переслідуваний поліцією, він утік до прусської Польщі, застав там широко розгалужене товариство, яке називалося «Плебейською спілкою». Очолював його друкар, син рибалки, Валента Стефанський.

Крім цього, у Великопольщі діяв недавно утворений Центральний Комітет Демократичного Товариства. На чолі комітету стояв молодий доктор філософії, син познаньського шевця Кароль Лібельт.

У Брюсселі Генрік Каменський під псевдонімом Філарета Правдовського видав брошуру «Про життєві істини польського народу», у якій розвинув ідею «суспільної революції», цебто поєднання боротьби за незалежність із наділенням землею селян. Брошура розійшлася по всій Польщі.

Олексієві Орлову було над чим замислитися. Ще кілька років тому журнал «Телескоп» опублікував перший «філософський лист» Чаадаєва. Власті швидко зарадили справі: автора запроторили до божевільні. Важко було, однак, виловити по всій Європі і кинути за грати тих, хто атакував царат і поширював передові суспільні ідеї.

Орлов знав, що російські революційні рухи, незважаючи на їхню обмеженість і незрілість, а часто навіть наївність, досі завжди були пов'язані з польським національним рухом.

З погляду шефа жандармів це було небезпечне явище. Він знав про опублікований у «Польському демократі» коментар щодо литовських подій у корпусі Гейсмара: «Все швидше наближається нова епоха, велика епоха для поколінь слов'янського племені. Недаремно сказав пророчі слова Пестель, умираючи на мученицькім помості: «Що посіяно, те зійде... Благословенні кров і муки страдників, немов небесна роса, яка запліднює і живить поле свободи. У багатостраждальному й посмертному житті своєму Польща приймає найвищу шану від російських патріотів... Честь принципам, які утверджують довір'я і любов між людьми й народами».

Тут уже виразно відчувалась ідея слов'янської солідарності, ворожої царатові. Орлов знав, що для царату такий панславізм становить смертельну небезпеку.

У тридцятих роках у Празі й Відні діяли товариства, які займалися вивченням слов'янських мов і літератур. Незабаром ці товариства зайнялися також політичними справами. Вони почали проголошувати ідею об'єднання слов'ян у федеративну республіку, в якій усі народи мали б різні права, а також власні уряди і власну державну організацію.

Обидва товариства, празьке і віденське, установили зв'язки з таємними польськими організаціями, особливо з Товариством польського народу.

Тим часом у Братіславі виникло конкуруюче товариство, що також

пропагувало панславізм, але під гегемонією царя. Братіславська організація складалася переважно з верхівки протестантських теологів, але захоплювалась ідеями російських учених славістів, які згідно з відомою формулою міністра освіти Уварова, вважали православ'я одним із трьох стовпів Слов'янщини.

Графа Бенкендорфа, котрий ще був тоді живий, Братіслава мусила дуже зацікавити.

Слов'янська ідея поширювалась також у Вроцлаві, де навчалося багато польської молоді. Тут часто відбувалися наради керівників таємної організації. Вроцлав був місцем зустрічей політичних діячів і письменників. Через Вроцлав переправлялася нелегальна література з Заходу на Схід аж до Львова і Києва.

Протягом ряду років при університеті існувало Літературно-слов'янське товариство. Членами його були поляки, чехи і лужичани. З поляків сюди входили ксьондз Юзеф Шафранек, радикал із Шльонська Ришард Бервінський, поет і щирий друг Едварда Дембовського, а також Еварст Естковський, видатний педагог і публіцист.

Під виглядом наукової праці товариство провадило політичну пропаганду. Графа Бенкендорфа це дуже непокоїло.

Незабаром прусська поліція ліквідувала організацію. Звістку про це зустрів із задоволенням граф Олексій Орлов, який узяв на себе нелегкі обов'язки свого попередника.

У Кракові організаційними справами слов'ян, як поляків, так і чехів, керував приватний учитель, син економа, Леслав Лукашевич. За його ініціативою польська і чеська молодь склала на могилі Костюшка присягу братерства.

Російська поліція і тут доклала рук, щоб розгромити організацію. У Варшаві пропагандистами слов'янської ідеї були місцеві спадкоємці Національного карбонаризму — Густав Егренберг і Олександр Венжик. Вони накреслили план федерації вільних слов'янських республік на засадах повної рівноправності.

Обидва надавали великого значення пропаганді у війську і співробітництву з російськими змовниками. Обидва разом з Міцкевичем вірили в особливу місію Польщі.

Після розгрому конарщини їх заслали на Сибір. Тоді виступив на сцену московський історик Микола Погодін і надіслав міністрові освіти дві пам'ятки, які були немовби програмою російського слов'янофільства.

Польському месіанству Погодін протиставив месіанство російське. «О Росіє,— вигукував він у одній із пам'яток,— тобі, тобі судилося довершити, увінчати розвиток людства».

Наслідком того, що уряд зрозумів користь цієї ідеї, була згода на відкриття в кількох університетах кафедр слов'янознавства, а також асигнування коштів на виїзд молодих учених до слов'янських країн.

Міністерство освіти детально інформувалося про панславістський рух за кордоном. Одним із перших стипендіатів уряду був ад'юнкт Харківського університету Ізмаїл Срезневський.

Перед від'їздом він одержав у міністерстві докладний маршрут, старанно розроблений Третім відділом. До цього маршруту входила і Братіслава.

Головна різниця між слов'янофільством українським і російським полягала в тому, що українські слов'янофіли вважали український народ відрубним від інших слов'янських народів, який, отже, має право

на самостійний розвиток, з чим не погоджувалися слов'янофіли російські.

В організаційному відношенні українське слов'янофільство вже давно було задушено внаслідок заборони масонських лож і розгрому тих груп, які брали участь у змові Пестеля.

Але слов'янська ідея продовжувала нуртувати в українському суспільстві аж до середини століття.

II

У кінці XVIII століття національний український дух знаходив вияв у діяльності ряду осіб шляхетсько-поміщицького походження, які жили в Новгород-Сіверську і навколишніх повітах. У самому місті існували два солідні наукові осередки: Головна народна школа, перейменована пізніше в гімназію, і духовна семінарія. Вони зуміли об'єднати навколо себе низку таких видатних особистостей, як Іван Халанський, педагог і вчений, Михайло Марков, збирач і дослідник чернігівської старовини, Володимир Сокальський, останній архімандрит Запорозької Січі, Федір Туманський, член-кореспондент Петербурзької Академії наук і Наукового товариства в Геттінгені, Архип Худорба, автор «Історії України», архімандрит Мельхіседек Значко-Яворський, відомий з історії Коліївщини, Григорій Полетика, історик, вихованець Віленської академії, Опанас Лобисевич, літератор і громадський діяч, Андрій Пригара, автор монографії про Новгород-Сіверський, нарешті Варлаам Шишацький, ректор семінарії, вчений-теолог, який у 1812 році хотів з допомогою Наполеона відбудувати вільну Україну, за що згодом цар Олександр суворо покарав його, ув'язнивши в Спасо-Преображенському монастирі.

Цьому гуртку українських патріотів, яких називали автономістами, сприяли князь Олександр Безбородько, державний діяч і меценат мистецтва, а також його брат Ілля, засновник відомого ліцею в Ніжині.

За межами міста, в Понурівці, спадковому маєтку відомої аристократичної родини Міклашевських, був ще один осередок культурного життя.

Старшу генерацію цієї родини репрезентував Михайло Міклашевський, чоловік світлого розуму, приятель Архипа Худорби і князя Михайла Рєпніна, російський сенатор і український автономіст, автор проекту відродження козаччини.

Молодшу репрезентували: його син Олександр, а також два зяті — Олександр фон дер Брігген і Михайло Судієнко. Всі троє належали до гуртка декабристів.

Михайло Міклашевський був зятем Іллі Безбородька. Власне в палаці останнього, в Гриневі, було знайдено примірник «Історії Русів», авторство якої — помилково, як виявилося згодом,— приписували Кониському.

У першій чверті XIX століття осередком української політичної думки на певний час стала Полтава. Високопоставленим протектором української діяльності був князь Михайло Рєпнін, головними представниками — Іван Котляревський і Василь Лукашевич. На Полтавщині в цей час поширювалася в численних списках «Історія Русів».

Нове покоління української інтелігенції, частково пов'язане з підпільним російським рухом, уже дотримувалось ліберальніших

ідей, ніж новгородсько-сіверські автономісти. Незабаром осередком української культури, яка пробуджувалася до нового життя, став Харків.

На інтелектуальне життя всього краю благодатно впливав недавно відкритий, перший на українських землях університет. Розквіт цього закладу припадає на четверте і п'яте десятиліття.

Крім Гулака-Артемовського, в університеті викладали такі видатні професори, як Михайло Лунін, історик Ізмаїл Срезневський, фольклорист, а також Амвросій Метлинський, письменник та історик літератури.

Помітний слід в історії університету залишили польські вчені Альфонс Валіцький, професор грецької літератури, Олександр Міцкевич, професор римського права, який переїхав сюди з Києва, та Антон Шагін, старий віленський астроном.

Оскільки в Харкові, де налічувалося тоді сорок тисяч жителів, переважали поляки, то не дивно, що і в університеті з п'ятисот слухачів половину становили студенти польської національності. Польську мову там вивчали разом із французькою й німецькою.

Срезневський був учнем Даниловича і йому завдячений своєю любов'ю до вивчення історії України. Росіянин за походженням, він багато зробив для української культури, передусім як видавець збірки українських історичних пісень і дум під назвою «Запорожская старина».

Крім названих осіб, у Харкові працював також росіянин, але пов'язаний з українським національним рухом, Іван Бецький, який у 1843—1844 рр. видав чотири зошити альманаху «Молодик». У другому зошиті він опублікував твори Шевченка, Метлинського і Костомарова.

Микола Костомаров, росіянин по батькові і українець по матері, був тільки на три роки молодший від Шевченка, але виховувався в умовах, незрівнянно сприятливіших.

У 1834 році Костомаров вступив до Харківського університету. З осені наступного року жив на квартирі в Гулака-Артемовського, який був тоді професором російської історії.

Артемовський займав на околиці міста дерев'яний одноповерховий будиночок, звернений фасадом до вулиці, що виходила в поле. Поблизу розкинувся старий цвинтар з невеликою церковкою. Студенти жили в двох флігелях. Домашнім учителем дітей господаря був сам Амвросій Метлинський.

Артемовський розповідав своєму учневі про Міцкевича, який перебував у Харкові десять років тому, про Миколу Савича.

Савич уже давно закінчив навчання, відбув службу у війську, одержав у спадщину маєток по батькові і перебрався на Сену.

Під впливом атмосфери, яка панувала в університеті, й завдяки спілкуванню з Артемовським і Метлинським, Костомаров зацікавився етнографією та історією України. А під впливом Луніна, визначного представника школи художників-істориків, закохався в історіографію.

Від Срезневського Костомаров перейняв культ Слов'янщини і обізнаність із науковим доробком слов'янофілів, особливо чеських. Знайомство з «Історією Русів», а також з українськими піснями, виданими Максимовичем і Срезневським, привело до того, що Костомаров відчув себе українцем. Невдовзі він навчився розмовляти по-українському і навіть почав писати цією мовою вірші та драми. Наукові та літературні інтереси спонукали Костомарова вивчати інші мови. Він вивчив польську, чеську, німецьку та французьку.

Після одержання ступеня магістра Костомаров влаштувався вчителем гімназії в Рівному і водночас клопотався про призначення його ад'юнктом історії в Київському університеті.

У червні 1845 року він подався до Києва, куди одночасно прибула його мати для влаштування спадкових справ, що виникли після смерті її чоловіка.

У Києві Костомаров спочатку поселився з Опанасом Марковичем, великим любителем української мови та етнографії. Зблизився також із Пантелеймоном Кулішем і щиро заприязнився з Миколою Гулаком, кандидатом Дерптського університету.

Поступово при ньому згуртувалась українська молодь, яка палко взялася за вивчення історії рідного краю, життя і творчості народу.

Микола Гулак, син полтавського поміщика, виніс із навчання в Дерпті грунтовне знання філософії та польської й німецької мов. У Дерптському університеті він приятелював з багатьма поляками, котрі, як майже всі тогочасні польські студенти, тою чи тою мірою належали до патріотичних гуртків. Особливо цінною була для Гулака дружба з молодим поетом Едвардом Желіговським, який, хоч і був шляхтичем за походженням, дотримувався передових суспільних ідей і виступав на захист кріпаків.

Після виїзду з Дерпту Гулак прибув до Києва і тут у 1844 році вступив на службу до канцелярії київського генерал-губернатора Бібікова.

Зблизившись із Костомаровим, він запалився ідеями слов'янофільства. Зав'язав листування з Вацлавом Ганкою.

Гулак відзначався серйозністю, прямим характером і розсудливістю. Перейнятий духом польських таємних товариств з їхньою революційною тактикою, він мріяв про створення подібної організації української.

Прагнучи й далі поглиблювати знання і патріотичні почуття, він приятелював з кількома молодими ентузіастами, такими як Олександр Навроцький, поет, Василь Білозерський, студент філософії, і вже згадуваний Опанас Маркович.

До цього гуртка ввійшов також Пантелеймон Куліш.

Вважаючи, що в Петербурзі легше буде знайти кошти для українських видань, Куліш розпочав клопотання про переїзд на Неву. За порадою Михайла Грабовського він послав кілька розділів свого роману «Чорна рада» Плетньову, ректорові університету. Плетньов, якому цей твір сподобався, домігся для Куліша посади вчителя в п'ятій петербурзькій гімназії. Одночасно Куліш дістав посаду викладача російської мови в університеті.

Грабовський палко рекомендував Куліша своїм приятелям у Петербурзі: Пшецлавському, Ржевуському і Головінському.

Після смерті славіста Прейса Куліш одержав в університеті стипендію для навчання за кордоном з тим, щоб потім посісти кафедру славістики.

Перед від'їздом за кордон він поїхав до родичів у Вороніж, а звідти у Мотронівку, маєток Білозерських, і там заручився з сестрою Василя Ганною.

На якийсь час він затримався в Києві, де відновив знайомство і співробітництво з групою українських патріотів. Крім старих учасників гуртка, Куліш зустрів там ще двох, які його зацікавили, хоч їхні політичні погляди дещо непокоїли його. Одним з тих двох був Юрій Андрузький, син майора, студент університету. Він писав

вірші українською мовою, а також був відомий як автор розвідки під назвою «Ідеал держави», у якій висловлював низку ліберальних думок на суспільні теми і виступав як ворог поляків. Другим був приятель Андрузького, також студент, Іван Посяда, який походив із села, тому дотримувався демократичних республіканських засад і ненавидів шляхту.

Усі вони вже знали Тараса Шевченка і захоплювалися його творами. Андрузький навіть написав вірш, у якому прославляв Шевченка:

Скажи мені, батьку,
Що діється з нами —
Як на тебе глянем,
Мов не тії станем;
Ясними очима
Дивимось, і серцю
Віриться в судьбину:
І нам дасться доля,
Колись слава, воля
Навіда Вкраїну.

Усі вони часто читали вірші з «Кобзаря», знали їх напам'ять.

Олександр Навроцький по-братськи любив Гулака, був щирим приятелем Марковича. Вони одночасно вступили на філософський відділ університету.

Куліш найбільше спілкувався з Василем Білозерським і Дмитром Пильчиковим, також студентами-філософами. Білозерський під впливом Куліша кинув вивчати право і засів за історію та літературу. Костомаров познайомився з Кулішем у Києві, коли затримався тут по дорозі до Рівного. Повернувшись до Києва, він зупинився у Марковича. Через Куліша і Марковича він познайомився з усіма іншими членами патріотичного українського гуртка.

Дехто з них, особливо ті, хто вивчав філософію, користувалися підтримкою Стефана Зеновича, шановного декана філософського відділу.

Зенович був у добрих стосунках з Костянтином Свідзінським і ввів у його дім не тільки ректора університету Михайла Максимовича, а й численну групу університетської молоді, як польської, так і української.

Між представниками обох національностей на київському терені існувала тоді велика симпатія. Цій взаємній симпатії безсумнівно «сприяв» і капральський режим правління Бібікова, який з однаковою затятістю переслідував і поляків, і українців.

Особливістю товариства, яке збиралося у Свідзінського, була його незвичайна розмаїтість — справжня мозаїка з погляду статі, віку, суспільного становища, національності.

Прекрасну стать репрезентували дами з вищого дворянського кола, які володіли маєтками в околицях Києва і квартирами, а то й будинками в аристократичних Липках. Зірками товариства, без сумніву, були пані Евеліна Ганська і Діонісія Понятовська.

Пані Діонісія восени 1843 року повернулася з-за кордону. Жила вона в Таганчі, але в період контрактів часто бувала в Києві. Через два роки помер батько її чоловіка, старий полковник Понятовський. Пані Діонісія писала до своєї сестри Констанції Ржевуської: «Важко

розповісти про цю небувалу річ: селяни і убогі оплакували його. У повному змісті слова він осиротив дрібну шляхту. А бідні хлопи? За шістдесят років він зробив із них зовсім інших людей. Так, Кіцю, бачиш сама, що Таганча не схожа на решту України. Достаток, якого ніде більше не можна побачити, і незрівнянно вищий рівень духовного розвитку.»

Ще перебуваючи в Парижі, пані Діонісія зустрічалася з прихильниками Андрія Тов'янського. Погляди Тов'янського знайшли в ній запеклого ворога. Самого «маестро» вона розцінювала як апологета царату, що в її очах становило смертельну провину перед народом.

Натомість вона немало перейняла з наукових поглядів одного молодого польського історика та археолога. Це був послідовник Конарського, киянин Франтішек Духінський, який майже в один час із пані Діонісією приїхав до рідного міста і перебував тут нелегально. Під його впливом вона взялася за писання історичних та публіцистичних статей про Росію і Русь, про політику царів, про унію і слов'янство. Ці статті вона анонімно вміщувала в «Пшегльондзе Познаньскім». Розпочала також писати французькою мовою розвідку, яку назвала «Боротьба лядського народу проти Сходу».

Костомарова увів до салону Костянтина Свідзінського один молодий польський поміщик з-під Бердичева, колишній студент Київського університету Леонард Босняцький, якому належала половина села Брицьке.

Друга половина цього села належала адвокатові з сусідньої Махнівки Янові Вишневському, одруженому на Евеліні Антоновичівні, з якою він познайомився у свого товариша, також адвоката Юзефа Горського.

Атмосфера там була істинно польська. Босняцький і Вишневський надавали їй піднесеного патріотичного тону. Пізніше вони поплатилися за це роками ув'язнення і заслання.

На початку п'ятдесятих років Юзеф Горський узяв до себе на квартиру свою сестру Моніку, яка щойно овдовіла, залишившись із двома дітьми, дочкою Евеліною і сином Володимиром.

Син учився в Одесі. На канікули він приїжджав до матері. Одного разу він познайомився із старшим на три роки учнем Житомирської гімназії Леонардом Савінським. Хлопців об'єднувала любов до поезії. Найохочіше вони читали вірші Міцкевича і Шевченка.

На вулицях Махнівки часто бачили чоловіка, з вигляду ще не старого, але поважного і сповненого гідності. Про нього говорили, що це знаменитий у минулому поет. Його обличчя постійно виражало якусь незвичайну меланхолію. Він не виявляв схильності до знайомств, і небагато людей могли похвалитися його приязню і довір'ям.

В альбомі однієї з жительок Махнівки містився короткий вірш поета — можливо, останній з його творів,— під назвою «М***»:

Минув рік, за ним другий — так болісно минають!
Не жду від Бога більше ні муки, ні бажання,
Тільки б жити вічно наєдині з собою
В небесах, в історії, у снах!..

Забутого богом і людьми поета звали Томаш Падура.

Приблизно в цей самий час у Немирові на Поділлі учні місцевої гімназії під впливом кількох колег, що приїхали з Києва, організували таємний гурток, який назвали Орденом темпляріїв.

Конспіратори займалися головним чином читанням легальних і нелегальних віршів Словацького, Міцкевича, Мальчевського і Залеського. Особливою популярністю користувалися в цьому гуртку твори Тараса Шевченка, які переходили з рук у руки і переписувалися наново.

Товариство було викрите. Одним з головних призвідців його виявився син незаможного шляхтича, офіцера колишнього польського війська, Жигмунт Мілковський.

Хлопець із дитячих літ пам'ятав легендарного Еміра Тадж-ельФехра, маєток якого стояв по сусідству із садибою Мілковських. Батько Жигмунта часто зустрічався з Вацлавом Ржевуським.

У той самий час, коли Діонісія Понятовська поверталася з Парижа до Таганчі, батьки послали Жигмунта Мілковського на навчання до ліцею в Одесу. Там жило багато поляків. Чимало їх також відвідували ліцей. У місті неважко було дістати польські книжки й журнали, які виходили за кордоном. Вони продавалися майже в усіх одеських книгарнях.

Жигмунт прочитав книжку, яка справила на нього глибоке враження, «Про життєві істини польського народу». Не менше вразила його поема Шевченка «Кавказ».

Перед самим приїздом Жигмунта на морських купаннях в Одесі проводив час відомий уже на той час повістяр Юзеф Ігнацій Крашевський. Його твори були сповнені симпатії до українського народу. Під їхнім впливом Мілковський почав виношувати проекти розв'язання селянської проблеми на основі справедливості та людяності.

Сподобався йому також, хоч дещо з іншого погляду, автор книжки «Півкопи казок» Спиридон Осташевський — Жигмунт познайомився з ним під час канікул у Краснопольці, новому маєткові батька. І сувора постать Осташевського, і його байки-анекдоти вводили хлопця в атмосферу листопадового повстання.

Духовне життя українського та польського народів переплталося, входило в єдиний потік. Тон цьому життю задавали поляки — як більш організовані з економічного й культурного погляду. Одночасно зростали й міцніли прагнення суто українські. Особливо в Києві, де створилося міцне середовище національної інтелігенції, честолюбної і обдарованої.

У сорокових роках Київ став новим міцним осередком української культури, яка поширювалася на весь край. Тут остаточно визріло українське Рісорджіменто. Воно пов'язане з трьома відомими іменами: Куліша, Костомарова і Шевченка. Проте вирішальну, епохальну роль у ньому відіграв лише Шевченко.

У гуртку патріотів, які згрупувалися навколо Костомарова, виявлялася думка про необхідність якихось заходів, що могли б принести українському народові полегшення в його підневільному існуванні.

Одну з перших програм такої акції розробив Василь Білозерський, який поєднав національну українську справу з ідеями християнства і слов'янства. Білозерський виходив з того, що XIX століття, як це вже доведено, виявляє тенденцію до національного розвитку.

Тому український народ повинен на основі вчення Христа прагнути до свободи і розвитку своїх національних рис у братерській згоді з іншими народами.

Білозерський вважав, що відродження вільної України в тогочасних обставинах неможливе. Тому єдиним, на його думку, способом забезпечити її вільний розвиток було об'єднання слов'янських племен в одній сім'ї при збереженні повної свободи кожного з них.

Після того, як у Києві оселився Костомаров, українські патріоти посилили свою діяльність. В особі молодого ад'юнкта історії вони здобули неабиякого спільника. Надто коли йшлося про обгрунтування всеслов'янської ідеї, Костомаров, завдяки своїм знанням, виявився прямо незамінимим, і незабаром накреслив дуже докладний, хоч і не дуже реальний план федерації слов'ян у невизначеному майбутньому, на засадах повної автономії всіх членів.

З дитинства вихований релігійно, Костомаров у своєму плані опирався на християнські моральні принципи. Він радив уникати насильства при здійсненні цього плану, а в разі потреби — «проти насильства застосовувати силу мислі». Проте не пояснював, яким чином можна це зробити.

В усякому разі він прагнув встановити свободу, знищити кріпацтво, скасувати всі станові привілеї і ввести загальне обов'язкове навчання. Вся федерація повинна була ділитися на республіки з власними сеймами, які обирали б один загальний головний сейм із столицею в Києві.

Звертав на себе увагу пункт, у якому говорилося, що з метою утворення федерації слов'янські народи повинні «об'єднатися з Росією», «примкнути до Росії».

Щодо мови, спільної для всієї федерації, Костомаров пропонував «великорусский язык» як найбільш поширений. Це була звичайнісінька утопія, і не тільки політична, а й літературна. Але тоді утопії були в моді.

Західноєвропейські конституційні принципи перемішалися в голові Костомарова з якимось дивним патріотизмом: напівукраїнським, напівросійським.

У салоні Свідзінського всі дивувалися інтелігентності і особливо ерудиції Костомарова, але водночас швидко помітили двоїстість і непевність його натури. Хтось навіть дотепно зауважив, що в ньому сидять дві людини: європеєць і азіат.

Незабаром серед українських патріотів з'явився уже відомий автор «Кобзаря» Тарас Шевченко, який після закінчення Академії мистецтв приїхав на Україну.

Богдан Залеський листувався з своїм небожем Людвіком Янковським, який навчався в Берліні. Янковський походив з України, часто туди їздив і повідомляв дядькові новини з краю його дитинства.

Від племінника Залеський довідався про новий рух українських інтелектуалів і від нього вперше почув про Шевченка. В одному з листів він висловився так: «Рух і літературне піднесення, про які ти мені писав, робота і подорожі Шевченка і тому подібне радують мене і будять до співпраці».

У Києві вже багато людей читали його поему «Пресвята родина», у якій оригінально подавалися на українському тлі епізоди з життя Христа.

Кінець зими 1845 року був незвичайно сніжним. Потім нагло почалася весна, запізніла і раптова. На початку квітня дороги так

позаливало, що повозка, якою їхав Шевченко, часто по самі осі занурювалася в брудну крижану воду.

Між Тулою й Орлом візник затримався в одному селі, де жила його сім'я. Хата, в якій вони зупинилися, не мала комина; через відчинені навстіж двері бурхали клуби диму. Була рання година. Шевченко ввійшов за візником до хати, але не міг тут довго витримати, кіптява від скіпки немилосердно їла очі. Проти дверей, біля скіпки, сиділи три чи чотири жінки і пряли. На печі бавилися діти. Зліва на соломі лежав хворий брат візника, непритомний і безмовний. Ніхто на нього не звертав уваги. Молода жінка мовчки поралася біля печі.

Прийшли сусіди, розповідали новини. Три дівчини недавно повиходили заміж. Батьки взяли за них по сто карбованців, половину вимусили віддати панові за дозвіл на шлюб. Останні два роки були неврожайні, збіжжя подорожчало, а ціна на дівчат упала.

Візник попрощався й вийшов, не спитавши навіть про здоров'я хворого. Ця страшна сільська картина, це здичавіння потрясли Шевченка.

Дальша подорож була ще гіршою, бо в Шевченка кінчилися гроші. Мусив продати деякі речі.

У середині квітня він зупинився в селі Мар'янському під Миргородом. Місцевий поміщик Олександр Лук'янович замовив у нього портрети всіх членів родини.

У Мар'янському Шевченко перебував досить довго, кілька разів повертаючись сюди. Знаючи звичаї поміщиків, він тримався далі від «панства», оселився в трактирі і стосунки з садибою обмежив виконанням малярських робіт та користуванням книжками з багатої бібліотеки поміщика.

Зате він часто й охоче зустрічався з селянами та двірською челяддю — розмовляв з ними, читав свої вірші. Незабаром майже всіх знав по імені.

Після від'їзду Шевченка поміщик із незадоволенням переконався, що його піддані осміліли. Один із них якось відважився назвати його катом. Розуміється, чоловіка покарали батогами і віддали до війська.

Після перших відвідин Мар'янського Шевченко вирушив у подорож по Полтавщині. Через Багачку, Білоцерківку і Решетилівку дістався до Полтави.

З собою він возив малярське приладдя. Рисував і малював головним чином акварелю — найцікавіші пейзажі й пам'ятки давни. Первісний задум зібрати матеріали до «Мальовничої України» виріс до розмірів великої справи: Шевченко вирішив увічнити на папері все, що стосувалося вітчизняної історії, відбитої в архітектурі. В ньому пробудився український Піранезі.

Потрапивши трохи згодом до Києва і познайомившись із членами київської Археографічної комісії Свідзінським, Юзефовичем та Іваницевим, він з радістю прийняв пропозицію надалі їздити по Україні й малювати історичні пам'ятки. Не чекаючи формального зарахування на посаду працівника комісії, вирушив у дорогу.

Не забував давніх добрих знайомих і під час мандрівок, коли тільки міг, завертав то до Яготина, то до Березових Рудок.

Княжна Варвара і далі виявляла до нього велику сердечність, провадила продаж примірників «Мальовничої України», турбувалася про здоров'я поета.

Закревські вважали його членом сім'ї. З Ганною він уникав розмови; боявся, що його слова виявлять почуття, заховане глибоко в серці.

Віктор Закревський вручив поетові збірку його віршів, переписа-

них латинськими літерами й ілюстрованих Яковом де Бальменом разом із Михайлом Башиловим.

Крім Полтави, Шевченко відвідав Лубни, Пирятин, Кременчук, Прилуки, Пустинський монастир, ряд місцевостей на Орелі, Миргород, Сорочинці, Городище і Переяслав. Був також у Ромнах на щорічному ярмарку святого Іллі. Там він побачив у ролі Чупруна відомого актора Карпа Соленика і захопився ним ще більше, ніж Щепкіним.

Під час мандрівок часто перебував у маєтках різних поміщиків, які поспішали запросити до себе славетного поета і художника, незважаючи на те, що він донедавна носив кріпацький сіряк. Шевченко їздив до поміщиків тому, що вони замовляли портрети, а це давало йому засоби до існування і можливість робити нові подорожі. Пейзажі рідної української вітчизни, розмови з земляками приносили йому ні з чим не зрівнянну насолоду.

Щодо земляків, то його цікавили всі — і бідні, й багаті. І ті, й ті разом становили ту велику громаду, яка творила майбутнє рідного краю. Він відчував себе їхнім братом; мусив бути їхнім вождем.

III

Одного разу, подорожуючи по Лубенщині, Шевченко завітав до маєтку в Ісківцях. Афанасьєв-Чужбинський якраз повернувся з подорожі на Кавказ. Велична прекрасна природа Кавказу справила на нього величезне враження. Але на лоні цієї чудової природи щодня гинули люди. На кожному кроці Чужбинський зустрічав поляків і українців. Одягнені в мундири царських солдатів, вони боролися з кавказькими горцями, які захищали свою свободу.

Скрізь, де він натрапляв на бодай невелику групу українців, неодмінно зустрічав потріпані примірники «Гайдамаків» і «Кобзаря». Просто важко пояснити, як ці книжки розходилися по світу і з яким захопленням їх читали!

У Таганрозі Чужбинський познайомився з польським поетом Тадеєм Лада Заблоцьким і з німецьким письменником Фредеріком фон Боденштедтом. Заблоцький захоплювався українською поезією, допомагав Боденштедтові укладати німецьку антологію українських віршів «Поетична Україна».

Подорожуючи по Кавказу вже добрий десяток років, Боденштедт зібрав широкий і цікавий матеріал для книжки, яку готував до видання під назвою «Народи Кавказу і їхня національно-визвольна боротьба проти росіян».

Чужбинський розповідав Шевченкові про зісланих кілька років тому київських студентів-поляків Вінницького, Петрашкевича і Стрельницького, які разом із Заблоцьким утворили так звану кавказьку групу. Вінницький уже помер. Стрельницький і Заблоцький даремно просили помилування. Втім, дні їхні були лічені: у обох підірване здоров'я. Тільки Петрашкевичу усміхнулося щастя: він повернувся до Києва і знову записався до університету.

Чужбинський привіз також сумну звістку про їхнього спільного приятеля: Яків де Бальмен загинув у бою з черкесами.

Влітку Шевченко знову відвідав Київ, одержав нове завдання від Археографічної комісії, відповідні документи, а також гроші і вирушив у нову подорож.

У вересні він був у Кирилівці. Потрапив на храмове свято. Титар Гнат Бондаренко, давній товариш Шевченка по школі дяка Богорського, приймав у себе гостей. День був теплий, сонячний. Усі сиділи в садку під яблунею і пили мед. І який же мед! Господар славився своїм умінням готувати напої.

Прийшов старий сліпий лірник. Тарас до нього: «Співай думи!

«Співай пісні!». Лірник дум не знав, а заграв козачка. Тарас намовив кількох молодих дівчат і пустився з ними в танець.

Шевченко цінував у жінці вроду, привабливість і темперамент. Жінка, на його думку, повинна мати внутрішній вогонь — «щоб під нею земля горіла на три сажні».

Федося Кошицівна, яку він знов побачив через два роки, здалася йому живим втіленням усіх якостей, які він цінував. Виросла, покращала.

Уперше, маючи вже сяк-так забезпечене життя, він відчув бажання міцніше зв'язати себе з цією найдорожчою на світі землею. По цій землі він ходив колись «малими ногами», ходила Оксана... Шевченко був прихильником швидких дій. Він пішов до отця Кошиця і попросив руки Федосі.

Дівчині припав до серця молодий поет, який умів так добре розповідати, і співати, і танцювати. Однак батьки не хотіли й чути, щоб їхня дочка вийшла заміж за «служащого». В їхніх очах Шевченко, незважаючи на великі зміни, які відбулися в його житті, залишився назавжди «кріпаком» і «попихачем». Шевченко тяжко переживав цю невдачу, а Федося ще тяжче.

У Ромнах Шевченко познайомився з одним поміщиком, Аркадієм Родзянком, який запросив його до свого маєтку Веселий Поділ. Родзянко колись приятелював з Пушкіним і у вільний час пописував українські віршики. Тараса він теж готовий був вважати за товариша по перу. Прочитавши його вірші, Шевченко переконався, що то звичайнісінька порнографія, і втратив до нього всяку повагу.

Коли ж йому довелося стати свідком розправи над кимось із челяді, він негайно покинув маєток, не попрощавшись і навіть забувши забрати свої рукописи.

Перебування у Веселому Подолі мало одну тільки безсумнівну користь: він познайомився там з чеським композитором Алоїзом Єдлічкою, який збирав і обробляв для фортепіано українські народні пісні. Єдлічка особисто знав Ганку й Шафарика. Він розповідав Шевченкові про гуситські війни і слов'янофільський рух.

Той раптовий нічний від'їзд в осінню негоду дорого коштував Шевченкові. Він перемерз і якийсь час лежав хворий у Миргороді. Проте кілька разів їздив до Мар'янського, щоб закінчити замовлені портрети. Він хотів швидше позбутися цієї роботи. Був також кілька разів у Переяславі у свого давнього знайомого з Петербурга, лікаря Козачковського.

Незважаючи на хворобу, він пережив період великого творчого піднесення. В цей час написані кілька значних поем: «Єретик», «Сліпий», «Наймичка» і «Кавказ», а також містерія «Великий льох». «Єретик» був гімном на честь Яна Гуса, великого чеського патріота і речника соціальної справедливості. Шевченко шукав в історії прикладів героїзму і самопожертви, які могли б надихнути його земляків. Розповідаючи про давні події в далекій слов'янській країні, він бачив сучасну йому українську дійсність. Словами, вкладеними в уста Гуса:

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить

поет говорив про становище України, а інші слова:

...Благослови
На месть, і на муку,

Благослови мої, боже,
Нетвердії руки!

могли бути сказані кожним українським патріотом-революціонером.

У «Єретику» Шевченко оспівував боротьбу з деспотизмом, тож нема нічого дивного в тому, що в поемі відчувалися антипапські мотиви. Шевченко не мав наміру завдавати удару по католицизмові. Поет виступав проти всякої ієрархії, не виключаючи й православної. Духівництво він вважав опорою тиранії в усі історичні епохи, в усьому світі. Цим він безсумнівно відрізнявся як від Мадзіні, так і від Міцкевича: обидва вони на той час були схильні вважати Пія IX зорею, яка світить народам на шляху до свободи.

Пізніше Шевченко написав додаток до поеми, присвячений Шафарикові, й надіслав поему в Москву Бодянському. Той відразу ж переслав цінний подарунок поета адресатові, який перебував у місті на Влтаві.

Під враженням трагічної звістки, яку привіз Чужбинський, Шевченко написав поему «Кавказ», присвятивши її «щирому Якову де Бальмену»:

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!

Кавказ, де колись мучився прикутий до скелі Прометей, здавався Шевченкові легендарною країною героїв. Він і справді був такою країною. Горці вели нерівну, але героїчну боротьбу з царатом. І ось Шевченко вкладає в уста загарбників сповнене болючого сарказму звернення до горців:

Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдаванина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

«Єретик» і «Кавказ» кликали до революційної боротьби. Це були українські «Оди вольності». Однак звучали в них мотиви перемоги, а не поразки. Гус загинув на вогнищі, але над його прахом «старий Жижка з Таборова махнув булавою». До пригноблених Росією кавказьких народів поет звертається із словами надії і віри: «Борітеся — поборете».

В історичній поемі «Сліпий» розповідається про долю молодого козака, який потрапив до турецької неволі і там за спробу втекти був осліплений. Повернувшись у рідні степи, він застав отчий край у ще тяжчій неволі. Іде козак з бандурою і співає:

— Я щасливий,
Що очей не маю,
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю.
Ляхи були — усе взяли,
Кров повипивали!..
А москалі і світ божий
В пута закували!

Розповідалося в поемі і про Катерину, яка після зруйнування Січі зробила подорож по українських землях: роздавала землі своїм

фаворитам і байстрюкам, закріпачувала селян, «а Кирило з старшиною пудром осипались і в цариці, мов собаки, патинки лизали».

Шевченко ще раніше в своїх поезіях зводив рахунки з московськими царями, звинувачуючи їх у нищенні українського народу. У «Сліпому» він вперше поруч із царицею поставив козацьку старшину на чолі з Розумовським, продажну і по-рабському вірнопіддану. Гнів поета був спрямований тут проти «рідних» сатрапів: без їхньої допомоги царат не зміг би знищити Україну.

Шевченко починав зводити рахунки з власним суспільством.

Немовби підхоплений вітрами історії, Шевченко мандрував рідними просторами, по містах і селах, могилах і байраках, старих церквах, монастирях і руїнах козацьких фортець.

Недалеко від Переяслава, пам'ятного угодою з московським царем Олексієм, він побачив суботівську церкву, яку збудував Богдан Хмельницький і в підземеллях якої був похований. Пером, вмоченим у кров і жовч, Шевченко написав:

Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане,
Не так воно стало;
Москалики, що заздріли,
То все очухрали.

Поет звертається до гетьмана з докором:

Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все віддав приятелям,
А їм і байдуже.

І застерігає людей, які насміхалися з недолі українців:

Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.

Ці слова звучали і по-народному, і по-євангельському. Коли Шевченко висміював, погрожував і навчав, як треба любити Україну, в ньому було щось від апостола. Йому вірили, хоч і не всім він був зрозумілий.

На початку 1845 року над Києвом з'явилася велика вогниста комета. А в травні, незадовго до приїзду Шевченка, місто пережило незвичайну в цих місцях подію: землетрус. Обидві події відбилися в численних народних переказах, піснях і вертепах.

У цей час царські власті почали розкопувати льохи під церквою в Суботові. Йшлося не про археологічні дослідження — шукали скарбів, а тому роботами керував ісправник. Наслідки виявилися мізерними, але було використано нагоду знищити і сплюндрувати церкву.

Шевченко міг так чи інакше оцінювати діяльність Хмельницького, але з явною профанацією національної пам'ятки примиритися не міг.

З вертепних вражень і обурення діями царської влади народився «Великий льох». Підзаголовок «містерія» свідчив тільки про зв'язок з фольклором. Релігійного змісту в ньому не було ніякого. Епіграф,

узятий з «Книги псалмів», містив прозорий патріотичний натяк: «Віддав нас на погорду сусідові нашому, на знущання і посміх тим, хто довкола нас...»

Вертепність «Великого льоху» виявилася в драматичній формі і потрійній будові містерії: у поемі змальовано три групи постатей і в кожній групі три постаті: три душі людські, три ворони і три лірники.

За тяжкі гріхи душі були перевтілені в птахів. Пролітаючи над Суботовим, ворони всілися на похиленому церковному хресті й розповідають про свої великі гріхи. Вони не потраплять до раю, доки не буде розкопано льох під церквою.

Провина першої душі полягала в тому, що, коли вона жила в Суботові і звалася Прісею, пішла одного разу по воду і з повними відрами перейшла дорогу гетьманові, який саме їхав до Переяслава, щоб укласти угоду з царем. Повні відра — це запорука успіху. Чому вона не побила відер, не вилила воду! «Батька, матір, себе, брата, собак отруїла тію клятою водою!»

Друга душа тяжко нагрішила тим, що малою дівчинкою напоїла коня цареві — та ще де? — в Батурині, де, за наказом Петра I, було спалено всі будинки, а жителів замучено.

Третя душа народилася в Каневі й малою дівчинкою на руках у матері побачила на Дніпрі золоту галеру, а в ній царицю Катерину. Засміялася — і відразу віддала дух. Мати теж померла. «Чи я знала,— каже душа,— що тая цариця — лютий ворог України, голодна вовчиця».

Гріхи всіх трьох душ заподіяні несвідомо, але наслідки страшні: тому не може бути й мови про відпущення, поки Україна перебуває в неволі.

Нерозуміння значення історичних подій було в очах Шевченка непростимим гріхом. Поет обрав три найбільш переломні періоди історії українського народу, його боротьби за власну державність і в яскравих символічних образах показав провини української старшини, яка непродуманими політичними актами довела народ до руїни.

У другій частині містерії розмову ведуть три ворони — українська, польська і російська. Вони представляють свої народи не повністю, а тільки верхні зрадницькі верстви. Це злі духи народів.

Польська ворона вихваляється тим, що вона спровокувала повстання, і більшість його учасників помандрували в Сибір.

Російська ворона хвалиться таємними змовами з Ордою, закріпаченням селян, онімеченням бюрократичного апарату і винищенням тисяч людей на будівництві московсько-петербурзької залізниці.

Українська ворона також має чим похвалитися: вона свій запродувала, віддавала в неволю, нищила, а чужими, корчмарями, заселила запорозькі землі. Ну, і «дворянства страшну силу у мундирах розплодила, як тих вошей розвела». Українська ворона похваляється не тільки гнобленням власного народу, а й тим, що допомогла знищити Польщу.

Перелік її «заслуг» найдовший, бо ж вони стосувалися земляків, тому й найбільше боліли Шевченкові, більше, ніж підлі вчинки чужинців.

Українська ворона заглядає і в майбутнє і провіщає народження на Україні двох близнят: «Один буде, як той Гонта, катів катувати! Другий буде... оце вже наш!.. катам помагати». Про це віщують неприродні явища: вогняна мітла над Києвом і землетрус на берегах Дніпра і Тясмина.

Це пророцтво, як і всяке інше чи то в біблії, чи в Міцкевича, неясне і може бути по-різному витлумачене, але містить у собі одну безумовну

ну істину: що в народі діють одночасно сили, і корисні для його існування, і згубні.

Гонта народний і Гонта антинародний — це уособлення поетових думок. Зраду нелегко викорінити на рідній землі, зраду треба випалити розпеченим залізом, і зробити це може тільки народ-месник — так, здається, говорить Шевченко між рядками поеми.

У третій частині містерії виступають три лірники: сліпий, кривий і горбатий — представники всього поневоленого народу. Вони прийшли до Суботова, щоб славити в піснях Богдана. Бачать три ворони на церковному хресті. Один мовить: «Що то, сказано, ворони. Уже й помостили, мов би для їх те сідало москалі зробили». Другий відказує: «А для кого ж? чоловіка певно не посадять...» Третій лірник по-філософськи зауважує: чому ж, можна посадити москаля або німця. «А москаль та німець і там знайдуть хлібець».

Лірники заснули під тином; тим часом із Чигирина приїхало «начальство мордате», щоб на власні очі побачити, що знайдено в підземеллі. А там у гнилій труні лежали людський череп і кістяк — кайданах! Ісправник розлютувався: скільки праці потрачено даремно! Потім побачив лірників: «Що ви тут робите?» «Прийшли співати про Богдана...» «Я вам дам Богдана!» — І наказав висікти їх батогами. Отакої слави діждався гордий гетьман після смерті.

Царські слуги розкопали малий льох, але не знайшли там нічого. Великого ж льоху вони не змогли відшукати. А в Великому — як нам дозволяє здогадуватись автор,— похована воля України. Колись люди знайдуть і відкриють той льох. І тоді три бідні пташки, українські душі, потраплять до раю.

IV

Коли в листопаді цього ж року Шевченко перебував у Києві, йому було вручено новий маршрут Археографічної комісії. Хтось із членів комісії ввів його до салону графа Свідзінського.

У серйозно мислячих колах польської громадськості з'явилася в цей час ідея налагодження політичних стосунків з представників громадської думки на Русі, як називали тоді Україну. Йшлося про те, щоб створити якісь перепони, хоча б моральні, проти хвилі царської експансії, яка заливала з однаковою нещадністю і Русь і Польщу. Зближення настало насамперед на товариському грунті. У Києві було кілька десятків відкритих домів, польських і українських, де збиралися місцеві інтелігенти. Найбільше їх збиралося у Свідзінського.

Найчастіше, звичайно, виникали дискусії з питань польської і української історії. Часто поставало питання: хто був винен — польська шляхта чи козаки?

Костомаров основну вину покладав на шляхту. Суперечки вибувалися переважно польською мовою — як такою, що була всім доступна. Шевченко дуже добре говорив по-польському, але, розпалившись, переходив на українську.

Коли йшлося про історію, автор «Кобзаря» всім імпонував своїми знаннями і начитаністю. Він досконало знав не тільки праці всіх українських, польських і російських учених, не тільки історичну белетристику і поезію цими трьома мовами, а й журналістику, особливо російську, а також літописи і народну творчість на теми вітчизняної історії.

Більше того, на цілу низку питань він мав власний вироблений погляд, який не збігався з поглядами найвидатніших тогочасних істориків.

Якось під час гарячої дискусії на тему шляхетської провини Свідзінський, закидаючи українцям, що вони, мовляв, чіпляються за дріб'язкові, поверхові речі, а найважливішого, найістотнішого не помічають, вигукнув:

— Ви хлопи і нічого не розумієте!

Українці образилися, звинувативши Свідзінського в тому, що він, шляхтич, зневажає хлопів і вважає їх якимись нижчими істотами.

Свідзінський відповів на це спокійно:

— Ви образились тому, що не зрозуміли того, що я сказав. Засуджуючи хлопів, я не засуджую і не принижую людей, а тільки хочу цим самим схарактеризувати ступінь свідомості і стан політичних понять у русинів. Ви весь час граєте або на струні ненависті, або на струні заздрості, як хлопи, і ще не дійшли до якихось самостійних політичних устремлінь. Щоб зрозуміти, що ви тільки з нами можете щось становити і щось значити, треба бути громадянами країни, а ви всупереч досвідові, замість шукати дороги до згоди, шукаєте приводів до сварки.

Іншим разом Свідзінський висловив сумнів, чи можна говорити про існування українського народу, оскільки освічені верстви на Русі або сполонізовані, або зрусифіковані.

Якоюсь мірою Свідзінський мав рацію: важко собі уявити народ без національно свідомої інтелігенції. А українська інтелігенція, зокрема й найбільш настроєна патріотично, рідко користувалась українською мовою. Навіть Куліш і Костомаров розмовляли і писали переважно російською мовою. Що ж казати про поміщиків! Ці залишали малоруську мову для домашнього вжитку, а точніше — для кухні.

Свідзінський мав рацію, але не цілковиту: він не враховував можливості, що народ породить власну освічену інтелігенцію, яка зробить українську мову знаряддям і багатством усього народу.

У графському салоні бував молодий поет, кріпак за походженням, який своєю особою, життям і творчою працею відкривав перед українським народом нові, досі несподівані перспективи.

У розвитку історичних поглядів Шевченка три останні роки відіграли переломну роль. Подорожі, студіювання все нових праць і розмови з ученими істориками Марковичем, Максимовичем, Іванишевим, Костомаровим і Кулішем поглибили знання поета і дали змогу йому критичніше оцінювати деякі явища та особи.

У Запорожжі, в Запорозькій Січі Шевченко напочатку бачив ідеал держави, опертої на принципи демократії, твердиню свободи, школу лицарських звичаїв. Із цього погляду він погоджувався з думкою народу, з традицією, закріпленою в козацьких думах та піснях. Він ніколи не переставав бачити в козаччині й гетьманщині найцінніші для народу речі: вияви власної, оригінальної і незалежної державності.

Заглиблення у вітчизняну історію сформувало більш тверезий погляд на діяльність старшини і багатьох гетьманів. Хмельницького він завжди високо ставив і навіть любив за те, що цей, безсумнівно обдарований полководець і державний діяч, зробив для піднесення престижу і добробуту України. Проте не міг пробачити йому нещасливої угоди з царем.

Шевченко не ідеалізував Коліївщини. Він не схвалював кривавих розправ із шляхтою і шинкарями — співчував їм і вболівав за них. Але симпатія до гайдамаків була в ньому глибоко закорінена: в його очах це були месники за народну кривду.

Він походив з місцевості, де виникла Коліївщина, його дід брав у ній участь...

Коли у Свідзінського точилися дискусії з приводу цієї сторінки історії, поет зауважив, що на його погляди мали великий вплив поляки, особливо представники університетської молоді. Це були часи, коли ідея виправлення кривди, заподіяної українському народові, охопила польських студентів у Києві.

Вони ділилися на пуристів і «піжмовців». Пуристи, які становили величезну більшість, дотримувалися строгих моральних принципів як у особистому, так і громадському житті. Вони відчували себе духовними спадкоємцями Шимона Конарського.

«Піжмовці» — діти із заможних сімей, марнотрати і гультяї, становили нечисленну групу.

До Києва доходили журнали, які видавались в еміграції Демократичним товариством і Громадою польського народу, в них поміж іншими справами обговорювались і польсько-українські взаємини.

Граф Свідзінський, хоч і належав до людей обережних і поміркованих, усе ж охоче приймав у себе молодь, яка в думках забігала далеко вперед, обминаючи протоптані стежки і рогатки традиційних оцінок та поглядів.

Саме серед молоді Шевченко знаходив людей, котрі щиро поділяли його погляди на Коліївщину.

Не можна докоряти уманською різаниною і водночас заплющувати очі на все, що зробили польські магнати, щоб довести українців до такого відчайдушного кроку: огидна павутина економів і корчмарів, яка оплутала всю Україну, душила селян, принижувала, витискувала з них кривавий піт і сльози; ця павутина була справою рук магнатів, жодна чесна людина не могла цього заперечувати.

Не можна звинувачувати гайдамаків у нелюдських вчинках, бо вони були заподіяні в ім'я справедливої помсти і в справедливому гніві, тоді, як інші чинили так само, а може, навіть встократ гірше, цілком холоднокровно і продумано, силами організованих каральних загонів,— і їм аплодували. Хіба не досить прикладу з Батурином? Якщо навіть заслужив кари Мазепа із старшиною, то чим же завинили жителі міста? Тим часом фельдмаршал Меншиков, здобувши Батурин без жодного пострілу, завдяки зраді, наказав винищити все населення, не виключаючи старих, жінок і дітей. Він зробив це зумисне, і його наказ виконувало регулярне військо. І виконало його із звірячою жорстокістю.

Уманську різанину можна назвати вбивством, вчиненим у стані запамороченння, різанина ж батуринська була холоднокровно задуманим убивством і, значить, устократ жорстокішим.

Поляки, однак, звертали увагу Шевченка і на те, що він представив барську конфедерацію лише в чорному світлі, як збіговисько волоцюг і пройдисвітів, а це було такою ж очевидною неправдою, як і характеристика гайдамаччини, накреслена Скальковським.

Шевченко пояснював, що його «Гайдамаки» є точним відбитком народних переказів і дідових розповідей. Але в його пам'яті ще залишилися свіжими розмови на цю тему з Леонардом Дембським. Покійний приятель був для Шевченка високим авторитетом у справах історії і народної моралі.

Шевченко мав намір повернутися до своєї поеми, художні достоїнства якої всі високо оцінювали, хоч зміст викликав багато застережень. Він мав намір переробити свій твір. Однак перешкодили актуальніші й невідкладніші справи.

У салоні графа Свідзінського часто обговорювали питання про кріпацтво. Крашевський, який з'являвся там регулярно, під час кожних

відвідин Києва, вносив у ці розмови запал природженого громадського діяча і знавця сільських взаємин, бо сам він господарював біля землі.

Крашевський вірив у можливість поліпшення стосунків між селом і поміщицьким двором шляхом мудрих опікунських заходів самої шляхти. Він приписував цій суспільній верстві провідну роль, якусь загальнонародну місію.

Коли помер князь Михайло Рєпнін, власник Яготина, а згодом Понятовський, власник Таганчі, коли розійшлися чутки про те, як оплакував їх народ, виявляючи свої синівські почуття, дехто був схильний вбачати в цьому запоруку майбутнього примирення ворогуючих станів на грунті християнських моральних засад і вдосконалених способів господарювання.

У розмовах про Кармалюка і його війну з панством дехто знов-таки хотів бачити причини тільки особистого характеру. А проте виявилося, що й через багато років після смерті ватажка селянські повстання на Волині й Поділлі не припинились, а навіть почастішали і стали ще кривавішими.

Велике враження справила книжка, видана в Парижі одним із управителів Мечислава Потоцького. Цей управитель, якийсь Якуб Яворський, брав участь у повстанні, а пізніше емігрував до Франції. Він сумував за рідним краєм і пригадував усі ті помилки, яких допустилися поляки стосовно українських селян. Із тих споминів виникла книжечка, написана простою, грубою, не дуже вправною мовою, але яка містила проте низку важливих і цікавих спостережень.

Яворський писав: «Народ України, Волині, Поділля ненавидить своїх панів за утиски і тому завжди тримає напоготові ніж для помсти; коли приходить до двору з проханням і одержує від пана допомогу, він подякує, але виходить з гіркотою в своїй душі, бо пан його пригнічує і є для нього всім: королем, царем, навіть більше, трохи не самим богом: «Як пан і бог схоче, все може зробити». Років за три перед революцією 1830 року український народ почав переконуватися, що не пани, а уряд є причиною податків і рекрутчини. Але це переконання не зменшило його ненависті до панів, бо тиранія з боку поміщиків і тих, хто від імені поміщиків управляє ними, тяжча від рекрутчини і подушного».

Шевченко знав одне: кріпак ніколи не погодиться на залежність свого добробуту від чиїхось добрих намірів, від чиєїсь ласки, кріпак має почуття законності, і тільки справжній закон може його задовольнити. Якщо йому не дадуть прав, він буде боротися за них.

Але ж народ складався також і з тих, хто панував над кріпаками. Від них, від освіченої верстви народу, залежало дуже багато. Особливо в ситуації, коли країна перебувала під владою чужинців.

Країною володів царат, і його іменем на Слобідській Україні діяло новоспечене малоросійське дворянство. А на захід від Дніпра шляхта складалася переважно з поляків. Польській шляхті, особливо багатій, вірити не можна було — це річ ясна. А «рідній», одягненій у царські мундири? Звичайно, траплялися між ними й люди чесні, справжні патріоти.

Шевченко їздив просторами Лівобережної України і всім єством відчував ніч своєї вітчизни — безмежну і грізну, як море. Ніч стояла навіть тоді, коли світило сонце і степ мінився червоним, ніби кров, будяком. Ніч була в душах, у сумлінні і вчинках людей, задавлених або розпадлючених неволею. Ніч залягла скрізь — ніч українського народу, повна відьом, і гадів, і снів про минуле — без надії на світанок.

Три останні роки здалися Шевченкові трьома довгими віками. Скільки побачив, скільки пережив, скільки навчився! Поетові недавно

сповнилося тридцять два роки, але він мав вигляд набагато старішого. Переживання наклали на його обличчя печать смутку і задуми.

Два автопортрети — один намальований у 1843 році, а другий через два роки — наочно переконують, як змінився поет.

На першому з цих автопортретів юнак з досить безтурботним виразом обличчя, з напівдитячим, трохи жартівливим поглядом; на другому — чоловік, обличчя якого виражає глибоку мисль, почуття гідності й самоповаги.

Хоч би де перебував молодий поет — чи в кріпацькій хаті, чи в салоні,— всюди він викликав повагу. Не викликав він симпатії тільки в тих, хто був не гідний навіть «розв'язати шнурки на його черевиках».

Одного разу хтось, дивлячись на Шевченка, процитував строфу з «Ямбів» Залеського:

Мов світильники ясні край моря на вежах,
Світять віщі пророки в часи безбережжя.
Благословен той край, якому богом дані
Такі обранці і словотитани!*

Шевченко був надто скромний, щоб віднести до себе цей образ у всій його повноті. Але він відчував себе обранцем народу. Він вірив, що пробудить свій народ зі сну, що народ отямиться, почувши звуки рідної мови.

Він пригадував собі вірші з третьої частини «Поминок»:

І говорила пісня: я піду вечором,
Своїх рідних братів гризти мушу,
Кому тільки запущу пазурі в душу,
Той, як і я, стане вовкулаком.

Шевченко їздив українськими роздоріжжями, всім єством вбираючи в себе ніч своєї вітчизни, але нітрохи не відчував себе вовкулаком: навпаки — живою людиною серед вовкулаків.

Ці дороги викликали в нього образ еріній — дочок ночі й богинь помсти.

Не тільки руїни та історичні пам'ятки цікавили Шевченка. Він охоче приймав запрошення до поміщицьких садиб і часто гостював у найвидатніших представників малоросійського дворянства. Крім школи історії, важливе значення мала школа життя.

Щоправда, в цій школі,— як хтось влучно висловився,— панували не ідеї, а карбованці, карти й вино.

Втім, і тут можна було натрапити на цікаві характери і переконання. У поміщицько-чиновницькому середовищі на лівобережжі України, що вже давно зазнавало натиску царату, велася невпинна боротьба східної культури, яка була одягнена в англійський сюртук і послуговувалась французькою мовою, з цивілізацією латинською, яка через Польщу і Правобережну Україну разом із середземноморськими віяннями вривалася до загратованої з усіх боків імперії царів.

Типовими представниками першої групи були брати Галагани, Григорій і Павло, з якими Шевченко познайомився ще в Петербурзі і потім зустрічався на Україні.

Григорій Галаган став відомий своїм захопленням етнографією — малоросійською. Знали його і як громадського діяча, звичайно, лояльного щодо Петербурга.

Шевченко був великим життєлюбом. Заняття мистецтвом і наукою не заглушили в ньому чуттєвих поривів. Він любив веселе товариство

* Тут і далі переклад О. Лупія.

і добре заставлений стіл. На ярмарку в Ромнах він пробув три д
в наметі Левка Швачки, відомого на всю Полтавщину гультяя і гурман
З Віктором Забілою, хуторянином і поетом, він міг цілими дням
куштувати наливки, декламувати вірші й співати. Загалом кажучи, в
умів поїсти й випити. А водночас міг задовольнитися одним хліб
і водою.

Шевченко бував на балах у Галаганів, у Сокиринцях і Дегтярах, д
провів немало приємних хвилин. Але досить йому було вийти н
прогулянку за межі палацу і побачити нужденні, тісні хати, порозмо
ляти з обідраними і голодними селянами, щоб відразу відчути ве
огидний і жахливий контраст між розкішшю і злиднями села.

У таких випадках він якнайшвидше переїжджав у інше місце. Ал
там знову все повторювалось. Тоді він зачинявся в чотирьох стіна
і в поезії шукав порятунку та захисту від несправедливостей світ
Віршами він гриз «братів-земляків», запускав пазурі в їхні душі.

Усі найважливіші проблеми національного життя, питанн
незалежності й справедливих суспільних відносин були пов'язан
з існуванням царату.

Цей зловорожий бастіон гніту і деспотизму горою нависав на
прекрасною землею України, готовий кожної хвилини сплюндрувати
дощенту. У бастіоні безперервно розлягався «свист батога і брязкі
указів». На вершині, немов статуя тиранії, стояв цар.

Шевченко одним із перших зрозумів, що московський цар — це н
особа, це — система, витворена довгими віками рабства. Вона постал
з насильства, і тільки шляхом насильства її можна було знищити

Шевченко, володіючи широким матеріалом історичного характе
ру, докладно розбирався також і в своїй сучасності. Він бачив, що шля
примирення з царизмом веде до рабського послуху і національног
самозречення. Залежність від Росії була для українського народ
фатальною.

Шевченко, таким чином, підходив до концепції об'єднання слов'я
у якому-небудь сильному державному організмі, де окремі народ
користувались би широкою автономією на основі рівноправност

Він уже досить добре знав праці чеських слов'янофілів, зна
всеслов'янські ідеї бунтівливої польської еміграції на Заході.

Проте мав рацію Крашевський, застерігаючи перед «уніфікацій
ним божевіллям» царату, який хотів спрямувати течію всеслов'янськи
зусиль на свій млин і пропагував власний варіант панславізму, який —
за словами Крашевського — «не хоче єднатися, а прагне проковтнути»

Шевченко оголосив царатові непримиренну війну.

Досі доробок Шевченка — петербурзький «Кобзар» і «Гайдама
ки» — становив немовби велику історичну думу, яка виросла з туги з
втраченим раєм козацької волі.

Тепер Шевченко шукав дорогу за грань ночі. Він вірив, що знайд
її. Ніч була не тільки на Україні. Ніч була в Росії. І в Польщі.

У Росії серед темряви де-не-де пробивалися промені світла
Шевченко пригадав розмови з молодим гвардійським офіцером. Таких
як Момбеллі, як Петрашевський, як Плещєєв, напевно, було немал
Але всі вони губилися серед величезної маси «граждан русской
империи», які сліпо і покірно виконували накази царя з олов'яним
очима.

З поляками можна і треба було якось домовлятися. Та як забути т
що діялось колись? Шевченко пам'ятав не лише про страждання
заподіяні українському народові царатом, а й про кривди, яких
українці зазнали від Речі Посполитої, про все, що змусило Хмельниц
кого шукати порятунку в Москві.

Дорога за грань ночі вела через серця і помисли найшляхетніших людей України. Шевченко шукав цих людей. Сучасність вимагала від нього діла.

Його поезія була досі статуєю Мемнона, яка стоїть над могилою вітчизни.

Вона мусила стати голосом архангела, який підіймає гробову плиту.

V

Грудень 1845 року — один із найплідніших періодів у творчості Тараса Шевченка. В середині грудня він перебував у маєтку В'юнище в старого декабриста Самойлова. У тихій, спокійній атмосфері, далекій від мирської суєти, він на одному подиху написав чудовий вірш, сповнений патріотичного горіння. Вірш звинувачувальний і благальний.

Це був вибух творчої пристрасті, відкриття нових горизонтів думки і заклик до дії, памфлет і прохання, клятва і пророцтво.

За своїм звичаєм Шевченко взяв до вірша багатозначний епіграф із послання святого Івана Апостола: «Якщо хтось скаже: люблю бога, а брата свого ненавидить,— це неправда».

Вірш називався: «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє». Поет звертався до тих, хто тримав у своїх руках ключі до земного раю, до тих, хто був щедро обдарований життєвими благами. Він хотів переконати, що ще не пізно по добрій волі виправити кривду, допомогти знедоленим і цим самим вивести народ із занепаду.

Звертаючись до освіченої, культурної шляхти, поет розвивав ідеї солідарності, проголошені деякими польськими і українськими письменниками: Крашевським, Кулішем...

Він хотів кинути землякам правду в вічі і цим спрямувати їх на шлях служіння громадянському обов'язкові. Хотів розбудити в них громадське і національне сумління, переконати їх, що разом з «незрящими гречкосіями» вони становлять одне ціле, один народ і що тільки спільними зусиллями можна здобути спільне для всіх щастя.

Але дійсність розходиться з цим ідеалом. Усі немов оглухли, нічого не чують. «Тільки я — мов окаянний,— промовляє поет,— і день, і ніч плачу на розпуттях велелюдних». Його охоплює гнів, і він закликає можновладних земляків:

Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
. . . . . .
Розкуйтеся, братайтеся!

Поет застерігає їх від страшних наслідків засліплення й егоїзму:

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде!
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...

Він глузує з їхніх слов'янофільських захоплень, дорікає, що вони знають багато слов'янських мов, а свою забули.

Колись будем
І по-своєму глаголать,

Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже...

«Німець» — це представник російської урядової сфери. Шевченко часом користувався цією своєрідною метонімією, маючи на увазі ту обставину, що царська династія в Росії, як і значна частина впливових осіб в уряді та адміністративному апараті, була німецького походження.

У кількох словах Шевченко зумів виразити трагічну приниженість українського народу, історичну долю якого вирішували чужоземці. І тут поет, озираючись у минуле, вперше розвінчує культ гетьманщини:

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани,
Ясновельможні гетьмани,
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної Украйни!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили!?

Проблема давніх польсько-українських взаємин постає тепер у такому вигляді:

А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила.

Про вітчизняну історію поет каже так:

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!

Далі він повертається до сучасності й бачить, що ці самі «ясновельможні», які колись запродали Україну, тепер стали катами її народу:

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.

Але все це зміниться, мусить змінитися. І Шевченко, вдивляючись у минуле й прийдешнє, з певністю пророка й апостола кидає натхненний заклик:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
. . . . . .
І забудеться срамотна
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України.

Є у вірші ще два рядки, які сильно і точно виражали основну думку Шевченка:

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Шевченко вважав, що справедливе розв'язання суспільних проблем на Україні можливе лише тоді, коли Україна стане суверенною державою.

У цьому творі вражала незвичайна ідейна зрілість Шевченка, знання історії, глибока орієнтація в суспільних взаєминах і почуття відповідальності за долю народу.

Шевченко перший в історії української політичної думки XIX століття сформулював програму незалежності, хоча відразу і не вказав — крім євангельських закликів до єднання — засобів здійснення цієї програми.

У всякому разі те, що він спромігся сказати українцям у цьому творі, вражало всіх. Такою мовою до нього ще ніхто не говорив. Шевченко вмів висловити й розкрити те, що почував народ.

Він мусив ще дати відповідь наклепникам, які глумилися над пам'яттю славних борців за волю України. Через кілька днів після написання «І мертвим, і живим...» тут же, у В'юнищах, він створив ще один видатний зразок патріотичної поезії — «Холодний Яр».

Яр був поблизу Мотронинського монастиря. В цім яру збиралися гайдамаки і гострили ножі на «ворога лукавого, на лютого ляха». Тепер стежка до яру заросла лісом. Може, її засіяли терном «нові кати», щоб заросла пам'ять про Коліївщину? Поет таврує тих, хто вислужується перед чужинцями, пригнічує народ іменем «лютого Нерона», тобто царя, і зневажає пам'ять про гайдамаків, називаючи їх розбійниками і злодіями. «Брешеш, людоморе! — вигукує обурений Шевченко,— за святую правду-волю розбійник не стане...»

Це ви розбійники,— говорить він далі,— без усякого справедливого святого права торгуєте людьми і землею, яка належить усім. Стережіться, бо погано скінчите. «Бо в день радості над вами розпадеться кара. І повіє огонь новий з Холодного Яру».

«Холодний Яр» можна було б за прикладом відомого пушкінського вірша назвати «Наклепникам України». Але тоді, як у вірші російського поета домінувала вірнопідданська нота, вірш Шевченка виражає справедливе і благородне обурення патріота-українця з приводу брехливого висвітлення фактів та імен діячів вітчизняної історії. Російський поет, по суті, захищав царат. Український поет захищав пам'ять своїх знедолених співвітчизників, які боролися за свободу. Народ Пушкіна мав власну державу. Народ Шевченка перебував у неволі.

Шевченко виріс на селі. В школі у дяків він здобував знання про світ разом із знанням закону божого. Читати він учився за псалтирем. Біблію знав напам'ять. У сільських людей релігійні поняття ставали основою світогляду. Церковні обряди входили в усі закамарки їхнього життя. Шевченко був селянином.

Княжна Варвара Рєпніна відзначалася фанатичною релігійністю. Вважаючи своїм покликанням морально виховувати Шевченка, вона подарувала йому біблію, до якої Шевченко звик ще з дитинства. Біблія стала настільною книгою Шевченка. Він читав її щодня, при кожній нагоді, але вбачав у ній передусім твір філософсько-літературний. Поет брав з біблії мотиви і образи для багатьох своїх творів, вкладаючи в релігійні образи світський зміст — політичний і суспільний.

Таке ставлення поета до біблії безсумнівно було наслідком занять історією і філософією в Петербурзі, зокрема під керівництвом Дембського. Шевченко постійно мислив категоріями біблії, проте наслідки його роздумів усе більше розходилися з духом цієї книжки. Страждання вітчизни, страждання закріпаченого народу схиляли серце поета до романтичної боротьби з богом, яка в принципі не ставила під сумнів його існування, проте реалістичний спосіб мислен-

ня, вихований на творах новітніх європейських філософів, виробляв і
Шевченка якщо не атеїста stricto sensu**, то щонайменше пантеїста
Слово «бог» проходить через усю творчість поета від перших ас
останніх днів життя. Однак із символу, який означає творця і пана вс
речей, це слово поступово змінилося в символ «душі світу» і стало
рівнозначним поняттю загального добра, краси і справедливості. Так чи
інакше Шевченко постійно знаходив у біблії відгук особистим
переживанням.

Відштовхували його церковні обряди, особливо православні; він
вбачав у них якісь «тібетські» чи «японські» елементи. Релігійний
фанатизм доводив його до шаленства.

Найбільше приваблював Шевченка етичний елемент християнсь
кого вчення, а з усіх засад цієї релігії він брав до свого серця одну
милосердя. Коротше кажучи, він створив для себе власну релігію —
правди і любові.

Подібно до багатьох інших поетів — стародавніх і сучасних,
Шевченко захоплювався «Псалмами Давида».

Того пам'ятного грудня, через два дні після написання «І мертвим
і живим...», поет здійснив переклад, а швидше переспів десяти псалмів,
вибравши з них ті, мотиви яких були співзвучні його думкам і погля
дам.

Надаючи псалмам власної поетичної, віршованої форми, поет
вкладав у них цілком новий зміст — можна сказати, революційний.
В одному з цих своїх псалмів він звертається з подякою до бога за те,
що той колись «розв'язав руки» українському народові і «покрив
землею трупи ворогів». Народ зітхнув вільніше. А тепер «нові вороги»
гноблять і обкрадають українців. Поет благає бога: «Поможи нам,
ізбави нас вражої наруги, поборов ти першу силу, побори і другу».
«Смирилася душа наша,— каже він на закінчення,— жить тяжко
в оковах, встань же, боже, поможи нам встать на ката знову».

В останньому псалмі поет висловлює надію, що «праві люди»
з божою поміччю «окують царів неситих в залізнії пута, і їх, славних
оковами ручними окрутять».

Це вже чітко сформульований заклик до національної революції.
Мисль Шевченка, невтомно працюючи над розв'язанням українсько
справи, починає переходити від закликів до єдності й братерської згоди
до програми відвертої боротьби. В апостолові та пророкові пробуджу
вався вождь.

Людина строгих моральних принципів, сповнена енергії, раціона
ліст, який ходить з біблією в руках і користується релігійною
фразеологією, а тим часом виношує плани встановлення суспільної
справедливості й звільнення свого народу від чужоземного поневолен
ня, Шевченко в багатьох відношеннях нагадував Томаса Мюнцера.

На різдво Шевченко зібрався до Переяслава — до старого друга
лікаря Козачковського. Ще до від'їзду з В'юнищ поет зробив немовби
підсумок усьому, що він передумав і пережив протягом останніх трьох
років. Написав вірш під назвою «Три літа».

Невеликії три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха наробили,—

розповідає поет і ділиться своїм болючим розчаруванням: він любив

** У прямому значенні слова (лат.).

людей, вони його радо приймали, а тим часом ішли літа і «сушили
сльози щирої любові». «І я прозрівати став потроху...» — додає він,—
«Кругом мене, де не гляну, не люди, а змії».

І тепер я розбитеє
Серце ядом гою,
І не плачу, й не співаю,
А вию с о в о ю .

Напередодні Нового року поет питає себе, що цей рік принесе його
народові. І сам дає іронічну відповідь: «Благоденствіє, указом
новеньким повите».

У державі царів навіть ходити, спати, їсти можна було тільки за
дозволом або наказом царя. Отже, і «благоденствіє» у Новому році
мусив дозволити монарх.

Висновок був безнадійний.

Ще один невеликий вірш вийшов з-під пера поета перед його
від'їздом до Переяслава. Вірш без назви. Написаний під враженням
національної трагедії, яку на кожному кроці він спостерігав і відчував,
подорожуючи просторами української землі:

Минають дні, минають ночі,
Минає літо; шелестить
Пожовкле листя; гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить;
І все заснуло... і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь... —

так починає поет, щоб потім звернутися з пристрасним благанням
до бога, до свого бога:

...Дай жити
І людей любити,
А коли ні, то проклинать
І світ запалити!

Тут устами Шевченка говорить новий Савонарола.

У Переяславі поет тяжко захворів. На самі свята двадцять п'ято-
го грудня він, ніби відчуваючи наближення смерті, написав корот-
кий вірш — поетичний заповіт.

У небагатьох словах Шевченко сказав землякам усе, що вважав
найважливішим, звернувся до них, як батько до дітей:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Ще два тижні тому Шевченко, пишучи «І мертвим, і живим...», намагався розтопити крижані серця земляків, закликаючи їх до згоди і єдності.

У своєму «Заповіті» він вказує конкретну мету: звільнення батьківщини з неволі. Не мислить собі справи інакше, ніж через боротьбу: волю треба окропити «вражою злою кров'ю». Це був могутній, проголошений голосом вождя, заклик до дії.

VI

Одужавши, Шевченко відразу зайнявся впорядкуванням своїх віршів. За звичкою, уклав із них цикл, назвавши його «Три літа». Цикл розпочинався однойменним віршем і закінчувався «Заповітом». До нього ввійшли майже всі твори, написані після «Кобзаря» і «Гайдамаків». Отже, і «Сон», і «Єретик», і «Великий льох», і «Кавказ», і «Холодний Яр», і «Давидові псалми» — всього 24 більші й менші вірші та поеми.

Взяті разом, вони становили щось на зразок трактату з питань національної філософії і соціології.

Всю історію України від найдавніших часів до сучасності поет втілив у образах і сентенціях так проникливо і так переконливо, як не міг би цього зробити жоден з найосвіченіших земляків.

В аналізі становища свого народу і революційних висновках, які з нього випливали, Шевченко переріс усе тогочасне покоління українців, настрої яких можна було визначити одним словом: капітуляція.

Цикл «Три літа», крім героїчних мотивів, був позначений також нотою болісною і трагічною. Але тут важко говорити про якесь розчарування чи зневір'я автора. Виношуючи в серці мрію про вільну Україну, прекрасну поетичну мрію, Шевченко з самого початку виходив із фактичного стану речей. Геній Шевченка, між іншим, полягав у здатності утримувати постійну рівновагу між мрією і дійсністю. Думка поета не раз сягала до хмар, але він завжди твердо стояв на землі.

Мандрівки по українських роздоріжжях не принесли Шевченкові розчарування: вирушаючи в рідні краї, він наперед знав, що там, «окрім плачу, нічого не почує»,— як писав у листі до Кухаренка. Але мандрівки ці багато чого навчили поета і вплинули на його дальшу ідейну еволюцію; з патріота п а с и в н о г о, який оспівував красу Д а в н ь о ї України, козацької і гетьманської, він став патріотом Д і я л ь н и м, який обдумував способи діяльності на користь країни. Поки трапилася нагода почати практичну боротьбу з царатом, він уже своїм поезіям надав значення Д і ї.

Поет добре бачив прірву, яка розділяла вимріяну ним Україну і реальну Малоросію, але водночас докладав нелюдських зусиль, щоб засипати цю прірву. Він прагнув вдихнути патріотичний рух у спаскуджену і байдужу до долі вітчизни українську шляхту, хотів просвітити закріпачений народ і підняти його на спільну боротьбу за вільну, незалежну Україну.

На тлі тогочасного становища українського народу такі наміри були просто абсурдні. Розумів це і сам Шевченко. «Москалі називають мене ентузіастом, сиріч дурнем...» — писав він у листі до Г. С. Тарновського.

Подібно до Міцкевича, Шевченко міряв свої сили намірами. Рухався вперед разом із духом часу. Хіба не те саме робили в Італії Мадзіні й Гарібальді? У Франції Бланкі й Барбе, а в Польщі — Конарський і Сцегенний?

Всюди діяли жменьки ентузіастів, і ніхто ніде не оглядався на те, чи за ним ідуть сотні, чи тисячі. І ці жменьки творили історію.

Збірка «Три літа» незабаром поширилася в списках і здобула незвичайну популярність у колах української інтелігенції, всюди викликаючи подив і страх.

Історик Микола Маркевич писав до поета: «...а як чорт підтиче тебе гетьманувати та на старшин гукать з мазепинською булавою, тоді, Тарасе, не плач: московською дужою рукою... поб'ють ще й плакать не дадуть...»

Далі буде.

Вернісаж

Г. Гавриленко. *Ілюстрація до «Кобзаря»* Т. Шевченка. *Гравюра. 1963.*

Юрій ПОКАЛЬЧУК

МЕТАЛ

Оповідання

ПОКАЛЬЧУК Юрій народився в м. Кременці на Тернопільщині. Закінчив Луцький педінститут та Ленінградський держуніверситет. Кандидат філологічних наук. Автор книжок повістей та оповідань «Хто ти?», «Кольорові мелодії», «Великий і малий», «Кава з Матагальпи» та романів «І зараз, і завжди...», «Шабля і стріла». Лауреат премій тижневика «Неделя» та журналу «Латинская Америка».

Крізь буйну зелень кучерявих садків біля приватних будинків селища і за десятки років запишнілих скверів у великих дворах, що оточили Алма-Атинську вулицю, крізь сутінь літньої спеки у сизу надвечірню лагідність дня пробивається густий запах заліза, вугільної кіптяви й диму, незмінний, як життя, дзенькіт трамвайних і залізничних рейок, гудок паровоза чи електровоза і ціла гама заводських грюкотів і гуркотів. Усе це тут поруч — рукою подати. Все забарвлене у цей звук.

І враз у звичний колообіг життя вкрадається інший ритм. Чужорідний, незвичний, спершу ніби сторонній, він якось непомітно вплітається у шарварок робочого будня і зливається з ним у металевому дзенькоті.

Спершу виводить рівну, тягучу мелодію синтезатор, електроклавішний звук пронизує, але веде заповільнено, незакінчено, кожну мить чекаєш доповнення, врешті вступає ударник, вибиваючи ритм швидше, ніби потяг набирає швидкість, рухається впевненіше, а тоді різко входить бас-гітара, і вже мелодія набирає сили. Врешті виривається, випереджаючи всіх, гітара-соло. Напруження в ритмі вже таке, що ледь витримуєш до тієї наступної миті, коли розбиває його голос соліста, високий, хрипкуватий, пронизливо допікаючий, так несамовито впевнений, що десь ще вище гострота його переростає майже в благальність. Це якраз та остання мить, коли без голосу мелодія вже розпадеться, втратить себе, коли треба ламати, рвати, вибухати, злітати у вибухові й, розриваючись, виплескувати в надмірі щирості своє серце, почуття і душу іншим. Тим, хто слухає, хто хоче саме цього, хто саме цього чека-

Як ішли вже з кладовища до поїзда, згадав раптом Іван Іванович про діда Савку й спитав, чи був такий у селі тоді чоловік.

— Бу-ув. Це мого діда по батьковій лінії звали Савкою. А ви пам'ятаєте його? — всміхнувся Сава Григорович.

— Самого діда не пам'ятаю, а пригадую, як у нас дома часто згадували його і особливо оцю примовку: «Качалочки тобі в голови, а пранички в боки!» Знаєте? Не забули?

— Як, як? Ти чула таке, стара? — звернувся Сава Григорович до Савихи. — Качалочки тобі в голови, а пранички в боки.

— Ні,— засміялася Савиха. — Скільки й живу — не чула.

— Я-ак?.. — з розпачем протяг Іван Іванович і аж став посеред дороги й побачив, як там, за селом, далеко в потьмянілих полях сходить сонце, велике, малиново-огнисте й холодне, мов місяць. — Ви не пам'ятаєте цієї примовки?

— Наш дід ніколи такого не казали,— заперечно похитав головою старий Гудименко, і в очах його змигнуло розчарування.

— Пробачте... — сказав не своїми губами Іван Іванович, тамуючи перед цими добрими людьми свій важкий душевний біль. — Я щось переплутав... Це в нас у дитбудинку в Пензі один безпритульний Жора Шамало так лаявся, коли програвав у карти. Він був з України.

— Ну от, бачите! І згадали,— зрадів Сава Григорович. — А дід Савка справді був. До самої війни дожив. Тільки такої приказки я од нього не чував.

Незабаром підійшов приміський дизель з кількома вагонами, сірими од масної пилюги. Сава Григорович і Савиха стояли на пероні якісь розгублені й засмучені. Щось таке тепле ворухнулось у грудях Івана Івановича, забило йому подих. Він поспішно обняв старого й стару, поцілувався з ними й піднявся в тамбур.

— Напишіть, Степановичу, відразу ж, як доберетеся в Москву,— сказав Сава Григорович.

— І приїжджайте в отпуск із своєю жінкою. Не цурайтеся домівки,— запрошувала Савиха.

— Спасибі вам... — сказав Іван Іванович.

З гуркотом зсунулись автоматичні стулки дверей. Сіпнувся й поплив-поплив назад перон. Сава Григорович ступив крок за поїздом, ще крок, щось таке сказали його губи, і він простяг уперед руки, точнісінько так, як колись старший брат... Іван Іванович махнув у відповідь рукою.

м. Черкаси

Єжи ЄНДЖЕЄВИЧ

УКРАЇНСЬКІ НОЧІ, АБО РОДОВІД ГЕНІЯ

Повість про Шевченка

Переклав із польської Віктор ІВАНИСЕНКО

Швагер поета, Варфоломій Шевченко, так само остерігав: «Буває, що за правду принудять за дев'ятими воротьми гавкнути».

На Тараса ці пересторогн не діяли. Натурою він був безстрашною, а крім того, вже ступив на шлях, з якого немає вороття до спокійного, лояльного життя.

Шевченко і далі продовжував свою роботу в Археографічній комісії. Вже 15 листопада він одержав призначення на посаду працівника комісії із платнею 150 карбованців на рік. Хоч це й небагато, проте забезпечувало йому існування і можливість подорожувати, що було справою першочергової ваги для художника і громадського діяча, який вивчає проблеми своєї батьківщини.

Подорожуючи, Шевченко часто відвідував поміщицькі маєтки, малюючи і рисуючи портрети заможних земляків, і це давало йому додатковий заробіток.

Якби він умів жити ощадно, міг би навіть досягти певного достатку. Але Шевченкові була властива дивна безтурботність у матеріальних справах: він позичав гроші приятелям і знайомим, витрачав їх часом невідомо на що, а жебракам роздавав так щедро, що вони аж лякались.

Об'їздивши всю Полтавщину, поет вирішив перебратися на чернігівську землю. Підшукуючи товариша для подорожі, поет подався до Афанасьєва-Чужбинського. Чужбинський мав чимало вад, які відштовхували Шевченка, але були в нього і позитивні риси: він завжди був веселий, балакучий, рухливий, а крім того, знав буквально всіх поміщиків на лівобережній Україні.

Спершу вони поїхали в Лубни на ярмарок, а звідти через Прилуки і Ніжин до Чернігова. В Лубнах якраз відбувався з'їзд місцевого дворянства, а тому запрошення посипалися, мов з рукава. У Ніжині поет, якого тепло вітали учні місцевого ліцею, познайомився з майбутнім перекладачем своїх

Продовження. Поч. у №№ 10, 11 за 1988 р., №№ 1, 2, 3 ц. р.

творів на російську мову Миколою Гербелем. Відвідав також старого друга й опікуна Івана Сошенка, який тут учителював. Провів веселу ніч на балу в місцевому клубі, а в останній день м'ясниць виїхав до Чернігова, де шанувальники його таланту влаштували, теж у клубі, гучні проводи м'ясниць.

Настав піст, і художник узявся до роботи, малюючи чернігівські пам'ятки старовини, чимало яких було пов'язано із Мазепою. Знов посипалися замовлення на портрети.

За порадою княжни Варвари Шевченко поїхав до Седнева, який мальовничо розкинувся на правому березі річки Снов. Седнів уже два століття був резиденцією родини Лизогубів. Тепер її представляли два брати, Андрій та Ілля, палкі шанувальники таланту Шевченка. Люди великої культури, вони обидва захоплювалися музикою. Андрій, крім того, непогано малював і уважно стежив за виявами українського літературного відродження. Розмовляв виключно рідною мовою, на кожному кроці підкреслюючи, що він українець. Ілля колись належав до масонської ложі Об'єднаних слов'ян. Шевченка дуже приваблювала їхня людяність у ставленні до своїх кріпаків. Седнівським кріпакам жилося непогано.

У Седневі Шевченко перебував досить довго. Тут він відпочив тілом і душею. Цілими днями працював, а вечорами під акомпанемент Андрія співав народні пісні, викликаючи захоплення присутніх.

Відразу після великодніх свят, які в тому році випали на 7 і 8 квітня, Шевченко вирушив до Києва. Весна була в розповні. Дніпро розлився і позатоплював усі острови й луги. Київські узгір'я вкрилися буйною зеленню, над якою підіймалося золотоглаве місто. Кольори, звуки і запахи зливалися в фантастичну рапсодію про вітчизну:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра.

Хотілося жити для цього міста, для цього неба, для цієї землі...

Шевченко спочатку оселився на Інститутській, потім у будинку архітектора Беретті на Хрещатику, недалеко від Бессарабки, в так званому трактирі з номерами.

Незабаром поет довідався, що поблизу мешкає Костомаров, з яким він неодмохіть познайомився ще минулого року. Вирішив відвідати його. Завітав до нього з кимось із спільних знайомих.

Костомаров займав невеликий дерев'яний будиночок на Хрещатику. Навколо будиночка розкинувся гарний український садок — вишні, пасіка. Не було тихе, поетичне, самітне місце в самому центрі Києва.

Кабінет господаря умебльований скромно і просто: великий стіл, за ним — вольтерівське крісло з високою спинкою, книжкові шафи — все чорного дерева. На стінах картини. В кутку під іконою дві великі воскові свічки в мідних підсвічниках.

У травні 1846 року сенат Київського університету обрав Костомарова на посаду викладача історії. 4 червня молодий учений виголосив свою вступну лекцію.

Через кілька днів він зустрів Шевченка на площі перед університетом. Вони пішли разом, і Шевченко, вітаючи вченого із званням професора, почав жартома співати козацькі пісні. Співав він на весь голос, не звертаючи уваги на перехожих. Була в цьому якась свобода і фантазія, напівзапорозька, напівлитяна.

Згодом Шевченко кілька разів відвідав Костомарова. Щоразу випивав по кілька склянок чаю з відповідною кількістю рому, але на ньому це не позначалося.

Якось він приніс із собою зошит з віршами під назвою «Три літа». Почав їх читати. Костомаров слухав мовчки, потім попросив залишити йому зошит. Коли Шевченко вийшов, Костомаров двічі сам перечитав вірші. Потім підійшов до вікна і відчинив його навстіж. Надходив вечір. Задзвонили дзвони в церквах, їм відгукнулася сигнатурка з парафіального католицького костьолу; її тонкий і дзвінкий голос пробивався через бамкання тих велетнів. Костомаров засвітив свічку під образами, впав на коліна і довго молився.

Розумові здібності людини не завжди поєднуються з рисами її характеру. Костомаров не мав твердого й послідовного характеру. Самозакоханий і честолюбний, він не міг зберегти духовної рівноваги: ані зупинитись на якихось певних принципах, ані боронити відверто і мужньо ті погляди, яких на той час дотримувався. Він був безвольний і полохливий. Крім того, недовірливий і нещирий. Типовий опортуніст.

Однак він мав непересічні розумові здібності природженого дослідника історії. Його дослідницький талант і наполегливість в архівних пошуках були дивовижні. Історії він присвятив усього себе до кінця.

Він умів писати, знався на поезії, особливо народній. Коли Шевченко залишив йому зошит із віршами, Костомаров не міг ні спати, ні їсти, без кінця, по кілька разів читав одні й ті самі твори. Вони справили на нього величезне враження. Костомаров був одним із перших критиків, які відчули всю глибінь поезії Шевченка і правильно її оцінили.

У своїх спогадах він писав: «Тарас Григорович прочитав мені свої ненаруковані вірші. Страх мене огорнув: враження, яке вони справляли, нагадало мені Шіллерову баладу «Занавішений сайський ідол». Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і болюче, і заманливо було заглянути туди!!! Поезія завжди йде вперед, завжди відважується на сміливе діло; її слідами ідуть історія, наука і практична праця. Легше буває останнім, але важко першій. Сильний зір, міцні нерви треба мати, щоб не осліпнути або не знепритомніти від раптового світла істини, із співчуття прихованої від спокійного натовпу, який іде второваним шляхом, повз таємничу завісу, і не знає, що таїться за цією завісою! Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, навмисне зораною і засіяною, щоб сховати від нащадків навіть згадку про місце, де знаходиться підземелля. Тарасова муза сміливо ввійшла в цю порожнечу із своїм непогасним світочем і відкрила за собою шлях і сонячним променям, і свіжому повітрю, і людській допитливості. Легко буде входити в це підземелля, коли повітря туди проникне, але якою міцною повинна бути людина, щоб вистояти супроти вікових випарів, які в одну мить убивають життєві сили, гасять всякий земний вогонь!

Горе зухвалому поетові! Він забуває, що він людина; і якщо відважиться першим вступити туди — то може загинути... Але поезія не злякається ніяких згубних випарів, якщо тільки вона справжня поезія; і не загасить її світоча ніяка історична чи моральна вуглекислота; бо цей світоч горить незгасним вогнем — вогнем Прометея...»

Костомаров відчув себе українцем уже в зрілому віці. Та й то не стільки під впливом матері-українки, скільки внаслідок читання історичних і фольклористичних книжок та журналів. Причому вплив батька-росіянина не перестав діяти. Вчений історик, професор університету, який готував себе на роль духовного вождя молодої української інтелігенції, не позбувся проросійських симпатій і в своєму українському патріотизмі ніколи не заходив так далеко, щоб визнати ідею незалежності України у відриві від Росії.

Як і Куліш, Костомаров належав до тих, хто схилявся перед силою. Він

був загіпнотизований могутністю царату, хоч і перебував в опозиції до деспотичного уряду. Долю України він уявляв собі пов'язаною з долею російської імперії. В особі Богдана Хмельницького бачив реалізатора ідеї тривалого об'єднання двох народів.

Проте це не означає, що він поділяв погляди тих, хто відмовляв українцям у національній своєрідності. Він вивчав структуру Запорозької Січі й вишукував у ній оригінальні паростки демократизму.

Не бачачи для України ніяких політичних перспектив поза угодою з царем, Костомаров вершиною мрій вважав можливість морально впливати на царат і таким чином поступово виправляти наслідки деспотизму.

Батько Костомарова був поміщиком, відомим своїм жорстоким ставленням до кріпаків, за що зрештою поплатився життям; мати ж, за походженням селянка, ледве вміла читати й писати, а на волю вийшла лише завдяки одруженню.

У молоді літа Костомаров проявляв демократизм і ненавидів дворян. Кріпацтво він вважав ганьбою XIX століття.

Свідоме національне почуття Куліша викристалізувалося в період його перебування в Луцьку, де він зблизився з Хільчевським, одним із перших пропагандистів українофільства.

Куліш вважав себе демократом, але був, власне кажучи, демократом дрібношляхетським: ідеал суспільного устрою бачив у дрібній поміщицькій власності. Радикальних теорій боявся, як вогню.

Він охоче працював для добра України, навіть претендував на роль українського вождя, але, як і Костомаров, не уявляв існування своєї батьківщини відрубно і самостійно.

Після того, як Куліш одержав посаду викладача в Петербурзькому університеті й перебрався на Неву, його лояльність до монархізму ще більше зросла.

Пишучи з Петербурга до свого протеже Юзефовича, Куліш висловив думку, що «політичне життя України давно скінчилося, і незабаром вона злиється в одне ціле з Росією».

Приятелем і частим гостем Костомарова був старий екс-професор Кременецького ліцею, а потім університету в Києві, відомий природознавець Степан Зенович. Йому вже було біля вісімдесяти років, але фізичні й духовні сили його збереглися чудово. Незважаючи на велику різницю у віці, він заприязнився з молодим українським істориком і любив розмовляти з ним про слов'янські справи. Зенович був запеклим слов'янофілом і республіканцем. До дискусії часто приєднувалися два інші приятелі Костомарова — Микола Гулак і Василь Білозерський.

Ближче зійшовшись із Костомаровим навесні 1846 року, Шевченко довідався про існування таємного товариства, яке домагалося федерації слов'ян під егідою України, Польщі і Росії.

Товариство називалося Кирило-Мефодіївським братством. Члени його називали себе братчиками. Знаком членства був перстень з написом «Кирило Мефодій». На печатці товариства був напис: «Пізнайте правду, і правда зробить вас вільними».

Куліш перебував ще в Петербурзі. Душею організації був Костомаров. Крім нього, до братства належали майже всі учасники патріотичної української групи: Гулак, Білозерський, Навроцький, Андрузький, Маркович і Пильчиков, а також інші, яких Шевченко особисто не знав.

Товариство, як запевняв Костомаров, уже могло знайти численних прихильників серед київської інтелігенції, особливо серед слухачів університету. Це була група ентузіастів України і Слов'янщини.

На час зближення з ними Шевченка вони вже мали розроблені в загальних рисах основні організаційні документи: статут, правила і дві агітаційні прокламації: одна звернена до українців, друга — до росіян і поляків.

Статут складався з шести параграфів, які визначали устрій Слов'янської федерації. Йшлося тут про автономію всіх народів, про їхню рівність і про центральне представництво або так званий конгрес. Усе це мало бути засноване на засадах християнської релігії і загальної освіти.

У правилах, крім чисто організаційних пунктів, були й такі, що більше стосувалися ідеології братства. Пункт перший стверджував необхідність виховання молоді в дусі ідеалів товариства. Пункт сьомий говорив про релігійну терпимість, а восьмий — про те, що однією з головних цілей організації є скасування всіх форм рабства і рівноправність усіх суспільних верств.

Прокламація до українців повторювала принципи устрою Слов'янської федерації, запевняла, що Україна буде мати «свою республіку», свою мову і свою літературу, що всі українці будуть користуватися «всезагальною рівністю і свободою».

У прокламації до росіян і поляків говорилося:

«Браття великоруси і поляки! Промовляє до вас Україна, убога сестра ваша, яку ви розп'яли і розшарпали, але яка не пам'ятає зла і разом з вами вболіває над вашим нещасним становищем і готова проливати кров своїх дітей за вашу свободу. Прочитайте цей братній лист, обміркуйте важливу справу вашого спільного порятунку, звільніться від сплячки і оніміння, притамуйте в серцях ваших глупу ненависть одних до інших, розпалену царями і панами, щоб знищити вашу і нашу свободу, устидіться ярма, яке носите на своїх плечах, посоромтеся власної зіпсованості, проклятиме святотатські імена земного царя і земного пана, виженіть з помислів ваших дух зневіри, запозичений від германських і романських племен, а також дух жорстокості, прищеплений татарами, проникніться властивою слов'янам любов'ю, згадайте також братів ваших, які стогнуть у шовкових ланцюгах німецьких і в пазурах турецьких, і нехай метою життя і діяльності кожного з вас буде: спілка слов'янських народів, всезагальна рівність, братерство, злагода і любов до господа нашого Ісуса Христа. Амінь».

Шевченка неважко було намовити до співпраці з авторами цих відозв, які містили чимало його власних міркувань. Гулак ясно засвідчив, що, складаючи разом із Костомаровим і Білозерським тексти документів, не одну думку запозичив із творів Шевченка або з тогорічних дискусій з поетом.

Проте, переглядаючи документи братства, Шевченко зауважив у них певні формулювання, з якими не міг погодитися. Справа вимагала дискусії. Було вирішено відкласти її на час, поки закінчаться вакації.

Шевченкові показали також стос рукописів польською, українською і російською мовами, об'єднаних цікавою назвою: «Книги битія українського народу».

«Книги» поки що опрацьовувались і мали становити щось на зразок національного євангелія. Гулак повідомив Шевченка, що основна їхня частина, писана по-польськи, потрапила до рук братчиків з невідомого джерела. Схоже, що привезена аж із Кавказу якимось офіцером-поляком. Решту українською мовою, дороблял Костомаров.

Шевченко дуже цим зацікавився і обіцяв узяти участь в остаточному редагуванні «Книг».

Тим часом почалися вакації. Костомаров виїхав на морські купання до Одеси, а Шевченко вирушив у нову подорож: з професором Іванишевим та художниками Сенчило-Стефановським і Пручинським поїхав розкопувати на околицях Фастова прадавні скіфські могили — легендарного Перепета і його дружини Перепетихи.

VII

П'ятниці в дерев'яному будиночку Петрашевського в Коломні помітно пожвавішали і часто перетворювалися на бурхливі дискусії. Постійно приходили сюди Плещеєв, Спєшнєв, брати Достоєвські — Михайло і Федір, Ясгржембський, Хаников і Пальм. З офіцерів — Макшеєв, Кузьмін і Момбеллі.

Саме тоді, коли Шевченко від Лизогубів збирався їхати до Києва, в Петербурзі вийшов другий том «Кишенькового словника іноземних слів». Цензура пропустила цей том, але незабаром куратор шкільної округи і голова цензурного комітету в одній особі, граф Мусін-Пушкін, зчинив тривогу. Справа дійшла до міністра освіти Уварова, який наказав вилучити книжку з обігу, оскільки, на його погляд, вона містила «забагато недопустимих і шкідливих думок». Розійшлося 400 примірників. І цього було досить.

Із закордону надходили вісті, які свідчили, що на Європу звільна насуваються великі історичні потрясіння. Серед ентузіастів, які збиралися по п'ятницях у Петрашевського, вони пробуджували радісні надії. Повстання у Кракові й селянський бунт у Галичині сприймались як початок цілої серії революційних вибухів. Хоч австрійські війська жорстоко розправилися з повстанцями, заграви бунту не погасли.

Петрашевський мав намір створити революційну організацію, а одночасно виношував плани заснування у своєму невеликому маєтку на Ладозі показової артілі, яка б довела слушність теорії Шарля Фур'є.

Як Петрашевський, так і найближчий до нього за поглядами Спєшнєв, Давній його товариш по Царськосельському ліцею, бачили, що вони повинні готуватись до жорстокої боротьби, аби здобути свободу для народу.

Спєшнєв щойно повернувся з Франції. Там він зустрічався і розмовляв з Бакуніним, а також з багатьма польськими емігрантами, досить радикально настроєними. Під цим впливом він і сам ставав комуністом. Захоплювався діяльністю Бланкі й Барбе. Пророчив швидкий занепад липневої монархії.

Спєшнєв вірив у селянську революцію. Його обурювали польські консервативні автори, які суворо засуджували галицьке повстання. Він поділяв і часто повторював почуті від когось слова Міцкевича: «В історії слов'ян завжди повторюється один і той самий акт. Селяни довго і терпляче зносять гніт, а потім ріжуть панів».

Спєшнєв відчув у Міцкевичеві братню душу, вважав його революціонером. Так само думав і Петрашевський.

Обидва вони незабаром знайшли мужнього спільника. Ним був поручик Момбеллі, який невідомо звідки з'явився колись у будиночку в Коломні, принісши з собою проект таємної організації під назвою «Братство взаємної допомоги».

Момбеллі покладав великі надії на сприяння свого приятеля, штабс-капітана Макшеєва, який недавно скінчив військову академію. Проект братства було визнано гідним уваги. Але, оскільки основу його становила головним чином пропаганда певних моральних ідей і надто мало йшлося про прямі революційні дії, Спєшнєв зробив застереження, що проект треба грунтовно переробити і конкретизувати.

Почалися клопоти з влаштуванням підпільної друкарні, щоб можна було розпочати агітацію. Займався цим в основному Павло Філіпов. А Момбеллі взявся до літературної праці, перекладаючи російською мовою твори Вольтера і Міцкевича.

Писав він також статті, переважно з історії Греції і Риму. Читав їх друзям, які його відвідували. І впадав у щораз глибшу меланхолію.

Момбеллі часто розповідав Макшеєву про свою дружбу з Шевченком. Молодому офіцерові цей «козак» імпонував талантом, знаннями, а найбільше — характером. Шевченко мав тверду натуру: при певних змінах настрою

він ніколи не піддавався надовго почуттям пригнічення або апатії. Смуток, з яким він дивився на світ, намагався сховати десь на дні душі й завжди зберігав значний запас оптимізму і віри в життя.

Момбеллі був типовим неврастеніком. Раптово запалювався і оживав, щоб трохи згодом упасти в безнадію. Він мав незвичайно м'яке і чуле до людської недолі серце. Коли в його полку було покарано солдата п'ятьма тисячами палиць і, звичайно, забито на смерть, Момбеллі так відверто обурився, що назавжди втратив добру репутацію в начальства. Як офіцер, він не мав майбутнього. А в минулому не зазнав нічого, крім бідності.

Якось Макшеєв зайшов до приятеля, щоб разом піти до Коломни. Момбеллі не міг вийти з дому, бо віддав лагодити мундир, а іншого в нього не було.

Іншим разом товариші помітили на руці Момбеллі подряпину, заліплену пластирем. Напередодні офіцер приставив дуло пістолета до підборіддя і натиснув курок. Рукав шлафрока зачепився за курок, куля пішла в стіну, а курок перерізав сухожилля.

При всьому цьому Момбеллі більше турбувався про інших, ніж про себе. В одній із своїх статей, які йому так і не вдалося опублікувати, він писав:

«...О Росіє! Ради бога, опам'ятайся, доки ще не всі можливості вичерпалися, доки ще можна виправити зло... У мене холоне кров у жилах, коли пригадую шматок хліба, яким живляться люди у Вітебській губернії: борошна в тому хлібові зовсім немає, складається він з полови, січки і якогось бур'яну, який нагадує кінський кізяк, перемішаний із соломою. Хоч я й противник всяких фізичних покарань, але хотів би проте нашого милостивого монарха арештувати на кілька тижнів і давати йому їжу вітебських селян».

З усіх однодумців Буташевича найбойовішу позицію займав Спєшнєв. Цей багатий поміщик Курської губернії своїми радикальними поглядами випереджав навіть самого вчителя і господаря п'ятниць. Рисами обличчя і непорушним спокоєм він нагадував суворих римських трибунів.

— Не хто інший, як Спєшнєв розробив проект декларації, яку кожен із змовників мусив підписати. Починалася вона так: «Я, нижчепідписаний, після глибоких роздумів і добровільно вступаю до російської організації і беру на себе такі зобов'язання...» Пункт перший проголошував: «Коли виконавчий комітет товариства, зорієнтувавшись у силах організації, поточних обставинах і відповідній нагоді вирішить, що настав час для повстання, зобов'язуюсь, не шкодуючи життя, взяти повну, явну участь у повстанні й боротьбі, тобто за закликом з боку комітету зобов'язуюся стати у визначений день, о визначеній годині, у визначеному місці; зобов'язуюся стати там, озброєний вогнепальною або холодною зброєю або тією й іншою, ризикуючи життям, узяти участь в бою і в міру всіх сил домагатись перемоги повстання».

Декларацію підписали група осіб, серед інших і Момбеллі. Спєшнєв чомусь не квапився.

Петрашевський виїхав до свого маєтку і, витративши немало енергії, а також фінансів, заборгувавши при цьому, домігся своєї мети: збудував великий будинок на садибі майбутнього фаланстеру [1] і обладнав його всіма необхідними предметами і знаряддями.

Потім він повернувся до своїх занять у Петербурзі й через якийсь час подався на село, щоб освятити й урочисто відкрити нову суспільну інституцію. Однак на місці будинку він побачив згарище. Кріпаки воліли залишитися в своїх брудних, трухлявих халупах, на нужденних шматках землі. Петрашевського з його намірами вони прийняли за божевільного.

[1] *Палац в утопічних планах французького соціаліста-утопіста Ш. Фур'є.*

Очікуючи епохальних подій у Європі і пробуючи організувати революційні сили в країні, Петрашевський усе частіше подумки звертався до поляків, українців і черкесів.

Поляки були відомі як прекрасні змовники, крім того, вони мали добре організовані керівні центри за кордоном.

Зацікавити польських емігрантів ідеями Петрашевського повинен був Спєшнєв. На території імперії цією справою міг зайнятися Ястружебський. Він був поляк; старанно приходив щоп'ятниці на зібрання і громовим голосом закликав до дії.

Нарешті до гуртка належав ще один здібний поляк, родом з України, Рудольф Жуковський, художник, вихованець Петербурзької академії. Відомо було, що він приятелював із Шевченком.

Стосовно України Петрашевський після розмов з Момбеллі й Штрандманом, який розповідав дива про Шевченка, не міг навіть у мріях знайти кращого керівника руху, ніж автор «Кобзаря» і «Гайдамаків». Шевченко якраз перебував у Києві. З Харкова ж кілька разів приїжджав і вже майже згодився приєднатися до товариства, яке повинне було виникнути, молодий магістр математики Микола Головко. Петербургом вештався також студент Харківського університету Євстахій Врублевський, молодий, енергійний, революційно настроєний польський патріот і демократ. Кілька знайомих відгукнулися про нього дуже схвально, зокрема й Філіпов.

Кавказ був місцем запеклих боїв. Ім'я Шаміля стало відомим по всій Європі. Серед революційно настроєної молоді всіх національностей ходили списки поеми Шевченка, в якій поет оспівав героїчну боротьбу горців і затаврував завойовницьку політику царату.

Петрашевський шукав людину, яка могла б домовитися з черкесами про спільні дії.

Хаников вивчав орієнталістику. Через якийсь час його виключили з університету за «неблагонадежное поведение». Просто він занадто багато і занадто голосно висловлювався.

Проте він продовжував відвідувати лекції. Одного разу в роздягальні Хаников познайомився з молодим студентом першого курсу філософії, який справив на нього надзвичайно приємне враження, і незабаром вони заприятелювали.

Молодий студент був сином попа, звали його Микола Чернишевський. Якось Хаников дав Чернишевському почитати другий том листів свого вчителя Шарля Фур'є, якого він обожнював. Через кілька днів Чернишевський повернув книжку і стисло прорецензував її товаришеві:

— У мене було враження, що я читав якусь містичну, середньовічну книжку або брошуру наших розкольників; тут є трохи розумних думок, але водночас маса дурниць.

Чернишевський був ворогом усякої плутанини і нечіткості. Новий день він бачив у класичних формах — ясних і простих.

Лев Перовський, рідний брат екс-коменданта оренбурзького корпусу, протягом кількох років виконував обов'язки міністра внутрішніх справ. Його вважали вихованою людиною. Він займався вивченням російської давнини.

Його правою рукою в міністерстві, як чиновник особливих доручень, був полковник Ліпранді, історик, автор наукових праць, а водночас шеф таємної поліції, яка підлягала міністрові внутрішніх справ.

Між цією поліцією і жандармами генерала Дубельта, над якими стояв Третій відділ, точилася глуха, запекла боротьба за вплив на двір і на царя.

Коли Ліпранді дізнався про п'ятниці у Петрашевського і переконався, що граф Орлов про них не поінформований, він потер руки від задоволення.

Роман Штрандман тривалий час перебував у Яготині у Рєпніних. Коли в зв'язку з проектами утворення таємної змовницької організації колеги і приятелі вирішили влаштувати його в Петербурзі й навіть допомогли йому в цій справі, молодий ентузіаст не знаходив місця від радості. Перед від'їздом він написав листа до Шевченка: «Незвичайні речі, просто чудеса діються на світі! Уяви собі, Тарасе, що, здається, маю їхати до Петербурга, а сам знаю про те стільки, як і ти, скажу навіть, що їду не далі, як у суботу... Приїдь, на милість божу, до Яготина, хоч на один день, прикро мені було б розлучитися без прощання, а крім того, хто знає, коли побачимося. Хотів би багато про що порозмовляти з тобою, чудовий поете, благородний друже, останній з козаків!»

Шевченко не міг приїхати, бо лежав тоді хворий. Так була відкладена і вже ніколи не відбулася розмова двох приятелів, натхненних одним революційним духом.

У Петербурзькому університеті, так само, як і в Київському та Харківському, в п'ятдесятих роках зібралося чимало польської молоді. Майже третину студентів становили поляки. В інших навчальних закладах столиці, не виключаючи Академії генерального штабу, польський елемент також був численним. Ця молодь не шкодувала часу й енергії, щоб зорганізуватися таємно в цілях національних і соціальних.

Майже в один час із Чернишевським вступив до Петербурзького університету молодий житомирчанин Зигмунт Сераковський.

Незабаром він став головною постаттю не лише серед молоді, а й серед старших представників польської громадськості в Петербурзі. Він умів привабити до себе товаришів і запалити їх до патріотичної діяльності. Творив ідеали і прагнув їх здійснити.

За короткий час йому вдалося об'єднати в один гурт не тільки університетську молодь, а й вихованців усіх інших шкіл, не виключаючи й військових. Він впливав на людей майже магічно.

До найближчих спільників Сераковського належали: Балтазар Калиновський і Юзефат Огризко. Всі вони провадили завзяту полеміку з групою Ржевуського і Пшецлавського, які видавали «Тигоднік Петербурскі». В очах автора «Мішанини звичаїв» Сераковський уже тоді був небезпечним радикалом.

На вакаціях Сераковський здійснив подорож у Литву й на Волинь, зав'язував товариські стосунки, спілкувався з селянами і ремісниками, нерідко працював разом з ними і полум'яним словом будив національні традиції і почуття. Розповідав людям про те, як було колись, що свобода віддавна належить народові, тільки «москаль дати її людям не дозволяє».

У Вільні Сераковський познайомився з патріотичною родиною Далевських, яка складалася з чотирьох братів і шести сестер. Два найстарші брати, Олександр і Франтішек, створили в цей час конспіративну Братерську спілку, до якої залучили в основному плебейські елементи. Результатом знайомства Сераковського з ними було об'єднання петербурзького гуртка з віленською організацією.

Тут же, у Вільні, Сераковський познайомився з групою молодих, демократично настроєних літераторів Едвардом Желіговським і Ромуальдом Подберезьким, який перебрався з Петербурга в Литву і тут видавав «Рочнік літерацкі». Через них він зав'язав цінне знайомство з вихованцем Дерптського університету, земляком із Мінщини Броніславом Залеським. Усі названі дружили з Євстахієм Врублевським, студентом медицини у Харкові, вільнянином і членом Братерської спілки, який мав добрі особисті зв'язки з петрашевцями.

Мережа польської змови охопила незабаром усю Литву і Білорусію, а через Врублевського сягнула також і на Україну.

VIII

Ще наприкінці квітня до Києва на тривалий час приїхав Афанасьєв-Чужбинський. Він запропонував Шевченкові мешкати разом. До спілки вони взяли ще Михайла Сажина, художника, разом з яким Тарас учився в Академії, і найняли дерев'яний одноповерховий будиночок з мансардою — на вулиці, що називалася Козяче болото, поблизу Царської площі.

Сажин також співробітничав з Археографічною комісією. Повернувшися з Фастова, Шевченко і Сажин два місяці малювали олівцем і аквареллю види міста і цікаві пам'ятки давнини. Вони разом виходили вранці і поверталися ввечері, але в добрім настрої і з добрим апетитом. Потім сиділи втрьох до пізньої ночі і ділилися враженнями дня.

Відвідував Шевченко також знайомих, коло яких швидко розширювалося. Поет любив місто на Дніпрі і охоче спілкувався з його жителями. Особливо йому подобалося товариство торговців і ремісників, які з жалем згадували часи «магдебургії», скасованої Миколою.

Любив також самотньо сидіти над Дніпром і дивитися на задніпровські простори, на острови, на судна, що пливли по ріці. Найчастіше ходив вечорами на галерею Лаври або на високі схили за монастирем святого Михайла.

Бував у Тарновських, які мали будинок у Липках, у губернатора Фундуклея, шанувальника мистецтв і власника гарної галереї картин, а також у Юзефовича, який часто запрошував поета, цікавлячись його діяльністю як члена Археографічної комісії.

У домі Юзефовича Шевченко познайомився з якимсь Аскоченським, викладачем духовної семінарії, трохи поетом, трохи журналістом. Аскоченський був тоді домашнім учителем у генерала Бібікова і займав кімнату в будинку сатрапа.

Спільні літературні інтереси зумовили їхнє ближче знайомство, Шевченко почав бувати у Аскоченського. Був таким необережним, що, повіривши солодким речам господаря, прочитав по черзі всі свої вірші, не виключаючи «Розритої могили» і «Холодного Яру».

Аскоченський звернув якось його увагу на можливі наслідки подібної необережності, але Тарас не надав цьому значення. Незабаром, будучи в Тарновських на багатолюдному зібранні поміщицької еліти, прочитав «І мертвим, і живим...». Враження справив величезне, особливо коли гнівно тавруював зрадників вітчизни — «ясновельможних гетьманів». Присутні, проте, почували себе ніяково, слухаючи подібну крамолу.

У вересні генерал-губернатор Бібіков послав Шевченка на західну Київщину, Волинь і Поділля.

Цих країв Шевченко ще не знав. Дорога вела через Бердичів і Житомир до Кам'янця-Подільського.

У Кам'янці жив тоді приятель Куліша і Костомарова, вчитель місцевої гімназії, завзятий етнограф Петро Чуйкевич. Він допоміг Шевченкові зібрати багато фольклористичних і археологічних матеріалів.

Шевченко з інтересом оглядав мальовниче місто — живу ілюстрацію до історії Польщі й України. У розмовах з Чуйкевичем ожила постать Кармалюка. Вчитель познайомив Шевченка з народною піснею «Ой, Кармалюче, по світу ходиш...».

Селяни не вірили в смерть свого героя. З уст в уста передавали вони вісті про його нові подвиги. Кожен вибух непокори, кожне заворушення на селі приписували йому і його хлопцям.

Шевченко згадував суперечки з селянського питання в салоні Свідзінського і гірко посміхався.

Під кінець листопада поет прибув до Почаєва. Намалював кілька видів Лаври і з її тераси розглядав недалекий Підкамінь, який був уже за кордоном. Звідти пролягав головний шлях нелегального перевезення літератури на Україну. Займалися цим поляки. Сюди найшвидше доходили вісті з-за кордону — зі Львова, Кракова, Праги, Дрездена і Парижа.

Далі Шевченко подався до Вишнівця, оглянув поле битви під Берестечком і замок королеви Бони на Кременецькій горі, а також освіжив у пам'яті історію славного ліцею; портрет його творця все ще висів у залі першої гімназії в Києві.

У Кременці всі розповідали про смерть колишнього вихованця ліцею, а згодом Віленського університету, доктора філософії і медицини, популяризатора гомеопатії Леона Ущаповського. Цей знаменитий лікар, проживаючи багато років у Сквирі, Балті й Немирові, став відомим серед місцевого населення як незрівнянний опікун і друг всіх страждаючих і нещасних. Його з жалем згадували і поляки, й українці, ті й ті вважали своїм другом, так багато він зробив для єднання двох народів.

Потім Шевченко поїхав через Острог, Дубно, Корець, Звягель і Житомир до Києва. По дорозі оглядав історичні місця, малював цікаві пам'ятки архітектури і пейзажі, записував пісні й думи. Вів дорожній щоденник, куди записував враження і роздуми. «На полях Волині і Поділля,— писав він у одному з фрагментів,— можна бачити мальовничі руїни стародавніх могутніх замків і палаців, колись прекрасних, як, наприклад, у Острозі або Корці. В Корці навіть костьол, місце, де зберігаються бальзамовані трупи сім'ї князжат Корецьких, сам розвалився. Про що говорять ці руїни? Про що говорять ці понурі свідки минулого? Про деспотизм і неволю. Про кріпаків і магнатів».

Дві солідні теки рисунків і акварелей — одна з Києва, друга з Поділля, Волині й Полісся — малярський доробок Шевченка на період його роботи в Археографічній комісії.

Талант Шевченка витворив тут речі незвичайно гарні й оригінальні. Художня досконалість цих творів особливо добре видна при порівнянні їх з творами інших художників, наприклад Сажина, який також виконував доручення комісії. Сажин малював звичайні панорами, бездушні й банальні; Шевченко творив композиції, у яких виявлялися риси предметів, непомітні для простого ока. Подаючи якусь пам'ятку архітектури, він умів показати її у відповідному освітленні і з відповідної точки, так що звертав увагу глядача на найістотніші особливості будівлі, на її «душу». У кожній картині Шевченка був точно побачений і продуманий композиційний центр. Панорамні види Сажина мало відрізнялися від кольорових дагеротипів, зроблених людиною, яка не вміє дивитися на природу очима художника. Шевченко кожен пейзаж, як правило, оживляв фігурами людей і тварин.

Не дуже вдала, важкувата будівля католицького костьолу в Києві, збудована в стилі ампір, набула на малюнку Шевченка несподіваної легкості й чарівності. Це «портрет» костьола, що підкреслює найкращі риси його «фізіономії».

Акварелі, на яких зображена Почаївська лавра з півдня і заходу, а також внутрішній вигляд монастирського собору, свідчать про те, як глибоко проникав Шевченко в дух стародавніх архітектурних стилів. Ці малюнки незвичайно простими, але виразними засобами передають зримі риси українського рококо, його видовжені, майже готичні пропорції, його стрільчастість і витонченість.

Що стосується мистецтва світлотіні, то Шевченко був тут одним із перших у живописі XIX століття. Недаремно стільки часу присвятив він вивченню картин і гравюр Рембрандта.

Незважаючи на багаторічне життя в містах, причому у великих містах, Шевченко не позбувся певних звичок і поглядів, властивих селянам.

Люди на селі рано одружуються. Цей звичай пов'язаний з обставинами сільського життя.

Брати і сестри Шевченка давно вже заснували власні родини, а він усе залишався одинаком, бобилем. Це його пригнічувало.

Спроба одружитися з Феодосією Кошицівною була наслідком цієї селянської традиції домашнього вогнища. Намір Шевченка виник у природних обставинах: у рідному селі.

І хоч ця перша спроба не вдалася, Шевченко не перестав сумувати за домашнім затишком, власним кутком.

Але його переслідували невдачі. Якось у галереї в Лаврі він познайомився з двома старими жінками і дочкою однієї з них, сімнадцятирічною дівчиною, вродливою й жвавою. Він почав залицятися і невдовзі звірився Чужбинському, що справа йде до одруження. Але його чекало прикре розчарування. Панна, як виявилося, була заручена з іншим і незабаром виїхала з Києва.

Шевченко вирішив осісти в Києві назовсім. Саме тоді пішов на пенсію учитель малювання в Київському університеті Капітон Павлов. За порадою друзів Шевченко подав прохання прийняти його на цю посаду. Плата була не дуже велика, але, враховуючи прибутки від малювання, давала можливість пристойно утримувати себе і забезпечувала непогане суспільне становище.

Справу переслали через кураторів шкільної округи до Петербурга, а тим часом університетські власті неофіційно дозволили Шевченкові розпочати лекції з малювання.

Повернувшися з волинсько-подільської подорожі, Шевченко відновив зустрічі з братчиками, передусім з Білозерським, Гулаком і Костомаровим.

Друзі збиралися по черзі то в одного, то в другого, то в третього і обговорювали «Книги битія». Вони мали містити в собі всю національну філософію: погляд на історію України і її майбутню долю.

Всі чотири учасники дискусії добре знали «Книги польського народу і польського пілігримства» Адама Міцкевича і, як у змісті «Книг битія», так і в стилі їхньому наслідували твір поляка.

Наслідуючи, вони, проте, укладали річ досить оригінальну, яку можна було вважати самостійним твором української культури.

Три принципові ідеї позначилися на способі мислення цієї своєрідної євангелії братчиків: ідея християнства як моральної основи всякого суспільного життя, ідея об'єднання Слов'янщини, а також ідея національності, забарвлена українським месіанством.

«Книги битія», як і «Книги польського народу і польського пілігримства», починали генезис від створення світу. Висвітлюючи почергово різні епохи розвитку людства, через історію Греції і Риму, автори доходили до історії Слов'янщини, зокрема Польщі, Литви, Москви й України.

Наскільки при обговоренні цієї першої, вступної частини, як історичної, досить старанно опрацьованої Костомаровим, погляди чотирьох братчиків були більш-менш близькими, настільки наступна частина, особливо ті місця, де йшлося безпосередньо про Україну, викликала гарячу полеміку, в якій вимальовувалася серйозна різниця поглядів Шевченка і Костомарова.

Погляди на історію козаччини від часів Хмельницького, оцінка московських впливів на Україну, а також надії, що покладалися на майбутню слов'янську федерацію,— все виглядало в уяві молодого професора Київського університету інакше, ніж в уяві автора «Гайдамаків».

Костомаров надто обережно формулював думки і уникав антицарських акцентів. Переяславську угоду і всі наслідки, які з неї випливали, він вважав історичною необхідністю. Погоджувався на перевагу Росії в державі слов'ян.

Сякі-такі, не дуже широкі автономні права в межах слов'янської федерації він вважав вершиною того, чого може домагатися Україна.

Шевченко рішуче і твердо засуджував царів, особливо Петра і Катерину, вважав їх винуватцями всіх нещасть України, а Хмельницькому ставив у вину легковажно підписану угоду, якої царат і не збирався дотримуватися. Він не визнавав переваги одного народу над іншим, а федерацію слов'янських народів розумів, як союз вільних з вільними і рівних із рівними.

Релігійне забарвлення, якого надавав усій концепції «Книг битія» Костомаров, для Шевченка було якщо не чуже, то цілком байдуже.

Коли після кількох таких дискусійних зібрань Шевченко приніс братчикам виправлені розділи «Книг битія», Костомаров перелякався. Але Шевченко, підтриманий Гулаком, зумів відстояти свій варіант. Авторитет поета вже міцно утвердився.

Заключні параграфи, що стосувалися історії України та її покликання, містили таку концепцію:

«Слов'янське плем'я, найменший брат у поколінні Яфета, має всілякі чесноти, а світло правдивої віри осінило їх завдяки апостолам Кирилові і Мефодію. Однак між слов'янами виникли незгоди, вони розділилися на панів і невільників, за що бог віддав слов'ян під владу інших народів. Боже милосердя вчинило так, що через певний час постали три слов'янські держави: Польща, Литва і Москва.

Польща і Москва не були ідеалами християнської держави, бо перша грішила суспільною нерівністю, а друга — ідолопоклонством перед царями. Ідеальну державу становила Литва і об'єднана з нею Україна».

«А Литва поєдналася з Польщею,— читав уголос Шевченко параграф сімдесят перший. — І поєдналася Україна з Польщею, як сестра з сестрою, як один слов'янський народ з другим слов'янським народом, нероздільно і незмішано, на зразок іпостасі божої, нероздільної і незмішаної, як колись поєднаються всі слов'янські народи».

Україна мала досконалий соціальний устрій, бо його принципом було братерство, яке називалося козаччиною. «І день за днем росло і множилося козацтво, і незабаром були б на Україні самі козаки, вільні і рівні, не мала б Україна над собою ані царя, ані пана,— крім бога, і за прикладом України так само зробили б у Польщі, а згодом в інших слов'янських краях»,— говорив сімдесят шостий параграф.

Тим часом владу над Україною захопили польські магнати та єзуїти і піддали український народ і козаків страшному гнобленню: «живцем здирали з них шкіру, в казанах варили дітей, а матерів змушували годувати грудьми щенят».

І Україна змушена була з'єднатися з Москвою, і потрапила в царську неволю, таку ж люту, як і неволя магнатська та єзуїтська. І все ж Україна любила і москалів, і поляків і не хотіла нічого іншого, крім того, щоб існували три об'єднані братніми узами держави, три республіки: польська, українська і московська — на зразок Святої трійці, нероздільної і незмішаної.

Українці взялися за зброю і боролися років п'ятдесят. Це була найсвятіша і найблагородніша війна за свободу в історії людства. Але Польща і Москва розділили Україну між собою, і нічого огиднішого від цього вчинку не можна знайти в історії.

І на правому березі над убогими рештками вільного народу запанували польські магнати, а на лівому московські царі нищили козацтво.

«Імператор петербурзький,— читав по-українському Шевченко параграф дев'яностий і дев'яносто перший,— поховав сотні тисяч у канавах і на кістках збудував собі столицю». «А німкеня Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востаннє доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі в Україні були старшими, наділила їх панством і землями, понадавала їм вільну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками».

Польща спокутувала свою провину перед Україною, бо коли вона забажала конституцією Третього травня запровадити рівність, три сусідні держави розділили її між собою.

Але Польща не згине, зазначалося в параграфі дев'яносто дев'ятому, її розбудить Україна, яка не пам'ятає зла і любить свою сестру так, ніби між ними нічого не трапилося.

«І встане Україна з своєї могили,— проголошував параграф сто третій і сто четвертий,— і знову озоветься до всіх братів своїх, слов'ян, і вони почують її поклик, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в Хорватії, ні в Сербії, ні в Болгарії.

І Україна буде незалежна від Речі Посполитої в Слов'янському союзі».

Міцкевич протиставив моральному занепадові й матеріалізації всіх народів ідеальну Польщу, яка завдяки своїм достоїнствам послужить справі звільнення всього людства.

Подібну месіанську роль визначали для України автори «Книг битія», але цю роль вона мала виконати як друга особа в трійці народів: польського, українського і російського. Україна повинна була стати визволительною і рятівницею Слов'янщини, повинна була визволити Польщу і перебудувати Росію.

«Книги» Міцкевича містили в собі питання політичні, «Книги» ж українські досить чітко порушували також соціальні проблеми. Обидва твори стали євангеліями двох слов'янських народів, будили віру в їхнє воскресіння із мертвих.

Як тільки «Книги битія» при діяльній участі Шевченка були остаточно відредаговані, братчики старанно взялися за їхнє переписування і переклад на польську та російську мови.

З часу появи «Книг битія» українське національне відродження здобуло історичний документ першорядного значення.

Серед молодих українських патріотів Шевченко користувався все більшим авторитетом. Костомаров і Куліш порівняно з ним відходили на другий план.

IX

Шевченко на Козячому болоті мав добрі умови для праці і відпочинку: навколо багато зелені, свіже повітря, відлюддя. Власник будинку, якийсь Житницький, був знайомий із Стефаном Пшевлоцьким, котрий колись у Вільнянні вчив Тараса малювати. Ця деталь все більше пов'язувала Шевченка з цим чудовим закутком.

Тишу часом порушували співи, які доносилися з будинку по другий бік завулка. Співали по-польському. Жив там якийсь поляк. До нього приходили товариші.

Шевченко теж любив співати. Повертаючись додому стежкою з Хрещатика, завжди щось наспівував. Якось він почув, що сусід співає по-українському:

Ой у лузі криниченька, орли воду п'ють,
А вже мою миленькую до шлюбу ведуть...

Шевченка це приємно здивувало. Недовго думаючи, він пішов до сусіда з візитом. На ганку побачив молодого студента.

— Добрий вечір,— сказав Шевченко, підіймаючи солом'яного бриля.

— Добрий вечір,— відповів студент також по-українському і подивився на гостя. — Брат чи ворог? — запитав за хвилину.

— Брат,— відповів Шевченко.

Знайомство відбулося. Студента звали Юліан Беліна-Кенджицький, він викладав лекції з філософії і у вільний час займався поезією. Молоді люди

заприятелювали — їх зблизили вірші та пісні. Кенджицький був автором пісеньки, яку охоче співала київська молодь: «Гей, друзяки, не журіться». Друга строфа пісеньки, найбільш популярна, звучала так:

Chociaz przemoc sie zawziela,
Jeszcze Polsca nie zginela!
Bo gdzie jeszcze
Zyia wieszcze
Zyie naród tam!

A nasz Adam zyie mily,
Nasz Irydion pelen sily
I Bohdanek
Nasz kochanek
Jeszcze spiewa nam! [2]

Приятелі говорили про справи, які тоді цікавили всіх: про стосунки польсько-українські, про взаємини слов'ян, про Росію. Якось надвечір Шевченко забіг до Беліни і запросив його до себе:

— Приходь, як стемніє. Прямо наверх. Познайомишся з Костомаровим.

Беліна з'явився в мансарді.

— Миколи немає,— повідомив Шевченко. — Це такий чоловік, що не вірить ні богу, ні чорту. Я йому кажу: «Слухай, хочеш слов'янськими руками будувати новий світ, а боїшся довіритися цим полякам. З ким же ти будеш будувати? З нашими панами нічого не доб'єшся». А він мені на те: «Бились ми довго з поляками — не вірю». Поясню дурному. Билися ми, доки було за що, але чужинці і нас, і їх однією рукою гладили по голові. Час уже опам'ятатися. Ледве його вмовив, щоб з тобою порозмовляти. Буде вранці.

Вранці відбулося побачення. Історик мав говорити про справу, але, незважаючи на наполягання Шевченка, помітно зволікав. Коли ж нарешті завів мову про об'єднання слов'ян, висловлювався так неясно, що Кенджицький мало що міг зрозуміти.

— Треба зібратися і грунтовно обговорити цю справу,— сказав Костомаров. — Треба заснувати товариство, до якого ввійшли б учені люди, слов'яни. Нехай спершу добре познайомляться, поки щось надумають робити.

— Але хтось повинен ними керувати,— обізвався Шевченко,— і вони мусять домагатися якоїсь певної мети.

— Всіма слов'янами повинен правити православний цар, а об'єднувати їх повинна православна віра,— відказав Костомаров.

— А хай тебе! — вигукнув Шевченко. — Ти, Миколо, хотів би всіх слов'ян віддати в руки попів і жандармів! — І мовив за хвилину: — Тяжка справа з цією нашою федерацією.

Кенджицький кивнув головою. Справді: поляків і українців з одного боку пригнічують німці, а з другого царат. Як же в таких умовах уявити федерацію?

— Ви маєте на увазі заснування якогось наукового товариства? Чи уряд це дозволить? — запитав він.

— Треба його так назвати,— відповів Костомаров,— щоб не кидалося в вічі. Наприклад, братство Кирила і Мефодія.

Він явно мав уже готовий план, але не хотів викладати його при сторонніх. Кенджицькому погляди Костомарова не дуже припали до смаку. Поляки боролися з царатом не на життя, а на смерть. Під такою федерацією, якої хотів Костомаров, ніхто б не підписався. Ще не забулись вірнопідданський проект Михайла Грабовського і ренегатський «твір» Яроша Бейли, які стільки крові напсували польським патріотам.

Шевченка не треба було в цьому переконувати. Він розумів, що погляди Костомарова могли тільки відштовхнути, а не заохотити поляків до співпраці.

[2] *Хоч насильство лютує, // але Польща не загинула! // Бо там, де ще // живуть пророки, // там живе і народ //. А наш милий Адам живий //, наш Іридіон повен сили, і Богданко // наш любий // ще співає нам (переклад з польської).*

Проте поляки становили революційне середовище, постійно організоване на боротьбу за свободу, і слов'янська ідея мала серед них багатьох палких прихильників. Треба було їх використати для спільної справи.

Шевченко почав на власний ризик втаємничувати Кенджицького в задуми братчиків. Показав йому «Книги битія українського народу». Кенджицький із свого боку вів про це розмови із своїми колегами, серед яких були такі чудові хлопці, як Антоні Петкевич і Олександр Яблоновський.

Як і можна було чекати, вони поставились досить стримано до Костомарова, зате в Шевченкові побачили єдиновірця слов'янської ідеї і спільника в боротьбі з царатом. Вони знали Шевченка як автора «Кобзаря» і «Гайдамаків», але при цьому не вважали його ворогом Польщі. Поет полонив їх своєю безпосередністю і глибиною патріотичних почуттів.

Щоправда, до конкретних розмов на тему співробітництва поляків з Кирило-Мефодіївським братством не дійшло, але обидві сторони вже були готові до того, що такі розмови незабаром почнуться. У всякому разі, серед польської молоді, завдяки Кенджицькому і Петкевичу, пробудився інтерес до намірів колег-українців.

Незабаром приїхав із Харкова Євстахій Врублевський. Він відразу приєднався до братчиків і пообіцяв зв'язати їх зі своїми віленськими і петербурзькими однодумцями, яких у нього було немало.

Шевченко і Кенджицький часто прогулювались понад Дніпром, найчастіше до мальовничого Видубича, тобто Видубицького монастиря. Туди вела стежка через поля і яри, поміж прибережними заростями; перед очима приятелів увесь час виблискувало сріблясте дзеркало води. Вітер зі степу приносив запах будяків і сухої соломи.

Кенджицький вів щоденник, який із-за обкладинки називав «чорною книжечкою». Після однієї з осінніх прогулянок у товаристві Шевченка він записав:

«Український поет до поляків ставиться дуже нерівно. Часто допускає всякі вигадки про них, але майже завжди це стосується минулих часів і приниження кріпаків; при цьому однак додає: «Наші пани і підпанки за Дніпром ще кращі, ніж поляки. Шкуру з кріпака деруть, як ваші економи. Але все має свій кінець...»

Часті вибухи Шевченкового гніву проти поляків були штучними, книжними. Вони без сумніву пов'язані з вивченням «Історії Русів», яка саме тоді завдяки старанням Бодянського вийшла з друку в Москві. Шевченко давно ознайомився з нею в рукописах, а тепер перечитував знову. З Кенджицького на він вів суперечки на тему козаччини і Коліївщини. Погляди Кенджицького, він не засуджував гайдамаччину були подібні до поглядів Гощинського, він не засуджував гайдамаків, але й не поділяв поетичного захоплення Шевченка. Звертав увагу на те, що навіть відомі українські поети, як Лев Боровиковський, пишучи про гайдамаків, називають їх розбійниками.

Шевченко прислухався до критичних зауважень поляків, але твердо стояв на своєму: для нього гайдамаки були лицарями волі. Не міг він забути, що його рідний дід, живий свідок тих часів, був тоді вільною людиною. Родина Шевченків потрапила в кріпацьку неволю саме після придушення Коліївщини.

Висока любов Шевченка до рідного краю викликала у поляків повагу і подив. Найважче було їм домовитися про кордони. Поляки наполягали на відродженні історичної польської держави, забуваючи, що Україна сягала далеко за Дніпро. Виступаючи проти розбійницького розподілу Польщі, вони погоджувалися на розбійницький розподіл України.

Одного разу Шевченко і Кенджицький сиділи коло Видубича на високому дніпровському схилі. Надходив вечір. Час було вертатися додому.

— Посидьмо ще,— мовив Шевченко. — Поглянь!

Перед ними розкинувся незрівнянний краєвид. Це було втілення ідеального українського пейзажу — з Дніпром, небом і степом. Далекі простори за рікою, вкриті лісами, тонули в блакитному тумані. Дніпро внизу шумів, розповідаючи про історичну давнину, плинув спокійно, велично, немов свідомий своєї дивної вроди.

Вони довго мовчали. Потім Шевченко, як звичайно, коли був у доброму настрої, почав читати вірші:

За думою дума роєм вилітає,
Одна давить серце, друга роздирає...

Потім раптом обірвав... Схопився з місця і своїм звичаєм, знявши капелюх з голови, вдарив ним об землю.

— Все пропало! — сказав він з якимось болісним відчаєм. — Бились ми, мордувались ми, брате-ляше, і домордувались до спільної неволі.

Особисті справи Шевченка влаштувались якнайкраще. Тепер він міг спокійно дивитися в майбутнє. Посада в університеті була справою майже певною. Життя його було забезпечене.

Залишалася справа звільнення з кріпацтва братів і сестер. Кілька місяців тому княжна Варвара Рєпніна запропонувала йому позичку для цієї мети, але він кинувся в гонор і відмовився. Він знав, що мешканцям Яготина теж було нелегко, особливо після смерті князя-генерала.

Згодом шкодував, що відмовився. Його охоплював страх: а що, як раптом не зможе швидко зібрати грошей, щоб викупити своїх рідних?

Тепер він був певний: зарадить справі найближчим часом. Задумувався навіть над можливістю придбати шматок землі. Чи міг років п'ятнадцять тому навіть мріяти про щось подібне козачок пана Енгельгардта?

Найбільшу радість приносили Шевченкові і найбільшою гордістю сповнювали його розмови із студентами. Після лекцій з малювання, яких він провів уже кілька, його затримували молоді, привітні люди і з відкритою симпатією засипали запитаннями. Він запам'ятав прізвища деяких студентів: Ян Клопотовський, Стефан Незабитовський, Кароль Новицький. Порозуміти-ся їм було неважко, бо Шевченко добре говорив по-польськи, що дуже піднесло його авторитет в очах молоді.

Костомаров ще перед здобуттям звання ад'юнкта університету займав посаду учителя історії в приватному пансіоні мадам де Мелан. Учениці любили його, бо він щедро розкидався добрими оцінками, а викладав так цікаво, що на його лекціях стояла мертва тиша. Дівчат смішила тільки професорська розсіяність Костомарова. Якось, наприклад, завжди розпатлана чуприна упала йому на очі; професор хотів вийти з класу, але не міг намацати рукою клямку; йому не спало на думку, що можна поправити волосся.

Першою ученицею в класі, яка особливо зналася на історії, була Аліна Крагельська, пасербиця Миколи Мазурова, офіцера київського гарнізону. Мати її була полячка, батько також поляк. Але батьки, хоч і вважали себе поляками, вже не мали в собі того патріотичного духу, яким відзначалися в той час поляки, особливо в Литві й на Русі. Батько помер у чині полковника російської армії. У період листопадового повстання вірно служив Росії. Мати після смерті чоловіка вийшла заміж за росіянина. Єдине, що зв'язувало цю жінку з її народом,— це поезія. Пані Крагельська вважала Міцкевича найкращим поетом у світі. І доньці прищепила любов до його творчості. З «Конрадом Валленродом» майже ніколи не розлучалася.

Коли Аліна скінчила пансіон, у школі було влаштовано прощальний

вечір. Молода випускниця, прекрасна, як ангел, грала на фортепіано увертюру з «Вільгельма Телля».

Костомаров дійшов висновку, що буде краще, коли він більше ніколи не побачить своєї учениці. Почуття до неї він вважав безнадійним. Вирішив покінчити з цим.

Доля розпорядилася інакше. Виїхавши під час канікул на морські купання до Одеси, молодий історик із жахом переконався, що там розважається і пані Крагельська з доньками.

Він був запрошений, почав бувати у них і поступово посміливішав: панна Аліна, без сумніву, відповідала йому взаємністю.

Повернувшись до Києва, він уже вважався за жениха. Але з освідченням зволікав — усе ще не був упевнений в собі. Пані Крагельська не дуже доброзичливо дивилась на його старання, вважала, що ад'юнкт університету — не зовсім відповідна пара для її доньки. Та все раптом змінилося, коли Костомаров почав їй читати напам'ять вірші й поеми Міцкевича.

Куліш добився бажаної стипендії і виїжджав за кордон для занять славістикою. Перед від'їздом він завітав до Києва. Білозерські згодилися нарешті віддати за нього доньку. Вінчання мало відбутися в Оленівці, а весілля в Мотронівці на Чернігівщині, на хуторі Білозерських.

У Києві Куліш пробув увесь листопад і грудень. Звичайно, зустрічався з братчиками. Вони показали йому свій організаційний доробок у вигляді своїх думок, бо «Книги битія» схвалив Шевченко. З авторитетом поета Куліш також не збігалася з його поглядами. Однак він не міг відверто висловити мусив рахуватися. «Його вірші діють на людей, як зараза»,— висловився він якось у розмові з Костомаровим. Не тільки вірші — вся особистість Шевченка, його живе слово, усміх, жестикуляція, погляд — усе справляло майже магічний вплив на присутніх, особливо на братчиків.

Куліш відчував, що його духовне «гетьманство» серед українців стає все більш проблематичним. Відчував, що не витримує конкуренції з цим «неуком», як він називав Шевченка. «Геніальним неуком»,— додавав завжди, тамуючи найчорнішу заздрість.

Проте вважав своїм обов'язком виховувати Шевченка і робив це з достоїнством, гідним справжнього гетьмана. Шевченко сприймав Кулішеві старання досить поблажливо.

З Юзефовичем Куліш підтримував найсердечніші стосунки. Заступник куратора охоче допомагав молодому славістові, бачачи в ньому людину, цілком віддану інтересам монархії. Шевченко бував там інколи з необхідності і явно не переоцінював поглядів сановника. Якось Шевченко не з'явився в салоні в домовлений час, а був потрібен. Кинулись його шукати і знайшли на кухні, де він по-дружньому розмовляв із старим лакеєм Василем. З того часу постійно говорили про «мужицькі» звички поета.

Ці звички розуміла тільки мати Костомарова. Колишня селянка ставилася до Шевченка з істинно материнським почуттям. Вона знала, що він пережив у житті, і пишалася ним, як рідним сином.

До Юзефовича часто приходили студенти. Сановник охоче їх приймав, бо вони приносили новини, а часом звичайні плітки, до яких він виявляв професійну зацікавленість.

У листопаді чи на початку грудня до нього завітав студент Олексій Петров і таємниче почав розповідати про групу українських і польських патріо-

тів, які збираються щоразу в іншому місці, та найчастіше в якогось Гулака на Кадетській вулиці, в будинку протоієрея Завадського. Там буває відомий поет Шевченко, а також професор університету, історик Костомаров.

Юзефович зацікавився повідомленням студента і його особою. Петров був бідний, жив із репетиторства. Його батько, у минулому жандармський офіцер, уже помер. Мати перебивалася скромною пенсією. Хлопцеві наука не давалася.

Заступник куратора вирішив, що справа досить серйозна, аби нею зайнятися і таким чином обійти свого начальника, генерала Траскіна. Він мріяв посісти його місце. Проте треба було зібрати точнішу інформацію. Те, що розповів Петров, було надто загальне.

Оскільки так вдало склалося, що Завадський здавав вільну кімнату, студент за рекомендацією Юзефовича відразу туди вселився. Кімната Петрова була поряд з їдальнею Гулака.

Знову зима прийшла на київські узгір'я. Після недавньої відлиги все почорніло: дерева обмерзли; вітер дув з півночі, сильний і поривчастий.

Шевченко був у чудовому настрої. Десятого грудня він подав прохання до генерал-губернатора Бібікова, щоб йому дозволили одночасно вести уроки малювання в університеті і надалі працювати в Археографічній комісії. Через кілька днів Бібіков надіслав міністрові освіти Уварову прихильний відгук по справі Шевченка. Міністр ще раніше висловив згоду на звільнення з посади Капітона Павлова. Все йшло якнайкраще.

Приїхав Петро Чуйкевич з Кам'янця. Вони сиділи втрьох у Костомарова і розмовляли про слов'янські справи й фольклор. Шевченко висловив думку про видання журналу, присвяченого слов'янській етнографії і давнині. Інтерес до них зростав у суспільстві щоденно. Чуйкевич розповідав, що коли минулого року із Збруча біля Личківців виловили статую Світовида, люди йшли туди, як на прощу.

Шевченко закінчував і впорядковував рисунки й акварелі з Київщини, Волині й Поділля. Їх зібралося чимало. Художник зайшов з ними до Фундуклея. Цивільний губернатор був у захопленні.

У перший день різдвяних свят братчики зібралися вдома у Гулака. Останнім прийшов Куліш. Він ще не був тут ніколи і тому кілька хвилин кружляв навколо будинку, шукаючи входу. Двері йому показав якийсь молодий чоловік, що з'явився несподівано, ніби виріс з-під землі. Він мав вигляд бідної людини. Хоч був одягнений у студентську куртку з блакитним коміром, Кулішеві пригадалося, що якось він бачив цього студента у передпокої в Юзефовича.

У помешканні Гулака, крім господаря і Куліша, зібралися майже всі визначні кирило-мефодіївці: Костомаров, Шевченко, Білозерський, Навроцький, Андрузький, Тулуб, Посяда, Маркович і ще кілька інших. Був присутнім також щойно завербований братчик, поміщик з Полтавщини Микола Савич.

Настрій панував святковий, піднесений. Розмовляли спочатку в кабінеті, обставленім шафами, повними українських, польських, російських, чеських і німецьких книжок. Шевченко відразу зав'язав знайомство з Савичем, який саме збирався до Парижа.

Симпатичний поміщик розповідав Шевченкові про своє знайомство з Гулаком-Артемовським, про Міцкевича, з яким він познайомився кілька років тому і на лекціях якого бував у Колеж де Франс. Розповідав про своє захоплення вченням Шарля Фур'є і про те, що, повернувшись з Франції, звільнив від кріпацтва селян у своєму полтавському маєтку. Тепер він мав намір вивчити раціональне господарювання і з цією метою студіювати в Парижі

хімію та агрономію. Тішився надією, що йому пощастить поговорити з Міцкевичем.

Коли Шевченко прочитав кілька своїх творів, Савич запропонував передати Міцкевичу який-небудь вірш. Зупинилися на тому, що Шевченко перепише «Кавказ» і надішле Савичеві перед Новим роком. На початку січня поміщик мав вирушити в дорогу до Франції. Запалений ідеєю братства, він висловив готовність затриматися в Чехії і налагодити контакти з чеськими слов'янофілами. Нарешті все товариство перейшло до їдальні.

Тоді Петров поставив крісло під тонкою стіною, яка відділяла їдальню від його кімнати, став на нього і притулив вухо до дірки, яку завчасно просвердлив у стіні.

Слухав досить довго, сходячи час від часу, щоб щось записати в зошиті. За якийсь час до його вуха донісся голос Шевченка. Петров знав поета в обличчя і не раз прислухався до його розмов із студентами в вестибюлі університету.

Шевченко читав:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Петров вислухав усе до кінця, після чого сів за стіл і почав писати.

Через кілька днів Гулак зустрів сусіда на подвір'ї і після короткої розмови запросив до себе. Петров підкупив Гулака відвертістю і сміливими поглядами. Він виставляв себе прихильником слов'янської ідеї, противником моралі і захисником кріпаків. Вихваляв «Кобзар», що ще більше зворушило добродушного філософа.

Під час одного з чергових візитів студента Гулак не лише розповів йому про існування товариства, а й навіть дав почитати «Книги битія». Прийом Петрова до організації став уже тільки справою часу.

На початку 1847 року братчики почали роз'їжджатися. 9 січня з Києва виїхав Шевченко разом із Гулаком. Гулак подався до Петербурга, щоб там скласти екзамен на ступінь магістра філософії. Шевченко — до знайомих у Борзнянський повіт: до Віктора Забіли, Сребдольських і Білозерських. Савич ще раніше виїхав за кордон, Василь Білозерський до Полтави, Куліш до Мотронівки, Маркович до Переяслава, Андрузький до Пирятина, а Навроцький до Золотоноші.

Двадцять другого січня в Оленівці Пантелеймон Куліш вінчався з панною Олександрою Білозерською. Шевченко був боярином. Весілля справляли у молодої в Мотронівці. Куліш постарався, щоб усе відповідало українському звичаю. Гостей з'їхалося сила-силенна, всі були веселі, чудово розважалися. Під час весільної учти молодий виголосив промову на честь Шевченка. Оваціям не було кінця. Шевченко вже в котрий раз переконувався, як цінують і люблять його люди. Він починав звикати до цього схиляння і вже сприймав його з виразним laisser aller[3]. Він звикався з роллю вождя.

Куліш, приглядаючись до нього, сказав комусь:

— Усі взирають на Шевченка, як на якийсь світильник небесний.

І почув у відповідь:

— Це вже не кобзар, це національний наш пророк.

Це не означало, проте, що Шевченко позбувся таких характерних своїх рис, як любов до товариства і розваг. Він весело розважався, віддавав увагу дамам, провадив поважні диспути з чоловіками, і всіх без винятку чарував

[3] Незмушеність (франц.).

своїм виконанням народних пісень, особливо улюбленої: «Ой зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя».

Всі відчували себе щасливими цього незабутнього дня, а Шевченко, мабуть, був найщасливішим.

Куліш повідомив поета, що справа його подорожі за кордон для вивчення мистецтва посувається добре. Він знайшов гроші для цієї мети. Тільки не сказав де. Зробив з цього таємницю. Шевченко зрадів, як дитина.

Він не міг навіть подумати, що це молода дружина Куліша, вражена його поетичним і малярським талантом, пожертвувала всім своїм посагом, трьома тисячами карбованців, щоб він мав можливість здійснити закордонну подорож до Італії. Давно вже снилися йому білі статуї на Монте Пінчо, високі стіни Колізею, жовті поля неаполітанської Кампаньї, руїни Помпеї.

З властивим йому ентузіазмом Шевченко вже почав складати проекти заснування в Києві української Академії мистецтв. Звичайно, після повернення з-за кордону.

Коли від'їжджав з весілля, звернувся до молодої:

— А що ви мені дасте на пам'ять сього дня?

Молода жінка, не довго думаючи, вирвала квітку з міртового вінка і подала поетові.

Старші жінки, присутні при цьому, скрикнули в один голос і заламали руки:

— Бути біді!

Кінець січня і лютий Шевченко пробув на Чернігівщині. Після весілля відвідав Забілу, потім розважався у Сребдольських у Сороці і в нового знайомого, українського історика-аматора Миколи Білозерського в Миколаївці.

Білозерський розповідав пізніше, як Шевченко, перебуваючи в нього, весь час співав: «...ходить, бувало, по залі, заложивши руки назад, схиливши свою думну голову, шия шарфом пов'язана, вираз обличчя сумний, голос тихий, тонкий...»

Обоє Білозерські ледь не з сльозами на очах слухали співи Тараса.

Із Борзни Шевченко написав до Костомарова, запитуючи, як посувається справа з посадою вчителя малювання в університеті. Костомаров у кінці лютого вислав до Борзни на адресу Забіли лист, у якому повідомляв Шевченка про затвердження його на посаді і просив повертатися до Києва.

Цей лист застав адресата в Борзні. Шевченко зібрався їхати до Москви з тим, щоб на великодні свята повернутися звідти до Седнева.

Великдень того року припав рано: двадцять третього березня. Канікули в школах починалися шістнадцятого березня.

Коли Шевченко, перебуваючи в Седневі, прочитав лист Костомарова, канікули були вже близько. Заняття в університеті мали розпочатися аж у квітні. Поет прийняв сердечне запрошення Лизогубів і лишився у них на свята.

У Седневі він багато писав і малював. Тут були створені дві балади: «Лілея» і «Русалка», поема «Відьма». Одночасно поет готував до друку нове видання своїх творів під назвою «Другий Кобзар». Куліш обіцяв йому видати ці поезії за кордоном, із вступом і коментарями німецькою мовою, «щоб славилося українське ім'я в усіх мовах».

Шевченко сам написав передмову до нової збірки у формі розмови з чи-тачами і водночас відозви до «братії української возлюбленої», до письменників українських.

Наголосивши майже на повній відсутності української літературної творчості, в той час як інші слов'янські літератури успішно її розвивають, поет підкреслював необхідність глибокого вивчення життя найширших українських мас. Досі картини цього життя подавалися або в формі пародії, як у «Енеїді» Котляревського, або містили спостереження, які письменники-професіонали робили по корчмах. Він вказував на прірву, що лежить між народом і тими, хто нібито турбується про його долю. «В хату прийти до його (до селянина) по-братерській не можна. Не можна, бо він злякається, та може ще й те, що він пізнає дурня в жупані». «Щоб знати людей, то треба пожить з ними, а щоб їх описувать, то треба самому стати чоловіком».

Боронячи самостійність української літератури, він вказував на шотландського поета Бернса, назвавши його поетом національним і великим. «Енеїду» ж Котляревського назвав «сміховиною на московський кшталт». Про Квітку Шевченко висловився, що цей автор «добре приглядався на народ, та не прислухався до язика», а про Артемовського — що перестав писати, бо «в пани постригся».

Поет викривав усіх перевертнів: зрусифікованих чиновників, різних Кирпа-Гнучкошиєнкових, вірних слуг і помічників чужої держави; всіх отих «мужів мудрих і учених», які скинули з себе українську шкіру і влізли в російську, замінили «добру рідну матір на п'яницю непотребную».

Він гнівно відкидав «загальноросійську» мовну теорію. Про це висловився досить чітко: «А на москалів не вважайте: нехай вони пишуть по-своєму, а ми по-своєму... У їх народ і слово, і у нас народ і слово».

А кінчалася стаття істинно апостольським закликом: «Горе нам! Но, братія, не вдавайтеся в тугу і работайте разумно во ім'я матері нашої України безталанної. Амінь!»

За чотири версти від Седнева, в селі Бігачі жив поміщик князь Кейкуатов, грузин за походженням, одружений на дочці Платона Лукашевича. Шевченко познайомився з ними три роки тому. Знаючи про дикі звичаї поміщика, він неохоче прийняв пропозицію намалювати портрет княжни. Працюючи над портретом, він уникав будь-яких товариських стосунків із господарями. Коли траплялося заночувати, він проводив вечір у челядній, розмовляючи із слугами.

Портрет вийшов чудово. Лизогуби оцінили його як один із кращих творів європейського мистецтва.

У лютому відбувалися щорічні київські контракти. З'їзд був як завжди величезний. Ресторани і готелі гриміли від музики і гомону гостей, серед яких, хоч і зрідка, можна було бачити і студентські мундири.

Університетська молодь переважно походила з незаможних родин. Студіати жили в інтернаті під наглядом інспекторів, чимало їх походило з Литви. Вони принесли з собою традиції віленських філаретів і мінських пуристів. Поводили себе скромно, пили молоко замість алкоголю. Серед них вирізнявся поважністю юнак, якого звали Антон Мацкевич.

Була також порівняно невелика група студентів, які інколи пили вино, але в міру, горілки ж зовсім уникали. Віддавали перевагу розмовам і співам. Верховодив ними симпатичний і веселий студент філології Юліан Беліна-Кенджицький.

Натомість було четверо — тільки четверо справжніх гультяїв, які не визнавали нічого, крім коньяку і шампанського. Ці займалися гучними пиятиками і картярством. З цієї четвірки найвідомішим був Зигмунт Котюжинський, який на лекції приїжджав чудовою парою гнідих. Але він був симпатичний і послужливий, тому його любили навіть незаможні колеги.

Котюжинський знімав апартаменти з кількох кімнат у Липках і тримав лакея. Прийоми, які він влаштовував, славилися на все місто.

Цього року контракти прикрасили присутність багатьох знаменитих осіб. Приїхала Евеліна Ганська. Чекали на приїзд Бальзака.

Ференц Ліст дав два концерти, один у будинку контрактів, з доброчин-

ною метою, а другий — в актовому залі університету для щасливців, які змогли дістати білети.

У залі зібралося найвишуканіше товариство майже з усієї України. Між ними була відома подільська красуня Жанна-Ельжбета-Кароліна родом Іванівська, княгиня Віттенштейн.

Княгиня рік тому вийшла заміж за Миколу Віттенштейна, сина генерала, який прославився в наполеонівських війнах, але незабаром розлучилася з чоловіком. Вона любила музику і книги. Дуже хотіла почути Ліста і познайомитися з ним. Дізнавшись про доброчинний концерт, вона послала Лістові асигнацію в сто карбованців. На другий день композитор прийшов до неї, щоб подякувати особисто.

Костомаров заледве дістав чотири білети, для пані Крагельської з донькою і для себе. Радісний прибіг до них і раптом із жахом почув, що вони вже дістали білети від самого Ліста. Більше того, Ліст не лише встиг познайомитися з Аліною, а й обіцяв, що забере її з собою і влаштує у Віденську консерваторію. Композитор запевнив, що Аліну чекає велике майбутнє в музиці.

У Костомарова було враження, що земля провалюється під його ногами. На концерті він із болем у серці спостерігав, як Ліст, вродливий, стрункий, елегантний розмовляє з панами Крагельськими, які сиділи в кріслах прямо перед естрадою, поруч із княгинею Віттенштейн, ректором університету Максимовичем і губернатором Фундуклеєм.

У думках Костомаров уже оплакував свою невдачу. Та доля часто по-в'язує події в такий спосіб, що навіть історики розводять руками.

Ліст зіграв свій «Гексамерон», мелодії Шуберта і «Етюди» Шопена. Викликав бурю оплесків.

Після концерту Котюжинський, який, завдяки своїм широким знайомствам, зумів познайомитися і з Лістом, влаштував у себе прийом на його честь.

Композитор виявився неабияким знавцем угорських вин і французької кухні. Уже пізно вночі все товариство на чолі з Лістом подалося до казіно в контрактовий будинок.

Почали грати в карти. Ліст при картах забував про все на світі. Його охоплював азарт, який він не міг побороти.

Цього вечора Котюжинському везло неймовірно. Ліст програв усе, що мав, до копійки.

Княгиня Віттенштейн, коли їй про це розповіли, сказала спокійно і доброзичливо:

— Треба молитися богові, щоб він був милостивий до людей, які творять прекрасне.

Через кілька днів вона забрала Ліста до свого подільського Версалю у Воронинцях між Києвом та Одесою.

Тринадцятого лютого Костомаров попросив руки панни Аліни і одержав згоду. Після заручин він подарував нареченій скромний перстень із написом «Кирило і Мефодій» і книжку Фоми Кемпійського «Наслідування Ісусу Христу».

У травні молоді найняли помешкання в старому Києві, в будинку Монькики, поблизу Андріївської церкви.

Була рання весна. Місто зазеленіло. З неба линули струмені тепла. З балкона нової квартири відкривався чудовий краєвид на Поділ, а далі на Дніпро, за яким у сонячному мареві розгорталася панорама лісів і лугів.

Вінчання було призначено на неділю тридцятого березня. Наречені вже на пальцях рахували, скільки днів залишилося до шлюбу. Обоє були дуже щасливі.

Петрова не цікавила краса природи, він не звертав найменшої уваги на

весняні чари і благодать. Всі його помисли захопила справа, яку він вважав початком довго очікуваної кар'єри. Якої? Не хотів називати речі своїми іменами, хоч і знав, як студенти називають сановника, який довірив йому цю справу.

Третього березня, коли на деревах у Києві з'явилися перші дрібненькі листочки кольору надії, Петров прийшов до Юзефовича і почав викладати результати своїх спостережень.

Було так: участь у таємних зібраннях брали до цього часу Костомаров, Куліш, Шевченко, Гулак, Навроцький, Савич, Андрузький, Посяда, Тулуб, Маркович. Всі вони висловлювалися за необхідність об'єднання слов'ян, але лише один Костомаров, підтриманий Кулішем, висловлював думку, що на чолі Слов'янщини мусить стати цар. Всі інші одностайно вважали необхідним повалення монархічного ладу. Шевченко ж навіть сказав, що кожен монархіст є негідником. Цей же поет висловлював бунтарські думки про соціальну рівність, а про російських царів говорив такими словами, що нехай бог боронить. Царицю Катерину він, наприклад, назвав... (студент не смів вимовити ганебне слово. Він написав його на картці і подав Юзефовичу; сановник нахмурив брови). Україна, доводив Шевченко, повинна бути незалежною. Члени товариства розробили статут, відозви і написали книжку, яка містить основні засади українського патріотизму. Переписували також вірші Шевченка з метою поширення їх серед української людності. Деякі з цих віршів були звернені проти Росії, а інші закликали малоросіян до повстання. Петров запам'ятав дві назви: «Сон» та «І мертвим, і живим...»

Юзефович вислухав усе якнайуважніше і наказав студентові написати рапорт за формою.

Одержавши рапорт, заступник куратора негайно звернувся до свого начальника, генерала Траскіна. Той у свою чергу повідомив про все цивільного губернатора Фундуклея і генерал-губернатора Бібікова. Останній же, як найвищий правитель усього краю, надіслав широкий звіт шефові Третього відділу. Машина царської інквізиції прийшла в рух.

Поки ще граф Орлов зміг доповісти про справу цареві і видати відповідне розпорядження, київські сатрапи розпочали слідство на власний розсуд.

Оскільки польські таємні організації уже давно не давали спати усій російській поліції в так званих західних провінціях, на Литві і Русі, то й тепер власті передусім зацікавилися, чи до українського гуртка не належать поляки і чи братство не проводить агітації серед студентів, особливо польського походження?

Петров не міг підтвердити участі поляків у братстві. Проте він знав, що Гулак і Шевченко робили якісь спроби порозумітися з ними. Гулак навіть сподівався одержати від них грошову допомогу і взагалі вважав, що поляки найбільше підходять для змовницької діяльності. Братчиків напевно цікавило також установлення зв'язків з польською еміграцією у Франції. Один із членів братства, Савич, виїхав у січні до Парижа. Казав, що повинен зустрітися з Міцкевичем.

Справа починала набирати дедалі серйознішого вигляду. Бібіков поставив на ноги весь слідчий апарат.

Звіт Бібікова надійшов до Третього відділу сімнадцятого березня. Київський генерал-губернатор привіз його і вручив особисто графу Орлову, який з свого боку доповів про це престолонаступникові.

Другого дня на квартиру Гулака в Петербурзі увірвався наряд жандармів і поліцаїв під керівництвом самого генерала Дубельта. Арешт відбувся так раптово, що Гулак не зміг знищити документи і листування. Все лежало відкрито на столі.

Гулак узяв частину паперів і попросив, щоб його випустили надвір.

Дубельт послав за ним поліцейського, який доповів, що обвинувачений викинув щось до ями у вбиральні.

Відразу кинулись нишпорити в нечистотах і знайшли в них «Книги битія» і дві відозви: «До братів великоросів і поляків» і «До братів українців».

Здобич перевищила всі сподівання Третього відділу. Граф Орлов міг тепер утерти носа графові Перовському — міністр внутрішніх справ якраз одержав цей жаданий титул.

Тулуба і Посяду заарештували в Києві, за Марковичем послали до Переяслава.

Губернатор Фундуклей, який був дружній з панею Крагельською і доброзичливо ставився до Костомарова, хотів попередити його про грізну небезпеку. Зробив він це через пані Залеську, начальницю пансіону, в якому викладав Костомаров. Але історик, зайнятий приготуванням до шлюбу, цілий день пробув у місті. Повернувся він пізно ввечері. Ледве встиг привітатися до матері, як у двері постукали.

Увійшов Юзефович.

В кількох словах він повідомив Костомарова про те, що трапилося, і радив знищити всі компрометуючі матеріали.

Костомаров згадав, що Гулак перед самим від'їздом приніс йому примірник «Книг битія», переписаний рукою самого Костомарова. Хотів спалити фатальний документ, але Юзефович майже силою вирвав його з рук Костомарова, запевняючи, що він добре сховає папери, а палити вже пізно.

— Soyer tranquilles [4],— сказав приязно і вийшов, забравши з собою рукопис.

Костомаров не встиг опам'ятатися, як до дверей знову постукали і з'явилася ціла когорта начальства: той самий Юзефович, куратор Траскін, губернатор Фундуклей, жандармський полковник і поліцмейстер у супроводі озброєної охорони.

За годину Костомарова привели до кабінету Писарєва. Шеф канцелярії генерал-губернатора щойно повернувся з Петербурга.

— Чи знайомі Ви з цим? — запитав він, показуючи історикові переписаний начисто каліграфічним почерком примірник «Книг битія».

— Не знайомий,— відповів Костомаров.

— Ви не знаєте, що це за рукопис?

— Не знаю.

— А це Вам знайоме? — запитав знову Писарєв і вийняв з письмового стола примірник «Книг битія», переписаний власною рукою Костомарова. Той самий примірник, який взяв Юзефович нібито для схову.

Костомаров схилив голову.

Вінчання було призначено на неділю. В суботу опівдні наречені мали сповідатися. Аліна приїхала до церкви разом із матір'ю в піднесеному настрої. Весело розмовляла із знайомими і весь час поглядала в той бік, звідки мав з'явитися її обранець.

Минула година, а Костомаров не з'явився. Пані Крагельська вирішила податися до нього з донькою. Напевно, дістав якийсь цікавий документ і забув про все на світі. Розсіяність професора всім була відома. Двері відчинила мати Костомарова. Вона ледве простогнала:

— Сина немає. Сьогодні вночі його забрали жандарми.

[4] *Будьте спокійні (франц.).*

І на Чернігівщину завітала весна. Тарасові часто спадало на думку, що з часів раннього дитинства він не переживав щасливішої весни.

Обидва Лизогуби наввипередки старалися зробити приємним його життя. Андрій, який сам любив малювати, віддав йому свою художню майстерню на мансарді.

З мансарди відкривався чудовий вигляд на старий сад, оперезаний стрічкою Снову, що широко розлився і справляв враження великої ріки.

Шевченко мав повну свободу. Вставав досить рано, прогулювався по селу, пив чай з Андрієм Лизогубом, а потім брався за писання або малювання. Обідав разом з усією родиною господарів. Вечорами слухав концерти Іллі Лизогуба, після чого йшов відпочивати на свою мансарду або розмовляв із челядю.

Він обдумував, як влаштувати своє життя в Києві. Вважав, що незабаром йому пощастить викупити з кріпацтва братів і сестер. Тепер це стало можливим.

Його захоплювали також плани розвитку діяльності братства. Треба було розповсюдити «Книги битія» так, як у свій час розповсюдилась «Історія Русів». Шевченко знав силу слова і вмів її використовувати.

Наприкінці березня зібрав пожитки й через Чернігів вирушив до Києва. Костомаров запросив його на весілля, яке мало відбутися п'ятого квітня.

Уже перед самим від'їздом Андрій Лизогуб палко радив йому залишити в Седневі всі папери і малюнки: дорога непевна, відлига, може щось загинути або замокнути. Шевченко однак не погодився й забрав з собою все.

Сповнений радісних думок і надій, він доїхав до Броварів на лівому березі Дніпра. Сонце вже котилося до обрію, тож він переодягнувся у фрак, щоб встигнути прямо на весілля.

В'їжджаючи бричкою на пором, помітив поліцая, який крутився в натовпі. Поліцай був косоокий. Шевченко не любив зизуватих, вважав їх вісниками лиха.

З порома поет розглядав Старе місто. День був похмурий. Київські кручі ховалися в тумані. На березі біля пристані стояло кілька поліцейських і жандармів. До брички підійшов пристав:

— Ви Шевченко?

— Власною особою,— відповів Шевченко.

— Ви заарештовані.

Через півгодини Шевченка запровадили до канцелярії генерал-губернаторства.

— А чому це Ви у фраці? — не витримав один із чиновників.

— Збирався на весілля до професора Костомарова.

— Ну от, де молодий, там і дружок,— розсміявся чиновник.

Шевченко не зрозумів дотепу. Він ще нічого не знав. Він не думав про вірші, які віз у чемодані. Спокійно чекав на подальший хід подій.

XI

Події тим часом розгорталися з шаленою швидкістю. Куліш і Білозерський, які разом їхали на Захід, були затримані у Варшаві. Інших братчиків заарештували в різних місцях. Всіх направили до Петербурга. Один лише Микола Савич спромігся дістатися до Парижа.

Шевченко пробув у київській тюрмі одну ніч. Чиновники губернаторства швидко переглянули його чемодани і знайшли дві збірки віршів: «Три літа» і «Другий Кобзар». Навіть побіжного знайомства з ними було досить, щоб губернатор визнав очевидною провину Шевченка і наказав відіслати його в розпорядження центральних властей.

Шостого квітня Шевченко в супроводі офіцера поліції і жандарма виїхав з Києва. У Броварах на поштовій станції він побачив карету, в якій сиділи дві

дами, одна стара, поважна, з зажуреним обличчям, друга молоденька, незвичайної вроди, заплакана. Їхали до Петербурга.

Шевченко здогадався, що то пані Крагельська з донькою. Підійшов, назвав своє прізвище і почав так сердечно їх утішати, що Аліна підвела на нього очі і всміхнулася крізь сльози.

У цю хвилину офіцер поліції наказав Шевченкові попрощатися і сідати в тарантас. Від'їжджаючи, поет весело помахав рукою. Аліна дивилася на нього з подивом.

Шевченко знав, що йому загрожувало, але незважаючи на це, поводився в дорозі так безжурно, мав такий безтурботний вигляд, так співав і жартував, що начальник однієї із станцій, дивлячись на нього і на офіцера поліції, сказав:

— З вигляду ніколи б не вгадав, хто тут арештовний і хто кого супроводжує.

Через десять днів подорожі, сімнадцятого квітня, Шевченко із стражниками під'їхав до відомої всім у Росії будівлі біля Ланцюгового мосту в Петербурзі. Там містився штаб жандармського корпусу і Третій відділ царської канцелярії. В цій самій будівлі були каземати для в'язнів.

Граф Орлов і генерал Дубельт, проводячи слідство у справі викритого товариства, на кожному кроці натрапляли на прізвище Шевченка.

Уже в паперах Костомарова було знайдено «Сон», «І мертвим, і живим...» і уривок з «Великого льоху».

Білозерський під час обшуку в Варшаві віддав цілий зошит нелегальних віршів Шевченка. У самого поета забрали дві збірки поезій — та ще яких! У листуванні, відібраному під час обшуків у інших братчиків, весь час згадувався Шевченко. Чим далі посувалося слідство, тим яскравіше виявлявся вплив Шевченка на українське суспільство, а особливо на молодь. Ім'я поета усі вимовляли з найбільшою повагою. Називали його «отаманом» і «батьком».

Дубельт взявся за вивчення творів Шевченка. Спочатку переглянув надруковане і схопився за голову. Як цензура могла це пропустити!

Пишучи детальний рапорт для Орлова, він так охарактеризував ці твори: «Автор безустанно скаржиться на страждання України в її сучасній ситуації, хоче викликати ненависть до панування росіян, пригадує давні свободи, героїчні події і славу козацьку, а сучасному українському поколінню закидає байдужість. «Уміли запорожці панувати,— вигукує Шевченко,— уміли здобувати свободу і славу! Добре було на Україні, але минули ті часи; зосталися тільки могили!»

Аналізуючи твори Шевченка, відібрані у Білозерського, Дубельт твердив: «У цих віршах йдеться про муки, пролиту кров, кайдани, батоги й Сибір; вони сповнені ненависті до уряду і безсумнівно писані з тією метою, щоб викликати в людей невдоволення владою».

Нарешті додав: «Шевченко вдається до всіх їдких і пасквільних виразів, як тільки торкається государя імператора і взагалі росіян. В кінці «Сну» він уявляє себе перед пам'ятником, воздвигнутим Петру I Катериною II, і виливає жовч свою як на одного, так і на другу».

Те, що можна було вичитати у віршах Шевченка, особливо не призначених до друку, було для генерала немов грім з ясного неба. Дубельт був людиною розумною. Він втямив, хто такий Шевченко і чому українці так його люблять. Тому почав допитувати Шевченка з усією сумлінністю.

Дубельт умів викликати у людей симпатію до себе. Кожен, хто входив до його кабінету, несподівано відчував дружню теплоту, яку випромінювали очі генерала.

Шеф жандармів охоче грав роль доброчинця і опікуна ув'язнених громадян, подавав їм допомогу, полегшував листування з сім'єю, клопотався про полегшення для них тюремного режиму. Не один державний злочинець, уже запроторений куди-небудь на кавказьку лінію або в сибірські копальні, одержував від генерала листи, сповнені співчуття, а також батьківських порад і повчань. Улюбленим заняттям цього старого лиса було посередництво між обвинуваченими і монархом. Дубельт справді інколи випрошував у царя полегшення для «злочинців». Але ця ласка завжди йшла на користь Третьому відділу. І цар був задоволений. Засуджений — ще більше.

Шевченко був допитаний відразу, як тільки його здали до корпусу під розписку. Дубельт сам склав анкету, яка містила двадцять два запитання. Шевченко відповідав на них так, як йому дозволяла особиста гідність і розум.

Анкету заповняв власноручно і замислювався над кожним словом, щоб ненароком когось не скомпрометувати.

Дубельт з самого початку розумів, що має справу з людиною незламного характеру. Він вирішив вразити його в найчутливіше місце, зачепити його честолюбство.

Почав розводитись про невдячність Шевченка, адже з кріпацької неволі його викупила царська сім'я, то як же він міг писати про государя і його дружину такі ганебні речі?!

Шевченко добре знав, що цариця купила лотерейний білет за 400 карбованців, а виграла портрет, який коштував у шість разів більше. Ніякого благодіяння нікому вона не зробила. Проте входити в дискусію з жандармами не було найменшого сенсу: нікого б він не переконав, а остаточно б настроїв їх проти себе. Він чекав суворого покарання, знав, що не уникне його, але міг розраховувати, що слідчі власті не захочуть роздувати справу. Водночас він відчув, що хоч якесь каяття з його боку буде на руку Дубельтові. Тому вирішив вдати наївного і разом з тим хоч якоюсь мірою здобути генеральсько-жандармську прихильність. Він хотів також залишити в протоколах вказівку для своїх співвітчизників. Нехай знають, що від нього вимагали і як усе було насправді. Він написав у анкеті:

«Я син панського кріпака... З кріпацтва звільнила мене родина найяснішого монарха. Посередничали в цьому Василь Жуковський, граф Михайло Вєльгорський і Карл Брюллов. Брюллов намалював портрет Жуковського для родини імператора і за ці гроші я був викуплений у власника».

І далі:

«Перебуваючи ще в Петербурзі, я скрізь чув зухвальства і осуд государя і уряду. Повернувшись до Малоросії, я почув ще більше і гірше між молодими і уже зрілими людьми; я побачив злидні і жахливе пригнічення селян поміщиками, посесорами і економами-шляхтичами, і все це робилось і робиться іменем государя і уряду».

Зізнання Шевченка виразно підтверджувало, що з кріпацької неволі викупив його Брюллов. Слова про родину монарха звучали в цьому контексті як іронія.

Формально все було гаразд. Дубельтові нічого не залишалося, як тільки прийняти за чисту монету те, що написав Шевченко.

Відповідаючи на інші запитання анкети, Шевченко обмежився лаконічними ствердженнями: до «українсько-слов'янського» товариств не належав, що Костомарова, Куліша, Гулака, Посяду та інших членів цієї організації він майже не знав і майже з ними не зустрічався, що малоросіянам подобалися його вірші, а він «був настільки необережним, що дозволяв їх переписувати».

У паперах Шевченка жандарми знайшли поміж іншими лист Штрандмана і лист Карпа. Дубельт дуже зацікавився, чому Штрандман назвав Шевченка «останнім з козаків», а Карпо — «отаманом». Шевченко жодних пояснень дати не міг або не хотів. Дубельт цим був щиро засмучений. Наступні три тижні Шевченка не допитували.

Тим часом тривали допити інших братчиків. Гулак тримався мужньо, відмовлявся від будь-яких свідчень, а потім заявив, що він є автором «Статуту» і «Книг битія»; очевидно, для того, щоб взяти на себе всю відповідальність і зняти її з інших. До авторства признався також із цих самих міркувань Білозерський, Навроцький говорив дуже стримано і нікого не називав.

Костомаров від початку й до кінця заперечував свою участь у цій справі, хоч дуже багато доказів свідчили проти нього. В результаті жандарми так і не дізналися, хто був насправді автором бунтарських писань.

Костомаров не перекладав вину на інших, але, як міг, применшував значення всього заходу і своєї ролі в ньому. Найважливішим у його зізнаннях було твердження, що він завжди вважав себе росіянином, що справа України його мало обходить, натомість його цікавить слов'янська ідея та й то основним чином із наукового боку.

Одного разу Костомарова відвідав у камері чиновник Третього відділу Михайло Попов. Після цього візиту, який тривав кілька годин, Костомаров написав друге зізнання, в якому ще чіткіше висловив свою лояльність стосовно Росії, а свій панславізм подав як ідею об'єднання слов'ян під скіпетром царя.

У Європі вже чувся відгомін історичної бурі, яка насувалася. Царат мав розв'язати чимало складних питань. Уряд не був зацікавлений у тому, щоб витягати на світ божий якісь антимонархічні витівки українців. Друге зізнання Костомарова ставило генезис Кирило-Мефодіївського товариства в площину, вигідну для царату. Костомаров міг тепер спокійно дивитися в майбутнє, не боячись надто суворої кари.

Куліш вів себе як боягуз і підлабузник. Він не лише складав зізнання, в яких відмовлявся від усього, але й без кінця запевняв у своїй лояльності до Росії. Нарешті написав листа до царя, в якому висловлював свої вірнопідданські почуття, бив себе в груди і декларував свої заслуги:

«...Я ще раз присягаюся, що мною не керували жодні злочинні наміри чи думки. Тішачись добротою мого монарха і не уявляючи собі, що я можу витримати без його допомоги, я прагнув і прагну з усією ревністю і старанням докласти всіх своїх сил і здібностей, щоб стати достойним його великої милості».

Провину Куліша ускладнювали деякі повістярські твори на козацькі теми, а також клаптик картону, знайдений під час обшуку в його паперах: на ньому було записано паризьку адресу Міцкевича.

Білозерський, який напочатку виявляв значну твердість духу, через якийсь час змінився і почав схилятися до компромісу з властями. Не обійшлося тут без впливу візитів Попова. Усміхнений, вишуканий і добродушний чиновник не раз приходив до камери і провадив з Білозерським довгі дружні розмови.

У цей період слідства поліпшилися умови життя в'язнів. Вони почали одержувати краще харчування, часом навіть коньяк; дозволено було тривалі прогулянки.

Врешті Білозерський висловив розкаяння і написав додаткові пояснення: що діяльність братства обмежувалася науковим вивченням проблеми панславізму, що всі мріяли лише про об'єднання слов'янських племен під владою Росії, що вони хотіли розвитку української літератури і освіти, але ніхто не думав про відрив України від імперії. Закінчував він висловлюванням вірнопідданських почуттів і запевненнями щодо своєї абсолютної лояльності стосовно уряду.

Маючи такі свідчення з боку Костомарова, Куліша і Білозерського, граф Орлов уже міг стисло визначити сутність братства: «Ученые бредни несколько разгоряченных умов». І міг уже офіційно оцінити справу як дріб'язкову.

Так він її і представив цареві. Проте Орлов відчув, що в основі цього ще незрілого руху лежить ідея, яка рано чи пізно набере ворожого для царату

повороту. Можна знешкодити людей, але як убити ідею? Як знешкодити дію бунтівничих, полум'яних віршів цього українського хлопа, який тримається так гордо? Скільки його творів пішло між людей? Як їх віднайти? Як вилучити?

Підставою для обвинувачення братчиків були донос Петрова і зізнання Андрузького. Нещасний дев'ятнадцятирічний студент під перехресним вогнем запитань, які швидко й продумано ставили Дубельт і Попов, відразу зламався і почав зізнаватися в усьому, що знав і чого не знав, що було і чого не було. Часом плів таке, що не лізло ні в тин, ні в ворота.

З його слів безсумнівно випливало одне: серед братчиків боролися два напрями: один поміркований, який очолював Костомаров, і другий радикальний, очолюваний Шевченком. Він прагнув до повалення самодержавства, всіх монархістів називав падлюками, а Україну він хотів відродити як незалежну державу з власним урядом, у федерації з іншими слов'янськими народами.

Андрузький уперто твердив, що до братства, крім українців, належали й поляки, але прізвищ назвати не міг. Жандарми розгубилися. У будь-якій змовницькій діяльності, особливо на західних землях, вони вбачали «польський інтригу». Твердження Андрузького здавалося їм дуже правдоподібним.

На додаток до цих підозрінь уже під час слідства генерал-губернатор Бібіков надіслав Третьому відділу таємничу прокламацію українською мовою, яку поліція знайшла наклеєною на стіні одного з київських будинків. Вона була коротка за змістом:

«Браття! Настає велика пора, коли ми можемо змити ганьбу, яку завдала прахові наших батьків, нашій коханій Україні рука одвічних ворогів наших. Хто з нас не підніметься, щоб боротися за велику справу? З нами бог і добрі люди, вірні сини України, вороги кацапів».

Одержавши в кінці квітня копію цієї прокламації, цар написав на ній: «Явна робота тієї ж пропаганди з Парижа; в цю роботу на Україні ми довго не вірили, але тепер у ній не можна сумніватися; хвала богу, що це викрито».

Бібіков, який перебував тоді в Петербурзі, одержав наказ негайно повернутися до Києва і ввести суворий нагляд за київським громадським життям, особливо за молоддю.

Питання про участь поляків у Кирило-Мефодіївському братстві мало для жандармів першочергове значення. Попов підготував очну ставку всіх ув'язнених із Андрузьким і Петровим. Дубельт і Орлов призначили її на п'ятнадцяте травня.

Та їх чекало розчарування. Мужня поведінка Шевченка і Гулака вплинула на всіх звинувачених. І вони підвели голови. Жандарми нічого не дізналися про будь-які контакти українських змовників із поляками. Граф Орлов і генерал Дубельт шаленіли, вони тупали ногами, кричали, брутально лаялися і загрожували найлютішою карою. Хтозна куди й поділися їхні вишукані манери.

Коли їх вели в камери, Шевченко втішав убитого горем професора:

— Не журись, Миколо, ще доведеться вкупі жити.

Хоч і сам у це не дуже вірив.

Очна ставка дала зовсім протилежний результат, ніж той, на який сподівалися жандарми. Через два дні заарештовані склали остаточні письмові свідчення. Гулак взяв на себе всі провини кирило-мефодіївців, а Андрузький відмовився від усіх попередніх зізнань як фальшивих і безпідставних. Навіть Посяда заперечував те, що говорив раніше. Інші написали свідчення, які небагато важили.

Протягом трьох тижнів від першого допиту до очної ставки Шевченко, якого жандарми не турбували, мав досить часу для роздумів. Попросив

книжок. Йому принесли біблію. Він дістав олівець і трохи паперу. Чекаючи на вирок, написав дванадцять ліричних віршів, давши їм загальну назву «В казематі».

Він змалював словами свій найкращий автопортрет. Цей цикл був також Шевченковим заповітом. Поет вклав у нього все, що хотів сказати нащадкам. Він вдруге опинився перед загрозою фізичної смерті і хотів, щоб його пам'ятали. Він не знав, чи загине відразу, чи в повільних муках, але розумів, що наближається кінець. Як і кожна людина в передсмертний час, він згадував найяскравіші картини свого життя — і світлі, й похмурі,— які найсильніше відбилися в пам'яті. Знав, що хоч руки його сковані, він і далі мусить нести тягар обов'язку, який поклала йому на плечі його українська доля. Тож у своєму тюремному циклі створив видіння батьківщини — у минулому, майбутньому, сучасному. Братчикам він заповідав мужню покірність долі і пам'ять про велику спільну справу.

Звертаючись до них, поет писав:

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли!
. . . . . .
То воля господа. Годіть!
Смиріться, молітесь богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть.

У іншому вірші він із сумом зізнавався:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині.
. . . . . .
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

У двох віршах циклу прозвучала найчутливіша струна його душі. В одному поет змалював сільський пейзаж, піднесено простий, світлий, сповнений тихого щастя. Важко повірити, що цей твір написаний в'язнем у тюремній камері:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть...

У другому вірші розповідалось про долю дівчини, яка покинула рідне село, щоб жити в палаці. З вражаючим ліризмом поет відтворив вигляд покинутого подвір'я:

Давно
Не чуть нікого, де ти гралась;
Собака десь поманрувала,
І в хаті вибито вікно...
І твій барвіночок хрещатий
Заріс богилою, ждучи
Тебе неквітчану. І в гаї
Ставочок чистий висихає,
Де ти купалася колись;
І гай сумує, похилився.

В яру криниця завалилась...
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.

Важко сказати — скільки тут національної символіки, а скільки мимовільного відзвуку якихось глибоких особистих вражень. Може, відгукнулися тут луною поетичні зустрічі з прекрасною незнайомою на галереї Києво-Печерської лаври.

Віщує серце, що в палатах
Ти розкошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати...

А може, це було прощання з молодістю і втраченим коханням.

Граф Олексій Орлов вирішив припинити слідство; воно не розкрило таємниць діяльності братчиків, не встановило масштабів цієї діяльності. Затягування справи могло надати їй непотрібного і шкідливого розголосу.

Шеф Третього відділу підсумував результати попередніх допитів і склав рапорт цареві, в якому про Шевченка було сказано так:

«...Цей художник замість того, щоб виявляти найглибшу вдячність до родини милостивого государя, яка зволила викупити його з кріпацтва, писав малоросійською мовою вірші надзвичайно обурливого змісту. У цих віршах він оплакував мнимі утиски і нещастя України або співав хвалу гетьманському правлінню і давній козацькій волі, або також виливав звинувачення і ненависть на осіб імператорського дому, забуваючи про їхні для нього доброчинства. У зв'язку з цим, оскільки все сказане приваблює до себе людей молодих і людей із слабким характером, Шевченко здобув серед друзів славу знаменитого малоросійського письменника, тому вірші його подвійно шкідливі і небезпечні. Ці вірші на Україні могли посіяти і вкорінити думки про мниме щасливе життя за гетьманських часів, яке буде ще кращим, коли ці часи повернуться, а також про можливість існування України як окремої держави.

Зважаючи на ту надзвичайну повагу, яку виявляли україно-слов'яністи і до Шевченка, і до його поетичних творів, спочатку здавалося, що він міг бути, якщо не головною постаттю серед них, то знаряддям, яке вони хотіли використати у своїх задумах; але, з одного боку, ці задуми не були такими поважними, як це уявлялось на перший погляд, а з другого — Шевченко почав писати свої підбурюючі вірші вже в 1837 році, коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених; так само з усього слідства випливає, що Шевченко не належав до українсько-слов'янського товариства і діяв самостійно, побуджуваний до цього власною зіпсованістю. І все ж, зважаючи на бунтівничі тенденції і зухвальство, яке переходить всякі межі, його слід вважати одним з найголовніших злочинців».

Далі граф Орлов пропонував, зважаючи на «крепкое телосложение», яким відзначався Шевченко, заслати в солдати Оренбурзького окремого корпусу «з правом вислуги».

Цар олов'яним поглядом пробіг по рапорту, зупинився на хвилину і допис своєю ведмежою лапою: «Так. Під найсуворіший нагляд і з забороною писати та малювати».

Тридцятого травня граф Орлов і генерал Дубельт зібрали в приміщенні відділу всіх братчиків і оголосили їм затверджений царем вирок. Найсуворіше був покараний Шевченко. Після нього — Гулак, він мусив відсидіти три роки в одиночній камері Шліссельбурга, а пізніше жити на поселенні в одній із «отдаленных губерний». Куліш, Костомаров і Навроцький після відбуття арешту повинні були виїхати на службу у визначені їм місця; Білозерський — за виявлене каяття — на службу в Петрозаводськ; Андрузький і Посяда — на заняття в Казанському університеті.

Крім того, Кулішеві і Костомарову було заборонено друкуватися до особливого дозволу. Шевченко чекав суворого покарання, здогадувався, що піде на довге заслання, рівнозначне повільній смерті. Але щоб йому заборонили писати і малювати — цього аж ніяк не міг уявити. Це було гірше від смерті.

Проте вирок він вислухав із кам'яним спокоєм. І навіть поцікавився, чи йому буде дозволено листуватися із знайомими, на що одержав ствердну відповідь.

А на запитання Дубельта, що він має сказати у зв'язку з вироком, повідомив, що вважає свою провину досить тяжкою, а рішення царя — слушним.

У цих словах не було ані крихти каяття, навпаки, хтось уважний міг би побачити в них явну іронію. Вирок був нелюдський і винесений поза нормами карного кодексу; не потурбувались навіть інсценізувати судовий процес; про апеляцію не було й мови. З якою метою задав своє цинічне питання шеф жандармів? У обстановці поліцейського терору Шевченко міг відповідати тільки так, як він відповів.

Втім генерал Дубельт не мав часу аналізувати сенс цієї відповіді: він поспішав на зібрання своїх спільників, які ділили прибутки за минулий місяць. Шеф жандармів був головним членом картярського кубла, яке процвітало вже багато років у столиці імперії, неподалік від Зимового палацу. На виду у самого царя.

Того ж дня Шевченко був переведений до військової тюрми. Під впливом свіжих пережитих вражень там він написав пісню про смерть, свій жалібний марш.

Смерть поет подав традиційно, по-народному, в образі косаря, який «понад полем іде» і стина всіх, мов бритвою: «мужика й шинкаря, й сироту кобзаря...», «Не мина й царя».

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить.
І не пом'яне.

Таким болісним акордом закінчив він ці незвичайні строфи, з гротескно скачучим ритмом, різко контрастуючим із похмурим змістом,— строфи, які в тюремній камері прозвучали як пекельний гопак.

Та незважаючи ні на що, Шевченко відчував радість життя. Власне, тільки тепер він зрозумів, що справжні цінності — не в зовнішніх речах, а в ньому самому.

Уранці, тридцять першого травня, опівдні, Шевченко в супроводі фельд'єгеря залишив Петербург. Дві тисячі сто десять верст відділяли столицю від фортеці на Уралі.

Обидва пасажири, засуджений і конвоїр, повинні були мати залізну витривалість, якщо вже восьмого червня вночі приїхали живі й здорові до будинку корпусного штабу в Оренбурзі, загнавши по дорозі лише одного коня.

Подорожні картини змінювали одна одну так швидко, що з них у пам'яті Шевченка лишилося небагато. Тим більше було в нього можливостей для роздумів про свою незвичайну долю, над усім тим, що протягом двох останніх років становило зміст його творчості й починань у колі братчиків.

ОРЕНБУРЗЬКИЙ СТЕП

Із штабу Шевченка направили до пересильних казарм, де він мусив чекати, доки власті визначать місце його служби.

Лист військового міністра, доставлений фельд'єгерем до Оренбурга, справив незвичайне враження, схвилювавши навіть старих миколаївських служак, загартованих у суворій школі життя.

Начальник штабу, полковник Прибитков, розповідав усім знайомим офіцерам, які приходили до нього:

— Уявіть собі, якого пана нам сьогодні прислали: йому заборонено розмовляти, співати, і ще щось таке! Як же він житиме?

Поки Шевченко сидів у казармах, звістка про його прибуття облетіла все місто. У так званій Прикордонній комісії, яка відала всіма киргизькими справами, працювало кілька поетових земляків: два українці — Федір Лазаревський і Сергій Левицький, а також поляк Аркадій Венгжиновський. Всі вони добре знали Шевченка з його творів і чуток про нього.

Лазаревський перший за покликом серця подався до дерев'яного барака, в якому містилася пересильна казарма, власне, звичайна похмура тюрма.

Шевченко лежав долілиць на нарах, заглибившись у читання біблії. Він справляв враження людини, якій більше до вподоби книжка, аніж люди. Зворушений Лазаревський у молодечому пориві кинувся до нього з обіймами.

Шевченко неохоче підвівся з нар, час від часу окидаючи прибулого недовірливим поглядом, і уривчасто відповідав на його запитання. Коли Лазаревський запитав, чи не може чимось йому допомогти, Шевченко відповів:

— Я не потребую чужої помочі — сам собі буду помагати.

Лазаревський зрозумів поета і не образився на нього за холодність. Разом із Левицьким вони звернулись до полковника Матвєєва — чиновника особливих доручень при генерал-губернаторові. Простий уральський козак за походженням, він був людиною справедливою й сердечною. Його схвилювала гірка доля Шевченка, і він став його добрим опікуном. Вже наступного дня Матвєєв доброзичливо поговорив з ним, дозволив залишати казарму. викликав поета, дізнавшись, кому він цим завдячений, і вирішив провідати Шевченко здогадався, кому він цим завдячений, і вирішив провідати земляків. Лазаревський і Левицький мешкали разом. Щира розмова з ними розтопила лід поетового недовір'я. Він заприязнився з обома товаришами, залишився в них ночувати. Всі троє полягали покотом на підлозі, але заснути не могли. Шевченко, як завжди, коли був зворушений, почав читати напам'ять вірші. Прочитав «Сон» і «Кавказ».

Лазаревський і Левицький цих творів не знали. Обидва були молоді, сповнені патріотичного завзяття, поеми Шевченка справили на них велике враження.

Потім Шевченко проспівав кілька українських пісень і серед них свою улюблену «Зіроньку». Приятелі йому підспівували. Були хвилини, коли сльози котилися у них з очей, а гість просто ридав.

Адже ще недавно йому ввижалося, ніби він перебуває на дні глибокої прірви і зверху падають на нього тяжкі смертоносні брили, і нізвідки немає порятунку; аж ось з'явилися двоє добрих людей і подали йому руку допомоги. Вони були земляками. Від однієї думки про це оживало серце поета.

Протягом наступних двох днів Шевченко, знову ж завдяки Лазаревському і Левицькому, познайомився з капітаном Карлом Герном і Аркадієм Венгжиновським. Обох їх він відразу зачарував.

Оскільки Шевченка призначили на службу до п'ятого батальйону, що входив до складу 23-ї піхотної дивізії, розквартированої в Орську, Герн пішов до командира 1-ї бригади цієї дивізії генерала Федяєва і взяв у нього рекомендаційного листа до майора Мєшкова, який уже кілька років командував 5-м батальйоном.

Приємною несподіванкою для Шевченка була зустріч в Оренбурзі з товаришем по академії Олексієм Чернишовим, котрий перебував тут із численною родиною, серед якої був і його брат, офіцер уральського козацького війська. Венгжиновський був душею місцевої польської колонії, що складалася переважно з польських засланців. Він познайомив Шевченка з ксьондзом Михайлом Зельонкою, капеланом Оренбурзького корпусу. Колишній домініканський чернець і префект Гродненської гімназії перебував у Оренбурзі уже понад чверть століття. Він зжився з краєм, людьми і вирішив залишитися тут назавжди. Мріяв роздобути для костьолу орган і дзвони.

В Оренбурзі до отця префекта — як його називали офіцери — всі ставилися з великою прихильністю й повагою, хоч був він людиною замкнутою й загадковою.

Ксьондз провадив надзвичайно діяльне життя. З ранку й до вечора він їздив по місту і його околицях. Вечорами займався листуванням. В штабі корпусу з ним дуже рахувалися, поважав його навіть сам генерал-губернатор Обручов, який поляків терпіти не міг. Шевченка отець капелан прийняв надзвичайно сердечно.

Місто підносилось над розлогою, скільки оком сягнеш, рівниною без жодного деревця, без найменшого кущика. Забудова дерев'яна, за винятком жовтих урядових кам'яниць. Над ними височів мінарет мусульманської мечеті.

Отець Зельонка і Венгжиновський супроводили Шевченка, знайомлячи його з містом. Ксьондз розповідав про історію поневіряння поляків у цьому краї. В його пам'яті ще жили патріархи вигнання, віленські філарети Томаш Зан і Адам Сузін, які провели тут кільканадцять років і залишили дорогоцінну спадщину — велику книгозбірню, укладену з польських творів.

Ксьондз говорив тихим спокійним голосом, але слова його звучали урочисто й пророче. Він згадував про перших, спроваджених сюди «невільників», як він висловився, з Заходу, жертви першого поділу Польщі. Малював постаті тих людей, незламних і безкомпромісних. Описував тілесні й душевні муки, яких вони зазнавали.

Потім приятелі завітали до костьолу. Оглянули церковний цвинтар, схожий на прекрасний сад із квітучими трояндами й жасмином. Піднялися на хори, а звідти крутими східцями на дзвіницю, з якої відкривався краєвид на всю столицю нової сатрапії.

Шевченко в задумі дивився на місто-фортецю серед степів, на цегляну стіну довкола нього і подвійний земляний вал, насипаний руками п'яти тисяч барських конфедератів.

Від отця Зельонки і Аркадія Венгжиновського Шевченко довідався немало цікавого про край, куди його закинула нещаслива доля.

Клімат тут був не з найгірших, але овочі не родили. Віспа і сифіліс безжально косили місцеве населення, якого ще не торкнулася цивілізація. Люди жили в страшних злиднях, зазнавали крайнього приниження. Діти з малих літ займалися жебрацтвом. Дорослих обманювали на кожному кроці, змушували до тяжкої праці і прислужування, грабували і обкрадали. Панувало повне безправ'я.

Тут усіма справами самочинно заправляла жменька військових і цивільних чиновників. Робочу й збройну силу становили численні громади засланців з усієї імперії, головним чином з Польщі та України.

Цей край був величезним, розкиданим на широкім просторі військовим табором, плацдармом царизму в Середній Азії. Оскільки ж порядки в армії мали на той час характер виключно пенітенціарний, то все це становило одну величезну в'язницю.

Проте і у в'язницях бувають заколоти. Киргизи неодноразово піднімалися на боротьбу за свободу. Ще років десять тому по всій Киргизії точилася визвольна війна під проводом Ісатая Тайманова. Шляхом всіляких хитрощів і поступок царатові вдалося переманити на свій бік киргизьких багатіїв-баїв і придушити повстання. Тайманов загинув.

Невдовзі вибухнуло нове повстання, на чолі якого став знаменитий акин Махамбет Уфемісов. Його також підступно вбили. Становище киргизів ще більше погіршилось.

Дванадцятого червня Шевченко вперше в житті одягнув мундир. Примеряючи штани, мундир і шинелю, поет уявив своє майбутнє і ледве стримував сльози.

Поруч стояв унтер-офіцер. Шевченко, не обізнаний з армійськими порядками, спитав його, скільки коштує мундир. Не змигнувши оком, офіцер відповів:

— Сорок карбованців.

Шевченко заплатив.

І тільки завдяки втручанню якогось офіцера, що випадково довідався про це, йому повернули гроші.

Через шість днів, позичивши в нових друзів необхідну суму грошей, Шевченко найняв візника і в супроводі солдата-конвоїра вирушив до Орська. Дорога вела через зовсім голий і безлюдний степ.

Літо в тих краях нестерпне: спекотливе вдень і задушливе в короткі ночі. Степ, зелений навесні, швидко втрачає свіжість, трави, швидко відцвівши, жовкнуть і біліють. Вдень немає рятунку від спеки, вночі — від комарів.

Довгий час Шевченко їхав у задумі, не звертаючи уваги на похмурий краєвид, лише зрідка затримуючись на поштових станціях.

Після двох чи трьох днів подорожі він раптом помітив зелений острів серед сірого рівнинного степу. Під'їхавши ближче, він побачив серед дерев велику, охайно забудовану станицю. Це була Острівна. Хати біленькі, навколо верби, на кілках тинів глиняні горщики. Дівчинка пасе худобу, на голові в неї віночок із польових квітів.

Серце в Шевченка забилось частіше.

— Тут живуть оренбурзькі козаки? — запитав він у візника.

— Так, але це хохли,— відповів той.

— А поштова станція тут є?

— Станція далі, в Озерній.

— Там теж хохли?

— Ні, росіяни.

Шевченко наказав візникові зупинитися біля першої хати.

Це була досить стара хата, що виходила причілком на вулицю. На подвір'я вела хвіртка в тину, із-за якого виглядало кілька яблунь. На хаті сіріла солом'яна стріха і чорнів великий низький комин. До хвіртки прилягали похилені ворота, поряд росла верба; далі стояла клуня, а ще далі, по узгір'ю, пнулися кущі, схожі на вишневий садок.

Шевченко напружив зір — чи не побачить серед них пасіки?

До хатніх стін знизу тулилась низенька призьба. Над призьбою збоку подвір'я звішувався низький дашок.

Шевченко запитав у вусаня, що сидів на призьбі, чи не можна в них переночувати.

— Можна, чому не можна. Ми добрим людям раді.

Шевченко відіслав візника і залишився на ніч.

Увійшовши до хати, зупинився на порозі, не в змозі й слова промовити: він ніби опинився на Україні.

Всередині довгі сіни вели до просторої, але не дуже світлої кімнати, побіленої вапном, а також до невеликої комори. В кутку висів образ, опоясаний рушником, вишитим червоними і темно-синіми нитками. Під вікном стояв невеликий стіл, трохи далі бодня. Лави чисті, долівка добре втоптана і вимазана глиною. На полиці старанно розставлено різний посуд. Розмальована скриня в кутку. На припічку хлібна діжа.

Господарі були привітні, але, як і належало українцям, спочатку трохи недовірливі.

Шевченко послав за горілкою, малому Івасеві дав шматочок цукру. Господарі, слухаючи рідну мову, відчувши правдиву щирість подорожнього, його прихильність до своїх земляків, яких він дивом зустрів, потроху розворушились, пожвавішали.

Півники на подвір'ї ледве встигли по разу крикнути, як уже опинились на столі, гарно присмажені, біля миски з яєчнею і чудовими, свіжо посоленими огірками.

— Закушуйте, будьте ласкаві,— мовила господиня.

Розмова непомітно затяглася до пізньої ночі. Шевченко почув ще одну повість про поневіряння українського люду на окраїнах імперії.

Тут, в Острівній, жило вже третє покоління тих, що мусили поміняти наддніпрянські степи на киргизькі й сибірські простори. Минали літа...

Та звичаї українські і мова, найпрекрасніша в світі, і любов до *свого* покинутого краю — все триває. Шевченко це бачив. Серце його було сповнене гіркотою, співчуттям і — поряд зі смутком — радістю. І гордістю.

Через два дні їзди поштовими кіньми, минувши мальовничу Губерлу, розташовану в Губерлінських горах, Шевченко здалека побачив сумнозвісну Орську кріпость.

Йому стало так сумно, ніби його чекало бог зна яке нещастя. *Страшна* пустеля, що розкинулась довкола кріпості, здалась йому розкритою труною, яка його живцем поглине.

Від недавніх милих вражень, від зустрічі в Острівній не лишилося й сліду. Шевченко глибоко занепав духом. З очей його котилися сльози.

Він завжди, з малих літ, відзначався непостійністю настрою: *швидко* з веселого ставав сумним, від радості і захвату легко впадав у журбу й розпач. Тепер оті зміни в настроях почали набирати характеру недуги.

Цей сильний і мужній чоловік часом міг розчулитись, мов дитина.

З'являлися думки про самогубство. Однак він умів сам, без *сторонньої* допомоги, пересилити депресію. Тільки сліз не приховував, сліз він не *соромився*.

Переїхавши дерев'яний місток на хистких палях, Шевченко потрапив у кріпость. Це був широкий майдан, оточений з трьох боків триаршинним ровом і високим валом. З четвертого боку протікав Урал.

Тут стояло кілька червонорудих цегляних будинків, в яких містилися канцелярія і військові склади, а також багато сірих дерев'яних сараїв і повстяних наметів, або кибиток.

На майдані паслись кози і муштрувалися солдати. В іншому кінці група таврованих каторжників брукувала вуличку до приїзду командира *корпусу*. Всюди стояла жахлива тиша: ні розмов, ні співу.

Киргизи назвали Орську кріпость — Яман-Кала, що означало *Паршиве* місто.

Шевченкові жваво уявилились пірамідальні тополі, каштани і акації над Дніпром, золоті бані київських церков, червона колонада університету...

Він пішов доповісти про себе в штаб батальйону. Чекаючи в канцелярії

писаря, він дивився у вікно і бачив безмежний, холодний, мов крижане море, зловорожий оренбурзький степ.

Частина четверта

НА ФІНСЬКОМУ БОЛОТІ

I

Хвиля революційних потрясінь, яка прокотилася Європою в середині століття, почалася в Польщі й Італії.

Польська визвольна ідея зіткнулася в західних країнах із радикальними планами перебудови суспільного життя і, намагаючись розв'язати проблему незалежності народу й держави, об'єднала ці справи в єдину революційну програму. Ліве крило еміграції пішло шляхом утопічних соціалістичних ідей. В краю виникали все нові й нові організації, які в народному повстанні бачили єдиний спосіб досягнення мети, тобто повернення Польщі в коло вільних народів.

«Пілігримство загалом,— писав Леон Зенкович, один із видатних тогочасних публіцистів,— і демократія зокрема, як товариство політично-соціальне, розглядали всі проблеми з двох точок зору, політичної і соціальної, цебто з точки зору способу повалення чужоземного гніту і з точки зору організації незалежного народу».

Краківський маніфест Національного комітету, укладений Лібельтом, проголошував: «Здобудемо собі свободу, якої досі не було на землі. Виборемо собі суспільний лад, при якому кожен відповідно до своїх здібностей матиме можливість користуватися земними благами, при якому земля, що сьогодні тільки умовно належить селянам, стане їхньою безумовною власністю, будуть відмінені чинші, панщина і всі інші подібні повинності без ніякого викупу».

Це була перша спроба здійснити принцип, сформульований п'ятнадцять років тому сен-сімоністським «Глобусом»: «Від кожного за здібностями і кожному за його працею».

Польські організації впливали на інші народи. Жоден революційний рух на слов'янському Сході не міг у своїх планах і розрахунках обійти починання польських революціонерів; з ними необхідно було і рахуватись, і співпрацювати.

Невдале загальнонародне польське повстання, революція в Кракові і збройні сутички в Польському королівстві, а згодом грабіж у Галичині, арешти й процеси в усіх трьох частинах розділеної Польщі, особливо процес генерала Мєрославського — все, що приніс Польщі 1846 рік, відгукнулося могутньою луною в усій Європі.

Незважаючи на те, що грабіжники жорстоко відплатили полякам за цей рік, польський демократичний табір на еміграції не піддався апатії, а розгортав і далі енергійну діяльність, слушно пророкуючи нові важливі події.

Поляки з цього табору стали зачинателями міжнародної солідарності. «Відроджена Польща повинна знову згуртувати народи в боротьбі за свободу». «Хто говорить про інтереси лише одного народу, той ворог свободи»,— говорив Міцкевич.

У вересні того ж буремного для Польщі року в Генуї відбувся конгрес італійських учених. Цей конгрес назвали першим італійським парламентом. Тут більше говорилось про політику, ніж про науку. Нуртували патріотичні почуття. Минало сто років відтоді, як генуезці за прикладом вуличного

хлопчиська, який першим кинув камінь в австрійського солдата, вигнали з міста окупантів.

Піднесення, що охопило Італію, не затихало ні на мить. Проте довгі віки страждань виховали в італійській душі такі позитивні якості, як передбачливість і розважливість. Італійці чекали нагоди, щоб узятися за зброю. Вони утримались від безрозсудних дій навіть тоді, коли австрійські війська, всупереч угоді, зайняли Феррару, і ця провокація викликала глибоке обурення в усій країні.

Нарешті на селянському з'їзді в Казале граф Кастоньєто, довірений короля Альберта, прочитав королівський лист. Заключна частина листа звучала так: «Якщо бог ласкою своєю коли-небудь дозволить вести війну за незалежність, я сам поведу армію; я готовий задля нашої справи вчинити те, що Шамміль вчинив проти могутньої Російської держави... О, прекрасний день, коли ми зможемо перед усім світом кинути гасло національної незалежності!»

Даремно Австрія намагалася германізувати Ломбардію і Венецію. Гноблені становили два народи, які не могли асимілюватися. Підпільно видані патріотичні брошури з'являлися все частіше, в них був виражений дух революції, що охопив усю країну. Молодий генуезький поет Гоффредо Мамелі, звертаючись до співвітчизників, закликав: «Коли повстає народ, сам бог веде його в бій і дає йому блискавицю в руки».

Італійці захоплено повторювали його слова, гинучи на барикадах. Коли австрійські кулі косили венеціанців, падуанський поет Арнальдо Фузінато писав:

Тобі, Венеціє, остання пісня,
Останній поцілунок, останній подих...

Ці вірші повторювали всі, хто боровся за свободу та об'єднання італійської батьківщини. Венеція — це означало Італія.

У князівствах Модени і Парми, а також у королівстві Неаполя в цей час посилювався режим нещадної реакції.

В усіх цих країнах назрівав революційний вибух. Перші його струси сколихнули вулканічну сіцілійську землю і прискорили хід подій в інших регіонах півострова.

Незабаром усі італійські країни, за винятком провінцій, захоплених Австрією, мали вже вільне врядування.

Італія стала колискою Весни народів.

У січні 1847 року Олександр Герцен із легальним паспортом виїхав у Європу «для лікування». Затримавшись у Східній Пруссії, він писав у щоденнику: «Приїхали до Королівства, були веселі, камінь спав з грудей, неприємне почуття страху, пронизливе почуття підозрілості — відійшли... Ввечері ми були в невеликому, брудному й поганому театрі, але й звідти повертались схвильовані не акторами, а публікою, яка складалася здебільшого з робітників і молоді. В антрактах всі розмовляли голосно і вільно, всі були в капелюхах. Ця свобода, ця лагідна й жвава атмосфера вражає росіянина після переїзду через кордон. Петербурзький уряд, такий брутальний і неотесаний, такий винятково деспотичний, що любить наводити страх — хоче, щоб перед ним все тремтіло; словом, хоче не тільки влади, а й її mis en scéne [5].

Герцен писав ці слова в поліцейській державі, якою управляв Фрідріх Вільгельм IV, швагер Миколи I.

Перебравшись ще далі на Захід, оглядаючи Кельнський собор і мури Парижа, він пригадав собі слова Чаадаєва: «...щоб зрівнятися з освіченими народами, ми повинні заново розпочати для себе все виховання роду людського. Звичайно, це велика праця, і, може, одне покоління виконати її не здужає».

[5] *Театрального ефекту (франц.).*

Герцен пригадав також, що царська влада оголосила нещасного філософа божевільним.

Кінець цього року Герцен провів в Італії. Пишучи свій перший лист «З того берега», він стверджував: «Світ, у якому ми живемо, помирає; щоб легше зітхнули нащадки, треба його поховати, а люди хочуть його неодмінно вилікувати і затримують смерть». Роздумуючи над причинами загибелі римської цивілізації, він висловив особливу думку: «Цивілізація Риму була значно вищою і людянішою, ніж варварський порядок, але «дикі германці були в своїй безпосередності, potentialiter [6], вище освічених римлян».

У час, коли надходить паризька весна, коли Мадзіні палко закликає Італію до боротьби за свободу і національну єдність, коли Гарібальді повертається з Америки, щоб завершити справу Рісорджіменто, коли поляки готують нове постання, Герцен висловив рішучу думку, що існуючий світ слід не реформувати, а перетворити в руїни. Він пророкує швидкий занепад існуючої цивілізації, вказує, як на річ очевидну, що вона вичерпала і пережила себе: «Ніде люди не можуть бути вільними і рівними, доки існує ця суспільна форма, ця цивілізація».

Останній розділ своєї праці «З того берега» він розпочинає словами Прудона: «Ce n'est pas Catiline, qui est á vos portes, c'est la mort» [7].

Теорія всесвітньої катастрофи, катастрофи рятівної, розвивалася в свідомості Герцена одночасно з ідеєю Росії-визволительки, яка допоможе зрівняти з землею старий світ і підготує грунт під будівлю нового життя.

Герцена дивували люди, які приділяли занадто багато уваги минулому. Він не поділяв цього романтичного зацікавлення історією.

Нове життя на землі він уявляв собі в категоріях раціональних — ясних і простих.

Від часу постановки «Ревізора» і видання першої частини «Мертвих душ» Гоголь прославився як представник критичного напряму в російській літературі, як письменник, що в межах цензури таврував вади і гріхи самодержавного ладу.

Навіть широка підпільна організація не змогла б зробити в антиурядовій пропаганді стільки, як цей письменник однією комедією і однією повістю.

Створена ним безсмертна галерея персонажів миколаївської епохи, як Хлестаков, Чичиков, Ноздрьов, Собакевич, Плюшкін і Коробочка, заслуговує на те, щоб стати поряд з найславетнішими типами, що вийшли з-під пера Шекспіра, Мольєра, Сервантеса.

Герцен писав: «Поезія Гоголя — це крик болю і сорому; так крикнути може людина, опідлена нікчемним життям, коли раптом побачить у дзеркалі своє озвіріле обличчя».

Але тут же Герцен додав: «Там, де погляд може пробитися крізь заслону брудних, гнойових випарів, там він бачить молодецьку, повну сили народність».

На початку 50-х років Гоголь виїхав за кордон. Він зумів так сильно зацікавити своєю долею сім'ю Миколи I, що незабаром одержав субсидію на три роки: по тисячі карбованців на рік від царя і по тисячі франків — від престолонаступника.

Він жив у Римі і майже щоденно бував у кав'ярні Греко поблизу площі Іспанії. Там збиралися земляки письменника, і він розповідав їм масні анекдоти. Розповідав майстерно, із задоволенням.

Одним із слухачів цих анекдотів був молодий петербурзький художник Василь Штернберг, колега і приятель Шевченка.

Штернберг знав, як дуже любив Шевченко автора «Мертвих душ». Тому

[6] *Потенційно (нім.).*
[7] *«Це не Катіліна біля ваших воріт, це — смерть» (франц.).*

здивувався, коли Гоголь якось у розмові про «Кобзаря» і «Гайдамаків» заявив:

— Надто багато дьогтю. Більше дьогтю, ніж поезії. Нам, як малоросам, це, може, й приємно, але не у всіх такі носи, як наші.

Штернберг незабаром помер від сухот і не зміг переказати цю злісну заяву українському поетові. Зрештою, Шевченко з цієї причини напевно не змінив би своєї захопленої оцінки письменницького хисту Гоголя: він умів відрізняти діло від людини.

А з Гоголем під італійським сонцем відбувалися дивні метаморфози. Він раптом відчув себе боржником царя й уряду. В листі до однієї з впливових петербурзьких дам він пояснював, чому не представився цареві в Римі: «Монарх повинен побачити мене в той час, коли я на своєму скромному полі виконаю для нього таку службу, яку інші здійснюють у сфері державної діяльності».

Багаторічне перебування в Італії не справило ніякого істотного впливу на його світогляд. Тут усе було для нього чужим, він жив тільки Росією. І продовжував вважати себе царським чиновником від літератури.

Тих, хто знав його ближче, загалом не здивувала надзвичайна книжка, яку він видав у 1846 році: «Вибрані місця з листування з друзями».

Кілька колишніх друзів Пушкіна, серед яких були Плетньов, Вяземський і Шевирьов, зустріли книжку дуже прихильно, а «Северная пчела», пов'язана з Третім відділом, надрукувала кілька панегіриків.

Усе, що було в Росії прогресивного й чесного, відвернулося від цієї книжки з огидою. Гоголь виступив тепер проти своїх попередніх сатиричних творів і намагався довести, що він завжди керувався вірнопідданчими прагненнями й почуттями. Він відкидав будь-які спроби замінити самодержавство якимсь ліберальнішим устроєм. Виставляв себе як прихильник і оборонець православ'я. Навчаючи російського кріпака покори, звертався до нього з образливою грубістю: «Ах ты, неумытое рыло!»

Гоголь, як і багато інших видатних людей, був внутрішньо роздвоєний: він володів великим, нерядовим талантом, завдяки якому бачив і малював правду, і мав пересічний світогляд, обмежений рамками звичних понять і вірувань.

Те, що в душі поета було пересічним, з часом взяло гору над його геніальністю.

Поява обскурантистської книжки Гоголя потягла за собою ще один додатковий наслідок: вона викликала знамениту репліку Бєлінського.

«Несамовитий Віссаріон», який відпочивав тоді в Зальцбруні, 15 липня 1847 року надіслав свій «Лист до Гоголя». Цей лист у списках обійшов усю Росію.

Бєлінський був обурений, тим більш, що досі завжди виступав як захоплений прихильник автора «Мертвих душ».

Відзначивши в «Листі» жахливу суспільну убогість Росії і тяжкі, безрезультатні спроби найблагородніших людей, спрямовані на зміну цих відносин, Бєлінський писав: «...Великий письменник, який своїми дивно художніми, глибоко правдивими творіннями так могутньо сприяв самосвідомості Росії, давши їй можливість глянути на себе саму, немов у дзеркалі,— з'являється з книгою, в якій ім'ям Христа і церкви навчає Варвара-поміщика наживати від селян більше грошей, навчає лаяти їх побільше...»

«Проповіднику батога,— обурювався Бєлінський,— апостоле темноти, поборнику обскурантизму і мракобісся, панегористе татарських звичаїв — що ви робите?!» Він застерігав, що в Росії найвидатніший письменник може втратити свою популярність серед людей, якщо він іде на службу до режиму.

Гоголь не залишився в боргу перед Бєлінським. «Ви кажете, що поряток Росії полягає в європейській цивілізації? — писав він у відповіді. — Що ж являє собою ця цивілізація? Тут і фаланстери, і червоні, і всякі інші. Пустою

марою є ця цивілізація». І пророкував, що незабаром Європа прийде до Росії «не тільки за салом, а й за мудрістю, якої вже не можна купити на європейських ринках».

У Парижі Бєлінський зустрічався з Бакуніним, Греценом і Павлом Анненковим. Найчастіше і з особливим запалом вони говорили про слов'янофільство. Бєлінський був західником і не терпів слов'янофілів. На його думку, вони готові були розпарцелювати могутність Росії. Коли незабаром після написання «Листа до Гоголя» він довідався з австрійської преси про викриття Кирило-Мефодіївського товариства, про слов'янофільське підґрунтя організації і про участь у ній Шевченка, хоч і не мав у своєму розпорядженні ніяких відомостей з перших рук, відразу виробив собі найнегативніший погляд на цю справу. Він не віддавав собі звіту в тому, що слов'янофільство кирило-мефодіївців не мало нічого спільного із слов'янофільством московсько-петербурзьким.

Повернувшись до Петербурга, Бєлінський зустрів на Невському проспекті чиновника Третього відділу Попова і від нього одержав інформацію.

Попов ознайомив його з циркуляром, який розіслав міністр освіти Уваров усім попечителям шкільних округ у справі «змови» кирило-мефодіївців і слов'янофільства загалом.

«Російське слов'янство,— говорилось у циркулярі між іншим,— у чистій суті своїй мусить виражати безумовну прив'язаність до православ'я і самодержавства; що виходить за ці межі, є домішкою чужих понять, грою фантазії або маскою, під якою злочинці намагаються спіймати в пастку людей недосвідчених, мрійників».

Вважаючи Кирило-Мефодіївське товариство слов'янофільською організацією, царський уряд не обмежився його ліквідацією, а почав трактувати весь слов'янофільський рух як підозрілий і небезпечний для держави. Цей рух, дуже розвинений серед західних слов'ян, міг, на думку уряду, зіграти роль троянського коня, в якому вороги могли легко протягнути контрабандою в державу царів ідеї, що суперечать структурі імперії, навіть, не дай боже, республіканські. Зізнання заарештованих членів Кирило-Мефодіївського братства кидали на цю справу непокояче світло.

Розмова з Поповим зміцнила переконаність Бєлінського в антидержавному характері починання кирило-мефодіївців. Особливо розлютила його ідея федерації, яку висунули українські «змовники».

У грудні, відповідаючи на лист Анненкова, котрий і надалі перебував за кордоном, Бєлінський висловився з приводу справи Куліша і Шевченка.

Він знав, до кого пише: Анненков також був західником і також не терпів слов'янофільства.

Рік тому він суворо осудив революційні рухи на польських землях, краківське повстання назвав «нікчемним, аморальним бунтом», радісно привітав інтервенцію російських і прусських військ.

У листі до Анненкова з властивою йому пристрастю Бєлінський напав на кирило-мефодіївців за спробу «одірвати цілу провінцію» від всеросійської держави. Не вибираючи слів, він громив Куліша, називав його «скотиною» і «ліберальною свинею». «Шевченка,— писав він далі,— заслано на Кавказ. Я його зовсім не жалію. Якби я був суддею, покарав би його ще суворіше. Я маю особисту образу до таких лібералів! Це вороги всякого прогресу». «Ох, ці хохли, хохли! — вигукнув він наприкінці. — Займаються лібералізмом в ім'я галушок і вареників з солониною!»

Шевченко давно стежив за літературною діяльністю Бєлінського, поділяв чимало думок, висловлених у його блискучих статтях. Він знав про неприхильне ставлення критика до «малоросійської» літератури, проте високо цінив його талант і високу ідейність.

Він дуже б здивувався, якби знав про зміст листа Бєлінського до Анненкова.

Але не мав поняття про це. Він перебував у далекій киргизькій пустелі і вчився муштри.

II

Викриття київської «змови» відбилось голосною луною в закордонній пресі, особливо в італійській і австрійській. Італійці з радістю вітали всі революційні рухи серед слов'ян, бо вони прямо чи посередньо були націлені в смертельного ворога Італії — габсбурзьку монархію. Кожний національний рух ставав за логікою речей спільником італійського Рісорджіменто.

В Австрії київськими подіями зацікавилась головним чином польська преса. «Дзєннік польскі» вмістив повідомлення про арешт Куліша. На сторінках «Постемпу» Кароль Падух провіщав «кривавий вибух» повстання за Збручем. Він писав про Шевченка і його важливу роль в українському національному відродженні, про його патріотичну поезію, нарешті про його роботу в Київському університеті. «Вільна, незалежна Україна була гаслом Шевченка...» — писав Падух. І далі інформував, що Наддніпряниина провадить запеклу боротьбу з царатом за давні права, і ця боротьба тим небезпечніша для Росії, що все її хлібне багатство, вся торгівля з Ліваном і південною Європою можуть бути втрачені.

Незважаючи на певні неточності, від яких не вбереглися львівські газети, видно було непогану обізнаність в українських справах. Певна річ, цьому сприяли розповіді поляків, які втікали з України до Польщі від переслідування російськими властями.

Еміграційна польська преса присвятила багато уваги і кирило-мефодіївцями. Найбільше писав про це «Тжеці май». Українськими справами там займався Франтішек Духінський, який після повторної втечі з Києва через Одесу і Константинополь дістався до Парижа, став одним із секретарів готелю «Ламберт» і далі словом і ділом відстоював ідею незалежної української держави.

Трохи згодом Іполит Терлецький, лікар і греко-католицький теолог, родом з Волині, видав у Парижі «Слово русина про слов'янські справи». Там він виклав федераційну програму кирило-мефодіївців і відзначив поворот у слов'янській політиці Росії. Розчарування її в панславізмі він пояснював тим, що всеслов'янські ідеї в різних народів, особливо в українців, спричинили зростання національної активності, несумісної з інтересами народу.

На галицьких українців справа Шевченка, Куліша і Костомарова також справила глибоке враження.

Українське відродження, яке почалося на Дніпрі, перекинулося до Львова. Тут грунт був підготовлений літературною і громадською діяльністю так званої «Руської трійці» — Івана Вагилевича, Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького.

Твори Шевченка, як опубліковані, так і ті, що поширювалися в списках, дали потужний поштовх зростанню патріотичних почуттів української людності в Галичині.

Суворе покарання учасників Кирило-Мефодіївського братства, особливо автора «Гайдамаків», ще більше підігріло патріотичні почуття русинів.

Царський уряд сильно прорахувався в цій справі і замість бажаного результату, яким мало бути придушення українських національних зусиль, викликав зовсім протилежний наслідок.

Коли через якийсь час до української громадськості дійшли подробиці слідства і поведінки окремих заарештованих, невинна по суті діяльність київських братчиків набрала на думку загалу рис майже легендарних, подібно до організації польських студентів у Вільні за часів Новосельцева.

Серед цих київських філоматів Шевченко виріс до Міцкевича, а Гулак відіграв роль українського Томаша Зана.

Відголос київської справи прокотився як у пресі, так і в європейській дипломатії, особливо коли йшлося про держави «Священного союзу».

Баварський журнал «Аугсбургер цайтунг» напав на чеських панславістів, звинувачуючи їх у підбурюванні українців до замаху на цілісність Російської імперії.

В Австрії і Пруссії київську змову називали «Молодою Україною». Австрійський уряд мав досить клопотів з південними слов'янами, поляками, русинами й чехами. Для Пруссії слов'янська агітація також становила велику небезпеку. Коли посли цих двох держав звернулися до російського уряду за роз'ясненням у справі кирилівців, граф Нессельроде вже міг від імені царя урочисто запевнити їх у тому, що вжито всіх заходів, аби загальмувати панславістичний рух і не допустити в цьому напрямі жодної пропаганди.

Співробітництво поліції трьох великих союзних держав розвивалось успішно. Михайло Савич, який вивчав економіку в Парижі, через російське посольство дістав наказ повернутися додому. Він уже знав про арешти в Києві. Впав у нервовий розлад, розповідав усім, що він є племінником царя. Різні підозрілі типи ходили за ним по п'ятах. Він виїхав у Франкфурт-на-Майні, але там знову знайшла його німецька поліція, домагаючись, щоб він негайно виїхав через Щецін до Петербурга. Нещасний Савич спробував перерізати собі горло бритвою. Але й тут поліція не дрімала. До нього приставили лікаря, який мав його опікати. «Лікар» — переодягнений прусський поліцейський — привіз Савича до Кронштадта і віддав його в руки жандармів.

Коли Савича допитували в Третьому відділі, він відповідав невлад і весь час говорив про свої нерви. Дубельт махнув рукою; наказав йому повертатися до рідної Полтави і нікуди не виїжджати без дозволу властей. Незабаром всі про нього забули. Тільки місцевий пристав час від часу надсилав короткі рапорти про його поведінку. Вона була бездоганною.

Атмосфера в Києві ще довгий час залишалася неспокійною. Жандарми винюхували змови. Нитки, які пов'язували поляків з товариством Кирила і Мефодія, залишались невидимими для влади. Просто підозрювали всіх студентів-католиків і тих православних, які з католиками приязнились.

За нез'ясованих обставин був заарештований дружній з Юліаном Кенджицьким старший брат Франтішека Духінського Владислав Пйотр. Він незабаром помер у в'язниці. Швидше всього від нього жандарми нічого не дізнались, бо ніяких арештів надалі не було.

Восени того ж року, коли заарештовано Куліша, Костомарова і Шевченка, в стіни університету вступило нове молоде покоління. Серед них відразу виділились Зигмунт Мілковський і Леонард Совінський.

Другий з названих юнаків цікавився головним чином поезією, особливо українською; захоплювався творами Шевченка. Перший присвятив себе науці і громадським справам, хоч теж не цурався поезії і багато віршів Шевченка знав напам'ять. Обидва поповнили ряди пуристів.

Тим часом заклики до свободи, які йшли з Заходу, знаходили жвавий відгук серед київських поляків і українців, незважаючи на те, що на кордоні було поставлено міцні заслони. Особливий ентузіазм у молоді викликали повідомлення про визвольний рух в Італії.

Доходили вони навіть за допомогою газет, бо громадськість навчилась здобувати інформацію поміж газетними рядками або читаючи їх навпаки.

Польські студенти в Києві, за прикладом молоді варшавської, алегоризу-

вали патріотичні поняття й почуття: замість «Польща» говорили «Венеція», оплакуючи колишній розквіт «королеви Адріатики», мали на увазі давню славу Речі Посполитої, прославляючи героїзм жителів Лагуни, виражали любов до борців за національні польські справи.

Майже всі знали напам'ять вражаючу строфу з вірша Едмунда Хоєцького «Ніч у Венеції»:

В небі Венеції, пишної вчора,
Ангел загуби нині літає,—
І гріб героя здається труною,
З котрої вітер тлю розвіває.
Мабуть, вже велич пішла блукати,
Лишки зусилля трима у кайданах,
Володарі міста, як ті комахи,
Що напосіли на труп титана[8].

Знали також натхненну, вогнисту «Відповідь венеціанця», яку написав Кароль Балінський:

Мою Вітчизну назвав ти трупом,
Я мовлю: ні, помилився, юначе!
. . . . . .
У летаргії велет безсилий,
А ворог сонного — у кайдани,
Ще й зневажа дні слави прадавні,
Гукає: «Мертвий! Похоронили!»
Сліпі цьому вірять, безсилі — у сльози.
Віщун лише знає, що тільки дріма.
Геть жалість і смуток! Геть! Розпачу досить!
Велете, встань! І розсіється тьма.
І велет повстане справжнім огромом,
І віко труни, наче тріску, зламa.

Молодий київський поет Леонард Совінський, якому особливо близькою була справа майбутньої долі Польщі й України, писав для своїх ровесників сонети, оповиті модним романтичним серпанком, який, проте, легко могли розшифрувати всі, хто відчував і мислив так, як автор.

Совінський бачив у минулому «мрій барвисті смуги і помилок тяжких неоглядний ряд», а в майбутньому — «виоране тяжкою працею... поле звитяги» і «вершини заслуги».

Після ліквідації Кирило-Мефодіївського братства молодь недовго перебувала в бездіяльності. Група студентів, поляків і українців, створила нову організацію під керівництвом Мілковського. Вона складалася з двох рівноправних спілок — польської й української. Метою організації мала бути пропаганда демократичних ідей у поєднанні з пропагандою збройної боротьби. А метою боротьби — незалежність Польщі й України.

Форма цієї незалежності, особливо питання кордонів, не була обмовлена в статуті, укладеному Мілковським. А проте поляки і русини виступали як сторони рівноправні.

У цій роботі відчувався ідейний вплив попередніх конспіраторів. Серед них не бракувало людей, які особисто знали автора «Кобзаря». Був між іншими приятель і сусід Шевченка з Козячого болота Юліан Беліна-Кенджицький. Крім того, у «вужчому колі», цебто в штабі організації, перебували Сидір Коперницький, Олександр Шумовський, Корейва, Варинський та ін.

Мілковський незабаром розробив відозву, яку підпільники розмножили в кількох сотнях примірників і поширили серед публіки, що зібралася на контрактах.

На м'ясницях, під виглядом карнавальної розваги, було влаштовано велику сходку учасників змови в Митрополичому ліску, в будинку, що служив церковному владиці літньою резиденцією. Сторож за певну плату впус-

[8] *Тут і далі переклад О. Лупія.*

тив молодь всередину приміщення. Зібралося кілька сот чоловік, поляків і українців. Співали «Гей, хто в лісі озовися!». Потім почались обрядові ігри, які продовжувались до ранку.

Підсумовуючи наслідки проведених зборів, Мілковський з властивим йому гумором сказав:

— Тепер бракує лише одного: щоб наш статут потрапив до рук влади; тоді і шибениця укомплектується, і Сибір дістане свою частку, і кавказька армія одержить солдатів, які знають вищу математику, природничі науки, медицину, філологію і філософію.

Незабаром поліція так відверто зацікавилася Мілковським, що діяльний керівник організації і один із перших творців польсько-української спілки мусив утікати до Галичини.

Але організація залишилась і продовжувала свою діяльність. І шпигуни її не викрили.

Часи ставали все неспокійнішими, отже, і поліцейські Перовського, і жандарми Орлова не сиділи без роботи. В «чорному кабінеті» у Дубельта день і ніч світилося: там перлюстрували приватні листи, особливо ті, що надходили з інших країв або йшли за кордон.

Офіційні рапорти про настрої населення, особливо в західних провінціях, були тривожними.

Волинський губернатор, намагаючись запобігти дальшому поширенню цих настроїв, наказав поставити шибениці в багатьох населених пунктах губернії. На запитання, для кого призначені ці шибениці, жандарми відповідали:

— Для поляків.

У Петербурзі ходила по руках літографована прокламація «Про способи збільшення вартості дворянських маєтків». Прокламацію підписав «поміщик Санкт-Петербурзької губернії М. Буташевич-Петрашевський».

Прокламація не містила нічого протизаконного, але автор, немовби не рахуючись з існуванням відповідних відомств і комісій, пропагував різні нововведення і реформи. Між іншим, закликав до заснування «кредитних земельних товариств, як у Польщі». Це вже не тільки обурювало, а й викликало підозру. Тим більше, що про зустрічі в дерев'яному будиночку в Коломні вже знало буквально все місто.

Полковник Ліпранді не сумнівався, що Петрашевським варто зайнятися якнайшвидше, поки не назріли події, про які все голосніше говорилось серед людей і навіть у газетах.

Петрашевський дуже зрадів, коли один із новобранців його гуртка, молодий студент університету, син відомого художника Петро Антонеллі розповів йому про свої знайомства серед кавказьких горців. Саме цього бракувало Петрашевському. Тим більше, що загинула київська конспірація на чолі з Шевченком, і вплив гуртка на півдні Росії тимчасово зменшився. А Кавказ мав відіграти важливу роль у майбутній революції.

Антонеллі незабаром здобув довір'я і навіть симпатію Петрашевського. Зміцнивши свою позицію в гуртку, студент скомпонував докладний донос про його діяльність і відніс Ліпранді. Полковник, переконавшись, що новий агент слідчої служби перебуває на висоті становища, відразу побіг з рапортом до міністра.

Граф Перовський у свою чергу подався до царя. Як він радів, що зумів утерти носа графові Орлову!

Викриття й розгром Кирило-Мефодіївського братства засмутило петрашевців. Особливо невтішним був Момбеллі, особистий приятель Шевченка.

Він докладно записав у своєму щоденнику всі чутки про цей факт.

«Тепер у Петербурзі всі шепчуться й переказують по секрету, з таємничим виглядом, про викрите й схоплене урядом товариство — начебто слов'янофілів. Говорять зовсім по-різному. Не можна відгадати, чия розповідь правдивіша. Всі розповіді збігаються лише в одному: кілька чоловік, розумних, справді шляхетних, освічених і вчених привезено до Петербурга і кинуто в таємні, ні для кого не приступні в'язниці. Всі одноголосно твердять, що Шевченко, Куліш і Костомаров також серед цих нещасних...

Ніхто не знає плану малоросійських патріотів, яка у них мета; але говорять про це по-різному. Одні кажуть, ніби вони хотіли підбурити Малоросію на повстання, на проголошення гетьманщини й на цілковите відокремлення від Росії...

Прихильники деспотизму, тобто сучасного порядку в Росії, і всі охоплені страхом,— так звані обережні, або інакше розсудливі, вважають змову цю дурною безглуздістю, нерозумною малодушністю. У Росії називають слабодухими не справді слабодухих, а тих, хто через недосвідченість або через особливу душевну довірливість відкривається ближньому; ще тих, хто сподівається на переворот у Росії, на кращий стан; ще тих, хто має сміливість нехтувати безглуздими умовностями світу, не зовсім підкоряється їм,— взагалі, всіх тих, хто має нещастя виходити з загального рівня у чому-небудь, за винятком рабської відданості і запопадливості до престолу.

Дехто називає вчинок Шевченка безрозсудством, ознакою божевілля, тому, власне, що план його вважають нездійсненним, просто безглуздим.

Але малоросіяни, обізнаніші з умовами краю, навіть ті, що дуже не схвалюють вчинок Шевченка — вже тому, що він не вдався,— вважають його план зовсім не таким безглуздим, як це може видатися на перший погляд.

Адже з повстанням Малоросії заворушився б і Дон, давно вже невдоволений заходами уряду. Поляки теж скористалися б з нагоди. Отже, весь південь і захід Росії взявся б за зброю...»

Буташевич-Петрашевський після розмов з багатьма членами гуртка вислухав думку, що викрита властями змова «пустила коріння» на Україні, що настрої там і надалі дуже збуджені і що діється все це завдяки Шевченкові, який своїми творами революціонізував свідомість своїх земляків.

Події в Галичині і невдача краківського повстання не зломили дух польських патріотів. У всіх трьох частинах Польщі продовжувалась підготовка до нового збройного виступу, яку підігрівали нові й нові успіхи національного руху в Італії.

Найактивніше конспіративна діяльність розвивалася в прусській частині. Вживалися заходи, щоб перекинути її із східної Пруссії на територію Литви і Білорусії.

Але й царська жандармерія діяла з подвійною енергією. Було зміцнено гарнізони в литовських містах. Розростався шпигунський апарат.

Напередодні подій 1848 року значна частина польських конспіративних груп була викрита. Організаторів заарештовано.

А коли вся Європа спалахнула у вогні революційних битв, царський уряд ще більше посилив репресії проти всіх осіб, запідозрених у підпільній діяльності.

Навіть після того, як прогриміли грози «Весни народів», у Росії продовжувались арешти. Жертвами їх були головним чином поляки, бо вони брали найактивнішу участь у змовах.

У зв'язку із справою Рое і Реньєра, які прибули в Литву як емісари польських повстанських організацій, заарештовано Броніслава Залеського і Аполлона Гофмейстра. Обидва помандрували етапом на туркестанську лінію.

Згодом у Вільні був заарештований Євстахій Врублевський, який провадив «демократичну пропаганду» серед селян і ремісників. У нього знайшли листи від колег із Харкова і Петербурга, між іншими — від Вацлава Пшибильського.

У Петербурзі жандарми заарештували кількох студентів з оточення Сераковського. Було викрито гурток братів Далевських. Обидва помандрували в глиб Росії.

Трохи пізніше в руки жандармів потрапив Людвік Нарбут. Його заслали солдатом на Кавказ.

Найдовше протримались Желіговський і Подберезький, але й до них врешті дотяглася лапа царату. Ці пішли на поселення, один — до Уфи, другий — до Петрозаводська.

Влітку 1848 року під час спроби перейти кордон в околицях Почаєва на Волині був заарештований Зигмунт Сераковський.

Генерал Дубельт довго ламав голову, що робити з непокірним студентом, погляд якого виражав інтелігентність, прямоту і мужність, якому не було пред'явлено ніякої поважної провини і якого, проте, можна було підозрювати в найгіршому, бо він був поляк.

На всякий випадок шеф жандармів наказав його зачислити в склад особливого Оренбурзького корпусу.

На прощання поговорив з ним по-батьківськи і обіцяв підтримку у військовій кар'єрі, якщо юнак виявить добру волю і лояльність.

Незабаром Зигмунт Сераковський, Аполлон Гофмейстер і Броніслав Залеський зустрілися на пустельній киргизькій землі.

Один із російських емігрантів, аристократ за походженням, князь Петро Долгоруков якось сказав, що царювання Миколи I — «це тридцятилітня війна проти цивілізації і здорового глузду».

Князь Долгоруков не перебільшував. Микола I боровся проти кожного друкованого, написаного чи просто вимовленого слова, якщо в ньому була хоча б крихта критики режиму. Микола I боявся слова, бо воно залишало слід у людських душах — слід, який нічим не можна випалити. Власне, тому впала на Шевченка така страшна кара: цар заборонив йому писати.

За часів Миколи I в Росії існувало дванадцять різних, незалежних одне від одного, цензурних відомств. Тринадцятою, найгрізнішою цензурою був сам цар.

Миколаївська цензура душила всі вияви незадоволення не тільки урядом, а навіть тими, кому уряд протегував. Такою привілейованою кастою в миколаївській Росії були чиновники й офіцери німецького походження. Державою, про яку ніхто не смів написати нічого поганого, була Пруссія.

Один із цензорів викреслив в історичній книжці згадку про перемогу росіян над Фрідріхом II в битві під Кунерсдорфом у XVIII столітті, мотивуючи своє рішення тим, що прусський двір поріднений з двором царським.

Коли слов'янофіл Юрій Самарін у своїх «Російських листах», які поширювались у списках, розкритикував політику уряду щодо німців, його посадили до Петропавловської фортеці.

Цар випустив його звідти, але особисто відчитав.

— Німці мають великі заслуги перед Росією,— сказав він. — Одних тільки генералів, починаючи від Палена, я міг би нарахувати зі сто п'ятдесят. А ви доводите, що від часів Петра I до мене всі ми знаходимось у німецькому оточенні, а через те й самі стали німцями. Ви підбурюєте громадську думку проти уряду.

Самарін запам'ятав цей урок назавжди.

Бакунін, виголошуючи в Парижі промову на святкуванні річниці листопадового повстання, мав необережність сказати про царя:

— Монарх за походженням німець, який зовсім не розуміє ні потреб, ні характеру російського народу.

За це його вислали з Франції.

А через кілька років австрійський уряд на рішучу вимогу царя видав Бакуніна російському урядові. І Бакунін помандрував на Сибір.

Найбільшою образою для царя було нагадування про його чужоземне походження. За це він мстився з нелюдською злопам'ятністю.

Шевченко, який у своїх віршах не раз проклинав німоту, міг бути певний, що помста царя переслідуватиме його до кінця життя.

III

У перший період перебування в Орській фортеці Шевченка підтримували свіжі згадки про сердечність, з якою поставилися до нього земляки в Оренбурзі — Левицький і брати Лазаревські.

Лазаревських було троє: Федір, Михайло і Василь. Всі вони змагалися в бажанні полегшити долю нещасного поета-земляка.

Через місяць після прибуття Шевченка до Орська з'явився там Михайло Лазаревський і переконався, що рекомендаційні листи братів мали бажаний наслідок. Їхній спільний приятель і земляк Михайло Александрійський, який постійно жив у Орську, добра і чуйна людина, заопікувався Шевченком і полегшив йому умови існування в «паршивім місті».

Тут також перебувало чимало поляків. Це були переважно люди культурні, інтелігентні й вихована, яких лиха доля, подібно до Шевченка, закинула на далеку околицю імперії. Між польськими засланцями і українським поетом дуже швидко зав'язалися близькі, дружні стосунки.

Особливо цінним виявилось для поета знайомство з Оттоном Фішером. Цей чоловік духовно підносився над іншими і за спільною мовчазною згодою тримав першість у колі вигнанців.

Оттон Фішер походив з Варшави, де за життя (як говорили) служив у судовому апараті. Цьому становищу він завдячував не тільки вищій освіті, а й незвичайно справедливому характерові. Всі знали, що він не пошкодує останньої копійки, останнього шматка хліба, щоб поділитися з ближнім при потребі. В квартирі, яку займав Фішер, збиралися брати-солдати.

Друге після Фішера місце займав у цьому гроні Аполлон Гофмейстер, якого називали «братішкою». За словами друзів, «він мав дуже добре серце і незвичайно приємний характер». Через це його любило навіть строге начальство. Його берегли. Працював він у так званій ремонтній комісії і виконував переважно малярські роботи. Переслідував його тільки плац-ад'ютант Мартинов, який хотів підлабузнитись до Обручова, а генерал-командир корпусу, як відомо, славився полякожерством.

Крім Фішера і Гофмейстера, в польській громаді в Орську мужнім характером і добротою виділялися Іполит Завадський і Станіслав Крулікевич. Обидва потрапили в солдати за спробу організувати загін і вирушити на допомогу повсталим у Кракові.

Крім них, тут перебували: Костянтин Павловський і Едвард Сулицький, священики з Варшави, Маврикій Клечковський, студент медицини родом із Вільни, Михайло і Гвідон Худоровичі з Волині, ветерани вигнання, які перебували тут уже біля двадцяти років, Адам Васюк, слюсар, вільнянин, людина незвичайної сили і голубиного серця, Владислав Шкуп з Підлісся, селянин, боєць листопадового повстання, Кароль Погожельський, Михайло Бєлікович, Костянтин Добкевич, Юстин Скжетуський і багато інших.

Гурток цей прийняв Шевченка як свого, як земляка.

Фішер, який учив дітей коменданта гарнізону, генерала Ісаєва, домігся, щоб Шевченкові було дозволено зняти квартиру в місті. Для поета це було велике полегшення.

На жаль, майор Мєшков, командир п'ятого батальйону, оригінально зрозумів рекомендаційний лист генерала Федяєва: він вирішив зробити з Шевченка зразкового солдата. Він не тільки прикріпив до нього так званого аядька для науки, а й особисто наглядав за муштрою.

Бідний поет мусив п'ять годин щоденно відбувати аракчеївські тортури. Ще й мундир, як на те, дістався йому тісний.

Крім муштри, він повинен був виконувати ще й ряд інших повинностей. Солдатська служба забирала весь час і вбивала в людині всі духовні сили. Після неї нелегко було займатися розумовою працею.

А проте Шевченка вистачило й на це. У вільні хвилини, головним чином вечорами, він писав вірші — на тоненькому цигарковому папері — і ховав їх за халявами чобота. Коли їх назбиралося чимало, зшив листочки в невеличку книжечку, яку назвав «захалявною».

В одному з віршів, присвяченому старому приятелеві з Переяслава, лікареві Козачковському, він писав:

І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні...

Він знав, яка кара чекає його за нехтування царською забороною. В іншому вірші, який можна вважати вступом до «невольничої» поезії», поет заявляв:

О думи мої! о славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..

Він почав писати щоденник, а точніше, регулярно нотував різні думки і враження. Одного разу записав: «В детстве, сколько я помню, меня не занимали солдаты, как это обыкновенно бывает с детьми. Когда же я начал приходить в возраст разумения вещей, во мне зародилась неодолимая антипатия к христолюбивому воинству. Антипатия усиливалась по мере столкновения моего с людьми сего христолюбивого звания. На знаю, случай ли, или оно так есть в самой вещи, только мне не удалось даже в гвардии встретить порядочного человека в мундире. Если трезвый, то непременно невежда и хвастунишка. Если же хоть с малой искрою разума и света, то также хвастунишка и, вдобавок, пьяница, мот и распутник. Естественно, что антипатия моя возросла до отвращения. И нужно же было коварной судьбе моей так ядовито, злобно посмеяться надо мною, толкнув меня в самый вонючий осадок этого христолюбивого сословия. Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий».

Майже всі офіцери, з якими Шевченко мав справу в Орську, були і неуками, і п'яницями. Єдина їхня розвага — карти і знущання над підлеглими. Командир третьої роти, до якої зачислили Шевченка, капітан Глоба, постійно погрожував поетові різками, якщо «не буде добре поводитись». Командир батальйону, майор Мєшков, бридив усяким друкованим словом так, як інші бридують покидьками і червами. Коли Шевченко вперше представився йому, він оглянув його з ніг до голови і сказав:

— Якщо маєш якісь книжки, відразу викинь у нужник.

У Шевченка була тільки біблія, яку дали йому жандарми в Петербурзі.

Нещасному засланцеві було дозволено листуватися із знайомими. Він скористався з цього і послав листи до двох осіб, у чиїй прихильності був певний: до княжни Варвари Рєпніної і до Андрія Лизогуба.

«Вы непременно рассмеялись бы,— писав він до своєї приятельки і опікунки,— если б увидели теперь меня. Вообразите себе самого неуклюжего гарнизонного солдата, растрепанного, небритого, с чудовищными усами,—

и это буду я. Смешно, а слезы катятся. Что делать, так угодно богу. Видно, я мало терпел в моей жизни... И при всем этом горе мне строжайше запрещено рисовать что бы ни было (кроме писем), а здесь так много нового, киргизы так живописны, так оригинальны и наивны, сами просятся под караншаш, и я одуреваю, когда смотрю на них... Смотреть и не рисовать — это такая мука, которую поймет один только истинный художник».У цьому ж листі він просив княжну, щоб вона прислала йому останню книжку Гоголя «Вибрані місця з листів до друзів», а також матеріали Московського археологічного товариства, які видавав Бодянський.

Лизогубові Шевченко коротко повідомив про свою долю від часу виїзду з Седнева і про солдатську службу в оренбурзькому краю.

«От вам і кобзар! — писав він з трагічним гумором,— позабирав грошики та й шморгнув за Урал до киргиза гуляти... Брожу понад Уралом та... ні, не плачу, а щось ще поганше діється зо мною».

Хоч листи з України до Оренбурга йшли дуже довго, майже чотири тижні, однак листування з княжною Варварою і Лизогубом приносило Шевченкові багато радості й підтримки: він діставав книжки, а згодом навіть одержав (через Федора Лазаревського) трохи кольорових олівців і паперу для малювання.

Тим часом нагло помер генерал Ісаєв, і поетові наказали повернутися до казарми.

Всі казарми за миколаївських часів були страшні, часто страшніші, ніж в'язниця. Але те, що називалось казармами в Орську, важко було уявити. Дерев'яний холодний барак, ряди нар у кілька поверхів, сморід і дим від печі й солдатських люльок, випари від онуч — все це вечором освітлювалось кількома нужденними каганцями. А на цьому тлі — зборище з усього світу, серед якого не бракує і вбивців, і грабіжників. Одур поту і брудного тіла змішується з алкогольними випарами. Солдати, роздягнені майже догола, лаються, галасують, співають, грають у карти і п'ють смердючу горілку. Щохвилини сваряться і беруться за чуби.

У такій атмосфері поет, художник, вихованець Академії мистецтв, людина великої вразливості, з чутливою нервовою системою мусив проводити довгі осінні вечори.

Часто, не в змозі витримати це переддвір'я пекла, він купував пляшку горілки і напрошувався до когось з офіцерів, щоб хоч кілька годин провести в цивілізованіших обставинах, у приватному помешканні.

Суворий клімат, брак теплого одягу, погане харчування при відсутності овочів — усе це призвело до захворювання на ревматизм, а згодом на цингу. Його переслідували болі в м'язах, випадали зуби і волосся. Втрачав зір.

У грудні він писав Михайлові Лазаревському, який недавно виїхав до Петербурга: «До люльок, смороду і зику став я потрохи привикати, а тут спіткала мене цинга лютая, і я тепер мов Іов на гноїщі, тільки мене ніхто не провідає. Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачити свою безталанную країну, то благав би господа о смерті.

Так Дніпро крутоберегий
І надія, брате,
Не дають мені в неволі
О смерті благати.

Іноді так мене нудьга за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу»". І знов просив прислати книжки, вірші Лермонтова.

Зібрання у Фішера з багатьох причин не могли відбуватись часто. Але на кожне з них запрошували Шевченка. Він приходив охоче, і коли першу книгу

було зламано, коли зав'язалися стосунки вільніші й сердечніші, брав участь у дискусіях.

Він вивчав тут історію. Зустрічався з людьми, які самі творили історію, які пам'ятали ще часи перед повстанням.

Тут було багато учасників повстання. Один із них, артилерист Мостовський, уже в Орську одержав офіцерський чин. Вели размови про повстання, про Варшаву. Відчували взаємну симпатію.

Історія Польщі й України оживала в очах Шевченка новими, не знаними ще чарами і смислом. І хоч досі перед очима стояли образи, запозичені з «Історії Русів», тепер він почав їх коригувати, а деякі розуміти інакше.

Історія Польщі та історія України були внутрішньо пов'язані й однаково трагічні.

Українці й поляки протягом двох століть ішли безперервним ланцюгом на Сибір.

Вся південносибірська лінія складалася з польських військовополонених і українських козаків.

Два уярмлених царатом народи поєдналися тут у мученицькому побратимстві. Але в їхній пам'яті ще не стерлися сліди обопільних кривавих кривд і смертельних образ.

Чи вдасться засипати прірву, яку викопала між ними історія? Навколо цієї теми найчастіше точились розмови у Фішера. Вони були пройняті духом єднання.

Хтось із поляків сказав:

— Ми спростуємо польських і українських шовіністів, які хотіли б переконати свої народи в тому, що кожний українець — це розбійник, а кожний поляк — це шляхтич-дармоїд.

Шевченко міг легко зорієнтуватися, що майже всі польські засланці були шляхтичами. Тим більше враження справили на нього слова надії, звернені не лише особисто до нього, а й до його батьківщини.

— Історія не знає прикладу,— сказав якось Фішер,— щоб народ, який не втратив свого духу, дозволив би себе поховати живцем.

А ще хтось додав:

— Народ український пробудиться до життя, він не захоче бути слугою ні польським, ні російським.

— Скінчиться колись ота переполовинена історія України, яка почалася після переяславської угоди.

Усім дуже сподобалась народна пісня, процитована Шевченком:

Катерино, суча дочко, що ти наробила?
Закувала Україну та й Польщу згубила?

Правду кажучи, цій нещасній громадці людей являлися ще історичні міражі — давня Річ Посполита, яка обіймала під свої опікунчі крила Литву і Русь, а може, навіть волохів і татар... Хоч дійсність щоденно спростовувала ці фантазії. Єдиним реальним наслідком міркувань, мрій і спостережень було поступове проникнення в свідомість більшості поляків принципу поваги до національних прагнень українців. Принаймні в певних межах.

Вплив Шевченка відіграв у цьому немалу роль. Чарівність його мужньої особистості, палка й поетична річ, сила характеру й переконань, нарешті ненависть до царату, якої він і не намагався приховувати,— все це забезпечило йому симпатію польських вигнанців.

Вони здавали собі справу з того, що український загал нині далекий від живого національного почуття, яким позначився початок XIX століття, а особливо тогочасна Польща. Водночас вони розуміли, маючи чимало доказів, що українська ідея ще не вмерла, що іскра, яку викресав своїм талантом Шевченко, здатна розпалити і напевно розпалить у душі українського народу жадання волі, бунтівничі настрої.

Шевченко розповідав їм про київське життя, про братчиків і панслов'ян-

ство. Про «Книги битія», споріднені з Міцкевичевими «Книгами народу і пілігримства польського», всі слухали, затамувавши подих.

Справжній захват викликало читання Шевченком віршів Міцкевича.

Найважче було Шевченкові домовитися з поляками щодо реформ, особливо в справі звільнення селян. За винятком небагатьох якобінськи настроєних одиниць, уперті шляхтичі, які самі давно зрівнялися з найбіднішими селянами, бо не мали навіть шматка землі, боялися занадто радикальних суспільних гасел. Вони були захоплені ідеалом незалежної Польщі, не уявляючи собі конкретно, якою мусить бути ця Польща. Поза національною ідеєю вони нічого не бачили. Вони вірили, що майбутня Польща не буде мачухою для народу, щиро хотіли допомогти народові, дати йому належні права, але відкладали це на пізніше. «Вільна Польща,— говорили вони,— легко розв'яже всі суспільні проблеми. Виборемо свободу, а потім удосконалимо суспільний устрій».

Вони боялися радикальних гасел, бо не вірили народові, вболівали за його безвинну темноту, проте не бачили способу, щоб виправити це становище в підневільних умовах. Вони знали дволикість окупаційних урядів і розуміли, що цим урядам буде на руку внутрішня ворожнеча в Польщі. Вони мали недавній досвід подій у Галичині. Як вогню боялися, що висунення на передній план господарчих гасел надасть справі визвольної боротьби характер класової заінтересованості. Самі вони справді були незацікавлені і немовби позбавлені матеріальної оболонки. Вони вважали себе солдатами, які тимчасово перебувають у неволі.

У Шевченка ця поведінка поляків викликала здивування, але часом і дратувала. Сам він, селянин за походженням, який на власній шкурі відчув благодіяння кріпосницького ладу, не міг відокремлювати справу скасування кріпацтва від справи незалежності України. Він хотів розв'язати їх разом, а краще почати з боротьби проти кріпосницької системи, ніж із національної революції. Зрештою, в українських обставинах це було просто неможливим. На відміну від Польщі Україна не мала сильної освіченої, патріотичної, готової на жертви верстви. Зате українське селянство становило стихію набагато досвідченішу і багатшу волелюбними традиціями, ніж польські селяни. Сімнадцяте століття, війни за часів Хмельницького, дії Чорної Ради і навіть Коліївщина в наступному столітті, вже не кажучи про ще пізніші бунти, як-от партизанська війна Кармалюка,— все це витворило в українських селян ініціативність і революційну свідомість. З українським народом із цього погляду в середині XIX століття міг помірятися лише італійський народ.

Шевченко розгадав польських вигнанців. Це природжені офіцери революції. Їхня незламність і воля до боротьби були дивовижні. Проте їм бракувало провідної чіткої політичної ідеї, співзвучності з епохою, з прагненнями плебейських мас, які вийшли на історичну арену по всій Європі. Але ні з ким не говорилось так сердечно, щиро, піднесено, без тіні недовір'я, як з цими невиправними «бунтовщиками».

Найбільш революційних поглядів дотримувались двоє нерозлучних друзів: Завадський і Крулікевич. Обидва, до того, як потрапили в п'ятий батальйон, двічі пройшли «зелену вулицю з п'ятдесяти солдат». Зневажливий вираз не покидав обличчя Крулікевича, він немовби насміхався над всіма сильними цього світу. Часто повторював свій улюблений вірш:

В дружнім потиску з'єднаєм
Ми свої долоні.
А ти дзвони нам на радість,
Сіцілійський дзвоне!

Між Шевченком і Крулікевичем встановилися дружні, братерські стосунки. Українець бачив у польському шляхтичеві приятеля і оборонця нар

ду, а поляка дивували в українському кріпакові дух незалежності й істинно лицарська постава.

Зрештою не один він такий. Одного разу Шевченко з захопленням розповідав у колі польських друзів про подвиги Кармалюка. Коли він попрощався й вийшов, хтось із вигнанців сказав:

— І все ж Шевченко не хлоп, це — козак; а козак — це лицар, а лицар — це шляхтич. Шевченко ближчий шляхті, ніж хлопам типу Кармалюка.

Шевченкові захотілось висловити почуття, які пробудили в ньому розмови з польськими вигнанцями.

Першою думкою поета було переписати наново «Гайдамаків». Йому згадалися давні петербурзькі часи, дружба з Дембським, зміни, які він вніс до поеми під його впливом; потім розмови з Венгжиновським і отцем Зельонкою в Оренбурзі і тут, у помешканні Фішера. Він почав переробляти розділ про конфедератів. Але робота не йшла. Важко було діставати папір. Надворі холодно, а в казармах — гармидер і сморід. Йому легше було на прогулянці скласти в голові невеликий вірш і потім перенести його на папір. Отже, облишив працю над поемою.

І ось одного разу йому зблиснула ідея вірша, присвяченого полякам. Він прогулювався понад Уралом і задумливо дивився на далекий небосхил. День був погожий, у небі пропливали хмарки, схожі на українські.

Слова зазвучали самі, немов їх промовляв незримий лірник. Треба було тільки записати.

Увечері Шевченко в приміщенні Фішера декламував свій новий твір:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.

Голос Шевченка звучав приязно, а місцями одзивався жалем:

Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сирот іменем Христовим
Заморудували, розп'яли.

З цього вечора поетична слава Шевченка серед оренбурзьких вигнанців зміцнилась. Вони могли щось закинути щодо поглядів, виражених у вірші, але й відчували добрі наміри поета; їх полонив патріотизм Шевченка, його національна гордість.

А Шевченко після прочитання вірша усвідомив, що не сказав у вірші всього, що хотів сказати.

Коли Шевченка повернули до казарми, він спочатку намагався, як і прийнято українцеві, «бить лихом об землю», і з гумором сприйняв випробування долі. Однак поступово жахлива атмосфера казарми пригнітила його і ледве не вбила в ньому рештки бажання жити.

На щастя, невдовзі змінився командир роти, в якій служив Шевченко. На місце грубіяна і мужлана Глоби був призначений якийсь Степанов, котрий, за словами Шевченка, «часом поводився, як людина».

Крім того, серед розбещених, вічно п'яних офіцерів знайшлися, крім Мостовського, ще й інші, незвичайно порядні люди: двоє росіян — Гур'єв і Невельський, а також земляк поета капітан Вериго, який вирізнявся лагідною й милою поведінкою та симпатичною українською зовнішністю. Всі чотири співчували Шевченкові і чим тільки могли допомагали йому.

Однак все це не врятувало Шевченка від депресії,— такої страшної, якої досі він не знав.

Минула майже вся киргизька зима — з снігами й буранами.

У кінці лютого, коли в Парижі натовп озброєних міщан і робітників штурмував липневу монархію, Шевченко писав до княжни Рєпніної: «Тринадцатый день уже читаю ваще письмо, наизусть уже выучил, а сегодня только нашел время и место (в казармах) ответить вам, добрейшая и благороднейшая Варвара Николаевна. Я как бы ото сна тяжелого проснулся, когда получу письмо от кого-нибудь не отрекшегося мене, а ваше письмо перенесло меня из мрачных казарм на мою родину — и в ваш прекрасный Яготин,— какое чудесное наслаждение воображать тех, которые вспоминают обо мне... Теперь самое тихое и спокойное время — одинадцатый час ночи. Все спит, казармы освещены одной свечкой, около которой только я один сижу и кончаю нескладное письмо мое — не правда ли, картина во вкусе Рембрандта? — Но и величайший гений поэзии не найдет в ней ничего утешительного для человечества. Со дня прибытия моего в крепость Орскую я пишу дневник свой, сегодня развернул тетрадь и думал сообщить вам хоть одну страницу — и что же! Так однообразно-грустно, что я сам испугался — и сжег мой дневник на догорающей свече».

Коли Шевченко був уже на межі вичерпання, близький до якогось розпачливого рішення, його доля раптом знову повернулась.

В Оренбурзі з'явився молодий, енергійний офіцер флоту Олексій Бутаков. Адміралтейство доручило йому організувати експедицію на Аральське море і описати його разом з узбережжям.

Бутаков був офіцером Чорноморського флоту. Проживаючи деякий час в Одесі, він познайомився там із княжною Варварою Рєпніною і Андрієм Лизогубом. Вони розповіли йому про Шевченка і його трагічне життя.

У розмові з генералом Обручовим, уточнюючи план експедиції, Бутаков попросив художника для виконання ескізів узбережжя. Він назвав прізвище Шевченка і повідомив, що задля такої важливої справи можна буде поклопотати про відміну заборони, яка тяжіла над засланим художником.

Восьмого травня генерал Фадяєв наказав перевести Шевченка в розпорядження Бутакова. Незадовго перед цим Шевченко одержав від Лизогуба посилку з папером, фарбами і олівцями.

Одинадцятого травня Шевченко, сповнений нових сил і надій на майбутнє, вирушив у складі експедиції Бутакова до Раїма.

Далі буде.

●

наслідки: санки розбилися б об дерево або (що найвірогідніше), вилетівши на Подільський узвіз, потрапили б під колеса.

Жінка взяла дитину на руки, я — санки, і ми, познайомившись, вийшли до пам'ятника Володимиру. Врятована дитина виявилась Вірочкою, схожою очима на маму, з якою ми потім зрідка обмінювались телефонними дзвінками. Вона розповідала, що дочка росте, набирається сил, а останнього разу радісно повідомила, що Вірочка вже пішла до школи.

Поступово пригода на схилі Володимирської гірки відійшла в минуле, забулась. Та, власне, що трапилося, щоб про це довго пам'ятати — скільки. Минуло чимало років. Я навіть не можу зараз підрахувати — скільки. І ось — знову зима. Дерева на дніпровських схилах рясно квітують в іней. Надходить пора дивини. Місто за моїм вікном — геть синє від засніжених сутінків. Навіть дзвінки трамваїв здаються синіми. Синім здається й дзвінок біля вхідних дверей. Відчиняю. На порозі — дівчинка.

— Ви такий-то?

— Так, це я. А тебе як звати?

— Віра.

Більше мені не треба нічого пояснювати. Кінострічка давніх літ миттєво розкрутилася в зворотному напрямі. Я побачив Вірочку на санках, що мчали по сніговій крутизні.

Ми завітали до кімнати, присіли на канапі.

— Ну, розповідай, як мама? Все ще тягне тебе на гірку? Чи не перервалась мотузка?

Дівчинка не сприйняла мого жарту, похнюпилась і тихо сказала:

— Мама померла...

Деякий час ми сиділи мовчки. Годинник на стіні цокав до незвичного голосно. Дівчинка продовжувала:

— Мама просила зайти до вас. Я знаю, ви колись врятували мені життя.

— З ким же ти тепер живеш?

— Із тьотею. Вона вже старенька. Більше у мене нікого нема. Мама писала до родичів, але ніхто не відповів. Ну, а тато, ви, мабуть, знаєте, помер іще до мого народження.

Я дивився на Вірочку, на її кіски з бантиками і думав про те, що санки знову мчать на мене.

●

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЕКСЛІБРИС

Художник І. Філіпченко

Єжи ЄНДЖЕЄВИЧ

УКРАЇНСЬКІ НОЧІ, АБО РОДОВІД ГЕНІЯ

Повість про Шевченка

IV

Під кінець лютого, коли Шевченко писав у казармах лист до княжни Варвари, вулиці Парижа заповнили гарячково збуджені юрби. Священики благословляли дерева свободи, посаджені на площах. Цей звичай поширився також в Італії.

Бланкі заснував Центральну республіканську спілку, яку називали Клубом Бланкі. Засідання Клубу закінчувались рефреном пісні:

Зняти капелюх перед шапкою!
На коліна перед робітником!

Бланкі влаштовував демонстрації. В одній з них взяло участь двісті тисяч чоловік. Несли величезну кількість прапорів. Поміж іншими — прапор Польщі, об'єднаної Італії, Німеччини й Ірландії.

Згодом Бланкі виступив із промовою в палаті депутатів. Він почав з польських справ, а закінчив проблемами праці і злиднів.

Польська справа — так само, як італійська, німецька чи ірландська,— по суті, мало його обходила. Він мислив категоріями далекого майбутнього, в якому проблеми державного існування згаданих народів уже не гратимуть ніякої ролі.

26 травня його заарештували.

Через місяць до камери Венсенського замку, куди його кинули, дійшло відлуння нової канонади: це героїчно боролась і впала цитадель четвертого стану — Сен-Антуанське передмістя. Винуватцем нової розправи над народом був відомий своєю жорстокістю генерал Кавеньяк. Ця розправа стала кінцем республіки і початком нової імперії.

Процес Бланкі відбувся через десять місяців у трибуналі Верховного суду Буржа.

Закінчення. Поч. у №№ 10, 11 за 1988, №№ 1, 2, 3, 4 ц. р.

Бланкі мав сорок два роки, а схожий був на старого діда.

Він провів у в'язницях дванадцять років. Тепер його засудили на десять і кинули в Дуллан.

У цій страшній кам'яній могилі, незважаючи на щоденні переслідування, погрози і прокляття, Бланкі розвивав свої погляди і викладав їх на папері. Тут, в Дуллані, з'явились його критичні статті і спогади про товаришів по боротьбі, а крім того, широкий звід даних проти Робесп'єра. Тут він виголосив свої пам'ятні слова: «Терпіння завжди і постійно; розпач і примирення — ніколи».

Через два тижні після трагічних червневих подій Павло Анненков писав до своїх братів: «Париж був на один крок від остаточної загибелі, від грабунків і знищення всієї суспільності. Врятував його генерал Кавеньяк, якому армія довіряє і любить його. В усьому місті запанував страшний, але, правду кажучи, благодатний терор. Таку незмірно корисну науку дістали паризькі бунтівники, які думали, що ніхто з ними не справиться».

Бєлінський знав обох братів Павла Анненкова і після повернення з-за кордону часто зустрічався з ними в Петербурзі. Вони переказували йому всі новини, що були в листах з Парижа.

«Весна народів» в одних пробуджувала невгасимий революційний запал, а інших штовхала в протилежному напрямі, сповнювала гнівом і ненавистю до всього плебейського.

Від того пам'ятного року, коли було розгромлено Кирило-Мефодіївське братство, Міцкевич завбачав велику війну і політичні перетворення в Європі. «Багато доріг ведуть до Польщі»,— говорив він. Інтуїтивно обрав шлях через Італію, яка подавала приклад в національних і визвольних битвах.

Сьомого квітня під час богослужіння на честь святого Андрія, апостола Слов'янщини, папа римський освятив хоругву легіону, створеного Міцкевичем.

Крім поета, в цій урочистості взяли участь двісті легіонерів на чолі з Немуценом Сьодолкевичем, старим наполеонівським солдатом.

За ініціативою Станіслава Ворцеля Міцкевич познайомився з Мадзіні. Італійський республіканець був ентузіастом союзу з слов'янами і спільної боротьби проти деспотів.

А події розвивалися з жахливою швидкістю. Вже через рік майже на всьому півострові були вирвані з корінням дерева свободи, висаджені на площах. Республіканці зазнали поразки під Новаррою. Впала Римська республіка, яку героїчно захищали гарібальдійці за участю польського легіону. Мадзіні емігрував, щоб далі продовжити свою справу.

Гармати Віндішгратца руйнували Прагу, де засідав слов'янський конгрес.

У Будапешті гармати Пашкевича розстріляли незалежність Угорщини. Міцкевич повернувся до Парижа, щоб редагувати «Тріб'юн де пепль» («Трибуна народів»). У одній з перших статей він писав про Мадзіні: «Громадянин Мадзіні — один з тих, хто найбільше зробив для поширення в Італії ідеї незалежності. Газети, вороже настроєні до справи народів, цілячи в особу Мадзіні, намагаються завдати удар республіканській італійській армії». Вони звинувачують Мадзіні, що він погано служить революції, але по суті боються, що «він їй служить надто добре».

Згодом Міцкевич написав статтю, присвячену процесові в Буржі. Захищав Барбе, Бланкі та інших учасників заколоту, соціалістів і республіканців.

Але посварився з красним письменством, з поезією. Міцкевич перестав творити.

У лютому, за десять днів до Паризької революції, поляки в Бельгії відзначали річницю розстрілу Шимона Конарського.

Виступив Лелевель і, користуючись нагодою, застеріг слов'ян перед царським панславізмом. «Не бракує,— говорив він,— людей з добрими намірами, але темних і легковірних, які, введені в оману фальшивим блиском велетенської держави, кидаються наосліп у панславізм, б'ють чолом цареві. Будьте обережними, брати слов'яни! Я не раз публічно закликав відрізняти царську політику, звану панславізмом, від спільних інтересів слов'ян».

Ідею об'єднання слов'янських народів він розумів так: «Росіяни, поляки, чехи, серби, словаки, хорвати, босняки, далмати, болгари, іллірійці повинні вважати себе за братів, за єдину велику сім'ю. Братерство є принципом найтіснішого союзу. Чи назвем його федерацією, чи унією, чи конфедерацією, чи сполученими штатами — на основі цього принципу швидко з'явиться товариська угода».

Перераховуючи слов'янські народи, Лелевель не забув назвати іллірійців, але обминув українців і білорусів.

Польський демократ цінував і шанував ці два народи, але визначав їхнє місце на карті поряд із поляками, в межах Речі Посполитої.

Незабаром після цього з ініціативи поляка Єнджея Морачевського в Празі відбувся всеслов'янський з'їзд. На триста сорок учасників з'їзду було шістдесят поляків і галицьких русинів, які ще виступали разом. Росіянин був лише один — Михайло Бакунін.

Кароль Лібельт написав полум'яний «Маніфест до західних народів». Завдяки полякам, а особливо Лібельтові, з'їзд не набрав панслов'янського характеру в дусі урядової політики Петербурга, як цього хотіли деякі чеські діячі.

За Лібельтом об'єднання слов'ян мало стати вихідною точкою для спільної свободи. Ухвали, прийняті з'їздом щодо інтервенції Віндішгратца, були, проте, дуже поміркані й обережні.

Всеслов'янська програма Кирило-Мефодіївського братства в Києві сягала значно далі, не кажучи вже про те, що вона була грунтовніше опрацьована. Участь кирило-мефодіївців у з'їзді могла б надати йому зовсім іншого, вигляду. Про це говорили в кулуарах з'їзду.

Це міг би підтвердити воскреслий Томаш Падура, добре зорієнтований у планах київського товариства.

Бувши якось у Житомирі, він виграв у лотерею 15 тисяч злотих. Сповнившись колишньою енергією і запалом, вирушив до Праги. Вірив, що цей виграш упав з небес для того, щоб уможливити йому виконання політичної місії, яку вважав головною метою свого життя.

Гул австрійських гармат вивів його зі стану цих блаженних мрій. Поет був ледве живий. Розчарований, він відмовився від дальшої подорожі — в Італію, де хотів зустрітися з Мадзіні.

Повернувся в Махнівку і знову впав у летаргічний сон.

Приятель Тараса Шевченка, гвардійський офіцер, літератор і драматург в одній особі Олександр Пальм був одним із найстаранніших відвідувачів п'ятниць у дерев'яному будиночку в Коломні.

У квітні 1849 року він переживав період великого нервового напруження. Вже цілий рік Європа палала у вогні битв, і лише в Росії панував могильний спокій. Царські війська були готові в будь-який момент змести угорську революцію.

«Вся сила молодих умів,— писав він,— звернулась до вивчення того світу, який перед ними відкрився, світу насущних питань, енергійних протестів, роз'ятрених ран реально існуючого болю і вимріяних систем майбутнього

вселюдського щастя. Розпалювалася страшна відвага мислі. А газети з Парижа, починаючи з 24 лютого, приносили якесь нервове збудження. Їх виривали з рук один у одного і читали в петербурзьких чайних; часто доходило до того, що хто-небудь хапав газету, ставав на стіл, оточений натовпом, і вголос читав декрети тимчасового уряду і промови Людвіка Бланкі в Люксембурзькому палаці».

Пальм бачив: декабристи хотіли влаштувати державний устрій Росії за зразком сучасних освічених європейських держав, а гурток Петрашевського мріє про перетворення Росії і всього світу за зразком найрадикальніших утопій Заходу.

Пальм визначив це як «відвагу мислі».

Сьомого квітня в річницю народження Шарля Фур'є члени гуртка Петрашевського влаштували обід на честь свого вчителя.

Запрошено було дванадцять чоловік. Оскільки Данилевський не прийшов, бракувало одного до комплекту учасників цієї останньої розмови фур'єристів.

Хаников говорив про «новий світ, відкритий учителем, світ, що контрастував із звичайним станом речей». Передбачав: це буде вимагати боротьби й знищення.

Ахшарумов, який промовляв після нього, висловив думку, що конання старого світу вже розпочалося. Але треба цей процес прискорити. «Зруйнувати столицю, міста і весь матеріал повернути на будівництво нових будівель, і все оце життя мук, поразок, злиднів, сорому, ганьби перетворити на життя веселе і розкішне, на життя радощів, багатства і щастя — оце наша мета,— говорив молодий філософ. — Ми тут, в нашій країні, розпочнемо переворот, а скінчить його вся земля».

П'ятнадцятого квітня відбулася чергова п'ятниця у Петрашевського. Прийшло двадцять осіб.

Федір Достоєвський піднесеним голосом прочитав листування Гоголя з Бєлінським. «Лист до Гоголя» був для всіх як удар грому. Момбеллі запропонував переписати цей лист у кількох примірниках.

Після того, як гості пішли, Петрашевський просидів усю ніч і думав: відвага мислі є, ще й велика; чи буде відвага дії? Вже рік вся Європа палає в огні битв, а в Росії — спокій...

Антонеллі продовжував збирати інформацію і двічі на день писав рапорти, які полковник Ліпранді переписував для графа Перовського, а той у свою чергу — для царя. Як учений-полковник, так і граф-міністр наголошували на численних зв'язках петрашевців із студентськими гуртками на Україні, де все ще продовжувалось бродіння умів, викликане «бунтівничим» посівом Тараса Шевченка.

Міністр радив продовжувати шпигування, щоб виявити всі нитки змови, але цареві відмовляли нерви. Він завжди лютився, коли чув, що люди читають вірші того «смердючого мужика» і ті вірші будять у них почуття неприязні, а то й ненависті до трону, до династії. Він наказав негайно ліквідувати небезпечну «шайку», а слідчий акт передати в Третій відділ.

Граф Орлов знов узяв гору над графом Перовським.

23 квітня по місту всю ніч їздили добре відомі петербуржцям чорні карети з зеленими фіранками і звозили арештованих до Петропавловської фортеці. Всіх їх помістили в знаменитий Алексєєвський равелін.

Петрашевці закінчили свою діяльність раніше, ніж її розпочали.

Серед паперів, які знайшли в заарештованих під час обшуків, були два документи, які, на думку слідчої комісії, свідчили про їхню безсумнівну тяжку провину: декларація членів товариства, розроблена Спєшнєвим, і при-

мірник «Листа до Гоголя». Крім того, в течці з паперами Момбеллі було знайдено щоденник, а також польський вірш під назвою «До друзів москалів» разом із прозовим перекладом цього вірша російською мовою. Чиновник, який переглядав папери, назвав його зміст «вызывающим». А в щоденнику Момбеллі він підкреслив червоним олівцем такий фрагмент:

«У Росії все покрито таємницею і лицемірством, а тому ні про що не можна мати певних, докладних відомостей. Нічому не можна вірити. Політика уряду полягає в тому, щоб різні речі приховувати і подавати у фальшивому світлі. Раби, як створіння зіпсовані, завжди хоч-не-хоч намагаються попередити бажання своїх гнобителів. Внаслідок цього схильність до таємниць і обману стала в нас звичною. Росіянин з усього робить таємницю, а крім того, він нічого не перекаже в тому вигляді, як почув, він неодмінно щось додасть або щось перекрутить по-своєму. Серед росіян немає щирості, немає справедливості, немає любові до правди. Росіянин про все судить егоїстично, все оцінює залежно від своєї вигоди. Я кажу про росіян-рабів, а не про тих росіян, які після усунення деспотизму викликатимуть подив усього світу прикладами героїзму і високих почуттів».

Було утворено спеціальний трибунал, яким керував невдалий покоритель Хіви генерал граф Василь Перовський.

Петрашевський подав трибуналові письмове свідчення, в якому доводив, що слідчі органи піддавали його, як і інших в'язнів, нелюдським тортурам. Але це не допомогло. Трибунал засудив п'ятнадцятьох звинувачених до розстрілу.

Серед них були Петрашевський, Достоєвський і Момбеллі.

На місце страти в останню хвилину царський ад'ютант привіз помилування.

Петрашевський пішов на довічну каторгу. Момбеллі — на п'ятнадцять років. Спєшнєв «за щире зізнання» — всього на десять. Інші дістали ідентичні вироки.

Ханикова і Плещєєва зарахували до оренбурзьких лінійних батальйонів.

Коли в січні наступного року засуджені прибули до Тобольська, вже вранці наступного дня замість тюремного хліба і капусняку одержали свіжі пиріжки, масло, копчену рибу і чудовий справжній чай.

Вартовий непомітно підсунув їм записку. Це було сердечне послання, під яким підписалися три дружини декабристів — Муравйова, Анненкова і Фонвізіна. Вони перебували там уже чверть століття.

Дорогу з Тобольська до Іркутська засуджені пройшли пішки. Тільки в Іркутську вони мали можливість поговорити з князем Сергієм Волконським і поетом Юліаном Сабінським, який навчав французької мови дітей князя.

Потім були золоті приїски в Шилці.

Один лише Спєшнєв через певний час повернувся до Іркутська і став редактором місцевої губернської газети, а згодом навіть шефом канцелярії губернатора.

V

У середині травня 1848 року, коли Бланкі організовував у Парижі політичну демонстрацію в справі Польщі, з фортеці на Уралі вирушив у бік Каспійського моря великий обоз, складений з трьох тисяч возів і ще більшої кількості верблюдів. Крім запасів провіанту і приладдя, на возах була розібрана на частини шхуна «Константин». Командир обозу, генерал Шрайбер

мав у своєму розпорядженні роту піхоти, дві сотні козаків, шістсот кінних башкирів і гарматну батарею.

Заступником начальника експедиції Бутакова був капітан генерального штабу Макшеєв, який теж недавно приїхав із столиці.

Уже першого дня Шевченко зомлів від перевтоми внаслідок тяжкої багатоденної праці на вантаженні возів. Макшеєв забрав Шевченка до своєї коляски. З цього часу вони їхали разом. Виявилось, що вони мали спільних знайомих: Момбеллі, Плещеєва і багатьох інших. Це їх зблизило. Обидва були людьми вихованими, глибоко інтелігентними; мали про що говорити протягом довгої обтяжливої дороги до Раїма. Незважаючи на дорожні труднощі, Шевченко ожив у товаристві Макшеєва.

На Шевченка тепер дивилися як на художника, а не солдата. Він навіть одягав не мундир, а легке полотняне вбрання. Почав малювати.

Безмежна, безлюдна рівнина, якою вони їхали, була покрита білою скатертиною ковили. Ніде жодного кущика, долинки. Не чути ні польових коників, ні пташиного щебетання. Мертва тиша. Цікава, але дуже страшна картина.

Одного разу Шевченко побачив серед степу велетенську самотню тополю, обвішану клаптями матерії і пасмами кінського волосся. Це було священне дерево киргизів — джангіз агач.

Іншого разу поет був свідком пожежі, запаленої в степу кочівниками. І дерево, і пожежа увічнені на акварелях Шевченка. Тека його малярських робіт і рисунків поповнювалася з кожним днем. Експедиція перетнула розгий і страшний обшир Чорних пісків — пустелі Каракум і дісталась до Раїма.

Між двома великими озерами здіймався високий шпиль, а на ньому видніло невелике дерев'яне укріплення. Власне, це був довгий дерев'яний сарай, покритий очеретом і оточений валом. За ним, за широкою смугою очеретів, блищала сріблясta Сирдар'я.

Майже весь раїмський гарнізон вийшов вітати експедицію. У солдатів були бліді, змучені й апатичні обличчя.

— Чи тут якась епідемія? — запитав Шевченко когось із офіцерів гарнізону.

— Ні, хвалити бога, всі здорові,— відповів офіцер.

Тридцять днів — від дев'ятнадцятого червня до двадцятого липня — складали шхуну, на якій лейтенант Бутаков повинен був обплисти невідоме азіатське озеро — Аральське море.

Шевченко почувався добре. Весь час малював краєвиди узбережжя і табірні сцени. Умови життя були тяжкі. Вдень докучала пекельна спека, а вночі холод і паразити — тарантули і скорпіони. І все ж для Шевченка це було кращим, ніж муштра. Він здригався при згадці про неї.

Він і далі мешкав з Макшеєвим. Зустрічався з поляками, яких і тут не бракувало. Крім Мостовського і Крулікевича, був молодий симпатичний геолог із Варшави — теж засланець — Томаш Вернер. Шевченко швидко з ним заприязнився.

Чимало уваги приділяв Шевченкові начальник експедиції, лейтенант Бутаков, якого поет у листі до княжни Рєпніної назвав своїм «другом, товарищем і командиром». Із заступником начальника, прапорщиком Поспєловим, він незабаром був на «ти».

Федір Лазаревський намагався «скомпонувати» товариство для Шевченка на час походу. Звів його з раїмським лікарем Бєловим, а також із чиновником Субханкуловим — дуже милими і порядними людьми.

Нарешті двадцять п'ятого липня шхуни «Константин» і «Николай» відпливли з Раїма. На «Константине» була тільки одна досить тісна каюта, в якій, крім офіцерів — Бутакова, Макшеєва, Поспєлова й Акішева,— розмістились фельдшер Істомін, Шевченко і Вернер.

Протягом серпня і вересня експедиція, в якій налічувалося близько п'ятдесяти чоловік, обійшла південне узбережжя моря, відкрила кілька

невідомих островів і здійснила докладний опис досліджених морських і сухопутних просторів. У серпні витримали у відкритому морі кількаденний шторм.

Під кінець вересня шхуни повернулися до гирла Сирдар'ї і стали на якорі в затоці острова Косарал. Тут експедиція мала зимувати.

З Орської фортеці надійшов до Шевченка лист. Писав Михайло Олександрійський:

«Новин багато, дуже багато, але оскільки вони аж ніяк не місцеві, орські, і не російські, а європейські, до того ж, політичні, то й викладати їх докладно не можу. Скажу тільки основне: всі хочуть перемін на краще! Це стара пісенька, і вона завжди на часі, але тепер співається на новий лад — при акомпанементі 24-фунтового калібру! Зрештою, ви знаєте, напевно, всі перипетії європейської політики за останні місяці!».

Шевченко знав поточні політичні події завдяки добрим взаєминам із Бутаковим і Макшеєвим, які листувалися із знайомими в Петербурзі, Москві й Одесі.

Зима на Косаралі була ще похмуріша, ніж в Орську. Але тут не було казарм і муштри, отже, Шевченко, незважаючи ні на що, почувався краще, ніж там, у фортеці на березі Уралу.

Він докінчував свої малярські роботи, писав вірші і поеми. Нова книжечка, «захалявна», починалася так:

А нумо знову віршувать!
Звичайне, нишком!.. Нумо знову
Людей і долю проклинать!..

В іншому вірші він скаржився:

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий,
Де ж заховатися мені?
Що діяти?

На Косаралі Шевченко просидів аж до кінця січня, а потім разом із Вернером пішки помандрував через замерзлу затоку до Раїма. Зима тут була така ж страшна й похмура. Безперервно шаленіли снігові завірюхи, будівлі замітало снігом аж по самі дахи, завивання вітру викликало вбивчу нудьгу.

Комендантом укріплення був тепер підполковник Матвєєв. Його попередник од безділля напився і наказав обстріляти з гармат сусіднє киргизьке поселення, він хотів побавитися в Нерона і подивитися на пожежу.

Горілка була нерозлучною супутницею ув'язнених у Раїмі людей. Капітан Макшеєв виїхав до Оренбурга. Шевченко замешкав у Вернера. Товариство цього тихого, врівноваженого чоловіка, вихованого й доброго, заспокійливо діяло на нерви поета. Приєднався до них місцевий лікар Сильвестр Кількевич. Доктор Кількевич походив із Вільни. Навчався у Віленській медико-хірургічній академії. Був присутнім при розстрілі Шимона Конарського. Його самого також засудили на поселення в глибину Росії за участь у таємній організації.

Шевченка, Вернера і Кількевича пов'язувала сердечна приязнь і спільна доля політичних засланців.

Протягом трьох місяців, які вони провели в Раїмі, майже не розлучаючись, було обговорено чимало проблем, які стосувалися як Польщі, так і України.

Обидва поляки, незважаючи на те, що були пройняті тим самим духом державного історизму, яким відзначалася переважна більшість представників тогочасної польської суспільності, незважаючи на те, що з їхніх уст не сходила Польща в межах, які існували до розподілу, не мали жодних націо-

нальних упереджень. Про Україну вони завжди говорили з симпатією і дозрозичливістю.

Шевченко відчував спорідненість їхніх душ. Одного разу він прочитав їм свій вірш «Полякам». Вони хвалили поетичність віршів, але крутили головами щодо змісту: чи не спрощує він справу, звалюючи все на «ксьондзів»? Ну, і що далі? Який з цього висновок?

Шевченко не дав себе переконати. Він і надалі залишався прихильником поглядів, викладених в «Історії Русів». Відкидаючи деякі подані там факти, він загалом ішов слідом за автором книжки. Для нього історія України поділялася на два періоди: до Брестської унії і після неї.

Протягом цих жахливих зимових місяців на Косаралі і в Раїмі Шевченко написав понад сотню творів — переважно дрібних ліричних віршів, але й кілька більших ліро-епічних поем. Дивовижною була творча енергія цієї людини, закинутої на кінець світу, поставленої в найпримітивніші умови буття.

На перший погляд могло здатися, що Шевченко продовжував варіювати — по кілька разів — попередні теми, які вже повторювались у нього досить часто: мотив зведеної і покинутої дівчини, мотив селянської кривди — кріпацтва і панщини, а також мотив давнини і козацької слави.

Проте кожна з варіацій на цю тему вносила нові, важливі елементи до твору Шевченка, свідчила про невпинні пошуки щораз іншого розв'язання тих чи тих питань, про вдосконалення форми.

Він досяг високої майстерності у віршах, які наслідували народну поезію. Він, власне, й сам творив народну поезію, прекраснішу й багатшу з усіх поглядів від усього, що досі існувало в українському фольклорі.

Написав, наприклад, таку сумну колисанку:

Ой люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі.
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи.
. . . . . .
Як підеш в села, у тії хати,
То не журись.
А як побачиш з дітками матір,
То не дивись.

Або таку зовні веселу пісеньку:

Утоптала стежечку
Через яр.
Через гору, серденько,
На базар.

І таку скаргу дівчини:

Якби мені, мамо, намисто,
То пішла б я завтра на місто,
А на місті, мамо, на місті
Грає, мамо, музика троїста.

І таку гумореску:

У перетику ходила
По оріхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
Мельник меле, шеретує,
Обернеться, поцілує
Для потіхи.

І багато інших.

Важко уявити поета, який творить такі вірші в засипаному снігом гарнізоні серед диких киргизьких степів. Спромогтися на це міг тільки поет, який кожним нервом пов'язаний з батьківщиною.

Знаменні також твори Шевченка цього періоду на селянську тему. Жоден із цих творів не має в собі навіть сліду того проповідництва чи моралізаторства, яким було сповнене давнє послання «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...». Тепер Шевченко висловлює свої антикріпосницькі погляди у відвертій формі, картає панів-кривдників і не бачить ніякого іншого виходу, крім боротьби з ними не на життя, а на смерть.

Поема «Марина» кінчається сценою пожежі панського двору, підпаленого матір'ю зведеної дівчини. Присутні при цьому селяни схвалюють цей самосуд:

Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята,
Згоріли білії палати,
А люди тихо розійшлись.

У вірші без назви, що починається словами: «Якби тобі довелося», Шевченко розповідає про хлопця-кріпака, який вилами «просадив, мов ту жабу» панича, котрий посягнув на честь сільської дівчини. Дівчина добровільно йде за своїм месником у Сибір.

Картини життя в рідній стороні все ще стоять перед очима поета, ув'язненого в далекому, чужому й пустельному краю. Картини ці вражають глибоким сумом:

...скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві...

А люди немов подуріли:

Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть...

Дивлячись на киргизькі степи, від яких віяло пусткою і холодом, поет робить трагічний висновок:

Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадать,
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакать — і мовчать!

Це вже був далекосяжний, радикальний логічний підсумок роздумів про суспільні справи. Ще чіткіше виражений він в іншому вірші:

Ой вигострю товариша,
Засуну в халяву,
Та піду шукати правди
І тієї слави.

Мучили Шевченка не лише світлі, а й гіркі спогади про Україну. Якось він гостював на Полтавщині в маєтку магната Павла Скоропадського. Побачивши, як пан ударив в обличчя кріпака, він зірвав шапку з голови, кинув нею в поміщика і виїхав. Фасад палацу, де це сталося, не виходив у нього з голови. Тепер на Аральському морі цей спогад вилився на папері:

І досі нудно, як згадаю
Готическький з часами дом...

Власник цього будинку, «щирий пан, потомок гетьмана дурного», вдає демократа, п'є горілку з селянами і в шинку хизується своїм вільнодумством; насправді ж — це звір, «годований кабан, ледащо». І ось поет з жалем і обу-

ренням питає людей, чому вони з усім примирилися, «чому на його не плюють, чому не топчуть?!».

Ота полтавська готика, що поєдналася зі сценою дикої жорстокості, довго переслідувала Шевченка. Та образ іншої готичної будівлі гамував цей болючий спогад. Про костьол святої Анни в Вільні Шевченко любив розмовляти з лікарем Кількевичем.

І ще одне почуття обізвалося луною спогадів у тогочасних поезіях Шевченка. Два вірші він присвятив жінці, про яку ніколи ні з ким не говорив... Її чарівність володіла ним всупереч плинові років і відстані. Замість заголовків він поставив над віршами ініціали: «Г. З.»

Звертаючись у деяких віршах, написаних у Косаралі, до історичної, патріотичної тематики, Шевченко ніби компенсував усі кривди і недолю, давні й сьогочасні. А водночас ніби полемізував зі своїми приятелями-поляками. Один із таких творів він присвятив Швачці, учасникові Коліївщини. Це було щось на зразок історичної народної пісні. Устами козацького ватажка поет промовляв:

Ой не п'ється горілочка,
Не п'ються й меди.
Не будете шинкувати,
Прокляті жиди.
Ой не п'ється теє пиво,
А я буду пить.
Не дам же я вражим ляхам
В Україні жить.

Закінчувався вірш сценою від'їзду до Бихова, де ватажок мав намір

З Левченком укупі
Потоптати жидівського
Й шляхетського трупу.

В іншому пречудовому вірші, написаному в зовсім вільній оригінальній формі, Шевченко про вибори гетьмана Наливайка каже:

Поважно та тихо
В ранню пору
На високу гору
Сходилися полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчуками
З лугу виступало.

І вибрали «преславного запорожця, Павла Кравченка-Наливайка»:

Щоб лякались вражі ляхи
У своїй Варшаві.

Коли Шевченко прочитав ці вірші друзям, «вражі ляхи» — Кількевич і Вернер — потиснули йому руку і привітали з талановитим твором. Незважаючи на криваві сцени і войовничі заклики, вірші Шевченка якось хапали їх за серце.

Крім того, їх чарував сам поет-вигнанець, такий, як і вони, патріот, людина незвичайної чесності й доброти. В його людських достоїнствах вони переконувалися на кожному кроці.

Знову й знову повертався до Шевченка спогад про Оксану. Було в ньому тепло і світло дитинства. Одного разу він записав у зошиті отой дантівський вірш:

Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились...

Плакав. Відчував себе старою людиною у свої неповні сорок років.

Знову надійшла весна. Скінчились приготування до нового походу. П'ятнадцятого квітня, коли в дерев'яному будиночку в Коломні відбувалась остання «п'ятниця» петрашевців, капітан Макшеєв сидів за столом у Оренбурзі і писав лист до Момбеллі. Він змальовував минулорічну морську подорож із Бутаковим і натякав на зацікавленість оренбурзьких властей щодо Хіви. «Тутешній генеральний штаб,— писав Макшеєв,— кілька разів висилав офіцерів до Хіви і Бухари і з певністю знає туди дорогу краще від усіх купців. У нашому архіві, які я переглянув з цікавості, зберігається немало відповідних карт і планів».

Коли цей лист дійшов до Петербурга, Момбелл вже сидів у Петропавловській фортеці. Лист долучили до справи. Макшеєв уцілів тільки тому, що він служив на туркестанській лінії і був там потрібний.

Восьмого травня шхуна «Константин» під керівництвом Бутакова відпливла в напрямку західного узбережжя Аральського моря. Поспєлов на шхуні «Николай» подався на схід. Шевченко знаходився на «Константині».

Цей другий похід був набагато тяжчий, ніж перший. Проте Шевченко витримав усі труднощі й протягом п'ятимісячної мандрівки морем і його узбережжями виконав понад сто малюнків і ескізів. Крім того, завдяки Вернерові дуже розширив свої знання з природознавства. Прочитав, зокрема, два томи «Космосу» знаменитого Гумбольдта, який був справжнім ініціатором експедиції Бутакова.

На початку жовтня шхуна повернулася до Косаралу. Бутаков домігся у штабі корпусу, щоб Шевченко і Вернер залишилися при ньому, щоб закінчити ескізи і малюнки. Вони разом вирушили з Раїма і першого листопада прибули в Оренбург.

Тут умови життя для Шевченка були незрівнянно кращі, ніж в Орську чи Раїмі. Передусім він міг жити на приватній квартирі. Мав у своєму розпорядженні дві бібліотеки, російську і польську. Нарешті, товариство культурних людей, переважно поляків. Крім всього цього — набагато полегшене листування зі світом.

Федора Лазаревського тимчасово не було. Коли він повернувся, вони взяли ще Поспєлова та Левицького і замешкали вчотирьох.

Все складалося досить добре, якби тільки не турбувала думка про те, як поставляться петербурзькі власті до факту, що Шевченко вже тривалий час займається малюванням. При прихильному ставленні командира корпусу Третій відділ свого дозволу досі не дав.

У прикрій ситуації був не лише Шевченко, а й Бутаков. Шевченка мучило це нервове напруження, він шукав розради в товаристві друзів і знайомих, почав зловживати алкоголем. Послабшало здоров'я.

Усе менше знайомих писали йому листи. Мабуть, люди уникали стосунків із політичним злочинцем.

Тим більшу вагу мали для поета нові знайомства і симпатії, які він тут зав'язав.

На початку січня Лазаревський виїхав у службове відрядження до Гур'єва, а Левицький до Петербурга.

Два місяці, проведені Шевченком і Левицьким під одним дахом, ще більше їх зблизили. Обидва вони були українськими патріотами. Постійна

тема їхніх розмов — українські справи. Шевченко ввів приятеля в коло питань, якими в свій час жили кирило-мефодіївці. Левицький поставився до цих речей з великим запалом. Він сподівався, що в Петербурзі знайде чимало земляків, за допомогою яких спробує відновити діяльність Кирило-Мефодіївського братства.

Шевченко скинув із себе депресію і знову почав жити надією, що його доля нарешті переміниться, що йому дозволять повернутися на батьківщину і зробити для неї хоч що-небудь із того, що хотілося зробити.

VI

Після від'їзду Лазаревського й Левицького Шевченко перебрався до Герна, який мав власний будиночок у передмісті Оренбурга. Сестра Герна вийшла заміж за поляка, якогось Кірша, чиновника провіантської комісії, чоловіка дуже гостинного. В його домі збиралась досить численна група польських засланців. Герн ввів туди й Шевченка.

Уже через кілька днів після прибуття в Оренбург Бутаков надав для допомоги Шевченкові аматора-художника, поляка Броніслава Залеського. Залеський глибоко припав до серця українському поетові. Вихованець Дерптського університету, людина широких інтелектуальних горизонтів, обдарований у літературі й живописі, він став одним з найближчих друзів Шевченка. Своїм спокоєм, душевною рівновагою він благотворно впливав на вразливого поета-засланця.

Один із побратимів по вигнанню й недолі так сказав про Залеського:

— Сердечна доброта ніколи не дозволяє йому відмовитись від допомоги тому, хто її попросить, а висока справедливість характеру велить йому дотримуватись того, що обіцяв, до чого зобов'язався.

Залеський уже давно підтримував добрі стосунки з Кіршами. Крім нього, там часто бували Аркадій Венгжиновський, ксьондз Михайло Зельонка, Людвіг Турно, Ян Станевич, Євстахій Середницький, Юліан Ковальський, Олександр Попель, Віктор Домарадський, Балтазар Колесинський, Людвіг Липський, Роберт Копровський; давні знайомі з Орська — Фішер, Гофмейстер і Крулікевич, а також аптекар Михайло Цейзик.

Поляки були добре організовані, підтримували зв'язки зі своїм краєм, звідти надсилали їм журнали і книжки. Завдяки стосункам із поляками Шевченко непогано орієнтувався в поточній політичній ситуації в Польщі і за кордоном.

Іншим місцем, де Шевченко часто гостював на правах приятеля, був дім доктора Майделя, лікаря Прикордонної комісії, який за рік до цього відзначився під час холерної епідемії в Оренбурзі.

Доктор збирав у себе культурну еліту і «сметанку» місцевого товариства, серед інших у нього бував і генерал-губернатор Обручов з дружиною.

Незабаром Шевченко дістав запрошення і від генеральського подружжя. Шевченко нікому не набивався, тримався на відстані, з гідністю. Люди самі горнулися до нього, шукали нагоди, щоб порозмовляти з ним. Федір Лазаревський ще перед від'їздом задоволено ствердив:

— Усі тебе тут на руках носять, Тарасе!

Через посередництво Залеського Шевченко зав'язав листування з Едвардом Желіговським. Желіговський потрапив спочатку в Петрозаводськ — там зустрівся з Василем Білозерським, а потім в Уфу. Шевченка знав з його творів, захоплювався ними. А Шевченко знав Антона Сову з розповідей Гулака і з його драми «Йордан». Обидва поети, не знайомі особисто, відчували взаємну симпатію. Незабаром Желіговський почав перекладати вірші Шевченка польською мовою.

Тим часом Зигмунт Сераковський, приписаний до Оренбурзького корпусу, служив в Уральську. Залеський, який листувався з Сераковським, одного разу сказав Шевченкові:

— Можливо, незабаром познайомишся з одним із наших найкращих людей. Це людина незвичайного гарту.

Невдовзі Сераковський у якійсь справі приїхав до Оренбурга. Шевченко і Сераковський зустрічались і розмовляли лише кілька днів, але за цей час між ними зав'язався вузол не лише великої, довічної дружби, а й глибокого ідейного взаєморозуміння.

Їхні розмови були немовби продовженням тих диспутів, які Шевченко провадив з поляками в Орську. Однак тепер він мав справу з людиною, що перевищувала всіх своїх земляків тверезістю і зрілістю суджень та передбаченъ, політичним розумом, відвагою мисліі.

Сераковський зачарував Шевченка. В мові поляка, в його очах, в усьому виразі обличчя було стільки вогню, стільки жертовності, що Шевченко не переставав дивуватися: в жорстокій солдатській муштрі, казармених поневіряннях, під тягарем карабіна і ранця цей поляк не дав згаснути в душі жодній іскрі патріотизму.

Шевченко, який і сам давно й безустанно був охоплений думками про служіння своїй українській вітчизні, своїй кріпацькій суспільності, спілкуючись із молодим поляком, слухаючи його міркування, набирався відваги, зміцнював свої моральні сили, надломлені тяжкими випробуваннями останніх років.

Сераковський зачудовано дивився на поета, який у молодому віці досягнув також фантастичних успіхів; що з бідного сільського пастуха став великою славною людиною і вже почав відігравати поважну роль у політичному житті свого краю, добувши тяжкий життєвий досвід.

Найбільше, звичайно, Сераковському імпонувала несхитність Шевченка у ставленні до царату. Сераковський був знайомий з віршами, за які поета так неймовірно тяжко покарали. Знав і його твори, писані вже на засланні.

Поет завжди залишався вірним собі і своїм переконанням. І нічого не вказувало, що він зміг би від них відступитись.

Сераковський помітив, що Шевченко належить до людей, які природою призначені вести за собою, які вміють підкоряти і переконувати, викликати до себе повагу.

Таких людей можна зламати, але не можна зігнути.

Розмови Шевченка з Сераковським продовжувались порівняно недовго, але були вони сповнені змісту і значення.

Сераковський вперше у житті зустрів людину, яка так влучно визначила суть панyючого в Росії режиму.

— Цар це не особа,— сказав якось Шевченко,— це система, яка постала з насильства, виросла на насильстві, і лише насильством можна її звалити.

Під цією думкою охоче підписався б і Сераковський. З цієї тези виникав ряд важливих висновків.

Передусім — необхідність об'єднання всіх сил, які могли стати проти царату, повалити його.

Сераковський завдяки тому, що значно довше, ніж Шевченко, перебував у столиці, а також завдяки широкому листуванню був більше зорієнтований у справах європейської політики. Він розповів Шевченкові про найсвіжіші події у Франції, в Італії, Німеччині і Австрії і, звичайно, в Польщі, пояснив мету створення Міцкевичевого легіону. Він рішуче не вірив у можливість подолання могутності Росії зовнішніми силами.

На його думку, навіть коаліція європейських держав не спромоглась би знищити царат. Це можна було здійснити лише шляхом внутрішніх дій. Одну з сил повинні становити визвольні рухи народів, уярмлених царатом, другу — селянські антикріпосницькі рухи на всій території імперії.

Сераковський міркував як стратег, що розробляє план тривалої і тяжкої війни. Шевченко, з погляду його селянського походження і популярності в українському суспільстві, міг бути чудовим спільником і товаришем по зброї в цій очікуваній війні. Сераковський це оцінив.

Для того, щоб оперти план дії на реальний підмурок, належало, однак, узгодити низку спірних питань.

До розмов із Шевченком, ще в Петербурзі, Вільні і Мінську, в гуртках мислячої польської молоді, накреслюючи проекти змовницьких дій, Сераковський оперував поняттям польської держави, такої, яка історично встановилася,— що обіймає територію власне Польщі, Литви та Русі. Він хотів усе населення цих земель втягнути до спільних дій у справі відновлення спільної держави, яка забезпечила б своїм громадянам кращі, щасливіші умови життя. Що стосується українців і білорусів, вважав Сераковський, то їхні вищі, освічені верстви вже стали поляками або принаймні обивателями-патріотами спільної Речі Посполитої, в нижчій же, селянській верстві, вони ще не усвідомили того ступеня національної свідомості, який би дав змогу визнати їх за окремі народи. Проте в усякому разі він відхиляв теорію їхньої племінної спорідненості з росіянами. Він швидше був схильний шукати ближчої племінної спорідненості з польським народом.

Дискусії з Шевченком внесли певні корективи до цих поглядів Сераковського. Шевченко якось зауважив, що поляки, оперуючи поняттям «держави», наслідують загарбницькі уряди в Європі. Росія, яка стоїть на своєму абсолютному централізмі, також не рахується з пригніченими нею народами. Австрія в Італії і на Балканах теж посилює державну узурпацію — всупереч очевидним інтересам загарбаних народів.

Шевченко розумів різницю між централізмом польським і царським. Польський був набагато лагідніший; царський прагнув до денаціоналізації, хотів не тільки все уніфікувати, а й знищити. Український поет не згоджувався ні з одним, ні з другим.

Шевченко носив у собі дух епохи, породжений «Весною народів».

Ідея революції була у нього в крові.

З цього погляду він стояв вище Сераковського.

Сераковський швидко це помітив.

Він зрозумів, що Шевченко дотримується принципу, на якому і поляки, прецінь, хотіли будувати свої взаємини з іншими народами: на принципі «вільні з вільними, рівні з рівними».

Український народ відставав у царині громадського життя, але це не мало принципового значення: адже він міг у сприятливих умовах скоротити цю відстань.

Нелегко довелося Сераковському, шляхтичеві, обтяженому багатовіковою традицією понять і уявлень і навіть суспільних та політичних упереджень, встигати за летом думок Шевченка — селянина, недавно звільненого з кріпацтва, нащадка колишніх вільних козаків, внука гайдамаки, людини, яка носить у душі жагу свободи, породжену його краєм, його людьми; людини, яка по-новому сприйняла європейську культуру і цивілізацію і тому особливо податлива до всіляких нових ідей. Національна ідея, що з'явилася на світ разом з XIX століттям, була немовби створена для Шевченка.

Ідея державності, яка живила думки Сераковського, могла здаватися Шевченкові застарілою. Проте в ній таївся і принцип національної терпимості. Шевченко, роздумуючи про свою майбутню вітчизну, хотів бачити її вільною не лише від будь-чиєї політичної і військової переваги, а й від усіх чужих впливів, особливо від поляків. Україна була напхана чужоземцями, які порядкували в ній, як у себе вдома.

З усіх цих розмов із поляками, особливо з Сераковським, Шевченко виніс багато істотних спостережень і думок. Передусім його вразила нечувана

революційна енергія, яку проявляли поляки, невтомно працюючи скрізь, хоч би куди закинула їх доля. Їхня жертовність і відвага, їхній патріотизм і воля до боротьби були дивовижні.

Шевченко з болем думав про те, що його співвітчизники не поспішають до діла. Якщо йдеться про освічені кола — або йдуть на повідку поляків, або вислужуються перед царем.

Правда, українські селяни постійно показували, на що вони здатні: вів багаторічну війну з панами Устим Кармалюк, а тепер на Буковині — як йому розповідали польські засланці, які прибували до Оренбурга,— з'явився новий селянський ватажок Лук'ян Кобилиця. Але селянам бракувало освіти, щоб усвідомити свої національні інтереси і стати на битву за незалежність, яка одночасно була б битвою за соціальне визволення.

Як тільки українці почали розуміти, що вони мусять організуватися для боротьби, як тільки зібралася купка чесних і обдарованих українських патріотів, відразу ж їх придушила тяжка лапа царату. Трагедія київських братчиків була трагедією українського народу.

Розгром товариства відсунув усі можливості хоча б у обсязі автономії на довгі роки. Шевченко все це розумів. Бачив, яку величезну роботу треба здійснити, щоб вивести український народ із стану отупіння й неволі. Цій справі він віддавав усі свої сили.

У розмовах із Сераковським постійно йшлося про об'єднання революційних сил на всій території імперії. Адже боролися кавказькі горці, недавно повстали киргизи. Не минало року без селянських заворушень.

Сераковський дотримувався думки, що треба всіма силами шукати порозуміння з російським революційним рухом. Дехто з його колег та ідейних однодумців зав'язали стосунки з оточенням Петрашевського. На жаль, відразу після свого арешту Сераковський дізнався, що всіх петрашевців ув'язнено і заслано до Сибіру. Двоє із них опинились в оренбурзьких батальйонах. Один — Плещеєв — два тижні тому прибув до Уральська. Другий — Хаников — був приписаний до гарнізону Орської фортеці.

Шевченка потрясла ця звістка. Він пам'ятав Плещеєва, пам'ятав його вірші. Негайно написав йому сердечного листа.

З усього, що повідомляли листи і говорили люди, виходило, що подіями останніх двох років у Європі справа не скінчиться. Сераковський дуже розраховував на нові вибухи, які й для поляків створять умови для того, щоб узятися за зброю і виборити незалежність.

І в Шевченка, і в Сераковського міцніла думка про революційну співдружність поляків та українців.

Щодо росіян, то треба було з'ясувати, чи існують у них революційні сили, з якими можна було б домовитись. Після розгрому групи Петрашевського ситуація в російському суспільстві не настроювала на оптимістичний лад.

Ще одну тяжку обставину слід було брати до уваги: російські революціонери мали не лише власну батьківщину, а й власну державу, яку хотіли тільки реформувати; поляки й українці мали батьківщину, але не мали держави, вони мусили ще боротися за неї.

Проте обидва приятелі, поляк і українець, проводячи багато часу в розмовах на далекій околиці імперії, в засніжених киргизьких степах, дійшли до висновку: треба здійснити революцію, повалити царат, дати селянам землю і волю і тим самим звільнити від ярма всі народи, зокрема й російський.

Сераковський був сповнений віри в майбутнє, сповнений надії. Його настрій передавався Шевченкові. Поет ожив; вирішив натиснути на всі можливі пружини, домогтися права повернутися в рідний край і там знову взятись за роботу разом із новими друзями: Сераковським, Залеським, Фішером, Желіговським і багатьма-багатьма іншими.

Сераковський зізнався Шевченкові, що він листується з Дубельтом і намагається створити про себе думку як про зразкового солдата. Хоче стати офіцером, щоб наблизити час помилування. Іншого шляху не бачить.

Він показав листи до Дубельта. Вони рясніли вірнопідданськими фразами і зворотами.

Коли Шевченко вжахнувся, Сераковський пригадав йому слова італійського письменника, вміщені на титульному листі «Конрада Валленрода» [1].

Через якийсь час Шевченко спробував написати листа до Дубельта з проханням про заступництво у царя.

Та не послав, передумав.

Поляки, згуртовані навколо Сераковського і Залеського, вирішили влаштувати банкет на честь Шевченка.

Зібралося чимало людей. Вітання і тости звучали без кінця. Шевченко був щиро зворушений.

Навіть ксьондз Зельонка, який найчастіше й найголосніше обурювався деяких «гайдамацьких» ідей у творах Шевченка, цього разу розкрив серце навстіж, і виявилось, що поет посідає в ньому поважне місце.

Шевченко звертався до нього не інакше, як «отець префект». Старий капелан доброзичливо і приязно усміхався навіть тоді, коли Шевченко декламував вірші про те, як на Україну «прийшли ксьондзи і запалили наш тихий рай».

Свій вірш «Полякам», написаний ще в Орській фортеці, Шевченко присвятив Броніславові Залеському, додавши до нього ще одну строфу.

Тепер у піднесеному й доброму настрої, що з'явився на банкеті, він натхненно читав:

Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситі ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

Присутні зустріли останні слова поета громовими оплесками.

Шевченко знову переживав період великого піднесення мислі й почуттів. Розмови з Сераковським і ота незвичайна сердечна доброзичливість, з якою ставились до нього всі польські засланці, розбудили в ньому приховану енергію, сповнили оптимізмом. Він почувався так добре, як тоді, коли після закінчення академії приїхав до Києва і повинен був посісти місце в університеті.

Суперечки з поляками на історичну тему, зрештою, зовсім дружні, схилили його до поновлення занять над вивченням відповідних історичних джерел. Він звернувся до Бодянського з проханням прислати «Історію Русів». Водночас розіслав листи до знайомих і друзів, прохаючи їх, щоб вони викопали йому право повернутися на батьківщину або принаймні дозвіл займатися малярством.

На прийомах у доктора Майделя він часом з'являвся в товаристві гарної татарки, яку звали Забаржадою.

Він писав про неї:

І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь
І чудно, мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.

[1] *А. Міцкевич взяв епіграфом до поеми «Конрад Валленрод» вислів із трактату італійського історика і політичного діяча Макіавеллі «Князь»: «Повинні-бо ви знати, що є два способи боротьби... треба бути лисицею і левом».*

Генеральша Обручова замовила Шевченкові свій портрет. Портрет удався, пані була задоволена. Після цього становище поета в оренбурзькому гарнізоні поліпшилось.

Він ходив у цивільному, не відбував ніякої служби і за старою звичкою читав знайомим свої вірші, які в петербурзьких сановників викликали б апоплексичний удар.

Настрій Шевченка ще більше поліпшився після того, як він одержав лист від Сергія Левицького. Левицький уже три місяці перебував у Петербурзі, і, очевидно, йому вдалося багато зробити, бо із сторінок листа струмувала велика радість. Спритний земляк через знайомих дістався до генерала Перовського. Колишній оренбурзький губернатор знав про Шевченка із чуток і розумів, яку велику користь державі може принести обдарований художник у тих краях. Тому він пообіцяв заступитися за Тараса при нагоді.

Останній абзац листа особливо порадував, хоч і трохи вразив Шевченка. Левицький писав: «Багацько єсть тут наших... І єсть між ними Ніколай Алексеєвич Головко, магістр математическых наук із Харкова, от де правдива душа, і як зійдемось, то перве слово його об Вас, він сотрудником у некоторих журналах і хлопець дуже розумний, жаль тільки, що своєю правдивістю чи не наробить того, щоб не запроторили і його куди, бо вже і тепер під надзором поліції, часто він буває у Остроградського, і я помандрую коли-небудь з їм до його; багацько єсть тут таких, що згадують Вас, а Головко каже, що Вас не стало, а на місто того стало більш людей аж до 1000, готових стоять за все, що Ви казали і що кажуть люди, для котрих правда така голосна і велика істина, що хоч би її казати і при самому Карлі Івановичу, то не спугавсь би...»

Шевченко кілька разів прочитав цю частину листа. Щораз більше радували його слова земляка і щораз більше відчував у серці неспокій.

VII

Біда завжди приходить до людини невідомо звідки і невідомо як. Особливо до поета і художника, людини, за натурою вразливої, і, крім того, необережної в словах і вчинках.

Шевченко дуже поважав і любив капітана Герна. Він не міг витерпіти, коли один із молодих офіцерів гарнізону, якийсь прапорщик Ісаєв почав залицятися до дружини капітана, жінки досить легковажкої і пустої. Обурений, він сказав про це капітанові.

У відповідь Ісаєв склав рапорт командирові корпусу, звинувачуючи Шевченка в тому, що він не дотримується субординації, ходить у цивільному і порушує монаршу заборону писати й малювати.

Обручову нічого не лишалося, як дати справі офіційний хід. Герн як ад'ютант Обручова знав про це і попередив Шевченка, що йому загрожує обшук.

Шевченко віддав на сховок Гернові чотири свої захалявні книжечки з віршами, знищив деякі малюнки і спалив частину листів. Спалив листи зовсім невинні, від Варвари Рєпніної і Лизогуба, залишивши лише один лист Сергія Левицького. В простоті своїй він не подумав, що власне цей лист треба знищити насамперед.

Двадцять сьомого квітня, в перший день великодніх свят, Шевченка заарештували, а дванадцятого травня за наказом генерала Обручова доставили під конвоєм до Орської фортеці. Там до закінчення слідства він сидів у тюремній камері разом із звичайними злочинцями.

Слідство вів полковник Чигир, відомий своїм службістським педантизмом і жорстокістю, людина тупа й посередня.

Вдруге в житті Шевченко стояв над прірвою.

Лист Левицького так сильно заінтригував чиновників Третього відділу, що, незалежно від слідства в Орську, паралельно провадилося слідство в Петербурзі. Жандарми намагалися винюхати сліди української патріотичної організації, існування якої, на їхню думку, підтверджував лист.

Підозріння посилились, коли заарештований Левицький, якого поліцейський віз дрожками, вискочив на мосту і стрибнув у річку. Його врятували, але під час допитів він справляв враження психічнохворого.

Ще трагічніше закінчилася спроба арешту Головка. Коли група жандармів на чолі з полковником ввірвалась до його кімнати, вчений математик вихопив пістолет і вистрелив у офіцера. Схибивши, він із того ж самого пістолета вистрелив собі в рот і тут же помер, забравши в могилу таємницю своїх політичних контактів.

Жандарми не знайшли жодних інших слідів змови. Левицького через деякий час звільнили. Дали йому навіть якусь скромну посаду. Щотижня він повинен був відмічатися в поліції. Але ніколи вже не зміг звільнитись від страху і незабаром помер.

Шевченкові не довели ніякої провини, крім того, що широко листувався, часом із досить підозрілими особами.

Цар наказав вислати його до якоїсь «более отдаленной» місцевості і пильнувати, щоб він не писав навіть листів.

Незалежно від цього граф Орлов надіслав спеціальний, цілком офіційний лист до княжни Рєпніної, в якому «радив» їй порвати зв'язки з Шевченком і взагалі не втручатися в справи Малоросії, бо інакше накличе на себе біду. Княжна припинила листування з улюбленим поетом.

Восьмого жовтня Шевченка під конвоєм відправили в Новопетровськ. Це був форт, заснований усього чотири роки тому на березі Каспійського моря.

Штаб батальйону, до якого тепер було переведено поета, перебував в Уральську. Шевченко, отже, мусив насамперед з'явитися туди. Прибувши до Уральська, він з великим жалем дізнався, що Зигмунт Сераковський недавно виїхав до Оренбурга.

Завдяки широким зв'язкам з польськими засланцями Шевченко й тут знайшов приязну душу в особі якогось Ятовта, за псевдонімом Гордона, літератора, родом із Королівства.

Гордон знайшов місце для Шевченка у своїй квартирі. Вони багато й щиро розмовляли. Через два дні Шевченко вирушив далі, до Гур'єва, а потім на поштовому човні до Новопетровська.

Гордон вів записки, адже був літератором. Після від'їзду Шевченка він записав: «Шевченко не любив ляхів, не терпів і москалів і нітрохи цього не приховував. Вільна Україна була його мрією, революція — прагненням; можна б сказати, що він дивився на світ крізь червоні окуляри».

Гордон безсумнівно перебільшував, узагальнюючи неприязнь Шевченка до двох братніх слов'янських народів: Шевченко знав, кого з поляків і росіян не можна любити. Твердження Гордона спростовуються дружніми стосунками поета на засланні і з багатьма поляками, і з росіянами.

Гордон по-своєму дивився на слов'янські справи, особливо на польсько-українські взаємини. І з своєї точки зору трактував відверті висловлювання Шевченка.

Але те, що він написав про червоні окуляри поета, свідчило про його спостережливість: Шевченко став рішучим революціонером.

Новопетровськ вражав своєю дикістю й пустинністю. Блакитне море, сіре каміння, жовтуваті піски й розлогі, майже безбарвні солончаки — більше нічого. Люди нестійкі швидко захворювали тут психічною хворобою, гіршою, ніж хандра. Вони впадали в шал, звіріли.

Шевченко провів у цьому дикому закутку сім років. Знову почалися тортури військової муштри. Його безпосередній начальник штабс-капітан Потапов виявився солдафоном, позбавленим людських почуттів. Він не лише замучив поета муштрою, а й постійно знущався з нього. Крім усього, посилав його взимку на тяжкі фортифікаційні роботи.

Шевченко, з певністю, не витримав би цього пекла, якби не людська добрість. І тут знайшлися люди, які, глибоко співчуваючи нещасному поетові, намагалися полегшити його долю, а передусім вплинути на Потапова, щоб він лагідніше ставився до Шевченка.

Крім Мостовського, переведеного сюди з Орська, поет знайшов тут і інших приятелів. Це були Еразм Ольчевський, Северин Пшевлоцький, Олександр Храпчинський і Фелікс Фіялковський. Через них він тримав зв'язок з тими польськими друзями, які залишилися в Оренбурзі.

Поет часто гостював у домі Зигмунтовських. Господар Костянтин Зигмунтовський працював у якійсь військовій конторі. На різдво молоді офіцери гарнізону вирішили поставити нову п'єсу Островського «Свої люди — поквитаємось». Звернулися за допомогою до Шевченка — як художника і письменника. Шевченко намалював декорації і, крім того, зіграв одну з ролей. Мав великий успіх. Вистава вдалася. Комендант форту підполковник Антон Маєвський, родом поляк, запросив на прийом усіх офіцерів із сім'ями. Був запрошений і Шевченко — єдиний з рядових.

Маєвський полюбив поета і дозволив листуватися з друзями й знайомими: листи адресувались комендантові. Це був справжній порятунок для Шевченка. Хоч пошта приходила всього один раз на місяць, але й це важило немало.

Потроху Шевченко звикав до каспійського безлюддя. Пробував *нишком* писати. В голові снувався уривок поеми про неофітів — «нібито з давньо-римської історії». У своїй поетичній уяві він створив образ Марії, богоматері, зовсім не схожої на ту, якою представляла її офіційна церковна література.

Він молився до неї:

Ти матір бога на землі!
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила! Ридаю,
Молю, ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось...

Хоч би що обдумував Шевченко, творив, писав — усе в нього завжди пов'язувалось, асоціювалося з долею України. Навіть історія інших народів.

Однак муза поезії залишила Шевченка на каспійських берегах. *Всі задуми*, ледве накреслені, частково розпочаті, він відкладав на пізніше. *Зайнявся прозою.*

Після останнього обшуку йому вдалося зберегти деякі подорожні записи, нотатки про людей; решту пригадував із пам'яті.

Протягом перших — найтяжчих — новопетровських років Шевченко написав понад двадцять повістей. Деякі з них він створив на автобіографічній основі, інші — на основі почутих розповідей або подій, свідком яких був.

Так з'явилися «Княгиня», «Близнецы», «Наймичка», «Художник», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Капитанша» та інші.

Перед Шевченком знову заясніла надія щасливого повороту долі. *Ходили* чутки про хворобу царя, про амністію, якою завжди відзначали вступ на трон нового монарха. Чутки ці потроху затихли, але надія залишилась.

Думаючи про сподіване повернення до Петербурга чи Києва, *обмірковував* можливість опублікування своїх повістей у журналах, а пізніше — книжками.

З цих міркувань він усі повісті писав російською мовою. Працював уривками, ховаючись, переважно вночі при світлі сального каганця, на аркушах поганого шорсткого обгорткового паперу, крадучи в себе заслужений і необхідний відпочинок після цілоденної праці.

Він не мав під рукою бібліотеки, не мав людей, які могли б допомогти порадою. Він був сам-на-сам зі своїми думами і фізичною перевтомою.

У думках Шевченко все частіше повертався до справи, яка була предметом палких суперечок із Леонардом Дембським і таких же завзятих дискусій у колі оренбурзьких друзів-поляків.

Він безперестанку зважував, аналізував і оцінював багатовікову історію України. Знав одне: якби «Гайдамаків» він писав тепер, поема звучала б по-іншому.

Це не означає, що Шевченко міг би набагато більше, ніж тоді, закинути своїм землякам. Душею і серцем він завжди був з гайдамаками, поділяв їхнє шаленство й порив, але вболівав, як над трагедією, якої не треба соромитися, але якою не можна й вихвалятися.

Якось уночі, викладаючи на папері розповідь про мандрівки по Правобережній Україні, він почав змальовувати свою Лисянку і після довгих роздумів і вагань, неодноразово переробляючи написаний текст, залишив нащадкам таке повідомлення: «Местечко Лысянка имеет важное значение в истории Малороссии. Это родина отца знаменитого Зиновия Богдана Хмельницкого, Михайла Хмиля. И еще замечательна (если верить туземным старикам) своей вечерней, не хуже сицилийской вечерни, которую служил здесь ляхам и жидам Максим Железняк в 1768 году. Да если считать все подобные события, недостойные памяти человека, замечательными, то не только какая-нибудь Лысянка, каждое село, каждый шаг земли будет замечателен в Малороссии, особенно по правую сторону Днепра. В чем другом, а в этом отношении мои покойные земляки ничуть не уступили любой европейской нации, а в 1768 году Варфоломеевскую ночь и даже первую французскую революцию перещеголяли. Одно, в чем они разнились от европейцев,— у них все эти кровавые трагедии были делом всей нации и никогда не разыгрывались по воле одного какого-нибудь пройдохи, вроде Екатерины Медичи, что допускали у себя западные либералы».

Прекрасний той момент, коли в негоду й холод раптом розійдуться хмари і сяйне сонячний промінь, зігріє людину, додасть їй відваги і серце їй сповнить радістю.

Таким прекрасним моментом у новопетровському бідуванні Шевченка був несподіваний приїзд Броніслава Залеського і Людвіга Турно. Приїхали вони на початку квітня і привезли поетові купу новин із світу, привезли слова сердечної пам'яті від оренбурзьких друзів і знайомих, а крім того — багато книжок і журналів.

Легко уявити радість Шевченка.

Але й це ще було не все: Залеський і Турно входили до складу експедиції, яка мала на меті геологічні пошуки на Мангишлацькому півострові.

І Шевченко за розпорядженням генерала Обручова мав їх супроводжувати як рисувальник! Отже, він знову працюватиме художником, залишить казарми, не одбуватиме ненависної муштри.

До Шевченка прийшло нове дихання. Вже на початку червня Шевченко, Залеський і Турно замешкали разом в одному наметі, в так званій кибитці, біля відрогів Каратау в долині Апазир.

Залеський виконував обов'язки рисувальника; він узяв із собою з Оренбурга все малярське приладдя, наділив ним і Шевченка. Удвох або втрьох

вони робили далекі вилазки верхи на конях; поверталися з теками, повними ескізів, роботу над якими закінчували в наметі. Своїм талантом і малярською школою Залеський не міг зрівнятися з Шевченком, який допомагав польському колезі, а то й просто навчав його.

Біда була в тім, що Шевченко, маючи тільки напівофіційну згоду властей на виконання малярських робіт, не міг підписувати свої малюнки. Власне, це не було справжньою бідою — швидше напівбідою. Головне, що він творив, малював. Шевченко був майже щасливий.

Зовсім перестав писати. Він висловлював себе через лінії й барви. Тогочасні рисунки, акварелі і сепії Шевченка свідчать про настрої поета в часи пустинних мангишлацьких мандрівок.

Незважаючи на присутність таких щирих друзів, як Залеський і Турно, він відчував себе самотнім. Розумів, що його фізичні сили на грані вичерпання, що незабаром треба буде «лаштувать вози в далекую дорогу».

Тим часом розганяв сум розмовами про поезію і читанням віршів Богдана Залеського, Міцкевича і Красінського. З російських поетів часто й охоче читав вірші Лермонтова.

Після п'яти місяців цього зовні щасливого існування Шевченко разом із експедицією повернувся до Новопетровська. Залеський і Турно виїхали до Оренбурга. Ця нова зміна життєвих обставин вплинула на Шевченка дуже гнітюче.

Він писав Гулаку-Артемовському: «...Где меня не носило в продолжение этих бедных пяти лет? Киргизскую степь из конца в конец всю исходил, море Аральское и вдоль, и впоперек все исплавал и теперь сижу в Новопетровском укреплении, жду, что дальше будет; а это укрепление, да ведомо тебе будет, лежит на северо-восточном берегу Каспийского моря, в Киргизской пустыне. Настоящая пустыня! песок да камень; хотя бы травка, хоть бы деревцо — ничего нет. Даже горы порядочной не увидишь — просто черт знает что! Смотришь, смотришь, да такая тебя тоска возьмет — просто хоть давись: так и удавиться нечем... Признаюсь, я долго надеялся, а потом и рукой махнул. Да и в самом деле, мне счастье не к лицу. Родился и вырос в неволе, да и умру, кажется, солдатом. Какой-нибудь да был бы скорее конец, а то, в самом деле, надоело черт знает по каковски жить».

Повернення до форту, до казарми і до муштри було для Шевченка прямотаки трагічним.

Наступний рік приніс йому ще одне тяжке горе: помер його доброчинець і опікун, комендант Маєвський.

На щастя, вибув грубіян Потапов, і на його місце був призначений штабс-капітан Косарев, досить людяний, хоч і неотесаний.

Новий комендант форту, майор Усков, одружений на польці, виявився людиною доброю і співчутливою. Все, що міг, він робив, аби полегшити долю Шевченка. Поет став частим гостем у його домі, вихователем його дітей.

Майор Усков дозволив йому користуватися своїм кабінетом. Шевченко тепер уже в сприятливіших умовах, продовжував літературну працю.

Нишком малював. Зробив портрети коменданта і його дружини, пані Агати, яку по-лицарськи кохав. Створив також багато жанрових малюнків із життя киргизького народу. З-поміж інших — незвичний з погляду художнього зображення малюнок киргизького хлопчика-байгуша.

Незабаром написав Броніславу Залескому: «С последней почтой послал тебе «Байгушей»; приюти их, если можешь, где-нибудь, а перед тем, как пустишь их в чужие люди, сделай мне, если это не трудно, фотографические копии в величину обыкновенного конверта... Я вчера только узнал от Мостовского, что Колесинский в Оренбурге. Мостовский для меня теперь настоящий клад; это один-единственный человек, с которым я нараспашку, но о поэзии ни слова. Странно, человек тихий, добрый, благородный и без всякого понятия о прекрасном...

Мне давно хочется завести переписку с Совою, но не знаю, как и начать.

По-польски я писать не умею, а по-русски как-то неловко, но на всякий случай сообщи мне его подробный адрес. Будешь писать ему, кланяйся и целуй его за меня.

Что мне еще написать тебе на скорую руку? Кажется, ничего больше, как только поцелуй щиро Михайла и Карла, когда приедет. Поцелуй руку отца префекта, и если Средницкий в Оренбурге, поцелуй його щиро. Где Турно и что с ним?.. Прощай, мой единый друже. Будешь писать Аркадию, целуй его от меня. Пиши S. и его целуй и всех, кто помнит обо мне, целуй».

S. — це був Сераковський.

Тим часом в Оренбурзькому краю відбулися великі зміни. На місце Обручова повернувся Василь Перовський. Почалася підготовка до нового походу.

Через якийсь час війська Перовського здобули Ак-Мечеть, фортецю, розташовану за 500 верст від Ташкента, столиці держави Коканду.

У цій акції відзначилися поляки, особливо Броніслав Залеський, недавно підвищений в унтер-офіцери, і молодий лікар з Вільни, доктор Павло Кроневич.

Генерал Перовський цінував поляків і ставився до них доброзичливіше, ніж Обручов.

Звернувши увагу на молодого і здібного солдата Зигмунта Сераковського, який підкорив його почуттям власної гідності і старанністю по службі, він виклопотав йому офіцерський чин.

Молодий польський патріот зробив перший крок, який повинен був уможливити його повернення з заслання до столиці і вдосконалення військових знань. А ці знання потрібні були йому для осягнення головної, найважливішої в житті мети — визволення Польщі та інших пригноблених царатом народів. Але про це, крім Шевченка, поки що ніхто не знав.

А поки Сераковський наполегливо, крок за кроком робив військову кар'єру, його український друг і соратник Тарас Шевченко з такою ж рішучістю робив усе, що міг, тільки б не стати офіцером і навіть стройовим. Терпів усі репресії й покарання, але солдат був з нього ніякий.

Він залишився замкнутим, зосередженим, не дуже товариським, а проте завойовував усе більше симпатію всіх, особливо солдатів. Він не сторонився їх, тримався із ними на дружню ногу, солдати його дуже цінували, тим більше, що бачили в ньому людину високої культури, вихованої і поставленої в його присутності не проявляли звичайної солдатської грубості й цинізму, поводилися стримано і поважали більше від багатьох офіцерів.

Поет турботливо доглядав сад біля будинку коменданта, читав польські книжки, зокрема «Естетику» Лібельта. Правду кажучи, не був задоволений змістом книжки, але вона йому була дорога тим, що її подарували поляки з Уральська, а приніс її звідти, пройшовши пішки п'ятсот верств, теж поляк, унтер-офіцер Куліх.

Коли траплялася можливість, Шевченко проводив довгі й щирі розмови з Мостовським. У розмовах вони часто торкалися планів, які свого часу дружньо обговорювали Шевченко і Сераковський.

Шевченко ще не зовсім втратив надію на здійснення хоча б частини цих планів і на те, що він візьме в тому участь. Початок війни між Росією і Туреччиною, Сардінією і Францією, здавалось, відкривав нові можливості для дії.

Надійшли відомості про заворушення на Україні, про нову «козаччину», як названо український селянський рух у ті часи. Шевченка глибоко схвилювали ці чутки. Він написав і послав Сераковському короткий, але красномовний вірш:

Мій боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани.

Аж гульк!.. І знову потекла
Мужицька кров! Кати вінчані,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

Нарешті в березні 1855 року помер цар з олов'яними очима і камінним серцем. Ходили чутки, що отруївся. Його наступник Олександр II намагався якнайшвидше закінчити Кримську війну, обіцяв полегшення, реформи і милості.

Почалася «післясевастопольська весна», яка навіть великому російському демократові Герцену, котрий перебував у далекому Лондоні, запаморочила голову: він почав усерйоз розраховувати на великодушність царя і написав до нього сердечного листа, закликаючи до проведення селянської реформи. Навіть Бакунін, якому вдалося втекти з Сибіру на Захід, підсував цареві Олександру II ідею очолити аграрний рух.

Тоді ще мало хто знав про те, що ховається під ліберальною маскою молодого нащадка династії псевдо-Романових.

Поляки зорієнтувалися першими. Вже через рік після вступу на трон коронованого симулянта в Польщі ходив віршик:

Європа вірить блискові, як п'яна,
«Цар-реформатор!» — крик здіймає зграя.
А нам яка загоїлася рана!
Що ми знайшли зі смертю Миколая?
Пашкевич зник, та є вже інші слуги,
Муханов потрясає бідним краєм.
Хоч інший цар — той Олександр другий,
Для мене він є другим Миколаєм.

На початку наступного року на Оренбурзький корпус лавиною посипались полегшення і помилування.

Сераковський одержав довгождане призначення до Брестського піхотного полку, розташованого в Катеринославі. Це означало не лише повернення до нормальних умов життя, а й перебування на Україні, яка у спільних планах Сераковського і Шевченка мала відіграти головну роль.

Шевченко нетерпляче чекав звісток від друга, шукав його через Залеського: «Что мне Сигизмунд ничего не пишет! Что он и где он? Напиши хоть ты об нем пару слов».

Нарешті на початку липня надійшов лист із Оренбурга; Сераковський писав: «Батьку! Це рік радості й щастя. Сьогодні сонце піднялося до зеніту в небі — і наше щастя, можливе в Оренбурзі, найбільше. Броніслав наш одержав сьогодні повне звільнення — з правом повернення. Завтра (не пізніше 1-го липня) їде на батьківщину — в землю нашу святу,— я чекаю його і поїду разом з ним або поїду його передовим.

Я сподіваюся з Москви в Петербург заїхати. І серце, і розум, і Броніслав, слово якого для мене святе, кажуть: перша твоя справа — батько! Бог благословить мої наміри і зміцнить моє слово. Ми жили з тобою на Сході, ми зрозуміли глибоке значення слова — бог великий — алла йокбер! В ім'я бога їду в Петербург і на береги Дніпра. Не бійся, не забуду, Дніпро нагадує мені про тебе, батьку.

Полк, до якого я призначений, стояв узимку на берегах Дніпра біля Катеринослава — на місці Січі.

При першій звістці про це (все від Броніслава), я написав послання до батька — ти його в нинішньому році одержиш,— в ньому стиль слабкий, але думка велика, думка не моя — почуття моє святе — про злиття одноплемінних братів, які живуть по обох берегах Дніпра.

Прощай, цілую тебе, наш батьку вічний.

Дай боже цілувати тебе на берегах Дніпра або в Петербурзі. *Зигмунт*».

Незабаром прийшов другий лист, від Залеського. Залеський прощався з Шевченком і повідомляв, що дістав від Венгжиновського відомості: княжна Рєпніна посилено клопоче про звільнення поета.

У цьому листі була приписка Сераковського: «Батьку! До побачення в Петербурзі або в Києві. Алла йокбер! Бог великий — побачимось. Їду з повною надією, що доля всіх нас полегшиться. Бог великий — государ милостивий.

Батьку! Великі люди великі стерпіли страждання. Одне з найбільших — степ безвихідний, дика пустеля.

— На пустелі жив співець Апокаліпса.

— На пустелі ти тепер живеш, наш лебедю!

— Твої киргизята чудові! Ти вмієш втілювати ідеї.

Прощай. Цілую тебе. До побачення.

Твій Зигмунт».

Несподівано генерал Перовський вирішив відкомандирувати Зигмунта в Академію генерального штабу в Петербурзі.

Замість звичайної служби на Україні перед молодим офіцером відкрився шлях до великої військової кар'єри.

Незабаром Сераковський прибув до столиці і відразу потрапив у вир службових справ, а також товариських і політичних зносин.

Але не забув він про свого українського друга: надсилав йому листи, коробки з олівцями, фарбами і папером, а крім того, весь час клопотався про визволення Шевченка з оренбурзької неволі.

Шевченко ж, у чеканні щасливіших днів, з усім запалом віддався малюванню; тепер начальство дивилося на це крізь пальці. Працював із нелюдською енергією, рятуючись таким чином від розпачу. Все сильніше відчував свою самотність.

Створюючи за своїм звичаєм серії картин, пов'язаних однією провідною думкою, він склав два цикли: «Притча про блудного сина» і ще один — без назви, у якому подав різні постаті з історії і літератури, як, наприклад, Телемака на острові Каліпсо, Діогена і Робінзона Крузо.

Цей другий цикл являв собою немовби сюїту самотності. «Притча про блудного сина» не мала нічого спільного з біблійною легендою, це були сцени з життя сьогочасних людей: картини картярства, пияцтва, солдатської недолі...

Пишучи про цей цикл Броніславові Залеському, сам художник визначив ці сцени як «раздирающие», а провідну думку серії назвав «нравственной темой».

VIII

Нарешті і до Шевченка надійшла вистраждана, довгождана хвилина повернення. Першого травня 1857 року військовий міністр видав наказ про звільнення Шевченка від служби в Оренбурзькому корпусі.

Чекаючи на формальності, пов'язані з одержанням дозволу на виїзд до столиці, поет почав писати щоденник.

В одному з перших записів він зауважив: «Горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере мне так кажется».

Думки Шевченка найчастіше були звернені до України. В записі від чотирнадцятого липня він зазначив: «Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов. Там бедный неулыбающийся мужик окутал себя великолепною, вечно улыбающеюся природою и поет свою унылую задушевную песню в надежде на лучшее существование. О, моя бедная, прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вздохну твоим живительным, сладким воздухом?»

Поет увічнив у щоденнику навіть деякі свої сни. В одному з фрагментів записав: «Во сне видел церковь Святой Анны в Вильне и в этой церкви молящуюся милую Дуню, чернобровую Гусиковскую».

Згадував улюблених письменників, особливо Салтикова, Гоголя і Лермонтова. «Листи до друзів» не зменшили його захоплення «Мертвими душами». В цьому ж щоденнику записав: «Я благоговею перед Салтыковым. О Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостию возрадовалась бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих».

Якщо не малював і не писав, любив сидіти в товаристві одного з солдатів, який співав українські пісні, особливо оту, єдину, яка нагадувала йому такі милі і такі далекі часи:

Тече річка невеличка
З вишневого саду.

Розмовляючи з кимось, кому довіряв, а то й наодинці декламував відоме йому ще з юних років пророцтво Лермонтова:

Настанет год, России черный год,
Когда царей корона упадет.
Забудет чернь к ним прежнюю любовь,
И пища многих будет смерть и кровь...
И станет глад сей бедный край терзать,
И зарево окрасит волны рек.

Цей вірш допомагав йому забути про власне горе, яке впало на нього з милостивої волі царя.

Ще до від'їзду відвідав Шевченка російський письменник Олександр Писемський, що подорожував по Сходу. Невдовзі Шевченко одержав від нього листа з Астрахані: «Я бачив на одному вечорі,— повідомляв Писемський,— чоловік двадцять Ваших земляків, які, читаючи Ваші вірші, плакали від захоплення і вимовляли Ваше ім'я з благоговінням: я сам письменник і більше від цієї заочної честі не бажав би іншої слави й популярності, і нехай це послужить Вам втіхою у Вашому безрадісному житті».

Ці слова були великою відрадою для Шевченка. В самотності останніх місяців його найбільше гнітила думка, що всі забули про його поезію.

Броніслав Залеський також щиро обізвався з Рачкевичів у Білорусії: «В цю хвилину я одержав лист Зигмунта; він пише мені, що ти вільний. Вітаю тебе, друже мій дорогий, обіймаю, цілую, обливаю сльозами радості. Згідно з новим указом милостивого монарха ти повертаєшся до своїх попередніх прав,— ти художник, ти можеш їхати в Петербург закінчити «Блудного сина»; ти ще матимеш щасливі дні. Нехай пошле тобі бог все добре і краще. До побачення, друже!.. Батьки мої вітають тебе від усього серця, брат також. Цілую тебе безкінечно».

Першого серпня комендант форту в Новопетровську видав Шевченкові квиток на право вільного проїзду до Петербурга. Наступного вечора Шевченко відплив на невеликому рибальському судні і через три дні був уже в Астрахані.

Гнітюче враження справило на поета це місто, в якому не було жодної книгарні. Однак поганий настрій зник, коли поета з оваціями привітали давні знайомі, колишні студенти Київського університету, поляки Ян Клопотовський, Стефан Незабитовський, Кароль Новицький, Павло Радзейовський, Тит Шалевич і Томаш Зброжек та росіяни — Федір Чеков і Євгеній Одинцов. Шевченко був зворушений і приголомшений: ці люди познайомилися з ним досить побіжно, ще десять років тому, а от же пам'ятають його, знають про те, що йому довелося пережити, цінують його поезію.

Дізнавшись, що Шевченко пише щоденник, вони заявили: допоможуть йому в цій праці з тим, аби він міг відпочити й поговорити.

Вони по черзі зробили записи до щоденника, по-різному висловлюючи любов і повагу до поета.

Найбільший запис зробив Зброжек: «На долю красномовства випало

небагато; мені ж, позбавленому цього божественного дару, залишається тільки мовчки дивуватися і пишатись твоєю творчою могутністю, Святий Національний Пророче, Мученику Малоросії. Твоя сьогоднішня присутність серед нас робить мене повністю щасливим, і ці хвилини ніколи не зітруться в моїй пам'яті. О, стократ, стократ благословляю цей дорогий день, коли небо дозволило мені особисто познайомитись з тобою, гордий і незламний возвеличнику правдивого слова! Нехай оці кілька слів нагадують тобі, поете-художнику, глибоку пошану Томаша Зброжка».

Шевченко упивався цією людською добротою. Повернувшись у дім, де він знайшов тимчасовий притулок, цілий вечір наспівував:

У степу могила
З вітром говорила:
«Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла».

Уранці переписав начисто і з особистою присвятою вручив Стефанові Незабитовському свій вірш «Полякам».

Двадцять другого серпня на пароплаві «Князь Пожарський» він відплив до Нижнього Новгорода. Приглядаючись, як працює парова машина, записав у щоденнику: «Великий Фультон! И великий Ватт! Ваше молодое не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно».

Через дев'ять днів під час зупинки в Саратові Шевченко відвідав Костомарову, матір свого друга. Вручив вірш, присвячений її синові, написаний ще в казематі. Вона розплакалася.

Через кілька тижнів пароплав пропливав мимо села Зименки, де недавно селяни збунтувалися проти поміщика. Шевченко записав у щоденнику: «Прошедшего лета, когда поспело жито и пшеница, мужичков выгнали жать, а они, чтобы покончить барщину за один раз, зажгли его со всех концов при благополучном ветре. Жаль, что яровое не поспело, а то и его бы за один раз покончили бы. Отрадное происшествие».

Двадцятого вересня Шевченко був у Нижньому Новгороді. Там виявилося, що він мусить одержати дозвіл на проживання в Петербурзі. Справа тягнулася півроку. Шевченко писав, малював, ходив у театр, відвідував знайомих і з нетерпінням чекав кінця обтяжливих формальностей.

Тут він зустрівся з декабристом Іваном Анненковим, який повертався з Сибіру. В одного з нових знайомих (а їх ставало все більше) дістав для прочитання минулорічний номер герценової «Полярной звезды» з портретами страчених декабристів на обкладинці. Він записав у щоденнику: «...Портреты первых наших апостолов-мучеников меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления».

Із захопленням прочитав він рішучу вимогу Герцена: «Звільнити слово від цензури! Звільнити селян від поміщицької влади! Звільнити нешляхетний стан від батога!»

З великою радістю привітав старого друга з киргизьких степів Крулікевича, який, проїжджаючи через Нижній Новгород, довідався про Шевченка, зайшов до нього і вручив йому чотири захалявні книжечки з віршами, які поет свого часу, остерігаючись обшуку, віддав на сховок Гернові.

Ще одну величезну радість подарував йому Щепкін. Старий вірний друг з'явився перед різдвом і пробув у Нижньому до Нового року, проводячи час у розмовах із Тарасом після виступів у місцевому театрі.

Шевченко не пропустив жодної вистави.

У «Москалі-чарівнику» партнеркою Щепкіна була молоденька, шістнад-

цятирічна, досить талановита актриса Катерина Піунова. Коли вона вийшла на сцену в українському національному костюмі, серце поета сповнилось любов'ю. Йому здалося, що він побачив Феодосію Кошиківну, свою молоду кирилівську наречену. Він попросив у батьків Катрі її руки. Не зважив на велику різницю в роках, як і на той факт, що після десятирічного поневіряння він змінився, постарів і тепер майже нічим не нагадував симпатичного юнака, в якого закохалася княжна Рєпніна і якому дарувала глибоко затаєне почуття Ганна Закревська.

Батьки Катрі, не бажаючи завдати болю знаменитому поетові, відкладали справу з одруженням. Шевченко зорієнтувався в ситуації і перестав у них бувати.

Це нещасливе сватання надломило його психічну стійкість. Він почав вести гуляще життя, зловживав алкоголем.

Щепкін поговорив із другом по щирості, намагався переконати, що він мусить берегти сили й здоров'я для громадського добра. Шевченко відповів напівжартома, напівсерйозно:

— Коли не одружусь, то одурію.

Незважаючи на всі ці перипетії, він зміг закінчити в Нижньому задуману ще на Каспійському морі поему «Неофіти». Дія в ній відбувалася нібито за часів Давнього Риму, але тут поет тільки вдався до езопівського прийому. Це був твір прометеївський, революційний, антифеодальний і антицарський.

Щепкін, якому Шевченко присвятив свій твір, сказав, прочитавши:

— Ти зовсім не змінився, Тарасе.

Ці слова прозвучали як найвище визнання.

Саме так їх зрозумів Шевченко і сприйняв із сердечною вдячністю.

Шевченко терпіти не міг тривіальності, ніколи не висловлювався грубо, однак умів одним сильним словом або виразом припинити несерйозну дискусію чи розмову.

У Нижньому Новгороді жив російський письменник Мельников, відомий у літературі під псевдонімом Печерський. Він любив багато говорити, навіть про речі, про які не мав поняття.

Якось він зустрівся з Шевченком у Шрейдерса, випускника Київського університету, і почав розводитися про це й інше, аж поки нарешті перейшов на історію Малоросії. Говорив про неї як повний невіглас, ще й з домішкою великоросійської пихи. Шевченко слухав мовчки. Відчувши себе ображеним, Мельников у якийсь момент замовк і подивився запитливо на українського поета.

А Шевченко сказав:

— Що ж так раптово зупинився, Павле Івановичу, чому не продовжуєш? Наср... уже стільки, то ... до кінця.

І спокійно пояснив остовпілому письменникові, що не слід говорити того, чого не тямиш.

Мельникова як вітром здуло.

Восьмого березня Шевченко виїхав до Москви. В дорозі, у Владимирі, на поштовій станції зустрівся з Бутаковим, який їхав у нову експедицію на Каспійське море. Шевченко сердечно привітав Бутакова, якому був багато чим зобов'язаний.

У щоденнику своєму записав: «У меня при одном воспоминании об этой пустыне сердце холодеет, а он, кажется, готов навсегда там поселиться».

Десятого березня Шевченко був у Москві. Тут він прожив сімнадцять днів. На жаль, уже в дорозі захворів, схопив запалення лівого ока і якусь висипку на чолі. Мусив лікуватися.

Відвідав давніх друзів: Щепкіна, Бодянського і Максимовича. Зустрічався

з давнім колегою по Академії Аполлоном Мокрицьким, який розповів йому про останні хвилини Штернберга і про зустріч із Гоголем у римській кав'ярні.

Познайомився з багатьма людьми, зокрема з князем Сергієм Волконським, про якого так багато наслухався у Яготині. Князь тримався незалежно і бадьоро, Сибір його загартував.

У Шевченка було велике бажання зустрітися з княжною Варварою. Її терпляче і саможертовне почуття викликало вдячність і найвищу повагу. Скільки ж то літ вони не бачилися?

Схвильовано переступив він поріг невеликого палацику, розташованого в центрі Москви. Княжна попереджена про його візит, чекала в салоні. Серце її стукотіло, як молоток.

Привітавшись і придивившись одне до одного, обоє відчули дивне розчарування.

Чоловік, який стояв перед княжною в шанобливій позі, дуже мало мав спільного з тим поетом, чий образ вона берегла в пам'яті. Це був старий чоловік з великою посивілою бородою, з чорною пов'язкою на лобі, з прищами на лиці, з глибоко запалими очима, виснажений, блідий, і несло від нього якимось поганим тютюном.

Княжна розгубилася. Відчувала себе так, ніби хтось заподіяв кривду або невдало пожартував. Вона забула, що Шевченко повертається з довгої страшної неволі. Почала йому читати мораль і повчати, як остання ханжа.

Шевченко дивився на неї з болем і здивуванням. Розмова тривала недовго. Прозвучала як фальшивий акорд. Аж коли Шевченко вийшов, княжна опам'яталась і кинулась до дверей. Хотіла наздогнати його, перепросити, цілувати йому руки.

Шевченко зник так швидко, що вона вже його не побачила. Увечері поет у своєму щоденнику записав: «Она счастливо переменилась, потолстела и как будто помолодела. И ударилась в ханжество, чего я прежде не замечал. Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?»

Остання фраза була жартом, якого він ніколи не дозволяв собі на адресу жінок, адже був такий делікатний. Та цього разу перемогла гіркота. І взяла гору неприязнь до лицемірства, якого Шевченко терпіти не міг.

Слава Шевченка продовжувала зростати. В цьому він міг переконатися на обіді, даному на його честь Михайлом Максимовичем. Зібралося дуже багато людей. Був навіть Григорій Галаган, який щойно приїхав з України. Цей прийом порівнювали з банкетом, що його років тридцять тому було влаштовано в Москві на честь Міцкевича.

Шевченко помітив серед гостей двох московських учених, які пам'ятали ті часи: професорів Погодіна і Шевирьова. Йому хотілось розпитати їх про Міцкевича, який помер так несподівано. І раптом усвідомив, що обидва вчені є опорою царизму. Отже, махнув рукою на розмову з ними.

Обід перетворився на одну нескінченну овацію на честь Шевченка. Господар прочитав написаний ним вірш, у якому славив Тараса:

Ой, як дуже за тобою тужила Вкраїна,
Усе тебе вспоминала, як та мати сина.
Твої думки туманами по лугах вставали,
Твої сльози росицею по степах спадали,
Твої пісні соловейком в садах щебетали.

Шевченко був зворушений. Щепкін плакав.

Двадцять шостого березня поет виїхав до Петербурга, вперше подорожуючи залізницею. Увечері наступного дня він уже був на місці, в обіймах свого

приятеля, опікуна й земляка Михайла Лазаревського в його квартирі на Морській вулиці.

IX

З самого ранку Шевченко вийшов із дому і пішки оббігав півміста, хоч надворі йшов сніг з дощем і дув холодний вітер. Кожна вулиця, ледве не кожен камінь нагадували давні літа — «і молодеє теє лихо, і молодий той грішний рай».

Увечері він пішов із візитом до віце-президента Академії мистецтв графа Федора Толстого, який, хоч і не знав Шевченка особисто, найбільше зробив для того, щоб прискорити його повернення з оренбурзької неволі.

Коли гість пішов, молоденька донька графа сказала: «Який цей пан Шевченко добродушний, лагідний і довірливий! Мов дитина. Кожна річ його тішить; хто тільки захоче, може його обманити. Незважаючи на кривду, йому заподіяну, на всі несправедливості, яких зазнав, він вірить у добро і вірить у людей, немає в його серці ні краплі гіркоти».

Наступного вечора поет відвідав товариша по в'язниці, братчика Василя Білозерського. І там відразу потрапив у обійми приятелів-поляків. На нього чекали Сераковський, Сова-Желіговський і Станевич. До пізньої ночі вони розмовляли і співали українських пісень.

Петербург відразу ж заграбастав Шевченка. Поет, за його власними словами, став «модною постаттю». Не минало дня, щоб його не запрошували на концерти, вистави, прийоми, вузькі товариські вечірки. «Нашого Тараса тут усі на руках носять»,— здивовано сказав Макшеєв, котрий знову жив у столиці, виконуючи якісь високі військові доручення.

На всіх без винятку зібраннях і прийомах Шевченко мусив читати свої вірші. Робив він це зрештою охоче і завжди під оплески присутніх.

Разом з іншими поетами виступав на літературних вечорах у так званому Пасажі. І тут його муза тріумфувала. Але все це фатально позначалось на здоров'ї поета, надломленому довгими роками заслання. Він згорав, як свічка на вітрі.

І думати не хотів, щоб відмовитись від творчої діяльності. Його багатогранний талант піднісся до не знаного досі рівня. В галузі свого улюбленого граверського мистецтва Шевченко досяг таких результатів, що вже через рік саме за гравірування йому було надано звання академіка.

Крім того, він увесь час писав. Творив вірші, досконалі за формою,— чисті, дзвінкі, як благородний кришталь, часом глибоко вражаючі смутком і передчуттям близького кінця, а часом сповнені пристрасті та гніву патріота й громадянина.

Національна й соціальні гризоти штовхали його до гарячкової праці; він поспішав, щоб упоратися з найважливішими справами, доки настане час вирушати в останню подорож — до Харона.

Поет узявся за укладання українського букваря. Без такої книжки нічого було й думати про поширення освіти серед народу, а без освіти народ український не міг виправдати сподівань, які покладали на нього люди, котрі прагнули воскресити Україну.

Шевченко розробляв проекти організації мережі недільних шкіл. Такі школи існували у Варшаві, вони становили кузню патріотизму і демократичних ідей.

Поширити подібні школи на Україні, дати їм учителів-патріотів, а цих учителів забезпечити українським букварем — це був план простий і водночас великий.

Наскільки багато Шевченко раніше займався справами історичного минулого свого народу, настільки тепер погляд поета був виключно спрямований у майбутнє. Його думка невтомно працювала над тим, як розбудити земляків від летаргічного сну, надихнути їх вірою у власні сили, вказати дорогу, якою вони повинні йти.

Йому потрібні були спільники. Де він міг шукати їх, якщо не серед друзів, співвітчизників «натхненного Зигмунта»?

Шевченко одержав право проживати в Петербурзі, але залишився під наглядом поліції. Згідно з існуючими правилами передусім зголосився у пеліцмейстера, графа Шувалова. Граф повівся з ним делікатно, хоч і з деякою високомірністю. Наказав йому поголити бороду і нанести візит у Третій відділ. Шефом корпусу жандармів був тепер князь Василь Долгоруков.

Князь-генерал прийняв Шевченка в кабінеті, в якому колись відбулась пам'ятна очна ставка братчиків. Розмова тривала недовго. Князь тепло, ледве не по-батьківськи застеріг поета, щоб він не зловживав ласкаво наданою йому свободою. Мимохіть натякнув, що в оренбурзькому краю завжди знайдеться заняття для тих, хто хоче спокутувати свою провину перед імператором. Радив каятися — відкинути геть гординю й каятися до кінця.

Шевченко спокійно вислухав його і нічого не відповів. Коли поет вийшов, шеф жандармів викликав ад'ютанта і наказав йому підготувати розпорядження всім установам поліції та жандармерії, щоб вони посилили нагляд за небезпечним українцем. Наказав також надіслати конфіденціальний лист до графа Федора Толстого з проханням заопікуватися моральністю Шевченка в стінах Академії.

Незабаром Шевченко одержав власне житло в приміщенні Академії мистецтв. Про це потурбувався граф Федір Толстой. Квартира складалася з однієї довгої й вузької кімнатки з одним вікном. Крім столу з книжками і невеликої канапи, покритої клейонкою, двох простих стільців і скромної ширми, яка відгороджувала вхідні двері від майстерні, не було ніяких інших меблів. За ширмою — ще одні вузенькі двері, які вели по кількох також вузеньких східцях на антресоль з прямокутним вікном, що сягало аж до підлоги. Тут була спальня і письменницький кабінет Шевченка. Меблі ще бідніші. В кутку праворуч стояв невеликий стіл, який служив поетові і письмовим, крім того — ліжко з бідною постіллю, а в ногах ліжка столик, на якому звичайно стояв графин із водою, таз і чайний сервіз. Розкладені і розвішувані на підвіконні, на стінах і під стелею пучки сухого зілля і квітів, переважно рути і барвінку, нагадували про Україну.

У цій простій, майже чернечій квартирі протягом якихось восьми місяців, від осені 1858-го до весни 1859 року, Шевченко виконав десять прекрасних офортів.

Знайомі художники, відвідуючи Шевченка, дивувалися: робота гравера вимагала нелюдської працездатності. Як зумів він виконати за цей час таку кількість офортів, важко було зрозуміти. Тим більше, що його постійно бачили в місті: і в Ермітажі, і в опері, і на виставці квітів, і в знаменитому французькому гастрономічному магазині. Шевченко любив квіти і цінував добру кухню.

Якось в академічній майстерні його відвідав Костомаров. Після цього вони зустрічалися щодня протягом двох тижнів. Однак колишні дружні стосунки, що грунтувалися на взаємному довір'ї, між ними не відновились. Костомаров, ставлячи понад усе в житті наукову кар'єру, вважав доцільним залишитись лояльним підданим царя. Ну, й подвійним патріотом: російським та українським. *Передусім російським.*

приятеля, опікуна й земляка Михайла Лазаревського в його квартирі на Морській вулиці.

IX

З самого ранку Шевченко вийшов із дому і пішки оббігав півміста, хоч надворі йшов сніг з дощем і дув холодний вітер. Кожна вулиця, ледве не кожен камінь нагадували давні літа — «і молодеє теє лихо, і молодий той грішний рай».

Увечері він пішов із візитом до віце-президента Академії мистецтв графа Федора Толстого, який, хоч і не знав Шевченка особисто, найбільше зробив для того, щоб прискорити його повернення з оренбурзької неволі.

Коли гість пішов, молоденька донька графа сказала: «Який цей пан Шевченко добродушний, лагідний і довірливий! Мов дитина. Кожна річ його тішить; хто тільки захоче, може його обманити. Незважаючи на кривду, йому заподіяну, на всі несправедливості, яких зазнав, він вірить у добро і вірить у людей, немає в його серці ні краплі гіркоти».

Наступного вечора поет відвідав товариша по в'язниці, братчика Василя Білозерського. І там відразу потрапив у обійми приятелів-поляків. На нього чекали Сераковський, Сова-Желіговський і Станевич. До пізньої ночі вони розмовляли і співали українських пісень.

Петербург відразу ж заграбастав Шевченка. Поет, за його власними словами, став «модною постаттю». Не минало дня, щоб його не запрошували на концерти, вистави, прийоми, вузькі товариські вечірки. «Нашого Тараса тут усі на руках носять»,— здивовано сказав Макшеєв, котрий знову жив у столиці, виконуючи якісь високі військові доручення.

На всіх без винятку зібраннях і прийомах Шевченко мусив читати свої вірші. Робив він це зрештою охоче і завжди під оплески присутніх.

Разом з іншими поетами виступав на літературних вечорах у так званому Пасажі. І тут його муза тріумфувала. Але все це фатально позначалось на здоров'ї поета, надломленому довгими роками заслання. Він згорав, як свічка на вітрі.

І думати не хотів, щоб відмовитись від творчої діяльності. Його багатогранний талант піднісся до не знаного досі рівня. В галузі свого улюбленого граверського мистецтва Шевченко досяг таких результатів, що вже через рік саме за гравірування йому було надано звання академіка.

Крім того, він увесь час писав. Творив вірші, досконалі за формою,— чисті, дзвінкі, як благородний кришталь, часом глибоко вражаючі смутком і передчуттям близького кінця, а часом сповнені пристрасті та гніву патріота й громадянина.

Національна й соціальні гризоти штовхали його до гарячкової праці; він поспішав, щоб упоратися з найважливішими справами, доки настане час вирушати в останню подорож — до Харона.

Поет узявся за укладання українського букваря. Без такої книжки нічого було й думати про поширення освіти серед народу, а без освіти народ український не міг виправдати сподівань, які покладали на нього люди, котрі прагнули воскресити Україну.

Шевченко розробляв проекти організації мережі недільних шкіл. Такі школи існували у Варшаві, вони становили кузню патріотизму і демократичних ідей.

Поширити подібні школи на Україні, дати їм учителів-патріотів, а цих учителів забезпечити українським букварем — це був план простий і водночас великий.

Наскільки багато Шевченко раніше займався справами історичного минулого свого народу, настільки тепер погляд поета був виключно спрямований у майбутнє. Його думка невтомно працювала над тим, як розбудити земляків від летаргічного сну, надихнути їх вірою у власні сили, вказати дорогу, якою вони повинні йти.

Йому потрібні були спільники. Де він міг шукати їх, якщо не серед друзів, співвітчизників «натхненного Зигмунта»?

Шевченко одержав право проживати в Петербурзі, але залишився під наглядом поліції. Згідно з існуючими правилами передусім зголосився у поліцмейстера, графа Шувалова. Граф повівся з ним делікатно, хоч і з деякою високомірністю. Наказав йому поголити бороду і нанести візит у Третій відділ. Шефом корпусу жандармів був тепер князь Василь Долгоруков.

Князь-генерал прийняв Шевченка в кабінеті, в якому колись відбулась пам'ятна очна ставка братчиків. Розмова тривала недовго. Князь тепло, ледве не по-батьківськи застеріг поета, щоб він не зловживав ласкаво наданою йому свободою. Мимохіть натякнув, що в оренбурзькому краю завжди знайдеться заняття для тих, хто хоче спокутувати свою провину перед імператором. Радив каятися — відкинути геть гординю й каятися до кінця.

Шевченко спокійно вислухав його і нічого не відповів. Коли поет вийшов, шеф жандармів викликав ад'ютанта і наказав йому підготувати розпорядження всім установам поліції та жандармерії, щоб вони посилили нагляд за небезпечним українцем. Наказав також надіслати конфіденціальний лист до графа Федора Толстого з проханням заопікуватися моральністю Шевченка в стінах Академії.

Незабаром Шевченко одержав власне житло в приміщенні Академії мистецтв. Про це потурбувався граф Федір Толстой. Квартира складалася з однієї довгої й вузької кімнатки з одним вікном. Крім столу з книжками і невеликої канапи, покритої клейонкою, двох простих стільців і скромної ширми, яка відгороджувала вхідні двері від майстерні, не було ніяких інших меблів. За ширмою — ще одні вузенькі двері, які вели по кількох також вузеньких східцях на антресоль з прямокутним вікном, що сягало аж до підлоги. Тут була спальня і письменницький кабінет Шевченка. Меблі ще бідніші. В кутку праворуч стояв невеликий стіл, який служив поетові і письмовим, крім того — ліжко з бідною постіллю, а в ногах ліжка столик, на якому звичайно стояв графин із водою, таз і чайний сервіз. Розкладені і розвішувані на підвіконні, на стінах і під стелею пучки сухого зілля і квітів, переважно рути і барвінку, нагадували про Україну.

У цій простій, майже чернечій квартирі протягом якихось восьми місяців, від осені 1858-го до весни 1859 року, Шевченко виконав десять прекрасних офортів.

Знайомі художники, відвідуючи Шевченка, дивувалися: робота гравера вимагала нелюдської працездатності. Як зумів він виконати за цей час таку кількість офортів, важко було зрозуміти. Тим більше, що його постійно бачили в місті: і в Ермітажі, і в опері, і на виставці квітів, і в знаменитому французькому гастрономічному магазині. Шевченко любив квіти і цінував добру кухню.

Якось в академічній майстерні його відвідав Костомаров. Після цього вони зустрічалися щодня протягом двох тижнів. Однак колишні дружні стосунки, що грунтувалися на взаємному довір'ї, між ними не відновились. Костомаров, ставлячи понад усе в житті наукову кар'єру, вважав доцільним залишитись лояльним підданим царя. Ну, й подвійним патріотом: російським та українським. Передусім російським.

У цій самій ролі виступав Куліш, який трохи згодом з'явився в столиці на берегах Неви.

Шевченко пам'ятав, що коли він сам і Гулак незламно протистояли страшному натискові царської інквізиційної машини в пам'ятний рік слідства і заслання, Костомаров і Куліш захитался і впали до ніг абсолютизму.

Проте він цінував їхні заслуги на ниві поширення і зміцнення української ідеї. Тому ставився до них з усією поблажливістю, на яку був здатний. Щоправда, Куліш на перших порах намагався повернутись до своєї давньої концепції опікування Тарасом і як людиною, і як поетом, але Шевченко відразу відхилив ці його штучки.

Так Куліш удруге в житті, на превеликий свій жаль, мусив відмовитись від «гетьманських» амбіцій.

З того часу, аж до кінця життя, в ньому боролися два суперечливі почуття: глибока залюбленість у поезію Тараса і ображена гордість невдалого духовного ватажка українського народу.

Щодо Костомарова, то Шевченко співчував йому з приводу особистої трагедії: він знав, що стара Крагельська всілякими, іноді навіть не дуже достойними засобами схилила доньку до розриву з нареченим, і коли Костомаров перебував на засланні в Саратові, видала Аліну заміж за якогось Киселя, чернігівського поміщика. Костомаров, як і Шевченко, був самотній.

У цей період Шевченко познайомився з усіма видатними постатями в літературному світі — Лєсковим, Полонським, Щербиною, братами Кукочкіними, Василем і Миколою, Олексієм і Львом Жемчужниковими та їхнім племінником Олексієм Толстим, нарешті з найславетнішим з-поміж них — Тургенєвим.

Тургенєв якось запросив Шевченка, щоб звести із Спєшнєвим, який недавно повернувся з Сибіру. Старий петрашевець мав добрий вигляд, тримався бадьоро, енергійно.

Викладаючи сміливі плани на найближче майбутнє, він з посмішкою процитував девіз Петрашевського: «Fais ce que dois, advienne que pourra» [2].

Їдучи з Іркутська до Петербурга, він зустрівся в дорозі з Плєщеєвим, який теж повертався із заслання. Плещеєв відразу дав йому рекомендаційні листи до друзів у Москві й Петербурзі, зокрема до Чернишевського і Добролюбова.

Шевченко, який уже чув про добрі стосунки Спєшнєва з іркутським губернатором Муравйовим, дивився на колишнього революціонера з сумнівом і недовір'ям.

Спєшнєв це помітив. Здивованому Тарасові він сказав по-польськи слово в слово те саме, що колись в Оренбурзі сказав йому Сераковський:

— Прочитайте італійський епіграф на титульній сторінці «Конрада Валленрода».

Буташевич тим часом був переведений на далеку Північ, у село Бєльське — іншими словами, за життя похований у снігах і льодах Сибіру. Колись, проїжджаючи через Іркутськ, він зустрівся із Спєшнєвим, обмінявся з ним кількома словами, але не подав йому руки.

Іншим разом Шевченко у свого земляка, якогось Тупиці, застав жандармського полковника. Шевченко перелякався, але Тупиця сказав заспокійливо: «Це свій чоловік».

Як потім виявилось, жандармський полковник Громека був таємним кореспондентом Герценового «Колокола».

[2] *Роби так, як ти повинен робити, і будь, що буде (франц.).*

Різними шляхами ходили в ті часи думки, слова і вчинки людські. Шевченко для своїх думок, слів і вчинків знав одну дорогу — найпрямішу.

Сераковський інколи бував у князя Суворова. Внук грізного генералісимуса нічим не нагадував діда. Він був високо культурною людиною, лагідною в поведінці, гуманною. До поляків ставився доброзичливо.

Сераковський написав для нього пам'ятну записку з польського питання. Князь прочитав рукопис і безнадійно розвів руками: він не міг втручатися. Цар Олександр ще два роки тому сказав полякам: «Point de reveries!» [3]

Розповідаючи про це Шевченкові, Сераковський не стримався, щоб додати:

— Роз'яснення царя стосується й українців.

Молодий офіцер генерального штабу і далі продовжував патріотичну діяльність подібно до того, як в Оренбурзі він влаштовував у себе «молочні вечори», на які сходилось багато поляків-офіцерів, студентів і чиновників.

Сераковський не приховував від свого українського друга, що він уже розробив фундамент революційної організації. Він накреслював контури великого плану: хотів викликати збройні, по-військовому організовані народно-визвольні рухи в Білорусії і на Україні, а також селянську революцію в глибині Росії — тільки тоді повстання на польських землях могло досягти успіху.

У колі Сераковського було досить людей, готових виконати його накази, здійснити його заміри: Ян і Ієронім Станевичі, Тит О'Бірн, Фердінанд Варравський, Юзеф Галензовський, Михайло Гейденрейх, Фелікс Рожанський, Людвік Звєздовський, Кароль Шалевич, Владислав Погожельський, Максиміліан Черняк, Петро Хойновський, Леон Чехович, Владислав Мілодовський, Ян, Антон і Вінцент Керсновські, Микола Васьковський, Віктор і Костянтин Каліновські, Віталій Опоцький, Ігнацій Лясковський, Микола Васьковський, Едвін Вжеснєвський, Томаш Вербицький, Микола Голіневич, Юзеф Гауке, Адам Ян Вилежинський, Юзеф-Кароль Мінєвський, Олександр Маєвський, Станіслав Глінка-Янчевський, Казимеж Бобровський, Ян Козелл-Поклевський, Владислав Косовський, Євзебій Ридзевський, Станіслав Маєвський та багато інших.

На другий рік перебування Шевченка в Петербурзі прибув сюди ще один молодий офіцер, який незабаром висунувся як керівник організації нарівні з Сераковським і Падлевським. Був це Ярослав Домбровський.

Почалися пам'ятні «літературні вечори», на які почергово запрошували до себе втаємничених Сераковський, Падлевський і Домбровський. Постійним учасником цих вечорів був Тарас Шевченко.

Сераковський уважно стежив за лондонською діяльністю Герцена й Огарьова. Їхні видання досить регулярно доходили до Петербурга і поширювалися серед молодих прихильників революції.

«Нам здається,— писали видавці «Колокола»,— що Польща й Росія можуть іти поруч дорогою до нового, вільного громадського життя».

«Я,— писав Герцен,— щиро, від усієї душі прагну не розриву слов'янського світу, а його вільної федерації».

Сераковський говорив:

«Кожен розумний чоловік повинен прагнути не до злиття споріднених

[3] *«Жодних надій!» — слова царя Олександра II, звернені до прийнятої ним 22 травня 1857 року у Варшаві польської делегації; делегати висловили надію на те, що російський уряд забезпечить полякам національну незалежність, і почули у відповідь від царя: «Я хочу, щоб порядок, установлений моїм батьком, не був змінений анітрохи. Point de reveries!»*

народностей, а до їхнього об'єднання в федерацію, у якій кожна народність мала б своїх, обраних усім населенням, представників. І якщо російський уряд починає глушити всеслов'янську ідею, ми тим більше повинні її поширювати і посилювати».

Всеслов'янська ідея була сформульована дванадцять років тому в гуртку кирило-мефодіївців. Великі надії покладав Сераковський на Шевченка і його популярність на Україні.

Одного разу під час диспуту у Домбровського хтось висловив побоювання, що у випадку повстання народних мас на Україні може відродитись буйна, нестримна гайдамацька стихія.

Один із присутніх обізвався:

— Буйну, нестримну гайдамацьку стихію витворили не українці, а тупість урядів польських і підступність урядів російських. Від нас залежить, щоб цей чорний вогонь погас.

Це сказав молодий офіцер, польський шляхтич родом із України, Зигмунт Падлевський.

Іншого разу Шевченкові сподобалась полум'яна промова юнака, який доводив необхідність національного пробудження білорусів і наділення землею селян.

Юнак, якого звали Костянтином Калиновським, був кандидатом прав, шляхтичем і польським патріотом. З групою таких, як і сам, ентузіастів він готував рух, спрямований на відродження білоруського народу.

Желіговський написав продовження «Йордана» із назвою «Зорський». Автор прочитав драму Шевченкові і спільному приятелеві Василю Білозерському.

Зорський, герой драми, відмовляється від свого маєтку і ділить землю між селянами.

Шевченко привітав Сову з прекрасною книжкою, але сказав: «Цього мало». І процитував абзац з останнього номера «Колокола», де Герцен, який уже втратив віру в «доброго царя», закликав селян: «Чуєте, бідняки? Ви не можете розраховувати на царську ласку,— так говорить сам цар. Отже, на кого покладати надії? На поміщиків? Але вони на боці царя, а цар відверто їм сприяє. Отже, розраховуйте тільки на себе, на міцність власних рук: нагострій сокири і до діла — силою зваліть кріпосне право».

Желіговський записав у щоденнику приятеля вірш «Братові Тарасу Шевченку», який закінчувався строфою:

Утікає морок з поля,
Коли день забагрянів.
Не за горами там воля,
Де народ співця родив!

Шевченко віддячив йому українським перекладом білоруської пісні Яна Чечота.

У Петербурзі вже багато років виходив консервативний і виключно угодовський «Тигоднік Петербурскі» («Петербурзький тижневик»). Сераковський із своїми однодумцями вирішив видавати газету прогресивного напряму. Вони одержали відповідний дозвіл і розпочали видання «Слова». На чолі його став здібний юрист і історик, випускник мінської гімназії Йосафат Огризко. Гурток найближчих співробітників становили Зигмунт Сераковський, Ян Станевич, Едвард Желіговський, Владзимеж Спасович і Костянтин Калиновський.

На прийомі, влаштованому з приводу заснування газети, зібралася вся еліта польської демократичної інтелігенції в Петербурзі. Почесним гостем

[4] *Переклад М. Рильського.*

був Шевченко. Всі присутні ставились до нього з глибокою повагою. Шевченко сприймав ці вияви пошани з підкресленою гідністю.

Він відчував себе представником свого народу. Високим представником.

До Петербурга приїхав славетний актор, відомий виконавець ролі Отелло, прозваний африканським Россі, негр Айра Олдрідж. Граф Федір Толстой влаштував у себе прийом, на який був запрошений і Тарас.

Шевченко й Олдрідж зблизились одразу. Згодом вони часто зустрічалися в гостинному домі графа. Не могли наговоритися. Перекладали по черзі обидві молоденькі доньки Толстого, які добре говорили по-англійськи. Шевченко називав свого чорного приятеля попросту Отелло, а Олдрідж Шевченка «художником», бо не міг вимовити його ім'я.

Якось Катя залишила обох друзів у товаристві сестри. Повернувшись до кімнати, вона побачила незвичайну сцену: Отелло сидів у кріслі і голосно плакав, мов дитина, а Тарас стояв перед ним на колінах і втішав його.

Виявилось, він щойно скінчив розповідати про своє життя. Згодом Шевченко малював портрет Олдріджа. Через певний час друзі перестали користуватися люб'язністю юних перекладачок. Зачинившись у кімнаті — за словами графині Толстої,— «бог знає, як і про що вони говорили». Інколи їм товаришував відомий скрипаль-віртуоз Аполлінарій Контський. Особливо любили обидва «Реквієм» Моцарта і мазурки Шопена в його виконанні. Невдовзі Шевченко познайомився у Костомарова з грузинським поетом, студентом східної філології. Це був Акакій Церетелі, який любив поезію Шевченка, а його «Кавказ» знав напам'ять.

Розмова затягнулась до пізньої ночі; її темою була спільна недоля грузинів і українців та неминучість боротьби з царизмом.

Пізніше Церетелі сказав Костомарову:

— Згадку про цю розмову я збережу на все життя. Тільки тепер я зрозумів, як треба любити вітчизну і свій народ.

Завдяки піклуванню лікарів — Барі й Кроневича, героя хіванських походів, Шевченко трохи поліпшив своє здоров'я, набув звичного свого симпатичного вигляду.

Кроневич здобув собі неабияку славу як лікар, йому було навіть надано звання лейб-медика. Він опікувався поетом, як братом. Але що міг вдіяти проти жахливого виснаження організму поета, викликаного десятилітньою оренбурзькою неволею? Досвідченим оком він бачив наближення катастрофи: Шевченко вже носив зачатки тяжкої хвороби серця. Від неї не було рятунку.

Тим більше, що поет і не думав міняти свій занадто напружений темп життя.

Шевченко одягався скромно, але не без певної елегантності. Часом любив контраст в одязі: одягав кожух і смушеву шапку. Декому це не подобалося, наприклад, Тургенєву. Знаменитий співець недолі російського народу поважав і високо ставив Шевченка, але в стосунках з ним не міг позбавитись певної зверхності. Ну, а за обіднім столом надавав перевагу сюртукам і тужуркам, а не сірякам.

На обіди до Тургенєва Шевченко майже завжди приходив у кожусі та чоботях. Одного разу на такому обіді він познайомився з Павлом Анненковим. Критик розповідав про свої паризькі зустрічі. Про поляків висловлювався з погано прихованою неприязню, навіть вороже.

Шевченко відразу зібрався й вийшов. Сам він у віршах не скупився на

сильні епітети, картаючи «вражих ляхів», але це були історичні або соціальні порахунки навіть без тіні національної ненависті.

Шевченко у своїх творах таврував корчмарів та орендарів, які були майже виключно представниками єврейської людності. Так само, як таврував економів і карбових, які здебільшого були поляками.

Однак коли письменник й історик Володимир Зотов на сторінках «Иллюстрации» опублікував антисемітську статтю, Шевченко разом із найвидатнішими вченими і письменниками Тургенєвим, Некрасовим, Костомаровим та іншими, одним із перших підписав протест, надрукований в «Русском вестнике».

Шевченко був незвичайно прямий, щирий і скромний, не любив переряжатися в чужі або павлині пера. З цього погляду він становив феномен серед найвидатніших людей епохи, вже не кажучи про діячів другорядної величини.

Одного разу він прийшов на якийсь прийом блідий і невиспаний: від нього пахло вином. Якийсь шалапут із малорусофобів, бажаючи сконфузити поета, запитав його голосно, щоб почули всі присутні:

— Де ж це ви провели сьогоднішню ніч?

— У мадам Жільде,— відповів спокійно Шевченко.

І подивився на жевжика поглядом, який, здавалося, говорив: «Я розповім день за днем, година за годиною, все своє життя, не приховуючи жодної думки, жодного вчинку, а потім це саме зробиш ти».

Жевжик зніяковів і опустив очі.

Максимович запросив Шевченка до співробітництва у слов'янофільському журналі «Парус», що його видавав Іван Аксаков. Прочитавши програмну статтю, в якій було окреслено мету і завдання журналу, Шевченко категорично відмовився від співпраці. А Максимовичу пояснив: «У програмній статті перелічено всі слов'янські народи, тільки про нас не згадано».

Цікаво, що там ішлося про русинів, або галицьких українців, а про східних українців мови не було.

Шевченко розумів, що його спосіб життя прискорює катастрофу, яка не лише лікарям, а й йому самому здавалась неминучою і близькою.

Він повинен збудувати дім, мати біля себе якусь приязну душу, котра б піклувалася ним.

В одному з віршів він писав:

Треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріть
В самотині.

Якби він міг оселитися десь на Дніпрі, то один тільки вигляд рідних степів, одне тільки повітря українське повернули б йому здоров'я.

Він навіть написав лист дружині Михайла Максимовича, яка тоді перебувала на Україні, щоб вона знайшла для нього серед землячок кандидатку на дружину, бо дуже хотів «жити, як усі люди живуть».

X

Після Кримської війни світ став ареною посиленої визвольної боротьби народів. В Азії сипаї блокували фортеці колонізаторів; долинами великих китайських рік тайпіни рухались на Шанхай.

В Європі, значна частина якої перебувала в межах Росії, Австрії й Туреччини, політичний сейсмограф записував невпинні поштовхи. В горах Болгарії гриміли постріли гайдуків, рибалки на Кріті вимагали приєднання їхнього краю до Греції, на рівнинах Молдавії і Валахії ширився великоруський рух. Італійський народ готувався до остаточної розправи з Габсбургами, маючи на меті визволення Ломбардії і Венеції та утворення об'єднаної італійської держави.

На початку січня 1859 року новий сардінський король Віктор-Еммануїл II у коронній промові, зокрема, сказав: «Я не можу не чути крикіь болю, які лунають у деяких частинах Італії».

Всі зрозуміли, що війна неминуча.

У квітні стотисячна австрійська армія переправилась через Тічіно. Франція оголосила війну Австрії. Четвертого червня італійсько-французька армія розбила австрійців під Маджентою, а через три тижні — під Сольферіно. Гарібальді здобував усе нові лаври.

В італійській війні боролися не тільки народи, а й ідеї та напрями. В кожній окремій країні люди підтримували ту чи ту воюючу сторону — залежно від політичних переконань. Реакціонери стояли за Австрію, демократи — за Італію і Францію.

Ці події відлунювали на польських землях, у Росії й на Україні.

Поляки гарячково готувалися до нової збройної боротьби. Демократична польська молодь по всьому краю створювала таємні організації. Особливо добре цю справу було поставлено в Києві й Петербурзі. Душею її став Зигмунт Сераковський.

Воєнні й політичні плани, розроблені разом з Падлевським і Калиновським, могли бути змінені залежно від розвитку подій та розмов з близькими до Сераковського людьми, в усякому разі з тими, чиї погляди він цінував. Таких було двоє: Шевченко і Чернишевський.

Чернишевський залучив Сераковського до співробітництва з редакцією «Современника», доручивши йому відділ зарубіжних подій. Завдяки Чернишевському молодий штабіст зміг глибше познайомитися з сучасною філософією, виробити свій погляд на справу аграрної реформи й опанувати алгебру революції.

Шевченкові ж Сераковський завдячував розумінням української проблеми. Дружні розмови з Тарасом цілковито прояснили для нього цю проблему.

Шевченкові не треба було доводити Сераковському правильність вимог, які могли висунути українці. Сама постать Шевченка, його творчість і громадська праця, його палкий патріотизм були найкращим доказом. «Народ, який дав світові Шевченка, не можна позбавляти власної державності, цей народ живе, житиме і відіграватиме в світі все більшу роль. Хто ж повинен сприяти цьому, як не поляки?» — вважав Сераковський.

Проблема співробітництва з яким-небудь російським революційним осередком, координація його можливих виступів з виступами польськими, українськими і білоруськими неминуче поставала перед Сераковським, як і перед Шевченком.

Порожнеча, яка утворилася в російському революційному русі після розгрому декабристів і яку дещо заповнила діяльність петрашевців, ще фатальніше постала після їхнього заслання в Сибір. Тепер становище мінялося. Вже сама праця редакції «Современника» мала з цього погляду неабияке значення. Їй сприяла закордонна діяльність Герцена й Огарьова.

Йшлося, однак, про істотну, бойову, організовану силу. І таку, власне, силу починав створювати Чернишевський. Він уже зібрав навколо себе чималу групу людей, готових на все, свідомих мети, до якої треба йти, людей з високими інтелектуальними достоїнствами. Як, наприклад, Добролюбов.

Сераковський, Чернишевський і Шевченко часто обговорювали спільну

справу. Поляк і українець, правду кажучи, мали певні сумніви. Чернишевський був таємничий, непроникний і настільки обережний, що навіть найближчим друзям не розкривав своїх планів та конспіративних зв'язків.

Сераковський і Шевченко були певні, що Чернишевський до кінця, кожною своєю думкою, кожним словом і вчинком відданий ідеї революції. Але чи міг би він у час майбутніх подій такою ж мірою служити національній ідеї? Він її визнавав, це правда, але чи міг би працювати на неї з такою самопожертовністю, як поляки й українці?

Його висловлювання з приводу італійських подій змушували задуматись: Чернишевський закидав італійцям, що вони відкладають справу соціального устрою до часу завоювання незалежності.

До поляків і українців Чернишевський ставився надзвичайно доброзичливо, але національна польська і українська справа була для нього тільки маленькою ланкою в ланцюзі революційних прагнень, метою яких мало стати соціальне перетворення Росії, а потім, напевно, і всього світу.

Сераковський і Шевченко, як і їхні найближчі ідейні однодумці, польські змовники Падлевський, Калиновський та інші,— були породжені культом історичного минулого своїх народів: колишня слава надихала їх до дії, а поразки й невдачі сприймались як наука на майбутнє. Вони були пов'язані з історією не тільки умислом, а й серцем.

Чернишевський дивився на історію поглядом природознавця й філософа. Якщо й спалахувало в ньому полум'я ентузіазму, то тільки тоді, коли поглядом архітектора оглядав обшири майбутнього життя людства.

Якось у гуртку людей, наближених до Чернишевського, Шевченко познайомився з молодим офіцером-штабістом у чині підполковника. Офіцер заімпонував Шевченкові гострим розумом, широкими знаннями й українським патріотизмом. Звали його Андрієм Красовським.

Його батько, царський генерал, під час листопадового повстання командував дивізією й активно боровся з поляками.

Красовських на Україні було багато. Одні вважали себе поляками, інші — українцями. Андрія Красовського батьки виховували росіянином. Він закінчив аристократичний Пажеський корпус у Петербурзі. Під час Кримської війни відзначився мужністю і здібностями. Швидко просувався по службі. Перед ним відкривалась чудова військова кар'єра.

Тим часом, невідомо як і коли, пробудилася в ньому любов до нещасної української батьківщини. І життя Андрія Красовського пішло таким шляхом, якого перед цим не уявляв собі ні він сам, ні його друзі, товариші по службі й начальники.

Андрій Красовський охоче знався з поляками, високо цінуючи їхню відданість національній справі. Навчився говорити по-польськи, писав польською мовою вірші.

Заприязнившись із Шевченком, він сказав йому одного разу:

— Я маю польське прізвище, але українську душу. І як українець хотів би змити із свого прізвища ганьбу, якою покрив його мій батько, придушуючи польське повстання.

Красовський і Шевченко часто говорили про українське національне відродження. Красовський був зачарований ідеями Чернишевського. Він хотів підняти на боротьбу з царизмом українські народні маси. Обдумував плани заснування української підпільної організації з дуже радикальною програмою — програмою Чернишевського.

Шевченко і Красовський у розмовах часто згадували імена великих італійських патріотів, які вели несхитну боротьбу за свободу і об'єднання свого народу. Ці імена зрештою ставали все популярнішими в усій імперії. Там, на Апеннінському півострові, відбувались події, що кидали яскравий відблиск на всю Європу.

Незабаром Красовський виїхав за кордон. Пояснив, що йому потрібний південний клімат, аби підлікувати здоров'я. Насправді ж ішлося про те, щоб познайомитися з Гарібальді.

Сераковський також збирався за кордон. Військовий міністр доручив йому вивчення оборонних систем у різних європейських арміях, передусім в англійській і австрійській.

Сераковський хотів на власні очі побачити молоду Європу напередодні великих історичних подій. Хотів познайомитись і порозмовляти з її вождями. В Лондоні — встановити особисті контакти з Герценом і Огарьовим.

Доручення військового міністра було йому на руку.

Він ще до цього багато їздив по країні. Відвідав Вільну, Київ і Варшаву. Всюди налагоджував таємні зв'язки.

Життя патріотичної польської молоді найенергійніше пульсувало в Києві. Тут був її найбільший осередок. Нічого дивного: у Варшаві й Вільні вже не було університетів.

Після насильств і варварства миколаївської епохи настало незвичне послаблення, запанували лагідність і поблажливість. Попечителем Київського шкільного округу став один з найсвітліших людей епохи, знаменитий хірург, професор Микола Пирогов. У Київському університеті запанувала атмосфера прагнення до знань і громадської справи.

Товариства польської молоді піднесли рівень університетського життя як ніколи високо. Верховодили в них три студенти: Владислав Геншель, Володимир Мілович і Володимир Антонович.

Ідея польської спокути за кривди, заподіяні українцям, яка пустила паростки ще за конарщини, тепер почала успішно розвиватися. Одночасно виникли дві течії, які відбивали моральні принципи більшості київських студентів: так зване українофільство і так зване хлопоманство. Ініціатори цих груп Володимир Антонович, Тадей Рильський, Леон Сірочинський, Микола Загорський, Владислав Козловський і Владислав Каменський, одягнені по-селянському, мандрували по Україні, вивчаючи життя народу і поширюючи демократичні погляди.

Дещо пізніше до них приєднався і співпрацював з ними з особливим ентузіазмом Антоні Юревич, також студент університету.

На одному з зібрань Юревич сказав:

— Якщо ми віддамо життя за українських селян, то це все одно, що ми віддали б його Польщі. Українські селяни працювали на нас довгі віки, тепер ми мусимо працювати для них.

Усі ці ентузіасти зачитувались віршами Шевченка.

Із громадських університетських товариств виросла організація політична. На чолі її став Стефан Бобровський, який у цей час повернувся до Києва з Петербурга. З ним співпрацювали Едмунд Ружицький (син Кароля, славного полковника волинської кінноти), Сидір Кореницький, Олександр Яблоновський і Антон Хамець.

Під час однієї з таємних нарад до Сераковського підійшов якийсь шляхтич, сивуватий, досить поважного віку, і представився:

— Гаспар Машковський.

І, помітивши здивування офіцера, додав з усмішкою:

— Так. Давній сподвижник Конарського. Відбув своє в Сибіру і знову став до праці.

У підпільній роботі зустрівся Сераковський і з батьком Зигмунта Падлевського, Владиславом. Колишній «віце-король балагулів» мав бадьорий вигляд і був готовий щохвилини причепити шаблю і сісти на коня. А три сини

«короля», Антона Шашкевича, вже підростали і ні про що інше не думали, як тільки про боротьбу за волю краю.

Ружицький, Машковський, Падлевський, Шашкевич... Ці прізвища говорили самі за себе.

Про свої спостереження і таємні зв'язки, встановлені на Україні, Сераковський докладно розповідав Шевченкові. Розмовляючи з ним, він часто замість «українці» говорив «козаки». Тут він ішов за прикладом Тараса.

Якось Сераковський сказав:

— Ти, Тарасе, мусиш їхати на Україну. Там тепер твоя присутність вкрай необхідна. Надходять великі події. Думаю, що й козаки не будуть пасти задніх, коли надійде пора відсівати кукіль від пшениці.

Ця дружня порада збігалася з найпалкішим бажанням Тараса: відвідати рідний край і осісти там врешті назавжди. Переслідувала його й турбота про родичів, які все ще залишалися в кріпацтві. Чутки про швидке звільнення селян від панщини тільки гнівили і обурювали Шевченка. Він знав наперед, якою буде ця царська ласка. В одному з своїх віршів він закликав:

...Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру...

Клопотання Шевченка продовжувались досить довго, доки нарешті в кінці травня шеф жандармів дав йому дозвіл «на виїзд до Київської, Чернігівської та Полтавської губернії з метою поправлення здоров'я і малювання картин з натури».

Одночасно з канцелярії шефа було розіслано секретний лист, який наказував київській жандармерії встановити пильний нагляд за Шевченком у часі його перебування на Україні.

Шевченко виїхав залізницею до Москви, а звідти в товаристві знайомого харківського поміщика Хрущова кіньми подався на Південь.

П'ятого червня він був уже в Сумах. Гостював кілька днів у Лихвині, маєтку Хрущова, потім у Лебедині у знайомих українців, братів Залеських, і вирушив до Пирятина, де одвідав Петра Мокрицького, нарешті затримався на довший час у Переяславі, щоб наговоритися з лікарем Козачковським.

Заїхав на кілька днів у Прохорівку до Максимовича і під кінець червня, переправившись дубом до Канева, поїхав у рідне село.

В батьківській хаті Шевченка жив його старший брат Микита з дружиною Палажкою та двома малолітніми синами і ще незаміжня сестра.

Була субота. Ранок. Всі десь порозходились. У хаті вправлялась дружина господаря. Почула гавкання собак. Виглянула у вікно. Побачила старого незнайомого вусаня в сурдуті, широких полотняних штанях і в брилі. Прибулий увійшов до хати, зупинився на порозі і дивився смутно.

Нарешті обізвався:

— Не впізнаєш, Палажко?

Тільки тоді господині розвиднилось в очах:

— Братику наш, Тарасе! Де ти взявся?!

Очі у Тараса налилися сльозами; він і слова не міг промовити.

Потім пішов оглянути подвір'я. Небагато на ньому змінилося. *Та сама хата з чорним комином, тільки ще більш перехилилась. Обік причілка вже немає груші — всохла, зрубали її на дрова. Біля воріт немає верби, на якій скреготала сорока-білобока,— верба теж усохла.*

Тарас посидів хвилину в садку біля струмка. Дивився на стежку, якою колись повертався з вигону разом з малою сусідкою, дочкою Коваленків. *Стежка заросла терном.*

Пішов до *Ярини.*

Він був такий переповнений спогадами тридцятирічної давності, що не впізнав беззубої бабусі, яка вийшла з хати і цікаво приглядалася до нього.

— Здрастуй, сестро!

Наплакалися, поки розповідали один одному про свої поневіряння.

Люди приходили відвідати Тараса. Питали:

— Чи скоро вийде сподівана воля?

Тарас сердито махнув рукою:

— Ще, братику, до того не раз вас виб'ють на панщині.

Наступного дня Тарас пішов до отця Кошиця. Хотів побачити Феодосію. Не вийшла до нього, «щоб не завдавать серцю жалю».

З Кирилівки він поїхав до Варфоломія Шевченка, який жив у Корсуні й служив економом у князя Лопухіна.

Шевченкові дуже не подобалася служба свояка. Проте він розраховував, що Варфоломій допоможе йому купити шматок землі і збудувати будиночок. Отже, в Корсуні він затримався довше.

Він вставав удосвіта і йшов до замкового парку. Перетнутий на дві частини прозорою і бистрою Россю, повною порогів і каскадів, з мальовничими гранітними берегами, цей парк літньої пори був одним з найчарівніших куточків України.

Сьомого липня Шевченко вибрався до Городища, де відвідав велику, зразково обладнану цукроварню Федора Симиренка, колишнього кріпака. Чиновникам і робітникам фабрики читав свої вірші. Вони були зачаровані. А коли прочитав «Сон», їхньому захопленню не було меж. Поет ще раз переконався, яке сильне враження справляє на людей його поезія.

Одинадцятого липня уже вів переговори з Никодимом Парчевським, власником маєтку в Межиричі під Черкасами.

Покликали навіть землеміра і відміряли відповідний шматок землі. Шевченко поставив могорич, на який запросив і якогось Козловського, що з двома своїми знайомими приїхав нібито на полювання, але одягнений був у фрак і з рушницею, повішеною через плече, що Шевченка дуже розсмішило. За чаркою Шевченко підсміювався з франтуватого мисливця. Козловський образився. А оскільки під час розмови трапилось йому почути досить вільнодумні вислови Шевченка на теми релігії, не забарився написати донос.

П'ятнадцятого липня Шевченка втретє в житті було заарештовано. Двадцять шостого він уже їхав до Києва в супроводі двох поліцейських.

Пригадавши все, що йому довелося пережити в арештах і в'язницях, він впав у розпач. Здоров'я було вже не те, що раніше; нерви не слухалися. На щастя для Шевченка київський генерал-губернатор князь Васильчиков, чоловік незрівнянно добріший і розсудливіший, ніж Бібіков, зорієнтувався, що донос на поета був перебільшений і злісний, отже, наказав провести коротке слідство і закрив справу. Шевченкові він дозволив залишитись на деякий час у Києві і відразу «згодився» на його виїзд до Петербурга. Третій відділ князь повідомив про все і порадив, щоб надалі йому не дозволяли виїжджати на Україну, бо особа Шевченка тут занадто популярна і його слова можуть викликати небажаний резонанс у суспільстві.

Цей рапорт засвідчував непересічну інтелігентність і далекоглядність князя Васильчикова.

Вийшовши з арештанської, Шевченко подався до свого товариша по академії Гудовського, який тримав фотографічний заклад на розі Маложитомирської і Хрещатика. Гудовський прийняв його гостинно.

Потім Шевченко перебрався до знайомого священика Ботвиновського на

Стрілецькій вулиці, але туди незабаром почав навідуватися Аскоченський, який так фатально врізався в пам'ять поета як агент Юзефовича і Бібікова. Отже, Шевченко негайно вибрався від священика і замешкав у незнайомій сім'ї на Пріорці в маленькому будиночку з городом і садком, нікому не даючи своєї адреси.

Відпочивав у садку, бавився з дітьми, які хмарою зліталися з вулиці до «діда Тараса», і щодня заповнював кілька аркушиків паперу строфами поеми «Марія», розпочатої ще в Новопетровську.

Відвідав старого приятеля й опікуна в молодості Сошенка, тепер учителя малювання в 2-й Київській гімназії. Сошенко розповідав йому про життя київської молоді, української і польської. Серед української зростало національне почуття, серед польської поширювались повстанські настрої. Взаємини складалися добре. Сошенко з гордістю розповідав, як його люблять і шанують учні — і українці, і поляки. Він і сам був одружений з полькою.

У тій самій гімназії викладали два вчителі, які ходили за українських патріотів і «вільнодумців», але по суті вислужувались перед царатом. Одним з них був колишній братчик Олександр Тулуб, другим — Михайло Чалий, який дуже цікавився творчістю Шевченка, проте оцінював її з точки зору державної лояльності.

На щастя, не вони задавали тон і впливали на свідомість молодого покоління киян. Були і справжні українські патріоти, наприклад, Яків Бекман і Митрофан Муравський, які недавно приїхали з Харкова, де викрито їхній таємний студентський гурток; вони записалися в Київський університет і знов почали широко задуману таємну діяльність під гаслами суспільного прогресу. Був поляк Микола Загурський, який співпрацював з ними, повністю присвятивши себе заснуванню шкіл з українською мовою викладання. Було багато й інших, подібних до них. Виростало нове покоління українців і поляків, які однаково ненавиділи царське ярмо і прагнули до його повалення будь-якими засобами — в даному випадку пожвленням у суспільстві антимонархічних поглядів, а пізніше, коли з'явиться потреба, навіть із зброєю в руках.

Усі ці київські ентузіасти, до яких усе більше схилялася молодь, вважали вірші Шевченка найкращою пропагандистською зброєю.

Шевченко бачив, яке широке поле діяльності відкривається перед ним, як багато може він зробити — він, уже славетний поет і страдник за національну справу, кров від крові і плоть від плоті «козацького народу».

Шевченко розповідав Сошенкові, як колись, ще хлопцем, у Варшаві він бачив повсталих поляків і як йому тоді спало на думку, що на Україні може бути щось подібне. Ця думка не залишала його ніколи, її ще більше зміцнили розмови з польськими вигнанцями в оренбурзькому краю.

Костянтин Свідзінський помер чотири роки тому, але пам'ять про нього жила серед київського громадянства. Спроба організації співжиття і національної свідомості поляків та українців на товариському грунті, колись започаткована й успішно здійснювана Свідзінським, знайшла гідного продовжувача в особі професора Сидора Коперницького.

Щотижня у нього збиралася численна група київської інтелігенції, значну частину якої становила молодь. Розмови й диспути тривали до пізньої ночі.

Бували там колишні «сибіряки» Каспер Машковський і Северин Серошевський, викладачі Олександр Шумовський, Зигмунт Рупнєвський і Михайло Шембель, письменники Олександр Яблоновський і Леонард Совінський.

Бував інколи Іван Сошенко, якого ввів сюди Шумовський, професор географії в тій самій гімназії, де Сошенко вів уроки малювання.

Бували відомі українофіли Володимир Антонович, Тадей Рильський і Антон Хамець. Приїжджало багато польських діячів з Волині й Поділля, як Владислав Чехонський, Антоні Дунін і Маврикій Дружбацький.

У 1859 році головною темою розмов у цьому середовищі були політичні події в Європі. Якось під кінець липня надійшла звістка про мир в Італії. Ломбардія мала бути приєднана до королівства Сардінія.

Леонард Совінський почав писати поему про італійські події. Творив її уривками; спочатку написав закінчення, яке серед київських студентів викликало ентузіазм:

Ура! Ура!
Італія! Італія!
Вільна! Щаслива!
Італія! Італія!
Ура! Ура!

Незалежно від щирої симпатії до відродженої Італії всі розуміли прихований в цій строфі алегорію: «Італія» означало «Польща».

Цей ентузіазм було легко зрозуміти. Події останніх двох років справді могли приголомшити не одну патріотичну голову. Не так давно на Паризькому конгресі було відновлено Молдавію, Валахію і Сербію. Швидко завершувалось об'єднання Італії. Молодь мала підстави сподіватися, що й польська справа випливе наверх.

Так само збуджуюче впливали ці події на уяву української молоді. Пульс духовного життя підвищився. Тільки професор Шумовський, який і сам, зрештою, від часів гуртка Мілковського не відмовлявся від участі в таємних організаціях, радив бути обережними, любив повторювати рядки, які пам'ятав ще зі своїх студентських років:

Брате мій юний, покиньмо цю землю
Або сховаймо думки свої глибше,
Щоб думали, ніби ми поглупіли
І серед фальші правду забули.

Але ніякі перестороги не могли остудити запалу молоді.

Студенти — як українці, так і поляки — воліли декламувати інший віршик, написаний невідомим автором:

Якби на місце фонаря,
Який висить од непогоди,
Російського повісили царя,
Засяяв промінь бж свободи.

Поліція робила нелюдські зусилля, щоб викрити автора цієї обурливої строфи, але безуспішно.

Шевченко, буваючи у Сошенка, за його посередництвом підтримував стосунки з багатьма студентами. Якби не треба було зважати на недавній арешт і поліцейський нагляд, ці стосунки були б ширшими і глибшими: київська молодь знала про перебування в Києві колишнього професора малювання, поета і засланця, борця за національну українську справу. Охочих побачитися і порозмовляти з ним було аж надто багато. Шевченко, проте, зумів до мінімуму обмежити зустрічі з людьми, особливо незнайомими.

Якось на квартирі Сошенка Тарас застав уже немолодого поляка, шляхтича з Київщини, якогось Гавронського, котрий прийшов відвідати свого чотирнадцятилітнього сина Франтішека, учня 2-ї гімназії. Обговорили недавню поразку італійців під Новаррою та їхній теперішній героїзм під Сольферіно. Гавронський висловив думку, що без тієї поразки не було б і нинішньої перемоги.

Сошенко згадав про Калнишевського, останнього кошового отамана Війська запорізького. На думку Гавронського, те, що Калнишевський здався

генералам Катерини без бою, надовго перекреслило всі національні прагнення України.

Гавронський сказав тоді знамениту фразу:

— Для поневоленого народу програна битва — це завжди перемога. Стократ менші ті національні втрати, що є наслідком нерівних сил у боротьбі за великі ідеї й ідеали, ніж ті, коли народи добровільно зрікаються своїх прав задля спокійного пережовування хліба, поданого рукою ворога.

Так, Калнишевський не наважився ризикнути перед загрозою воєнної поразки. Дорого ж заплатила Україна за його згубне рішення!

Князь Васильчиков знав, що робить, коли «згодився» на повернення Шевченка до Петербурга і «радив» центральним властям, щоб не дозволили поетові жити на Україні.

Шевченко відчував, що за ним стежать.

Вже маючи подорожню в кишені, зібрався в місто, щоб помилуватися його красою.

Був гарний серпневий день. Шевченко пішов дорогою понад Дніпром, яка вела до Видубича. Повертався через Липки. Відпочив там на якомусь покритому мохом камені в тіні столітніх дубів, а потім попрямував до центру міста.

Як змінилось тут усе від пам'ятних «кирилівських» часів! Місто росло, мов на дріжджах. Майже весь Хрещатик уже був забудований багатоповерховими цегляними будинками; дерев'яні будиночки зникли. Забудовувались пустинні колись вулиці Жандармська і Жилянська. Мала Володимирська вже сягнула аж до Либеді. На великій площі перед університетом, лицем до широкого бульвару, закладеного ще Бібіковим, виросла велика будівля 2-ї чоловічої гімназії.

А Козине болото перетворилося на цивілізований, справді європейський куточок міста: зразу на вході з боку базару стояли два конкуруючі трактири-готелі «Париж» і «Лондон». Захмелілі гості, виходячи з ресторану, співали пісеньку, якої Шевченко не знав: «На Козинім болоті висить ліхтар...»

Він заглянув на Бессарабку. Постояв хвилину біля вітрин із картинками. На одній з них гарцював на червоному коні червоний вершник.

Шевченкові почувся голос батька:

— Це козак Мамай.

Схвильований попрямував дорогою далі поміж городами і злиденними розвалюхами київської бідноти. Пішов Собачою стежкою.

Довго вдивлявся в зелені печерські узгір'я, високу Лаврську дзвіницю і її верхівку, що виблискувала щирим золотом.

Усередині серпня він виїхав з Києва. П'ятнадцятого в Переяславі було храмове свято Пречистої і річний ярмарок. Шевченко затримався там на кілька днів.

Тисячні юрби селян з ближніх і дальніх околиць у барвистому національному вбранні заповнили вулиці міста. Серед натовпу виділялись чиновницькі картузи, високі шапки поліцейських і хвостаті ківери жандармів. Замчище вражало повним запустінням.

Шевченко пригадав усе, що знав про історію міста. Серце його переповнилось обуренням. На одному диханні він написав вірш:

Якби то ти, Богдане, п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подивився!
Упився б! Здорово упився!
. . . . . .
Амінь тобі, великий мужe!
Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родився
Або в колисці ще упився...

То не купав би я в калюжі
Тебе преславного... [5]

З Переяслава Шевченко поїхав через Чернігівщину до Москви.

Заїхав ще в Качанівку. Скільки згадок пов'язано з цим місцем! Син Василя Тарновського дав йому альбом з проханням написати кілька слів.

Тремтячою рукою поет вивів два рядки із свого давнього вірша; в цих двох рядках він умістив усе, що хотів тут залишити на згадку перед тим, як назавжди покинути межі своєї батьківщини:

І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла...

Молодий Тарновський довго потім думав, читаючи ці слова. Не міг зрозуміти їхнього змісту.

А Шевченко їхав далі, до Петербурга, тією самою дорогою, яку відбув дванадцять років тому у супроводі офіцера поліції.

Плани осісти на Україні на цей раз не здійснились. Так само не вдалися цього разу і плани розгортання там політичної діяльності за домовленістю з Сераковським і його товаришами.

Шевченко, проте, ні від чого не відмовився. Він тільки вважав, що мусить певний час перечекати, поки затихнуть відголоси нещасливого конфлікту з поліцією в Черкаському повіті.

Тим часом розширював свої петербурзькі знайомства серед польських і російських революціонерів. І ті й ті були зайняті підготовкою до створення організаційної сіті, яка охоплювала б усю імперію. Справою керував Чернишевський, який явно мав намір оперти весь рух на крайові, національні комітети. Польський комітет і надалі мусив залишатись під керівництвом Сераковського. Білоруським комітетом фактично вже керував Костянтин Калиновський. На керівника українського комітету було приглянуто Андрія Красовського.

Красовський якраз повернувся із закордонної подорожі. Протягом кількох місяців, проведених у напруженій праці,— в Німеччині, Швейцарії, Франції, Туреччині й Італії,— він установив численні контакти з польською і російською еміграцією. Привіз цілий пакунок книжок, брошур і журналів революційного змісту. Провів розмови з Гарібальді та іншими діячами італійського Рісорджіменто, погодив з ними принципи взаємодії українських змовників та італійських патріотів.

Шевченко зустрівся з приятелем. Вони знову планували переїзд поета на Україну. Це було необхідною передумовою досягнення перемін в українському суспільстві.

Шевченко і далі листувався зі своїм Варфоломієм щодо придбання шматка землі. Надумав одружитися з якоюсь простою дівчиною з народу. Придбання грунту десь у рідних краях і одруження дали б Шевченкові добру причину, аби клопотати про дозвіл повернутися на Україну.

Він звернувся з листом до свояка і попросив, щоб той висватав йому Харитину Довгополенко, кріпачку князя Лопухіна, з якою він познайомився під час останнього перебування в Корсуні. Харитина працювала у Варфоломія наймичкою.

---

[5] *Вірш написаний під враженням від перебування поета в Переяславі та від усього того, що він бачив, подорожуючи по Україні влітку 1859 року (гноблення кріпаків, сваволя царських сатрапів). Переяслав — місто, в якому відбулася історична Переяславська рада, в ті часи — занедбане повітове містечко. Природно, що саме в Переяславі думки поета про тяжку долю України поєдналися з іменем Богдана Хмельницького, якому він дає тут однобічну, негативну оцінку. — Прим. ред.*

Дівчина не хотіла виходити за Шевченка. Він був старий для неї. Його поетичну славу вона вважала за ніщо. Незабаром їй трапився якийсь молодий канцелярист.

Шевченко продовжував спроби влаштувати своє особисте життя. Шукав інших можливостей.

У січні 1860 року вийшло нарешті друге видання «Кобзаря», правда, дуже понівечене цензурою. Шевченко при першій же оказії вислав один примірник Герцену в Лондон.

У цей час утворилась українська Громада в Петербурзі, і Шевченко відвідував її зібрання.

Він перебував на вершині слави. Після смерті Пушкіна і Міцкевича був найбільшим слов'янським поетом.

Прикрою несподіванкою стала поява в емігрантському, та ще й демократичному журналі «Пшегльонд Жечі Польскіх» («Огляд польських справ») пасквіля на Шевченка. Анонімний кореспондент із Київщини злорадно описував інцидент з арештом Шевченка в Черкасах, «блюзнірство» поета, твердив, що «схильність до різанини в ньому, сказав би, інстинктивна».

Це був справжній донос. Хтозна, чи не вийшов він з-під пера отого франта, якому не припали до смаку жарти Шевченка.

Тільки дивною неуважністю жандармів можна пояснити те, що стаття «Пшегльонду» не викликала нових, тяжких для Шевченка наслідків.

Поет і далі мешкав у своїй малярській кімнаті в Академії. Сам вів господарство, і це його дуже мучило — серце все слабшало, а болі в грудях посилювались.

Знайомі з України, пани Карташевські, мали робітницю, кріпачку Ликерю Полусмакову. Шевченкові вона так сподобалась, що він запропонував їй серце й руку. Хотів її навчати. Приносив квіти. Писав їй вірші. Складав ідилії про те, як вони будуть жити на Україні:

Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри
Та на лани золотополі...

В громадських колах ці зальоти славетного письменника викликали неабиякий розголос. Друзі Шевченка були щиро засмучені. Інші обурювались, ще інші розповідали злісні анекдоти, що ходили по місту.

Ликера покинула поета ради якогось цирульника.

Сераковський виїхав за кордон. Але ще до цього у Петербурзі з'явився найсердечніший Шевченків друг із киргизьких степів Броніслав Залеський. У своєму повіті на Мінщині як поміщик він керував комісією в селянських справах. Знайшов собі вродливу подругу життя. Продовжував брати участь у патріотичних заходах. Збирався незабаром їхати в Париж. Шевченко розповідав Залеському про свої останні пригоди, про плани, укладені разом з Зигмунтом. Був змучений, нерви в нього зовсім розладнались. А скільки ще справ треба було зробити...

При всьому цьому Шевченко працював, не дозволяючи собі найменшої поблажки.

В залах Академії він виставив п'ять досконалих офортів і новий, виконаний олією, автопортрет у народному одязі, в кожусі й баранячій шапці. Це було зроблено в дусі Рембрандта погруддя грізного, владного ватажка-революціонера. Шевченко в цей час виступав як прапороносець у боротьбі за прискорення селянської реформи. Новий автопортрет Шевченка став темою жвавих коментарів і дискусій у пресі.

Чернишевський і Добролюбов у своїй революційній пропаганді послуговувались мотивами з життя і творчості великого барда українського народу.

Вірші, які писав тоді Шевченко, дивували багатоманітністю, глибиною думки і досконалим художнім стилем.

Він перекладав уривки із «Слова о полку Ігоревім», творив інтимну лірику і, наслідуючи псалми Осії, устами пророка проголошував:

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі,
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!

Як і Осія, він малює привид загибелі, але сам завершує твір акордом, сповненим віри:

...правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Розтлєнное, а слово нове
Меж людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської...

У листопаді померла цариця Олександра, «визволителька» поета з кріпацтва.

Шевченко пристрасно, як завжди, коли йшлося про людей, вартих зневаги, написав епітафію, яка починалася словами:

Хоча лежачого й не б'ють,
То і полежать не дають
Ледачому. Тебе ж, о суко!
І ми самі, і наші внуки,
І миром люди прокленуть!
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих оддоєних щенят,
Що ти щенила.

Через кілька днів Шевченко відвідав скульптора Микешина, який працював над пам'ятником «Тисячоліття Росії». Побачивши велетенських Петра і Катерину, Шевченко страшенно розлютився, кинув кілька образливих висловів на адресу царя, а потім став перед фігурою цариці і виголосив недавно написану епітафію. Присутні при цьому інженер Черненко і письменник Помяловський думали, що вона стосується Катерини.

Микешин, який уже знав епітафію, пояснив їм історію цього твору.

Черненко розповідав потім, що у Шевченка «були натхненні очі і обличчя пророка», коли він читав останні слова:

...А люде тихо,
Без всякого лихого лиха
Царя до ката поведуть!

Помяловський висловив думку, що епітафія Шевченка сильніша, ніж «Пророцтво» Лермонтова.

Якось навесні Броніслав Залеський відвідав Шевченка в його самотній домівці. Прийшов попрощатися. Виїжджав разом з дружиною в Париж. Туди він переносив свою патріотичну діяльність напередодні очікуваних подій.

Розповідав Шевченкові про мужність Гарібальді. Над Сіцілією вже тріпотів національний італійський прапор: «зелений, як луги Ломбардії, білий, як альпійські сніги, і червоний, як маки в Абруццах». Залеський висловив надію, що незабаром і Польща зацвіте червоним та білим. І над Україною зашумить вітер свободи.

Шевченко розповідав приятелеві про свої плани, показував вірші, проект українського букваря. Говорив про свою хворобу — він відчував на шиї її

смертельні обійми. І відчував на плечах дотик жандармських лап: стежили за кожним його кроком.

Коли згадалося про сумну роль, яку відіграв у його житті студент Петров, а пізніше прапорщик Ісаєв, Шевченко гидливо махнув рукою; своїх зрадників він прирік на забуття.

А потім, немов пригадавши щось, вийняв з шухляди теку з рисунками. Це була та сама сюїта, над якою він почав працювати ще в Новопетровську, а кінчив уже на Неві.

Він показував рисунки і пояснював:

— Це «Телемак на острові Каліпсо», це «Робінзон Крузо», це «Самаритянка», це «Нарцис», це «Святий Себастьян», це «Вмираючий гладіатор», це «Діоген».

Залеський розглядав рисунки і думав: «Це все постаті людей, які мучились і помирали в самотності. Яким же самотнім мусив відчувати себе творець цієї речі, хоч йому ніколи не бракувало дружніх сердець».

Остання картина вразила Залеського незвичною силою експресії і драматизмом поданої на ній сцени.

Чоловік із зовнішністю велетня намагається вирвати руку, затиснуту в стовбурі дерева. На його обличчі відбилося страшне, розпачливе напруження. А з лісу біжить у його бік хижий звір...

— «Мілон Кротонський»,— пояснив Шевченко.

Раптом обличчя його скривилося від болю. Його вхопив черговий приступ задухи. Коли це минуло, сказав:

— Руки в мене зв'язані, повітря не вистачає. Нема мені тут рятунку...

І за хвилину додав:

— На фінському болоті.

НА ВКРАЇНУ МИЛУ

Восени 1860 року урочисті річні збори Академії мистецтв надали Шевченкові звання академіка в класі гравірування. Його прізвище було прочитано під звуки сурм і литавр.

Незабаром здоров'я поета так погіршилося, що лікар Барі заборонив йому виходити з дому.

— Гідропс,— сказав він коротко до присутнього при обстеженні лікаря Кроневича.

Це означало водну пухлину. Хворий міг жити ще деякий час, лише найсуворіше дотримуючись режиму і відповідної дієти. Йому потрібен був постійний нагляд.

На щастя, давній друг і опікун Шевченка з оренбурзьких часів Михайло Лазаревський жив поблизу. Він тепер часто відвідував поета або присилав слугу для допомоги по господарству.

Не маючи сил займатися іншими справами, які йому були до серця, поет весь час витрачав на опрацювання своїх освітніх задумів. Віддав до друку «Буквар» і накреслював сміливу програму дошкільної і позашкільної освіти. Мав намір створити нову систему виховання — всебічну і пов'язану з національною традицією.

Костомаров, який заходив до нього час від часу, читаючи педагогічні нотатки Шевченка, не міг стриматися від подиву: Шевченко в своїх задумах випереджав теорії знаменитих тогочасних педагогів, росіянина Пирогова й українця Ушинського.

А поезія Шевченка вже йшла і до інших народів: російською мовою його вірші перекладав невтомний Плещеєв, а польською — Леонард Совінський.

У *Вільні* в перекладі і з передмовою Совінського мали незабаром вийти *«Гайдамаки»*.

З Києва і Харкова надходили втішні повідомлення про заснування недільних шкіл.

У січні петербурзькі українці почали видавати «Основу» — місячник, присвячений справам української культури. Редактором став колишній братчик Василь Білозерський. На сторінках місячника, крім Шевченка, Костомарова, Куліша та інших, відомих уже письменників, з'явилися нові імена, як-от: Марко Вовчок (власне, Марія Вілінська, дружина колишнього братчика Опанаса Марковича), Леонід Глібов, Степан Руданський, Анатоль Свидницький і Данило Мордовець.

Шевченко бачив, що український дуб, осмалений грозовими блискавицями, надламаний буревіями, обпалений спекою, стоїть гордо і міцно.

А від коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть,—

написав він в одному з віршів і далі з твердою переконаністю додав: «І виростуть».

Аж до різдва він, дотримуючись порад і вказівок лікарів, не виходив з дому. На свята витягли його знайомі: хотіли трохи розважити, щоб він забув про самотність. Шевченко «поколядував» кілька днів і раптом відчув себе дуже погано.

Він знав, що незабаром помре. Сидів у помешканні й чекав Косаря — того самого, що «понад полем іде...».

Він дуже страждав. Біль у грудях став таким сильним, що часом поет втрачав дихання. Але продовжував працювати.

У січні одержав зворушливий лист від колишнього товариша по засланню Фелікса Фіялковського.

«Коханий Тарасе! — писав по-польськи Фіялковський. — Пам'ятаєш, мабуть, наше прощання в Новопетровську, коли ти сідав у маленьку косовузку? Люба була для мене та хвилина і водночас сумна, коли, дивлячись тобі вслід, незабаром втратив тебе з очей; сьогодні залишився для мене тільки любий про тебе спогад, а зірване листя з твоєї верби (під якою напередодні свого виїзду я чаркував з шановним Куліхом) зберігаю в себе, ніби дорогоцінний скарб...»

Далі він повідомляв:

«...Уже минає два роки, як я одружений. Маю невеликий маєток, повернувся назад до Радома і служу тепер у госпіталі св. Казимира інтендантом, тобто доглядачем. Мене тут уже добре знають, від начальства одержую письмові подяки і навіть нагороди, коротше кажучи, живеться мені добре.

Своїй дружині часто розповідаю про тебе, вона була б рада тебе бачити і бажає, щоб ти жив з нами. Бувай здоровий, обіймаю тебе сердечно, щиро люблячий тебе товариш Фелікс Фіялковський».

Шевченко подумував: чи не заскочити до того Радома? Розпитував навіть, чи є залізничний зв'язок у західному напрямку.

З друкарні надійшла перша партія примірників «Букваря». Він розсилав їх знайомим і приятелям на Україні, прохаючи передавати недільним школам.

У листі до Симиренка писав: «Когда соберу за букварь все деньги, то думаю издать в таком же объеме и арифметику. А потом космографию и географию нашего края, преимущественно в большем объеме, но не дороже 5 коп. Потом краткую историю нашего сердешного народа. И когда все сие сотворю, тогда назову себя почти счастливым. О многом и многом нужно бы писать вам, но я нездоров и так гнусно ослабел, что едва пером двигаю».

В січні й лютому йому вдалося зробити ще три офорти.

Він знав, що незабаром помре. Датою 14 лютого позначено його останній вірш. Трагізм поєднався в ньому з гумором:

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать

Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу.
. . . . . .
Втомилися і підтоптались,
І розуму таки набрались,
То й буде з нас! — ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!

Під кінець місяця, вітаючи з днем народження свого приятеля Івана Мокрицького, він писав: «Я болен, другой месяц не только на улицу, меня и в коридор не пускают. И не знаю, чем кончится мое затворничество».

Третього березня Олександр II підписав маніфест про скасування кріпацтва, але його не було оголошено. Цар боявся бунтів — він знав, що хоче обманути людей.

Розмовляючи на цю тему з інженером Черненком, Шевченко висловлював гнів і обурення. Лаяв поміщика Фльорковського, колишнього власника Кирилівки, який недавно звільнив від кріпацтва родичів поета, але не дав і шматка землі.

Тим часом з Варшави надійшли повідомлення про криваві сутички. Козаки наступали на Краківському передмісті. Урочистий похорон п'яти загиблих перетворився на велику патріотичну маніфестацію.

Михайло Лазаревський розповів Шевченкові про панахиду, яка відбулася в католицькому костьолі в Петербурзі. Сюди прийшла вся польська колонія. Товариство польських студентів стежило за порядком. Прийшло багато українців і росіян, між іншими професор Костомаров. Після богослужіння всі впали на коліна і з великим піднесенням проспівали польський гімн.

Шевченко шкодував, що хвороба не дала змоги йому прийти на панахиду.

Дев'ятого березня був день народження Тараса Шевченка. Вже напередодні почали надходити листи і телеграми з поздоровленнями.

У день іменин першим, з самого ранку, прийшов вірний Михайло Лазаревський. Шевченко лежав у ліжку — вода заливала йому легені й викликала жахливий біль.

Коли принесли телеграму з Полтави, ледве витиснув з себе:

— Спасибі, що не забувають.

Прийшли лікарі, Барі й Кроневич. Хворому приклали п'явки. Шевченко відчув себе краще. Знову почав говорити про поїздку на Україну. Сказав Лазаревському, що весною мусить неодмінно туди поїхати.

Він знав, що незабаром помре, але хотів, щоб це сталося на батьківщині.

Ввечері знову прийшли лікарі — Барі і відразу за ним Кроневич. Приклали хворому п'явки. Шевченкові полегшало.

На ніч при ньому залишився слуга Лазаревського.

...Вранці, о п'ятій, Шевченко прокинувся і попросив склянку чаю. Потім попросив прибрати на антресолях, а сам зійшов униз до майстерні.

У майстерні біля вікна стояв Косар. Високий плечистий чоловік у національному українському одязі. В руці тримав косу, яка срібно подзвонювала.

На підлозі лежали пакунки з «Букварем». Сьогодні треба було їх розіслати.

Шевченко відчув у грудях гострий, пронизливий біль. Його душив гнів на всіх тих, хто змарнував йому половину життя і перешкодив у стількох намірах. Заплющив очі.

Коли відкрив їх, декорація раптом змінилася. Косар зник.

Шевченко знову був на Україні. Він стояв на порозі української хати.

Всередині довгі сіни вели до просторої, але не дуже світлої кімнати, побіленої крейдою, а також до невеликої комори. В кутку висів образ у рушнику, вишитому червоними і темно-синіми нитками, перед образом горіла свічка. Під вікном стояв невеликий стіл, трохи далі бодня. Лави чисті, долівка добре втоптана і вимазана глиною. На полицях старанно розставлено різний посуд. Розмальована скриня в одному кутку. На припічку хлібна діжа. Пучечки всякого зілля за сволоком.

У дверях комори стояла дівчина. Темнокоса. Чорноброва.

Вона усміхалася.

Вона була теплом, і світлом, і живлющим повітрям вітчизни. Шевченко простягнув руки і прошепотів:

— Оксано...

Він зрозумів, що не помре. Ніколи.

Ступив крок уперед і впав.

Труну поставили в Академії мистецтв. Червоні штори на вікнах каплиці кидали червонувату півтінь на лагідне обличчя покійника.

Три художники: Верещагін, Микешин і Ейснер малювали Шевченка в труні.

Юрби українців, росіян і поляків приходили востаннє вклонитися поетові.

Через три дні відбувся похорон.

Похоронна процесія вирушила з Академії на Смоленське кладовище. За труною йшли майже всі професори університету, видатні письменники і багато студентів університету.

Поляки прийшли всі разом.

Труну несли на плечах українські студенти.

Вся набережна Неви від Двірцевого до Миколаївського мосту була запонена людьми.

Порошив сніг. Якась жінка сказала:

— Україна плаче за своїм батьком сніговими сльозами.

На кладовищі було виголошено сім промов; чотири українською мовою, дві — російською і одну — польською.

Поет Микола Курочкін сказав:

«Ще одна могила розкрилась перед нами! ще одна чиста, чесна, світла душа залишила нас; ще одна людина, яка належала до високої сім'ї обраних, яка висловила найсвітліші вірування народу, вгадала найзаповітніші його бажання і передала все це невмирущим словом — завершила гірке своє життя, сповнене боротьби за переконання і всяких страждань... Не про багатьох можна сказати так, як про нього: він зробив у житті своє діло! Щастя в житті було не для нього,— його чекає інше, посмертне щастя — слава».

Костомаров прощався з поетом словами народної пісні, яку колись співали кобзареві в Мотронинському лісі:

Слава твоя не вмре, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
Поміж добрими молодцями!

Куліш говорив доброю, літературно опрацьованою мовою.

Від імені польських студентів промовляв Владислав Хорошевський.

«Нехай і польське слово, коротке, але сердечне, прозвучить біля твоєї труни, славний русинський пророче! Ти любив свій рідний край, свій сивий Дніпро, свій сірячинний народ, ти був мужнім співцем цього народу; на його сльозу завжди відповідав своєю сльозою — честь тобі! ти, либонь, не любив поляків, але цю неприязнь до них викликали колишні їхні помилки, через які твій народ, палко тобою люблений, зазнав великих страждань; отже, причина

цієї неприязні полягає в тому, «що любив багатьох, що любив сильно». Нехай же біля твоєї труни змовкнуть усі докори, нехай звучить тільки щире слово: «Честь тобі!» Сини не відповідають за помилки батьків; отже, не чіпаймо тут старих чвар минувщини, яка давно спливла; скажемо краще біля цих останків братерське: любімося! Щоб твоя смерть, славний Тарасе, і цей урочистий, хоч і сумний обряд твого похорону стали початком нового життя! Щоб при твоїй труні хоч трохи ненависті зменшилось, щоб цей малий початок породжував у майбутньому більше взаєморозуміння, братерства і забуття колишніх кривд, так, як родить багатий урожай мале зернятко, кинуте в землю. Це був би найпрекрасніший вінок на твою честь і найкращий тобі пам'ятник, Тарасе».

Увечері Михайло Лазаревський запросив до себе найближчих друзів померлого.

Було вирішено згідно з поетичним заповітом Тараса Шевченка перевезти прах його на Україну і поховати там, де поет хотів оселитися за життя:

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

У травні труну Шевченка залізницею перевезено до Москви, а звідти кіньми до Києва.

Біля Ланцюгового мосту київські студенти випрягли коней і самі повезли катафалк на Поділ.

Вранці до церкви Різдва Христового прийшли тисячі жителів міста і навколишніх сіл з вінками та букетами квітів.

Під час панахиди крізь натовп протиснулась якась дама в глибокому траурі й вуалі і поклала на труну терновий вінок.

Всі присутні були вражені.

Поліція забрала вінок.

Через два дні труну внесли на палубу пароплава «Кременчук». Перед цим було виголошено ще чотири прощальні промови — по-українськи, по-польськи, по-російськи і по-сербськи.

Пароплав пристав до берега за два кілометри нижче Канева. З цього моменту траурною церемонією керував один з найближчих друзів Шевченка в останні роки його життя, художник Григорій Честахівський.

Усю дорогу, аж до місця вічного спочинку поета на високому Дніпровому березі, канівські дівчата вислали листям і квітами.

Перед труною несли портрет Шевченка; за портретом ішли бандуристи і, приграваючи, співали давніх українських пісень.

За труною йшли найближчі родичі покійника, брати, сестри і племінники з дітьми, всі в народних українських свитках.

Далі — тисячі студентів, селян і міщан.

Над самою могилою православний священик Мацкевич сказав:

— Тільки майбутні покоління зможуть належно оцінити, ким був для України Тарас Шевченко.

Після похорону якийсь студент піднявся на придорожній камінь і оголосив по-українськи і по-польськи, де і коли відбудеться в Києві панахида по поляках, які в лютому цього року загинули на вулицях Варшави під час патріотичної маніфестації.

Потім селяни і студенти під керівництвом Честахівського кілька днів насипали землю на могилу.

Коли виріс високий курган, його обклали дерном і поставили простий дубовий хрест.

З того часу люди, свої чи чужинці, замислюючись над життям і ділом Тараса Шевченка, щоразу линуть думкою до того кургану над Дніпром — на Вкраїну милу.

Епілог

ГЛИБІНЬ НОЧІ

Повість про Шевченка належить доповнити бодай побіжним оглядом деяких подій і людських доль, тісно пов'язаних з його постаттю. Цих людей було немало; деякі з них відіграли визначну роль в ідейному і політичному житті України, Польщі чи Росії, Слов'янщини чи Європи. А справи, соціальні й національні, свідком, дослідником і учасником яких був Шевченко, не скінчилися, річ проста, з його смертю. Вони продовжувалися, розвивалися, і він брав участь у них своїми думками, висловленими за життя в літературній і мистецькій творчості, а також тим впливом, який і надалі справляв на співвітчизників та іноземців, особливо з числа політичних однодумців.

Рік смерті Тараса Шевченка був роком посиленої, майже гарячкової публіцистичної і організаційної діяльності трьох найвидатніших російських революціонерів-демократів — Чернишевського, Добролюбова і Писарєва. Всі троє немовби передчували, що їм залишилось небагато часу на здійснення своїх замірів.

Царський уряд, який від часів Кримської війни відчував під собою дуже непевний грунт, перед лицем зростаючого незадоволення селянських мас оголошеною селянською реформою і напередодні очікуваного повстання на польських землях, намагався загасити вогнище «бунту» і ліквідувати найзагрозливіші революційні осередки. З цілком зрозумілих причин головну увагу було звернено на столицю держави, а також на Литву й Україну.

Випадок допоміг урядові: через півроку після Шевченка помер, виснажений туберкульозом і надмірною працею, Добролюбов. Зійшли зі сцени два непримиренні противники самодержавства.

Наступного року в липні майже одночасно було заарештовано Чернишевського і Писарєва.

Чернишевський просидів два роки в Петропавловській фортеці, хоч його ні в чому не змогли звинуватити, був засуджений до семирічної каторги та довічного заслання в Сибір. Пробув там майже двадцять років. Коли йому дозволили повернутися, він уже не був здатний до будь-якої діяльності. Незабаром життя його скінчилось.

Писарєв просидів у в'язниці п'ять років, а коли його випустили, незабаром утопився під час морського купання під Ригою.

Так зійшли зі сцени ще два затяті й небезпечні вороги царату. Російський революційний рух було надовго паралізовано.

Через чотири роки після Чернишевського помер Бланкі. Йому було 76 років. Сорок із них він провів у в'язниці.

Смертю Чернишевського і Бланкі закінчився особливий розділ в біографії революційного духу в Європі. Обидва — в різних обставинах, на різній географічній широті і довготі — відіграли подібну роль. Обидва були генералами без армії, але без них важко собі уявити історію сучасного європейського суспільства. Обидва були необхідні історії так, як сіль необхідна морю. Їх єднала одна й та сама моральна чистота і те саме вдивляння в майбутню долю людства. Обидва вони більше належать до двадцятого чи навіть двадцять першого століття, ніж до дев'ятнадцятого.

Після арешту Чернишевського виникло оперте на його погляди таємне товариство «Земля і воля». Воно встановило зв'язки з польськими змовниками — Сераковським, Падлевським, Домбровським і Огризком, але не спромоглося згуртувати значної кількості здібних та енергійних людей, не розгорнуло більш-менш широкої діяльності, навіть пропагандистської. В зв'язку з хвилею антипольських настроїв, яка охопила російське суспільство після вибуху повстання в Польщі, товариство виявилося безсилим подати істотну допомогу повсталим полякам. Після двох років досить безплідного існування воно розпалось, і незабаром навіть пам'ять про нього пропала.

Намагаючись дістати допомогу російських демократів, поляки звернулися до Герцена. В делегації, надісланій до Лондона, брав участь Зигмунт Падлевський.

Ще до цього з Герценом вів переговори Сераковський.

Поляки урочисто й офіційно запевнили вождя російської демократії, що вони поважають національні права українців і білорусів.

Ярослав Домбровський був заарештований ще до вибуху поставання. Проте він зумів утекти по дорозі в Сибір і через кілька років опублікував у Парижі відкритий лист до еміграції, в якому поставив під сумнів історичні кордони Польщі й вимагав визнання незалежності України.

Такі наслідки дружби й співпраці видатних патріотів, демократів польських з демократом і вождем української демократії Тарасом Шевченком.

На французькому й італійському терені велике значення мала також публіцистична діяльність екс-киянина, історика Франтішека Духінського. В період Кримської війни він закликав керівників польської еміграції, щоб вони, окрім вимог незалежності Польщі, висунули ще й вимогу відбудови незалежної України.

Духінський був знавцем, любителем і популяризатором творів Шевченка. Одним з аргументів, якими він обгрунтовував свою «українську тезу», було те, що народ, який має такого геніального поета, як Шевченко, не може бути позбавлений власного державного життя.

З найближчих українських приятелів Шевченка, які зросли на його поезії, найширше розгорнув крила для лету, найвище злетів і невдовзі найтрагічніше скінчив підполковник Андрій Красовський.

Через три місяці після смерті поета він одержав довгождане призначення до Києва — на посаду вихователя в Кадетському корпусі. Восени цього ж року він уже встановив близькі стосунки з польськими діячами в Києві, передусім з Ісидором Коперницьким.

Спочатку Красовський працював у одній організаційній сіті з поляками, ввівши до неї велику групу українців, як, наприклад, Євгенія Моссаковського, який щойно залишив стіни університету і також дістав посаду вчителя в Кадетському корпусі.

У перших місяцях наступного року з цієї спільної організації виділилися два самостійні, але тісно пов'язані між собою комітети: польський під керівництвом Коперницького, і український, під керівництвом Красовського.

Таємний польський комітет у Петербурзі, що діяв під керівництвом Йосафата Огризка, призначив Красовського кореспондентом, або довіреним в українських губерніях.

У погодженні з емісаром цього комітету Стефаном Бобровським, який приблизно в цей час був делегований із Петербурга до Києва, підполковник Красовський розвинув енергійну пропагандистську діяльність, особливо серед солдатів і селян. Бобровський організував таємну друкарню в стінах Києво-Печерської лаври, в якій друкували антиурядові відозви польською

і українською мовами. Почали виходити російський часопис «Великоросс» і польський — «Одродзеннє» («Відродження»).

Найближчими помічниками підполковника, крім згаданого вище Моссаковського, стали тепер українці Володимир і Микола Синєгуби, а також поляки Антон Юрецький та Микола Загорський.

З Юревичем підполковник влаштовував агітаційні виїзди в провінцію. Із Загорським співпрацював при організації недільних шкіл. Одну з них назвали школою Тараса. Навчав у ній і сам Красовський.

Підполковник заприязнився також з Іваном Сошенком і з свояком Тараса Варфоломієм Шевченком. Їздили до нього в Корсунь.

В агітаційній роботі Красовський не розлучався з творами Шевченка, особливо з тими, нелегальними. Сам їх переписував і давав переписувати іншим.

Красовський уже мав численну, досить розгалужену таємну організацію, коли сталася катастрофа.

Улітку 1862 року Київщина стала ареною численних селянських бунтів. З метою їхнього придушення з Києва було вислано військо. Красовський відразу написав відозву до солдатів, у якій пояснював їм, що вони не повинні стріляти в беззбройних братів. Одягнений у селянський одяг, він сам поширював ці відозви в розташуванні Житомирського піхотного полку. Його впізнали і вісімнадцятого червня заарештували.

На квартирі підполковника жандарми знайшли стос книжок, брошур і паперів революційного змісту, а також дві великі фотографії: Шевченка і Гарібальді з власноручними підписами.

Після кількамісячного слідства, яке Красовський витримав мужньо, не зрадивши нікого, польовий суд виніс йому смертний вирок. Царською милістю цей вирок було замінено на сибірську каторгу. Рескрипт царя прочитали засудженому тоді, коли він уже стояв під дулами карабінів. Присутня при цій сцені дружина Красовського збожеволіла.

Хворий на туберкульоз, виснажений тривалим ув'язненням Красовський помандрував у кайданах аж до Іркутська.

Через два роки він зустрівся в одній копальні з Чернишевським і багатьма польськими повстанцями з України.

В Сибіру Красовський жив поезією Шевченка. Його «Кавказ» із пам'яті записав латинським алфавітом і подарував своїй знайомій польці, якійсь пані Криницькій.

Красовський закінчив життя самогубством під час спроби втекти з заслання, не бажаючи потрапити живим до рук царських солдатів.

Він залишив великий заповіт, в якому накреслив принцип своєї політичної програми: повалення самодержавства, встановлення республіканських урядів, визволення народів.

В одному з розділів заповіту цей український патріот з гордістю говорить, що цар забрав у нього все, але мусив залишити і залишив «чисто польське прізвище», заплямоване колись «бойовими діями батька на війні з поляками» і тільки тепер очищене «від монгольської кари і візантійського бруду».

На засланні в Сибіру Красовський продовжував писати вірші польською і українською мовами. В них висловлював свої думки про демократію, про національне визволення Польщі й України, викривав колоніальну політику царату.

В усій своїй революційній діяльності Красовський був ніби живим втіленням ідей, проголошених Тарасом Шевченком.

З Петербурга протягом короткого часу різними шляхами дістались до місця повстання біля тисячі поляків, майже виключно офіцерів, студентів і випускників вищих шкіл. Небагато з них уникли кулі, петлі або сибірської тайги. Друзі Чернишевського і Шевченка Зигмунт Сераковський та Зигмунт Падлевський загинули смертю революціонерів: першого повішено у Вільні,

другого розстріляно в Полоцьку. Через кілька років на паризьких барикадах загинув Ярослав Домбровський.

На Україні повстанський рух охопив майже всю київську молодь — студентів університету й учнів старших класів гімназій, а також багато чиновників, офіцерів і ремісників. З Києва через короткі проміжки часу вирушили на місце повстання чотири групи, в яких налічувалось понад тисячу чоловік. Царське військо розбило їх, і незабаром каземати київської фортеці, а також в'язниці у всіх більших містах України заповнились повстанцями.

У Києві в одному з казематів зустрілися товариші по зброї, поляки й українці, представники різних поколінь: Олександр Шумовський, Юліан Белінаш-Кенджицький, Володимир Синєгуб і наймолодший з усіх — шістнадцятиріч-ний Франтішек Гавронський.

Останні два були учнями Івана Сошенка.

Збройний рух на Україні швидко затих, не зустрівши підтримки в народних масах. Цим масам бракувало ватажків належного масштабу.

Польська ідея спокути щодо українського народу знайшла останній, найтрагічніший вираз у відомій експедиції Антона Юревича. Цей молодий ентузіаст-україноф1л разом з двадцятьма студентами вирушили в напрямку Радомишля, дорогою читаючи по селах так звану «Золоту грамоту», тобто маніфест повстанського керівництва, яке обіцяло українському народові землю і волю. В селі Соловіївці поблизу Радомишля їм заступили дорогу озброєні селяни, підмовлені поліцією і попами. Повстанці не хотіли вдаватись до зброї, щоб пробитися силою, не хотіли проливати кров тих, за кого готові були пролити власну кров. Більшість загинула тут же під ударами ціпів і кіс. Кількох, тяжко поранених, узяли на вози російські солдати і доставили їх у Київ. Юревич, лежачи на землі, закривавлений, з поламаними ребрами, встиг вигукнути: «Товариші! Даруйте їм, хай живе Польща!»

В багатьох місцевостях на Україні повторилося те ж саме: повстанці читали селянам «Золоту грамоту», а селяни допомагали війську і поліції роззброювати і вбивати повстанців.

Царська поліція могла похвалитися таким самим успіхом, який сімнадцять років тому випав на долю габсбурської поліції: одвічну ненависть селян до своїх гнобителів-поміщиків повернути проти тих, хто хотів вибороти народові кращі умови життя.

Українським масам бракувало вождів такого масштабу, якого вимагали великі історичні події. Не було Красовського. Не було Шевченка.

Однак були з українського боку вияви симпатії до справи польського повстання.

Утворений підполковником Андрієм Красовським так званий Малоросійський Комітет, незважаючи на арешт керівника, діяв і далі в контакті з польським Комітетом Русі, готувався взяти участь у повстанні. Навесні 1863 року збройна група української молоді під проводом братів Володимира і Миколи Синєгубів, а також братів Віктора і Леоніда Потоцьких вирушила за Дніпро в напрямку Переяслава, маючи намір підняти там селянське повстання і таким чином допомогти полякам, як і передбачало керівництво у Петербурзі й Києві. Всіх учасників походу Синєгуба по дорозі переловили поліція і військо. Поляки однак з вдячністю оцінили героїчні зусилля своїх українських товаришів.

Коли в листопаді цього року під стінами київської фортеці був розстріляний Владислав Падлевський, відразу ж після нього перед дулами рушниць став українець, православний, офіцер повстанської кінноти Платон Крижанівський.

Хоч основна маса українського народу залишалась байдужою до повстання, багато українців брали участь у боротьбі з гнобителем народів — царатом. Український поет, колишній «король балагулів», потім учасник конарщи-

ни Антон Шашкевич, сам уже нездатний воювати, особисто привів і віддав під команду генерала Едмунта Ружицького трьох своїх синів.

У кінних ескадронах Ружицького часто звучала українська мова і лунали народні пісні України.

До цих молодих українців звернені слова поета: «Замість тисяч — двісті встало, двісті будуть жить, бо ці двісті спромоглися ганьбу тисяч змить».

Відразу після смерті Тараса Шевченка посилилась і незабаром дійшла крайньої межі русифікація України. Київський генерал-губернатор заборонив розповсюдження творів покійного поета, а петербурзькі власті — поширення українських газет і книжок, друкованих латинським шрифтом: ішлося про те, щоб перешкодити надходженню пропагандистської і освітньої літератури, яка видавалася за кордоном, головним чином у Галичині.

Царський уряд добре знав, що цією пропагандою керують поляки. Жандарми виловлювали багато політичних відозв антиурядового змісту, але з'являлись нові і сіяли неспокій в українському суспільстві. Коли намісник Королівства великий князь Костянтин оголосив послання до поляків і перелічив усі царські милості, які на них упали, чиїсь руки розповсюдили по всій Україні таку відозву: «Віддай, царю, все, що ти загарбав із своїми спільниками по розбою — і нам не треба буде ніяких милостей! Зрештою, щось даруєш полякам, а за кого вважаєш українців і литвинів, у яких ти також загарбав їхнє найбільше багатство — свободу, що їм нічого з своїх милостей не виділяєш, бо чекаєш, доки будеш змушений».

Царським властям впадало в очі й те, що поляки беруть участь у поширенні освіти на Україні. Офіціозні видання російською мовою — «Киевский телеграф» і «Вестник Юго-западной и Западной России» — били на сполох: «Хто намагається,— писав «Вестник»,— впроваджувати малоросійську мову до народних шкіл? Поляки». «Минулого року,— писав «Телеграф»,— подано до цензури тридцять дев'ять українських рукописів і книжок. Більшість з них були написані поляками».

В 1862 році на Україні діяло біля сімдесяти недільних шкіл, дев'ять з них — у самому Києві. За кілька місяців до вибуху повстання царські власті закрили ці школи, хоч державна казна не давала на них ні копійки.

Велику справу Тараса Шевченка і його ідейних спільників було знищено.

Водночас уряд заборонив дальше видання петербурзької «Основи», хоч цей журнал відзначався далекосяжною лояльністю. Жандарми, проте, і тут пронюхали «польську інтригу».

Улітку 1863 року міністр внутрішніх справ Уваров видав циркуляр, який забороняв друкування наукових книжок і підручників «малоросійською» мовою. «Ніякої такої мови не було, нема і не може бути»,— оголошував цей сумнозвісний циркуляр.

Через одинадцять років Олександр II підписав указ, за яким узагалі заборонялось друкувати книжки українською мовою.

Українській культурі було завдано страшного удару.

Загалом кажучи, цей удар якоюсь мірою був справою відомого Юзефовича. Давній ренегат і обершпигун київської молоді, зрадник братчиків усе ще виконував функції віце-куратора і в одному із своїх таємних рапортів завідомив власті про нові вияви «українофільства», яке несло, за його твердженням, «замаскований соціалізм» і таїло в собі «замах на державну цілісність Росії». Петербурзькі власті визнали справу настільки важливою, що антиукраїнський указ послали цареві на підпис аж за кордон до Емса, де цар поліпшував своє здоров'я.

Царські власті могли похвалитись ще одним політичним успіхом: група так званих «хлопоманів» на чолі з Володимиром Антоновичем, Борисом

Познанським і Тадеєм Рильським перед самим повстанням зіпсувала стосунки з поляками і утворила свою окрему українську організацію, «Громаду». Поляки не образились на них за це; закидали тільки те, що ці досить молоді українці пішли на службу до російського монархізму, писали вірнопідданські листи і допомагали царським властям у цькуванні поляків. Антонович став звичайним донощиком поліції і за заслуги на цій ниві одержав звання професора університету.

Однак рух за українське відродження, могутньо розпочатий діяльністю Шевченка, а частково і Костомарова та Куліша, не дав себе задушити. Центр українського культурного життя перенісся на Галицьку Русь, до Львова, де вже з середини століття діяли українські організації — громадські, освітні й господарські. І тут, як перед цим у Києві, ім'я Шевченка було прапором, навколо якого гуртувались українські патріоти Галичини.

Серед поляків, за винятком консервативно настроєних аристократично-поміщицьких кіл, особистість і творчість Тараса Шевченка відразу знайшли і потім завжди знаходили палких прихильників.

Через рік після смерті поета вийшла книжка польських перекладів з «Кобзаря». Їхній автор Антоні Гожалчинський, полемізуючи з тими, хто не розумів Шевченка або неправильно його трактував, писав у передмові: «І хто ж був цей чоловік, чия смерть справила таке велике враження в усьому краю? Чи тому плаче весь народ, що він написав «Гайдамаків», чи тому, що вчив народ ненависті і помсти?! О ні!.. Мусить бути вища цьому причина — любов'ю платять тільки за любов!»

Гожалчинський влучно вловив дух творів Шевченка: в них була любов до людей. Зневагу, принципову зневагу Шевченко виявляв тільки до тих, хто гнобив його батьківщину.

Ще через три роки у Львові з'явилася польська книжка про Шевченка, яку написав Гвідо де Батталья. Це була перша широка праця про великого українського барда, яка містила відомості про його життя і розгляд його творчості. Польський критик високо, навіть захоплено оцінив цю творчість. Він полемізував з тими, хто хотів знайти в ній вияви національної ненависті.

В еміграції пам'ять свого українського приятеля і співвигнанця вшанував Броніслав Залеський, опублікувавши спогади про Оренбург у паризькому «Рочніку Товажиства гісторично-літерацкєго».

А патріарх польської еміграції Богдан Залеський, якого після смерті Міцкевича вважали за головного представника польської поезії і культури за кордоном, написав:

До свіжої незнаної Могили,
Що біля Канева зросла недавно,
Вклоняюся, вже сивий і похилий:
Могило ти Тарасова преславна!
. . . . . .
Тарасе, мій козацький співспіваче!
Життя ти мав коротке, повне зваги.
Жури напився із тройзілля наче,
Зазнав сирітства, людської зневаги.
. . . . . .
Тарасе! Хоч тепер ти спокій маєш
Від мук, змагань, поневірянь в Сибіру,
З Могили до поляків промовляєш,
Як треба жити нам у вічнім мирі! [6]

[6] *Тут і далі переклад О. Лупія.*

Ці слова Богдана Залеського були виявом пошани до Тараса Шевченка усього польського народу.

Ще через кілька років польський поет, що постійно жив у Львові, Болеслав Червенський написав вірш під назвою «Смерть Шевченка». В уста вмираючого Тараса він уклав і такі слова:

О мамо моя рідна, Україно!
Свята! Схиляю голову й коліна,
До тебе клич у небо посилаю,
Катів твоїх в молитвах проклинаю.
Колись той гнів спадав на струни лютні,
Як блискавки скривавлені, могутні.

Так, умираю. Мав у серці віру,
Хотів із звірів я людей зробити...
Ніхто ж не слухає наспіви вітру,
Хіба що в силі ураган збудити.
Кого схвилюють ці рядки похмурі!..
Брати! Не плачте! Чом ви у зажурі?

Вже краще смійтесь, це мені миліше,
Як син до матері в труні сміється!
Плач перед ворогом — це гріх найбільший...
Замість плачів, молитв — серця, мов криця.
Кидайте сміхом, як камінням, просто,
А зблиском ока — мов залізом гострим.

Болеслав Червенський добре відчув і влучно визначив патріотичний зміст життя і творчості Тараса Шевченка.

У Козятині у свого приятеля з молодих літ жив Тиміш Падура. Він справляв враження привида з якогось іншого світу. Вдруге в житті йому довелося бачити поразку і приниження двох народів, з якими він був порінений думками й чуттями.

Він давно перестав писати вірші. Взявся за прозу. Прагнув розповісти нащадкам про історичне минуле Польщі й України. Написав кілька оповідань. Після поразки січневого повстання знову впав у летаргію. Проте він бачив зростаючу славу Шевченка, і це його часом оживляло: не все було втрачено.

Помер Падура посеред найчорнішої ночі для поляків і українців, дізнавшись про поразку французів і облогу Парижа німецькими військами.

Майже всі кирилівці до кінця життя зберегли глибоку пошану і любов до Шевченка. Чим далі відходили в минуле справи, які їх колись пов'язали, тим густішим ставав довкола морок сучасності, тим чіткіше вимальовувалась в їхній пам'яті могутня постать Кобзаря. На відстані часу особливо яскраво окреслювались масштаби цієї постаті.

Микола Савич, який довгий час залишався під наглядом поліції, пережив Шевченка на тридцять років. Під кінець життя жив у Одесі. Охоплений манією переслідування, він втікав, якщо при ньому починали говорити про товариство Кирила і Мефодія. Тільки вдома, подалі від людей, немов молитовник, розгортав «Кобзар» і зачитувався віршами улюбленого поета.

Микола Гулак після довгих блукань по різних містах імперії осів нарешті в Тифлісі. Завжди був взірцем справедливості й незламності. Коли про нього говорили: «Це друг Шевченка», він сприймав ці слова як незаслужений, але милий серцю комплімент.

Василь Білозерський після тривалого перебування у Варшаві, де працював судовим чиновником, перебрався до Петербурга. Він робив усе можливе, аби на Україні більше знали про Шевченка. Помер того самого року, що й Гулак,— останнього року бурхливого і багатообіцяючого століття.

Для популяризації творчого доробку Шевченка найбільше зробив Костомаров. Хоч його особисті стосунки з Шевченком в останній період дуже послабшали, славнозвісний історик невтомно пропагував твори і думки автора «Катерини». Він підхопив запропонований Шевченком проект поширення української народної освіти, заснував у Петербурзі видавництво під назвою «Сільська бібліотека» і видав тринадцять книжечок. Циркуляр міністра Валуєва припинив дальшу діяльність видавництва.

Майже через тридцять років після драматичної розлуки з Аліною Крагельською Костомаров одружився з нею. Аліна тоді вже була вдовою поміщику Маркові Киселю і мала дорослих дітей. Пережила вона і другого чоловіка. Найдорожчою пам'яттю по ньому вважала одну з його книжок, яку подарував він перед шлюбом і на якій власноручно написав по-польськи строфу з «Конрада Валленрода»:

Я в серці, друже, зберегла донині
Ту саму постать, в тих часів одежі.
Метелик так, потонувши в бурштині,
Свою красу навіки зберігає... [7]

Як Костомаров, так і Куліш не симпатизували полякам. Однак Костомаров у цій своїй неприязні, якої, зрештою, не приховував, ніколи не виходив за межі порядності й пристойності; він умів віддати полякам належне. Натомість Куліш у своїх судженнях про Польщу і поляків дійшов до крайнього шовінізму — не українського, а великоруського. Через три роки після повстання, вже як царський чиновник у Варшаві, він мав намір видати книжку про польські справи — в дусі офіційної русифікаторської і полякожерної політики. Хотів залучити до співробітництва Костомарова. На лист Куліша історик взагалі не відповів. З того часу стосунки між ними припинились.

Нарешті Куліш опублікував свій найбільший твір, написаний російською мовою,— «Историю воссоединения Руси». Книжка була пройнята ідеєю злиття українського народу з російським. У ній Куліш злісно накинувся на історичні погляди Костомарова, а Шевченкову музу називав «п'яною» за те, що поет осмілився в своїх творах осуджувати Петра і Катерину; на думку Куліша, ці двоє були найбільшими благодійниками українського народу.

Так Куліш через тринадцять років після смерті Тараса дав вихід жовчі, яка труїла його все життя. З того часу він втратив повагу і серед українців, і серед поляків. Отож коли прийшов до запізнілого висновку, що українці повинні йти пліч-о-пліч з поляками, і вдався до Львова, аби на тамтешнім грунті домовитись про спілку, не знайшов такої підтримки, якої сподівався, ні в перших, ні в других.

Хоч ідея українсько-польського братерства на той час залишалась живою, принципи порозуміння побратимів найстисліше і найкраще окреслив тоді в листі до Куліша уже сивий Юзеф-Ігнацій Крашевський. «З минулого збережемо те, що було доброго, а що поганого — постараємося забути. Якщо завинили, треба пробачити вину і йти до кращого. На жаль, ідеальне майбутнє від нас далеко, але до цих ідеалів будемо летіти, хоч би нам буря крила ламала». Політичні старання Куліша кінчились нічим, а слава Крашевського пережила все.

Куліш, як і чимало інших скільки-небудь розумних і чесних українців, поляків та росіян, був перемелений самодержавною машиною. Дехто з таких, як він, зумів зберегти якусь гідність, дехто ж гнувся в лакейських поклонах або навіть бив чолом об землю, як за Івана Грозного.

До цих других, між іншими, належав і давній поклонник Шевченка,

[7] *Переклад М. Рильського.*

колишній ректор Київського університету Михайло Максимович. Прислужуючись царатові, він через дванадцять років після смерті Шевченка висловлював думки про поета, які соромно цитувати.

Серед поляків сумний розголос викликала справа Михайла Чайковського, відомого колись письменника, учасника листопадового повстання, а пізніше, в період Кримської війни, командира «оттоманських козаків». У 1872 році, вже в похилому віці, Чайковський підкорився цареві, повернувся до Росії і навіть прийняв православ'я.

Царат умів розтлівати і ламати людські характери.

Шевченко належав до тих, хто ніколи не схиляв голови перед могутністю царів. Хто, як не він,— передусім він,— міг би підписатися під словами одного з найвидатніших польських мислителів у період після повстання Станіслава Щепановського: «Історіософія, яка веде до опускання рук і підкорення силі, є найбільшим блюзнірством, бо вона перетворює в обов'язкові для всього роду людського недолугість і нікчемність людей пасивних і схильних до рабства».

Якраз ідеї боротьби, мужньої дії, переборення занепаду в громадських і національних справах Шевченко утверджував усією своєю творчістю, всім життям. Кажучи словами Сераковського, він зумів зробити ці ідеї «тілесними».

Тому пізніше знаменитий український письменник і діяч Іван Франко міг сказати про Шевченка:

«Він був сином мужика — і став володарем в царстві духа.

Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком — і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золото його душі в ржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в бога — в розпач і песимізм».

У кінці липня 1863 року при виїзді з Житомира був заарештований подільський поміщик Маврикій Дружбацький. При ньому знайшли папери, які свідчили про його приналежність до таємної організації. Але найбільшу сенсацію викликала печатка з трьома візерунками: Білого Орла, Погоні і Михайла Архангела, або гербами Польщі, Литви і Русі-України, а також написом «Національний уряд».

Жандармський офіцер у Житомирі довго ламав голову над цією печаткою; нарешті розреготався.

Дружбацького доставили в Київ; оскільки він відмовився давати будь-які зізнання, після кількамісячного слідства його, як і багатьох інших, розстріляли в фортечному рову.

Але справа з печаткою і надалі тривожила царських жандармів і слідчих. Підозрювали існування якоїсь польсько-української спілки, та не знаходили доказів.

На другому році повстання поліції вдалося викрити і заарештувати майже всю петербурзьку делегацію Національного уряду на чолі з Юзефом Огризком.

Муравйов вимагав перенести слідство до Вільни. Там справу взяли в свої досвідчені руки два офіцери, які входили до складу так званої «віленської слідчої комісії», Микола Гогель і Василь Ратч.

Справа тяглася довго. Огризко тримався мужньо і нікого не видав. Пішов до Сибіру.

Проте знайшлися й такі, що відкрили ряд таємниць польської змови на петербурзькому й київському терені.

Через кілька років Гогель і Ратч, які, крім інших своїх справ, займалися історіографією, надрукували книжки про польське повстання, написані на матеріалах слідства. Досить часто згадуються в них імена Сераковського, Падлевського і Калиновського. Не бракувало й Шевченка.

Йшлося там і про недільні школи, які мали бути розсадниками антиурядової пропаганди.

Йшлося про гурток Петрашевського, про участь у цьому гуртку поляків і про стосунки Спєшнєва з польською еміграцією.

Йшлося про заходи, які вживали польські змовники, щоб залучити до своєї справи Чернишевського і Герцена.

Йшлося навіть про те, що поляки мали намір розбудити національні почуття білорусів, аби підняти їх на боротьбу з царатом, і що виконавцем цієї місії призначили ні більш, ні менш, як поляка і навіть шляхтича Костянтина Калиновського.

Йшлося нарешті про широко задуманий план повстання, розроблений польськими офіцерами і погоджений з Шевченком, про селянські бунти, які намічалось викликати на Україні і навіть у глибині імперії.

Ратч пише: «Сераковський і Падлевський намагалися за всяку ціну зробити з Шевченка національного героя Малоросії, її прапор, щоб пізніше заволодіти цим прапором».

А Гогель розповідав: «Поляки довго приглядались до Шевченка і нарешті осідлали його». І, посилаючись на зізнання одного із заарештованих змовників, додає: «...ненависть до поляків почала потроху зникати в Шевченка з того часу, як він повернувся до Петербурга і зійшовся з Сераковським і Падлевським; він переконався, що серед поляків є люди, які палко симпатизують малоросіянам».

Як Гогель, так і Ратч старалися простежити всі «польські інтриги» і довести, що поляки є природними ворогами Росії і ганьбою Слов'янщини. Тому й Шевченка, який дружив з ними, виставляли в найгіршому світлі, як відступника і простака, не забували при цій нагоді й Міцкевича: він був для них втіленням фальші й зради.

Майже в цей самий час — через якісь три роки після повстання — напівофіційні «Московские ведомости», редаговані відомим шовіністом Катковим, опублікували статтю, яка звинувачувала українських культурних діячів, зокрема й Шевченка, в дружбі й таємних зносинах з поляками.

Шевченка вже не було серед живих, справа була щонайменш задавнена, йшлося тільки про те, щоб дати привід до нового цькування поляків.

У 1863 році сталося немало подій, які могли бути частками якогось більшого, з розмахом наміченого плану, що про нього пізніше писали жандармські історики: похід Топора-Звеждовського на Гори-Горки в Могилівській губернії, спроба Сераковського заволодіти фортецею в Динабурзі, казанська змова Черняка і Кеневича, похід за Дніпро братів Синєгубів, поширення «Золотої грамоти» на Київщині...

Творці цього сміливого плану або передчасно зійшли зі сцени, або загинули в перші місяці повстання.

Передусім — бракувало Шевченка.

Він один був справді геніальним організатором національної свідомості українців.

Великий задум знівечили насильство ворога і сліпа сила долі.

XIX століття не для всіх було століттям нездійснених надій. Відродились до нового життя Італія, Болгарія, Сербія, Греція, Румунія.

А в царській імперії запанувала ще чорніша ніч.

Згасли сподівання українських патріотів.

Але, мов неопалима купина, світила їм і вказувала дорогу в майбутнє поезія Тараса Шевченка.

Аж поки в прірву історії провалилася страшна чорна глибінь ночі.

●

БЕРЕЗІНСЬКИЙ Віталій народився 1937 року в с. Янові на Вінниччині. Закінчив Одеський університет. Працював редактором видавництва «Маяк», головним редактором кіногрупи Одеської телестудії, відповідальним секретарем правління Одеської організації СПУ. Автор збірок «Повінь», «Зачарованість», «Силуети», «Вітражі» та ін.

Віталій БЕРЕЗІНСЬКИЙ

ЗЕЛЕНІ ДЗВОНИ

● ● ●

Мій ліс шумів і так, і сяк,
і цвів твій сад у мить чарівну.
Краєчком ока клен-босяк
дивись на яблуню-царівну.

Та міг би висміяти всяк
його сподіванку наївну.
Не розцвісти йому ніяк,
вона ж цвіла — на всю країну!

Як марив садом юний ліс,
Зелені дзвони вдалеч ніс...
Та хто поверне дні погожі?

Пережили ми листопад.
Я — зимній ліс. Ти — зимній сад.
Як ми зненацька стали схожі!

Продовження на с. 126.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

СОНЯЧНА МАШИНА

Фантастичний роман

З дверей виходить шофер Герман і потягається на сонце. Йоган одходить од вікна, тримаючи в руці закляті папірці. Ану, хай Герман прочитає йому, що воно там таке? Герман із виглядом лінивої вищости й вибачливости до старенького садівника бере з його рук відозву й мовчки починає читати. І раптом скрикує:

— Ого! Оце так штука!

І хоче бігти з папірцем назад до дверей. Але тут Йоган хапає його за руку й рішуче вимагає: або прочитати йому вголос, або вернути папірець.

Герман тут читати не може — це страшний папір, за нього навіки в тюрму засадять. Треба читати його в хаті, тихенько, пошепки.

І Герман із усміхом тягне за собою в двері прилиплого дідуся. Добре, нехай пошепки, нехай у хаті, нехай хоч у тюрму, а Йоган хоче таки нарешті знати, що там є в тих страшних паперах.

І в своїй хаті Герман півголосом читає Йоганові, кухареві й двом льокаям страшний папір:

«Нове злочинство капіталу!

Громадяни!

Молодий геніальний учений Рудольф Штор зробив великий науковий винахід: він винайшов апарат, який дає змогу людині без посередництва тваринних організмів приймати, як страву, сонячну енергію. За допомогою цього апарату всяка рослина стає придатна для вживання.

Розуміючи величезне значіння цього винаходу, розуміючи, що Сонячна Машина визволяє людство від дотеперішніх способів годування, а тим самим — од сучасних способів господарства, розуміючи, нарешті, що це визволення неминуче тягне за собою визволення й од усіх теперішніх економічних, соціяльних, політичних і всіх инших форм утиску й залежности одних людей од других, не бажаючи розставатися з панування над сотнями мільйонів

Продовження. Поч. у №№ 1, 2, 3, 4.